Tanıl Bora, Aksu Bora,
Necmi Erdoğan, İlknur Üstün

"Boşuna mı Okuduk?"

Türkiye'de Beyaz Yakalı İşsizliği

iletişim

TANIL BORA - AKSU BORA
NECMİ ERDOĞAN - İLKNUR ÜSTÜN

"Boşuna mı Okuduk?"

AKSU BORA 1963 Van doğumlu. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdi. Çeşitli işlerde çalıştıktan sonra antropoloji doktoru ve doçenti oldu. Halen Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde öğretim üyesidir. *Amargi* dergisi ve Ayizi Yayınevi'nin editörlüğünü yapıyor.

TANIL BORA 1963 Ankara doğumlu. İstanbul Erkek Lisesi ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdi. İletişim Yayınları, *Birikim*, *Toplum ve Bilim* dergilerinde editörlük yapıyor. *Birikim*'de yazıyor.

NECMİ ERDOĞAN 1965 Kayseri doğumlu. ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nü bitirdi. Aynı okulda öğretim üyesidir.

İLKNUR ÜSTÜN 1965'te Zile doğumlu. Ankara Üniversitesi DTCF Felsefe Bölümü'nü bitirdi. Bir süre dershanelerde öğretmenlik yaptı. Birçok kadın örgütünde ve kampanyalarında eğitimci-aktivist olarak yer almaktadır. Ayizi Yayınevi'nin yayın yönetmenidir.

İletişim Yayınları 1587 • Araştırma-İnceleme Dizisi 262
ISBN-13: 978-975-05-0884-4
© 2011 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2011, İstanbul

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Ayten Koçal
BASKI ve CİLT Sena Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

TANIL BORA - AKSU BORA
NECMİ ERDOĞAN - İLKNUR ÜSTÜN

"Boşuna mı Okuduk?"

Türkiye'de Beyaz Yakalı İşsizliği

iletişim

İçindekiler

SUNUŞ
TANIL BORA 7

Beyaz Yakalı İşsizliğinin "Durumu"

"CÜPPENİN, KILICIN VE KALEMİN MAHCUP YOKSULLARI"
Yeni Kapitalizm, Yeni İşsizlik ve Beyaz Yakalılar
TANIL BORA - NECMİ ERDOĞAN 13

İŞTEN ÇIKARMA İŞİ VE ZAMANIN RUHU
Bir Film: *Aklı Havada*
TANIL BORA 45

"HERKES İŞSİZ AMA SENİNKİ FARKLI"
Türkiye'de Beyaz Yakalı İşsizliğine Genel Bir Bakış
TANIL BORA 49

Beyaz Yakalı İşsizlerin Dünyası

SANCILI DİL, HADIM EDİLEN KENDİLİK VE AŞINAN KARAKTER
Beyaz Yakalı İşsizliğine Dair Notlar
NECMİ ERDOĞAN 75

"Çalışmakla Var Olacağım Gibi..."
İşsizin Duygu Dünyası
Aksu Bora 117

Ayrımcılık Bağlamında Beyaz Yakalı İşsizliği
İlknur Üstün 141

Aile: En Güçlü İşsizlik Sigortası
Aksu Bora 181

Beyaz Yakalıların İş Bulma ve Geçinme Stratejileri
Tanıl Bora 203

"KPSS'ye Sığındım..."
İşsizler, seçme sınavları, stres ve adalet duygusu
Tanıl Bora 259

Atanması Yapılmayan Öğretmenler
İlknur Üstün 275

Bankacılık: "Üzgün ve Sağlıksız Adamlar, Kadınlar..."
Tanıl Bora 291

Sonuç Yerine 303

Görüşmeci Tablosu 307

SUNUŞ

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, 20 Temmuz 2010'da: "Her üniversite mezunu iş bulacak diye bir şey yok!"diye bir çıkış yaptı. 2 Ekim 2010'da bir özel üniversitenin açılış töreninde de açıkladı bu söylediğini: "Evet, diploma var ama dil biliyor mu? Hayır. Bilgisayar kullanıyor mu? Hayır. Türkiye'nin meselelerine, küresel meselelere vakıf mı? Hayır. Mezun olduğu bölümle ilgili tecrübe edinmiş mi? Hayır... Ben, 'Her üniversite mezunu iş bulacak diye bir şey yok' dediğim zaman eleştirildim. Böyle bir garanti dünyanın hiçbir yerinde yok."

Başbakan Erdoğan'ın saldırganca tekrarladığı bu "uyarı", bir yanıyla fiili durumun tescilidir. İşsizlik 1970'lerden beri bütün dünyada sürekli artarken, eğitimin-öğrenimin iş bulmada sağladığı avantaj giderek göreceleşiyor. Vasıflı işgücü için, yani *beyaz yakalılar* için de, işsizlik istisnâi olmaktan çıkıyor artık. Beri yandan Erdoğan'ın "Her üniversite mezunu iş bulacak diye bir şey yok!" sözü, hele o tehditvari ifadesiyle, aynı zamanda "ideolojik"tir. Zira işsizliğin yapısallaştığı bir dünyada, işsizliği bir "kabahat" olarak işsizlerin sırtına yükleyen bir söylem bu. Aynı zamanda, her insanı "vasıflarını" (iş bulmaya yarayacak beceriler anlamında) sürekli artırmaya dönük bir performans ve rekabet basıncı altına sokan saldırgan "iş kültürü" ideolojisini yeniden üreten bir söylem.

Beyaz yakalı işsizliğine bir başka "ideolojik" bakış örneği, Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler Derneği Başkanı Nurettin Özgenç'in 12 Ocak 2011'de bir toplantıda söylediklerideir. Özgenç, işsizliğin ana nedeninin "mesleksizlik ve iş beğenmemek" olduğu kanısında: "Özellikle üniversite mezunu olan gençler büyük hayallerle mezun oluyorlar, iş hayatına atılmak istiyorlar ama çoğu zaman yapabilecekleri işe 'hayır' diyorlar. Bu da gösteriyor ki iş beğenmeyen önemli bir topluluğa sahibiz." Evet, bu da bir fiili durumun tespitidir; ancak eğitimli genç insanların kendi ilgi ve meslek alanlarında çalışma "şanslarının" (veya, "kontenjanlarının") düşüklüğünü tamamen göz ardı eder – veya işte, veri sayarak normalleştirir.

* * *

Peki, işsizlikle ilgili bu ideolojik takdimler ve kabuller karşısında beyaz yakalı işsizlerin –ve işsizlik tehdidi altında bulunanların– "ideolojik" tutumları nasıldır? Onlar durumlarını nasıl algılıyor, kendilerini "nerede" görüyorlar? Durumlarından kimi, neyi sorumlu tutuyorlar? Son yıllarda yerleşen meteorolojik tabiri uyarlarsak, "*hissedilen işsizlik*" nasıldır?

Elinizdeki çalışma, bu soruların, bu merakların peşinde biçimlendi. Her ne kadar birçok noktada *prekarizasyon* yani güvencesizleşme-kırılganlaşma-"müşkülleşme" sorununa eğilsek de, beyaz yakalı işsizliğinin iktisadi yanına odaklanmadık. İşsizliğin istatistikleştirilmesinin, bu meselenin insansızlaştırılmasına yol açabildiğini de bilerek...[1] Elbette bu, işsizliğin ekonomi-politiğini küçümsemek anlamına gelemez. O bağlamda yapılan birçok değerli çalışmaya bizim katabileceğimiz bir şey yoktu. Biz başka bir odaklanmayla, merkezinde işin/çalışmanın yer aldığı bir sosyalleşme evreninde, üstelik bu bakımdan imtiyazlı sayılan bir topluluk olan beyaz yakalıların işsizliğinin, on-

1 Nergis Mütevellioğlu ve Rabia Bato Çizel, Antalya'da işsizlerle ilgili yaptıkları alan araştırmasının sonuçlarını değerlendirirken, işsizlik sorununun oranlardaki değişimle sınırlı tartışılmasının, sorunu "insansızlaştırdığına" dikkat çekiyorlar. "İşsizlik ve sosyal haklar: Bir alan araştırmasının bulguları", *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu-II/Bildiriler* içinde, Petrol-İş Yayını, İstanbul 2010, s. 296.

ların anlam dünyasını nasıl etkilediğini araştırmak istedik. Bunun yanında, bizzat bir sosyal deneyim olarak işsizliğin nasıl algılandığıyla ilgilendik.

* * *

İki giriş bölümü, genel bir çerçeve çizmeyi hedefliyor. İlk bölümde kapitalizmin tarihsel gelişiminde işsizliğin ve özellikle beyaz yakalı işsizliğinin seyrine bakıyor, yaşadığımız neoliberal çığır içinde işsizliğin, kapitalizmin yapısal çelişkisinin alâmeti olduğunu hatırlatıyoruz; aslında kapitalizmin 'işinin bitmesi' gerektiğinin alâmetidir bu! İkinci bölüm, Türkiye'de beyaz yakalı işsizliğiyle ilgili sorunların bir panoramasıdır.

Kitabın ikinci kısmında ise "sahaya" bakıyor, beyaz yakalı işsizlerin deneyimlerini, duygularını, düşüncelerini ele alıyoruz. Türkiye'de beyaz yakalı işsizler, işsizlikle nasıl baş ediyorlar, edemiyorlar? Hassasiyet noktaları nelerdir? Cinsiyet rejimleri, muhtelif ayrımcılık mekanizmaları ve ideolojileri, sınıfsal ayrımlar, sosyal-kültürel *habitus*'lar işsizlikte ne derece etkendir ve işsizlik deneyimlerini nasıl biçimlendiriyor? Büyük ölçüde yaptığımız görüşmelere dayanarak resimler çizmeye ve bu resimleri yorumlamaya çalıştık.

* * *

Bu kitap bir bakıma *Yoksulluk Halleri* çalışmasının[2] yol izindedir. Aşağıdakilerle, "kaybedenlerle", mağdurlarla ilgili bir çalışma olması, onlara kulak vermeye çalışması bakımından. Ancak kapsamı ve yöntemi bakımından, asıl önemlisi "nesnesi" bakımından farklıdır. Esasen "kaybedecek şeylerle" ilgili bir fark. Beyaz yakalı işsizler, bu meselenin hâlâ ağırlıkla bir orta sınıf olgusu olması itibarıyla, "en alttaki" yoksullara kıyasla imtiyazlıdır. Necmi Erdoğan "Sancılı dil ve aşınan karakter" başlıklı yazısında bu farka değiniyor.

Peki, beyaz yakalı işsizlerin çoğunluğunun en alttakilere

2 *Yoksulluk Halleri*, Editör Necmi Erdoğan, Yazarlar Aksu Bora, Kemal Can, Ahmet Çiğdem, Necmi Erdoğan, Ömer Laçiner, Ersan Ocak, Mustafa Şen, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

olan mesafesinde kendini gösteren ama sosyal-sınıfsal hiyerarşide vaad edilen basamaklara çıkamamalarıyla (işsiz kalmalarıyla) boşa çıkan o "imtiyazın" çelişkisi nasıl algılanıyor? Araştırmamıza yön veren meraklardan biriydi bu.

* * *

Bu çalışma için "beyaz yakalı işsiz" konumundaki kırk yedi kişiyle uzun görüşmeler yaptık, üniversite son sınıf öğrencisi on kişilik bir grupla odak grup görüşmesi gerçekleştirdik, dokuz kişi de yazılı sorularımıza uzun cevaplar yazdılar. Gerçi meslek, kuşak, cinsiyet açısından farklı kategorileri kapsamaya çaba gösterdik, ayrıca sınıfsal köken açısından ve mağduriyet derecesi açısından olabildiğince farklı örneklere erişmeye çalıştık. Ancak görüşme envanterimiz temsilî olma iddiasında değildir. Taşradaki beyaz yakalı işsizlere tesadüfî birkaç örnekte erişebildik; istisnalar dışında, büyük şehirlerde yaşayanlarla görüştük (görüştüklerimizin otuz ikisi ve bir odak grup, Ankara'dadır).

Bunun dışında, internet mecralarından, ilgili literatürden ve elbette gözlemlerimizden yararlandık.

Kitaptaki her yazıda imza sahibi/sahipleri dışındaki çalışma ortaklarının da mutlaka katkısı var: önerileriyle, eleştirileriyle, sağladığı verilerle, kaynaklarla ve tabii yaptığı söyleşilerle...

Teşekkür...

Verdiği destek için Heinrich Böll Stiftung Derneği'ne ve ilgisi için Başkanı Ulrike Dufner'e teşekkür borçluyuz. Dilşah Özdinç ve Sevim Salihoğlu görüşme kayıtlarının çözümünü yaparak bize büyük yardımda bulundular. Tabii, bu çalışma için bizimle görüşmeyi kabul eden herkese ayrı ayrı teşekkür ediyoruz. Onlarla irtibatımızı sağlayan arkadaşlarımızın da çorbada tuzu var, kendilerine müteşekkiriz.

TANIL BORA

Beyaz Yakalı İşsizliğinin "Durumu"

"Cüppenin, Kılıcın ve Kalemin Mahcup Yoksulları"

Yeni Kapitalizm, Yeni İşsizlik ve Beyaz Yakalılar

Tanıl Bora - Necmi Erdoğan

Aşağı yukarı yirmi yıldır, dünyanın hemen her yerinde, her ülkede, işsizlik yakıcı ve kronik sorun olarak gündemin demirbaşıdır. 1995'te dünyada işsiz veya gizli işsiz sayısı 800 milyon olarak hesaplanıyordu; 21. yüzyılın başında ise bu rakam bir milyarı geçti. Bütün siyasal partiler, "dertler" faslında ilk sıralarda mutlaka işsizliği de sayıyor, çözüm vaat ediyorlar. Ne var ki, aşağı yukarı yirmi yıl öncesine kadar bir toplumsal-siyasal ülkü kabul edilen "tam istihdam", artık gerçekçi bir hedef olmaktan çıkmış bulunuyor. İkinci Dünya Savaşı sonrasında en azından kapitalizmin merkez ülkelerinde paradigmatik olmuş olduğunu söyleyebileceğimiz tam istihdam, gerçekçiliği bir yana, bizzat *hedef olmaktan* çıkmış durumda.

ABD'li ekonomist-yazar Jeremy Rifkin, ilk kez 1995'te çıkan, 2004'te gözden geçirilmiş yeni baskısı yapılan kült kitabı: *The End of Work/İşin Sonu*'nda (Rifkin, 2007), işsizlik artışının geri döndürülemez olduğunu ileri sürmüştü. Rifkin'e göre, işsizliği *yapısallaştıran* temel etken, ekonominin artık istihdam yaratmadan, tersine istihdamı azaltarak büyümesidir. Büyümenin temel etkeninin teknolojik gelişme olduğu koşullarda, "üretkenlik artışı = istihdam artışı" denklemi geçerliliğini yitirmiştir. 2004 yılında yapılan bir araştırmanın, ABD'deki en büyük

100 işletmenin, aynı miktarda üretim için ihtiyaç duydukları işçi sayısının üç yıl öncesine göre % 10 düştüğünü ortaya koyduğunu aktarır; ve bu eğilim hızlanmaktadır. Otomatizasyon, bilgisayarlaşma, –yanı sıra nakliye-ulaşım olanaklarının gelişmesi–, düşük istihdamlı yeni üretim teknolojilerinin (eski tabiriyle!) "Üçüncü Dünya"ya aktarılmasını mümkün kılmakta; böylece (vasıflı-vasıfsız) ucuz işgücüyle ayakta kalmaya çalışan o ülkelerde de istihdam artışı sınırlı kalmaktadır. Kapitalizmin "Bugünün kârları = yarın yatırımları = öbür günün istihdamı" vaadinin güncel versiyonu çok defa "bugünün kârları = yarının işsizliği"dir (Negt, 2010: 206).

Birçok liberal ekonomist, bir zamanlar boşa çıkan tarımsal işgücünü sanayinin emmesi gibi, şimdi de, boşa çıkan sanayi işgücünü hizmet sektörünün emeceğini varsaymakta. Rifkin ise, neredeyse mucizevî bir istihdam kapasitesi atfedilen hizmet sektörünün de otomasyonun etkilerinden korunmuş olmadığına dikkat çekiyor. Bunun en bariz göründüğü sektör, bankacılık ve finanstır: ABD'de daha 2000 yılında müşterilerin % 90'dan fazlası işlemlerini kasa otomatları ve internet üzerinden yürütüyordu. Banka çalışanlarını kitlesel işsizliğe sevk eden bu eğilim, giderek bütün dünyaya yayılıyor. Sadece kâğıttan bilgisayara geçişin, bütün büro işlerinde istihdam kapasitesini sektöre göre % 25 ilâ % 75 oranında düşürdüğü hesaplanıyor. Rifkin, hekimlik, avukatlık, mimarlık, müzisyenlik gibi yaratıcılık gerektiren işlerde bile, bilgisayarlaşmanın en azından yardımcı personel veya "çırak" istihdamında şimdiden daralmaya yol açtığına dikkat çekiyor. Ayrıca, asıl önemlisi, tüm iktisadi büyüme gibi, bizzat hizmet sektörünün genişleme kapasitesi de sanayi üretimine bağımlıdır (Castel, 2008: 356).

Bu sürecin, –Rifkin'in görmezden gelmediği ama odağa oturtmadığı– veçhesi, sosyal refah devletinin tasfiyesidir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, hem Soğuk Savaş ve komünizm tehdidine karşı politik bir önlem olarak, hem kitlesel tüketim için gelir dağıtma stratejisi çerçevesinde, hem de emekçi sınıfların yüz küsur yıllık sosyal mücadelelerinin basıncı altında, kapitalist sistem bir sosyal refah rejimini kurumlaştırmak zorunda

kalmıştı. Batılı/Kuzeyli sanayileşmiş ülkelerde gelişkin biçimlerine ulaşan, Doğu/Güney ülkelerinde zayıf veya 'lümpen' biçimleriyle kurumlaşan sosyal refah devleti, emekçilere ve yoksullara kaybedecek zincirlerinden başka bir şey vermeyi hedeflemişti. Tam istihdam hedefinin anlamı buydu. Ekonomiyi "kendi haline" bırakmayan, piyasayı denetleyen, sosyal hakları ve güvenceli çalışma statülerini geliştiren bu rejim, Keynesyen devletin 1950'lerle 1970'ler arasında hüküm süren bu altın çağı, bugün, "sosyal kapitalizm", "insan yüzlü kapitalizm" gibi adlarla anılıyor.

Kapitalizmin tarihindeki istihdamın bu altın çağıyla ilgili nostalji, işsizliğin bir fenomen olarak da, bir terim olarak da kapitalizmin ürünü olduğunu unutturmamalı. Nitekim terim erken 19. yüzyıldan itibaren radikal veya sendikal literatürde kullanılmış olmakla birlikte 1880'lerdeki ekonomik bunalım sırasında merkezi bir kategori haline gelir. Yani terimin bir söylem nesnesi olması ile devlet yönetiminin bir kategorisi haline gelmesi, yani işsizlerin bir "devlet bilimi" olarak istatistiğin konusu haline gelmesi eşzamanlıdır (Neocleous 2003: 58-9; Denning 2010: 82). Bu da işsizlik ve istihdam sorununun teşhis edildiği andan itibaren bir siyasal teknoloji veya biyopolitik konusu olarak görüldüğüne işaret eder.[1]

Kâh sarkastik kâh nostaljik-melankolik bir bakışla yad edilen "sosyal kapitalizm" kısa parantezi kapanırken; kapitalizm yeniden, Friedrich Engels'in *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu* eserinde (1845) ya da Charles Dickens'ın romanlarında tasvir edilen "vahşi kapitalizm" çehresini kazanmakta. 1970'ler/80'ler dönümünden itibaren, *deregülasyon* olarak tanımlanan süreç ivme kazandı: Ekonominin "düzenlenir", "denetlenir" olmaktan çıkması, sermayenin zaman ve mekânla kayıtlanmayan bir akışkanlık kazanması, piyasanın serbestîsinin mutlaklaşması, sosyal refah devleti döneminde piyasa dışı önceliklerin hesaba katıldığı eğitim, sağlık gibi alanların da piyasalaşması... Bu *neoliberal* süreç; kârları azamileştirme "dürtüsünün" sosyal dev-

1 İşsizliğin "yönetim zihniyeti" bağlamında analizi için örneğin bkz. Walters (2000) ve Rose (1999).

let cenderesinden kurtulma azminden kaynaklanmış, Rifkin'in odaklandığı devrimsel sınai-teknolojik gelişmelerle tahrik edilmiş, merkezinde Sovyetler Birliği'nin olduğu reel-sosyalist sistemin çöküşüyle ve onun refakatinde solun ve emek hareketinin gerilemesiyle uygun siyasî zemin bulmuştur.

Deregülasyon süreci, üretim örgütlenmesinde *post-Fordist* olarak tanımlanan esnek üretim sistemlerinin gelişmesiyle iç içe geçti. Üretim zincirinin halkalarının sadece fabrika mekânında değil global coğrafi mekânda fragmantasyonuna imkân sağlayan esnek üretim örgütlenmesi, istihdamın ve işçilerin üretim sürecindeki sosyalliğinin fragmantasyonunu beraberinde getirdi. Bu koşullarda sendikalar ve sosyal hak talepleri, hızla güç kaybına uğradı. Çalışma koşulları güvencesizleşti, geçici ve "eğreti" istihdam statüleri yaygınlaştı, *çalışan yoksullar* ve emeğin *prekarizasyonu*[2] denen olgular ortaya çıktı. Çalışanların konumu, sadece büyüyen işsiz kitlesinin "tehdidi" nedeniyle değil, emek rejiminin toplam dönüşümü sonucunda, yapısal olarak *güvencesizleşti*.

Kapitalizmin böylece yeniden "vahşileşmesinin" bir başka yüzü, güvenlik tehdidinin ve tehdit algılamasının tırmanmasıdır. Sosyal güvencelerin erozyonuyla tutunumsuzlaşan yoksul kitleler bir "sosyal patlama" tehlikesinin kaynağı olarak damgalanıyorlar. ABD'de tutuklu ve hükümlü sayısı 1980-1995 arasında üç katına çıktı. Çoğu genç ve siyah erkekler olan bu mahpus kitlesi, işsiz istatistiğini düşürmeye de "yarıyor" (Beck, 2000: 10). Yoksulluğu suç (kriminalizasyon) ve ceza (penalizasyon) konusu haline getiren bir yönetim zihniyetinin (Wacquant 2007) yaydığı bu tehdit algısı, genel bir güvencesizlik kaygısı yaşayan ve hâlâ kaybedecek bir şeyleri olan (veya olacağı umudunu besleyen) orta sınıfları ajite etmek için seferber ediliyor.

Sosyal refah devleti döneminin kapitalizmi, iş ve gelir dağıtarak *içerme* mekanizmalarını geliştirmişti. Neoliberal dönemin kapitalizmi, bölüşümü kendi haline bırakarak, dışlama meka-

2 *Précaire, precarious, prekär*: müşkül, güvensiz, istikrarsız, tehlikede olan, yarını belirsiz, iptal edilebilir.

nizmalarının zemberegini kuruyor. Rifkin'in üzerinde durduğu, istihdam yaratmaksızın büyüme kabiliyeti, bunu mümkün kılmakta. Burada sistem-içi yegâne çelişki, tüketim için gelir dağıtma ihtiyacında düğümleniyor gibi görünüyor. Gerçi sistemin dünya nüfusunun büyük bir bölümünü sadece üretici olarak değil tüketici olarak da dışlamasına yönelik eğilimler, örneğin Afrika'nın marjinalizasyonu bağlamında tartışılıyor. Yine de, piyasa ve kâr mantığı, tüketici potansiyelini artırmayı gerektirir. Kapitalist sistem, şayet tüketici nüfusunu artırmaya dönük bölüşüm pansumanlarına girişecekse, –özellikle 2009 krizinin ardından, sistemin esenliği açısından bunun kaçınılmaz olduğunu söyleyenler artmıştı–, bunu istihdam temelli mi yapacak? Örneğin ABD Başkanı Obama'nın seçildikten sonra gündeme getirdiği, tüm ekonomiyi yeşil enerjiye dönüştürmeyi hedefleyen programı vaadi, böyle bir vaat idi: Sadece ABD'de değil global ölçekte büyük bir istihdam ve gelir dağıtma hamlesini "müjdeliyordu" Batı Avrupa'da ise, asgari bir geliri istihdamdan bağımsız bir sosyal hak olarak kurumlaştırmaya dönük *temel gelir, vatandaşlık geliri* gibi çözüm önerilerini tartışmaya getirenler var.

Beyaz yakalı işsizliği

Karl Marx ve Friedrich Engels *Alman İdeolojisi*'nde (1845/46), tarihte emek sürecindeki belirleyici işbölümünün maddi emekle zihinsel emek arasında meydana geldiğini yazmışlardı. Bu işbölümü, "tinsel ve maddi eylemin, haz ve çalışmanın, üretim ve tüketimin farklı bireylere düşmesi imkânını, dahası gerçekliğini" ortaya çıkarmıştı. Maddi ve zihinsel emek arasındaki işbölümü aynı zamanda bilincin "halihazır pratiğin bilincinden başka bir şey olduğu tasavvuruna kapılabilmesini, sahiden, gerçek bir şeyi temsil etmeksizin bir şeyi tasavvur edebilmesini"[3] mümkün kılmıştı; "bu andan itibaren bilinç dünyadan özgür-

3 Marx ve Engels burada hem "temsil" hem "tasavvur" dediğimiz yerde aynı fiili, takdim/temsil/tasvir/tasavvur anlamlarına gelen "vorstellen" fiilini kullanırlar.

leşmeye ve "saf" teori, teoloji, felsefe, ahlak vs. oluşumuna geçmeye muktedir" olacaktı (Marx-Engels, 2004: 17-18). Marx ve Engels'in bu temel tespitinden hareketle iki yorum hattı çizilmiştir, çizilebilir. Birisi, zihin emekçilerine imtiyazlı bir konum ve "yaratıcılık" atfeder. Diğeri ise zihinsel emeğin yabancılaşma istidadına dikkat çeker. Kapitalizmin 20. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişmesi, zihin emekçilerinin, her iki yorum hattında, "sefalete" düşme eğilimine işaret eder. Zihin emeğinin proleterleşmesi, zihin emekçilerinin geniş kitlesini imtiyazlı bir konum ve kimlikten uzaklaştırır; bu süreç aynı zamanda zihinsel emeğin kendi içindeki işbölümünün incelmesi sonucu yabancılaşmayı derinleştirir, zihin emekçilerini "bütün"den koparır, onların ufkunu daraltır. 20./21. yüzyıl dönümündeki yapısallaşmasını anlattığımız işsizlik meselesi, doğrudan doğruya, zihin emekçilerinin bu tarihsel çelişkisi ve "sefaleti" ile ilgilidir. Bu analiz bağlamında "zihin emekçileri" yerine "beyaz yakalılar" da diyebiliriz. Zihin emeğinin krizinin bir başka ifadesi, beyaz yakalıların krizidir.

Zihinsel-bilişsel emek gücü arz eden eğitimli-vasıflı-meslek sahibi kesimlerin yapısal işsizlik tehdidi altına girmesi, günümüzün işsizlik olgusunun kritik veçhelerinden birini oluşturuyor. Eğilim, beyaz yakalıların da "lüzumsuzlaşması" yönündedir. "Makinelerle konuşan makinelerin", robotların, gitgide entelektüel emeği de ikame edeceğini söyleyen Rifkin, gelişmiş sanayi ülkelerinde işgücünün en az % 75'inin rutin/otomatikleştirilmiş işlerle meşgul ve bu oranın artma eğiliminde olmasını, buna işaret sayar.

ABD'de beyaz yakalılar arasında işsizlik oranı 1970'lerin sonunda mavi yakalıların üçte biri oranında iken, 1990'ların sonunda yarısına düşmüştü (Wacquant, 2007a: 21). Rifkin, 2002'de ABD'de uzun süreli işsizlerin yaklaşık % 44'ünün en az lise mezunu olduğunu aktarıyordu, MBA (İş idaresi Yüksek Lisansı) yapanların iş bulma oranı da on yılda % 45 oranında gerilemişti. Alman Sendikalar Birliği'nin 2009 Ekim'indeki araştırmasına göre, lise ve üniversite mezunları arasında iş arayanların oranı son bir yıl içinde % 24, 4 oranında yükselmişti. Ra-

poru hazırlayanlar, vasıflı işgücüne yönelik tehdidin, 2009 kriziyle belirginleştiğini söylüyorlardı. Özellikle kısa süreli sözleşmelerle çalışan geniş işgücü içinde, işsiz kalanlar çoktu.

Alman Sendikalar Birliği'nin raporunu eleştiren bazı işveren örgütü sözcüleri, bu analizin yanıltıcı, ama asıl önemlisi "zarar verici" olduğunu söylediler. Zarar vericiydi, çünkü –işverenlere göre– işsizlik riskinden kaçınmanın en sağlam yolu yine yüksek eğitimdi.[4] Yani, *daha yüksek* eğitim – hep daha yükseği! Nitekim, OECD'nin işgücü piyasasıyla ilgili direktörü John P Martin de işgücü piyasasıyla ilgili bir araştırma enstitüsü, işsizlikten korunmanın yolunu "yaşam boyu eğitim" olarak tanımlıyordu. Çalışanların sürekli yeniden eğitilmelerinin bir gerekçesi de, artık daha ileri yaşlara kadar çalışmak durumunda olmalarının beklenmesi idi. Yeni teknolojilere ve bilgilere ayak uydurmak için sürekli eğitimden geçmeliydiler.[5] Beyaz yakalılar, yakalarını sürekli kolalamalı, "daha beyaz" yapmalıydılar.

Belki de, kapitalizmin ve modernizmin eski/eskiyen üst sınıflara yönelik evrensel tehdidi saymalı bu meydan okumayı. Goethe, 1809'da yayımladığı *Seçilmiş Akrabalıklar*'da, çökmekte olan eski düzenin ve eski hayatın temsilcisi Baron Eduard'a şöyle söyletiyordu: "Artık asla hayat boyu yetecek kadar öğrenemeyecek olmak, yeterince kötü. Ecdadımız, gençliklerinde aldığı derslerle hayat boyu gidiyordu; ama şimdi bizim beş yılda bir her şeyi yeniden öğrenmemiz gerek, şayet tamamen modası geçmiş duruma düşmeyeceksek." (Goethe, 1977: 270)

Beyaz yakalılara yönelik bu performatif ve rekabetçi meydan okuma, yaklaşık on yıl önce hızla parlayıp sönmüş bir mitolojiyi sürdürüyor (sündürüyor) aslında.

Eleştirel Teori'nin yaşayan düşünürlerinden Oskar Negt, her alanda uzmanlık bilgilerinin olağanüstü bir hızla yenilendiği, birçok mesleğin can çekiştiği bu çağda "yaşam boyu eğitimin" kurumsallaşması gerektiğini düşünüyor. Fakat bu kurumsallaşma bir sosyal Darvinist eleme mekanizması yönünde geliş-

4 *München Business*, 13.10.2009.

5 *TÜV SÜD Journal 1/2009*.

memeli, temel bir sosyalleşme vetiresi sayılmalı, kamusal bir hizmet olarak örgütlenmelidir (Negt, 2010: 236-238).

Sermayenin yeni birikim stratejisinin beyaz yakalılar açısından toplumsal sonuçlarını, Lipietz'in (2001) kapitalist metropoller için kullandığı terimlerle "sıcak hava balonu toplumu"ndan "kum saati toplumu"na geçiş bağlamında düşünebiliriz. Taylorist bir tarzda hızlı ve sürekli üretkenlik artışına ve tasarlayanlar (mühendisler, yöneticiler vb.) ile uygulayanlar (vasıfsız ve yarı vasıflı işçiler) karşıtlığına dayalı bir emek örgütlenmesi, emeğin satınalma gücünü ve kitlesel tüketimi artırmayı içeren Keynesçi makroekonomik mantık ve toplu sözleşme ağı ve sosyal güvenlik sistemi gibi öğeleri içeren düzenleme tarzını içeren eski modelde toplum –az zengin, az yoksul ve çok orta halliden oluşan– şişkin göbekli bir sıcak hava balonu gibiydi; toplumsal ayrımların aynı kaldığı ve fakat herkesin beraber yükseldiği bir asansör gibi hareket ediyordu. Neo-Taylorizme, finansallaşmaya, esnekleştirmeye ve prekarizasyona dayanan yeni model ise sıcak hava balonunun tam da orta sınıfın bulunduğu kısımdan patladığı ve onun yerini kum saatinin aldığı, kârların ve üst kademe yöneticilerinin maaşlarının arttığı, alt-orta ve alt sınıfların daha da aşağı itildiği bir toplum yarattı. Böyle bir toplumda orta sınıf alt sınıflarda kendi geleceğini gördüğü gibi, yoksullar da ayrı bir ırk olarak görülüyor.

Bir mitin yükselişi ve çöküşü

1990'ların sonlarında Batı Avrupa ve Kuzey Amerika merkezli *New Economy* (Yeni Ekonomi) "trendi", bir beyaz yakalı efsanesinin oluşumuna yataklık etmişti. Zenginliği ve müreffeh yaşamı yaratacak yeni (kültürel) sermayenin *entelektüel emek gücü* olduğunu vazediyordu bu efsane. Buna göre, internet bağlantılı, bilgi-yoğun, "networking" işler, öncelikle, sınırsız büyüme vaat ediyor, teknolojik gelişmeye bağlı üretkenlik artışıyla işsizliğin artışı arasındaki bağıntıyı kesme hülyasını gördürüyordu. Bununla beraber, özellikle bu bilgi-yoğun ekonominin seçkin çalışanları olacak olan, iyi eğitimli-zeki-entelektü-

el zümreye hem kazançlı, hem zevkli ve özgür bir çalışma ortamı vaadini içeriyordu (Meschnig, Stuhr, 2011). 1980'lerin *yuppi* trendinin (Kozanoğlu, 1993) bir revizyonuydu bu; yuppiliğin hırsının, seçkinciliğinin ve hazcılığının entelektüel nezahetle damıtılmış bir biçimiydi.

Bu trend etrafında, bir hayat tarzı ikonu haline gelen bir "yeni çalışma kültürü" oluştu. Kılık-kıyafette, çalışma sürelerinde, mekân düzenlemesinde formellik bir kenara bırakılıyordu (blucin-tişört, açıkta alüminyum folyoyla kaplanmış borular, minimal mobilya donanımı, etrafta çıplak kablolar, bilgisayarlar...). Ofis partileriyle, eğlence de işyerine taşınıyordu. Aslında, boş zamandan umulan hazlar, zevkler, çalışma zamanına ve mekânına kayıyordu. Evde çalışanlar ve iş icabı sürekli bilgisayarla bağlantılı olmak durumunda olanlar da işle boş zamanın iç içe geçmesini deneyimliyorlardı. Sanayi toplumunun işle boş zamanı kutuplaştıran paradigmasını kırma iddiasında bir yönelimdi bu; hazcılık boş zamandan çalışma zamanına kaydırılıyor, yuppi kültüründeki gibi gençliğin fetişleştirilmesiyle "performansa" odaklı ergenlik ileri yaşlara uzatılıyordu. Bu, çalışma sürelerinin sınırsız uzaması, "iş"in bütün hayatı ve bütün anlamı kaplaması demek oluyordu aynı zamanda![6] Velhasıl, bu sınırsız özgürlük ve "'bütünselleşmiş" yaşam romantizmi, aslında pekâlâ kapitalizmin "eski" zamanlarını aratmayan bir emek sömürüsü yoğunluğuna kapı açıyordu.

İş başarısını, profesyonel "performansı" bir nevi hayat tarzı yönelimiyle, iradi tercihle eşleyen bu tasavvurun öteki yüzünde, işsizliğin de bir "tercih" olarak varsayılması yer alır. Neoliberalizm için işsizlik gayriiradi veya gayriihtiyari bir durum, kapitalist aksiyomatiğin asli bir bileşeni değildir; ya bireysel bir tercihin, aylaklığın "marjinal faydası"nı yeğlemenin bir sonucudur ya da işgücü piyasasındaki maliyetlerin yüksekliğinin veya emek rejiminin katılığının yarattığı geçici bir durumdur. Türkiye'de de Başbakan Erdoğan'ın bir yandan "Her üniversiteyi bitirenin iş bulması diye bir şey olamaz," derken, bir yandan da gençlerin "iş

6 Görüştüklerimizden Gül'ün, "Laptop şekeriyle kandırılıp evden çalışmak zorunda kalmalar..." teşhisini koyduğu durum!

beğenmemesinden" dem vurması, bu ideolojik tutumun ifadesidir. Öte yandan, sermayenin neoliberal kendilik teknolojilerinden işsiz özne de payını alır: Becerilerini geliştirerek veya yeni beceriler edinerek ("iş bulma becerisi" dahil!) "istihdam edilebilirliğini" artırmak, "kendine yatırım yapmak", yani kendi kendini "sermayeleştirmek" zorunda addedilir. Böylece hem işsizlik sorunu işsizin kendi ahlaki sorunu haline getirilir, hem de işsizliğin kendisi işe benzetilmiş olur (Rose 1999: 162).

Biliyoruz ki Yeni Ekonomi efsanesi çok geçmeden çöktü. 2000 yılının sonlarında, bu trendin ikonu mahiyetindeki büyük firmalar kitlesel işten çıkarmalara gittiler. Ancak trendin izleri baki kaldı. Bu "yeni çalışma kültürü"nün imgesi, bütün dünyanın beyaz yakalılarının gözünü alan bir yanılsama olarak varlığını sürdürdü, sürdürüyor. Almanya örneğinde, her bireyin kendini bir işletme, bir girişimci olarak tasarlamasını ima eden "Ben A.Ş." terimi, işte böyle bir kalıntıdır![7] Bu mitolojinin bir alt teması da seyyariyet ve esnekliktir. Belirli bir işyerine bağlanmadan, rahatça iş, şehir, ülke değiştiren, "çat burada çat kapı arkasında" yaşayan parlak profesyonel imgesi,[8] böyle hovarda bir yaşamın –varsa– keyfini sürmekten çok uzak olan beyaz yakalı çalışanları ve işsizleri "büyülemeyi" sürdürdü, sürdürüyor.

Esnekleşme

Esneklik bahsini derinleştirelim. 1970'lerin ortalarında, Avrupa ülkelerinde ücretli çalışanların yaklaşık % 80'i süresiz iş sözleşmesine tabi idi. Sosyal refah devletinin yıldızının en parlak

---

7 Terimin kaynağında, Almanya'da 2003'te yürürlüğe giren ve sosyal haklarda kapsamlı tasfiyeleri içeren yasal düzenlemeler vardır. Bilhassa işsizlerin sosyal haklarını budayan yasa, onları bireysel girişimciliğe teşvik etmek için bir düzenleme getirmişti. "Ben A.Ş.", bu düzenlemenin gayriresmi adıydı. Her bireyin yetenek ve müktesebatıyla kendisini bir "iş projesi" olarak tasarlaması gerektiğini düşünen bir ideolojinin örneği olan bu terim, 2002'de "Yılın en saçma/manasız sözcüğü" sözcüğü seçildi. (Dilbilimcilerden oluşan bir jüri 1991'den beri bu seçimi yapmaktadır.)

8 Prekarizasyonla ilgili literatürde bu imtiyazlı zümreler hakkında "prekaryanın üst tabakası" (Robert Castel) veya "refah prekaryası" (Peter Bartelheimer) gibi tanımlar geliştiriliyor (Castel ve Dörre, 2009: 32, 134).

anı! Bugünse, iş sözleşmelerinin üçte ikiden fazlası süreli ve geçicidir. Özellikle kadınlar ve gençler (yani yeni işe başlayanlar), kısa süreli, geçici sözleşmelere muhatap oluyorlar (Castel, 2008: 349).

Avrupa'da sendikal hareket de kâh çaresizlikten, kâh çalışanlar (aslında, kendi üyeleri) için kazanım sağlayacağını düşünerek, emek rejiminde esnekleşme uygulamalarına cevaz veriyor. Özellikle, bir miktar ücret düşüşüne karşılık çalışma sürelerinin azaltılmasını, işsizliğin bir derece azaltılmasını sağlayacak bir formül olarak benimsiyorlar. İtalyan sendikalarının 1990'lardaki popüler sloganı: "Lavorare meno, lavorare tutti" idi (Daha az iş, herkese iş). Avrupa'nın en büyük otomobil üreticisi Volkswagen 1993'te dört günlük iş haftasına geçmiş, ücretler ortalama % 20 düşürülmüş, bu kayıp çalışanlara vergi indirimi ve tatil vs. ücretlerin artırılmasıyla telafi edilmişti. Bu politika, 30 bin işçiyi işten çıkarmanın alternatifi olarak uygulanmıştı. 2006 Eylül'ünde, "maliyet ve rekabet baskısına dayanamadığını" açıklayan Volkswagen yönetimi bu uygulamaya son verdi ve beş haftalık işgününe döndü.

Danimarka'nın 1995'te % 10'u geçen işsizliği on beş yılda % 1,6'ya indirmesini sağlayan *flexicurity* ("güvenceli esneklik") modeli, "işyeri güvencesi yerine istihdam güvencesi" şiarına dayanıyordu. İşverenlere, üretim ve talep beklentilerine göre işçi sayısını azaltıp artırma esnekliği tanınmıştı. Sosyal güvenlik rejimi makul bir işsizlik parasını garanti ettiğinden, sendikalar da bu esnekliğe onay vermişti. Ancak bu modelin hâlâ bir tür sosyal refah devleti (yarım)adası olmayı sürdüren İskandinavya dışındaki örneklerinde, güvenceleri hızla aşındıran bir esnekleşmenin uygulandığı görülecekti.

Fransa'nın 2000 yılında 35 saatlik iş haftasına geçmesi, önemli bir olaydı. Burada, kimi işyerlerindeki ve iş kollarındaki uygulamalarda, çalışanlar da iş süresi "bütçesi" üzerinde söz sahibi olabiliyorlar, çalışma takvimlerini kendileri ayarlayabiliyorlardı. Fransız modelinin, kapitalist icaplar açısından da şayan-ı tercih olduğunu ileri sürenler var. Bunlar, az süreli ve esnek istihdam modelinin, hem çalışanların motivasyonuyla be-

raber verimliliği artırdığını, hem de artan boş zamanda tüketimi körükleyerek kültür ve eğlence endüstrisine "iyi geldiğini" söylüyorlar.

Batı/Kuzey Avrupa'dan aktarılan bu örneklerin, global ölçekte imtiyazlı denebilecek ("işçi aristokrasisine" münhasır) uygulamalar oldukları açıktır. En azından şimdilik. Gelecekte, imtiyaz olarak dahi sürdürülebilirliği tartışmalı örnekler midir bunlar? Yoksa emek rejiminin alacağı yeni biçiminin habercileri midirler?

Şimdi için söyleyebileceğimiz; esnek istihdamın, kalıcı işçileri neredeyse istisnaileştirdiğidir. Stoksuz (anında, *just-in-time*) üretim yapısına tekabül eden bir *just-in-time* istihdam stratejisinin hegemonikleşme eğiliminden söz edebiliriz. Kısa süreli sözleşmeli, geçici veya yarı zamanlı istihdam, giderek yaygınlaşmaktadır. 1990'lardan itibaren ABD'nin istihdam kapasitesi bakımından en büyük işvereninin, firmalara "parça başı" işgücü tedarik eden bir özel istihdam firması olması, bu eğilimin somut bir alametidir.[9] Bu istihdam biçiminin sendikaları devre dışı bırakmayı sağladığını unutmamalı.

Emek sürecini zamansal ve hukuksal olarak paramparça eden bu yeni Taylorizm (Beck, 2010: 23), bir *süreklileşmiş geçici* iş kültürü inşa ediyor. Birçok firmada, mekân da bu azami esneklik anlayışına uygun, işyeriyle özdeşleşmeye, mekâna bağlanmaya izin vermeyecek şekilde düzenleniyor; duvarlara kesinlikle resim vs. asılmıyor, asılmasına izin verilmiyor sözgelimi. Beyaz yakalılar açısından, yüceltilen yeni işgücü profili: "Her yerinden bükülebilecek kadar esnek, kendi kendini sömürecek kadar performans delisi... Her an işe koşulabilir, her an erişilebilir" birisidir (Meschnig ve Stuhr, 2001: 262). Herhangi bir somut muhtevayla özdeşleşmek, esneklik kaybı anlamına gelir ve bu bir zaaftır; zira her gün yeni bir başlangıca hazır olmaları beklenir. Sınırlı süreli sözleşmelerin "telkin ettiği" de budur zaten. Böylece, geçicilik, bağlan*mama*, taahhüt-

9 1948'de kurulan Manpower Şirketi, bugün 72 ülkede faaliyet gösteriyor; Türkiye'de de 2007'den beri "yenilikçi işgücü çözümleri" sunuyor (http://www.manpower.com.tr/).

ten ve kendini özdeşleştirmekten kaçınma bir *yaşam duygusu* haline gelir.

Esnekleştirici istihdam, aslında kalıcı-güvenceli unsurları *varsayar* pekâlâ. Belirli vasıflara sahip işgücü potansiyeli, gerektiğinde el atmak üzere, hazır bulunuyor olmalıdır. Fakat bu koşulların yeniden üretimini üstlenmez, bunu insanlara (emekçi-bireylere) bırakır (Lemke, 2000: 86). Onlar yaşamlarını ekonomikleştirmeli, kendilerini bir işletmeymişçesine rasyonalize etmeli; hammadde niteliğindeki emek güçlerini sürekli işleyip yarı mamul hale getirmelidirler (Legnharo ve Birenheide, 2008: 25). Sökülen sosyal ağların deliklerini kendi kendilerine yamayacaklardır. Her çalışan birey, mevkiinden bağımsız olarak, *sorumlu yönetici* (*manager*) rolüne çağrılır: Herkes kendi kendisinin menajeri olmalıdır. Menajerden çözmesi değil, "idare etmesi" bekleniyordur. Sorunu birlikte yaşanabilir kılmalı, "düzenlemeli", uydurmalıdır. "*Performans*"ın, çağın ve "iş kültürünün" moda sözcüklerinden olması boşuna değildir; hem etkinlik, hem de temsil ve gösteri anlamına gelir performans. Tabii kendi kendinin menajeri olmak, bilhassa "vasıflı" işsizlerden, beyaz yakalılardan bekleniyordur; işsizliklerini "riskleri ve fırsatlarıyla" bir girişimci gibi idare edeceklerdir. *Business*'i (iş) ikame eden bir performans olarak *busyness* (meşguliyet), bu menajerliğin bir icabıdır örneğin: sürekli meşgul olmak/görünmek, böylece "işler halde" ve "hazır" olduğunu göstermek... (Legnharo ve Birenheide, 2008: 18-21, 32 ve 85.)

Bütün bu performatif zorlamaların berisinde, beyaz yakalıları saran işsizlik tehdidinin, çalışmanın yaratıcılığı ve "insaniliği" ile ilgili beklentileri rafa kaldırtması yatıyor aslında. Taylorist çalışma modeli zanaat, bakım, eğitim vs. her alana sızmakta; kişiyi odak alan, yüz yüze ilişkiye dayanan, şimdiye dek "rasyonelleşmeye", standardizasyona dirençli sayılan alanları da fethetmekte (Bender ve Grassl, 2004: 35). Emek rejimindeki esnekleşme ve güvencesizleşme, beyaz yakalılar için, yaratıcılık ve insani ilişki deneyiminin kaybıyla beraber büyük bir tatmin kaybı getiriyor. Stajdan staja sürüklenen genç kuşaklar, bu tatminsizlik ve değersizlik duygusuyla erkenden tanışıyorlar.

Firmaların basit-rutin –ve tabii geçici– işler için mesleki açıdan yüksek vasıflı ("aşırı kalifiye") gençleri istihdam etme tercihleri, bu tatminsizliği derinleştiriyor. Aynı sebepten, elli yaşına varmamış birçok meslek sahibi, "bilgi ve becerileri eskimiş" muamelesine uğruyor.

İşsizliğin yapısallaşması ve prekarizasyon, beyaz yakalıların mavi yakalılaştığı bir süreçtir. Beyaz yakalılar, –seçkin tabakaları dışında–, hem "altın bileziklerinin" onlara sağladığı güvenceleri hem mesleki tatminlerini yitiriyorlar. Peki bu süreç, beyaz ve mavi yakalıları sınıfsal-toplumsal ve politik olarak birleştirecek midir, yoksa bu iki yaka kolay kolay bir araya gelmez mi? Beyaz ve mavi yakalıların yan yana gelmesini zorlaştıran bir etken; beyaz yakalı işlerin geçen onyıllardaki parlak zamanlarını yaşamış kuşakların hatırasının hâlâ canlı olması ve bu işlerdeki halihazır kaymak tabakanın cazibeli hayatını yansıtan imgelerin parıltısıdır. Bunlar, beyaz yakalı işsizlerin "kaybedecek zincirleridir"

Tarihsel bir bakış

Emek tarihçiliğinde yaklaşık on beş yirmi yıldır yapılan çalışmalar, geç ortaçağdaki veya ticaret kapitalizmin arifesindeki emek rejimi ile günümüzde emek rejiminin seyri arasındaki benzerlikleri fark etmemizi sağladı. Emek rejiminin had safhada esnekleşmesinde, işsiz kitlesinin büyümesinde ve sistem nazarında "lüzumsuz nüfus" haline gelmesinde kendini gösteren benzerlikler bunlar. Özellikle Fransız sosyal tarihçi Robert Castel'in çalışması (Castel, 2008), emek rejimi ve işsizlik olgusunu geniş bir tarihsel ölçekte değerlendirmek bakımından anıtsal değerdedir.

Kapitalizmin arifesindeki o karışık ve tekinsiz dönemde, zümre örgütlenmesi henüz tamamen çözülmemişti, buna mukabil "özgür" ücretli emek sömürüsü de hegemonik hale gelmekten uzaktı, dahası emek rejiminin istisnai bir biçimi idi. Zümrevi zanaat ve hizmet üretimin kapsayamadığı işgücünün büyük bir bölümü, geleneksel toplumsal ağlar içinde massedi-

lemediği ölçüde, *fazla* ve *lüzumsuz* addedilir hale gelmişti. Maişeti temin ettiği gibi cemaat kontrolünü de sağlayan bağlardan boşanmış, bir himaye-intisap ilişkisinden çıkmış, "kopuklaşmış" adamlar ve kadınlar, hayır-hasenatı bile hak etmeyen lüzumsuz bir nüfus sayılıyor, bunun da ötesinde, *tehlikeli* addediliyorlardı. Proletarya, bu adı almadan önce, uzun süre, "tehlikeli sınıflar" namıyla maruftu. Bilhassa "yerini" terk edip karnını doyurabilmek için veya daha iyi bir hayat aradığı için göçe kalkanlar, yaklaşık iki yüz yıl boyunca, ağır takibata konu oldular.

Buradaki temel paradoks şuydu: İşgücü zümrevi üretim yapısına göre fazla boldu (yani *lüzumsuz*) ama gerek kralların-prenslerin-devletlerin, gerek tacirlerin üretim örgütlenmesi için pekâlâ işlevselditi ve istihdam ediliyordu. Mesele şu ki, eski zümre örgütlenmesi ile serpilen, müstakbel ücretli emek biçimi arasında kalan envâî çeşit melez formlarda, çok defa da enformel biçimlerde istihdam ediliyordu. Manüfaktürden gizli/yasadışı/paralel zümre yapılanmalarına, köylü mevsimlik işçilere, oradan muhtelif zorunlu çalıştırma biçimlerine kadar.

Göçün şiddetle engellenmeye çalışılmasındaki paradoks da, otoritelerin bu göçün engellenemeyeceğini gayet iyi bilmeleri idi. Bütün başıboşların, bütün "serserilerin" yakalanması, hapse tıkılması veya öldürülmesi mümkün değildi. Ancak "serseri" statüsü, bu lüzumsuz/fazla, kopuk, bağsız nüfusun tasnifi ve kontrolü için gerekliydi. "Serserilerin" önemli bir bölümü, bu statüleri icabı hapsedilerek veya kolonilere sevk edilerek zorunlu çalıştırmaya tabi tutuldular.

Emek rejiminin bu uzun geçiş döneminde, zorunlu çalışmanın koşulları ile "özgür" çalışmanın koşulları arasında da fazla büyük bir fark olamıyordu. Kapılanacak bir yer arayan göçmen, zaten çok defa "serseri" diye yakalanarak mahpus-emekçi yapılıyor, söz konusu enformel istihdam biçimlerinden birine intisap edebildiğinde de, yine onlarınkine benzer koşullarda (özetle: boğaz tokluğuna) çalışıyordu. Ücretli emek, uzun süre boyunca, en güvencesiz, en itibarsız, en sefil varoluş tarzı olarak kaldı.

Kapitalistleşme sürecinin ileri aşamalarına, takriben 19. yüzyıl sonlarına kadar, bu aşırı esnek ve "çoğul" emek rejimi hükmünü sürdü. İşgücünün hukuksal özgürlüğünün, başka deyişle bir proleter olarak işgücünü satışa çıkarmasına olanak veren "reşitliğinin" tanınması, hayli uzun sürdü. Dolayısıyla, belirli sadakat yükümlülüklerini de içeren zümrevi istihdam evreninin etkisi hayli uzun sürdü; ve bu evrenin dışında kalan istihdam biçimleri de hayli uzun bir süre, –büyük ölçeklere ulaşsalar bile–, hukuku tanınmayan istisnâi biçimler olarak gayrımeşruluğun kıyısında kaldılar.

Serbest piyasayı anlamanın başlangıç noktası ücretli emek olduğu kadar, istihdam edilmeyen emek veya ücretsiz hayattır da. Sennett'ın (2006: 84) deyişiyle "işe yaramazlığın hayaleti" mülksüzleşmiş emekçilerin göçtüğü kapitalist şehirlerde daha baştan kendini göstermişti. Sözgelimi 1840'ta Londra'da her bir vasıfsız fabrika işine karşılık altı emekçi vardı.

Nitekim Marx (2003: 546) "kapitalist birikimin genel yasası"nı tartışırken "modern sanayinin bütün hareket biçiminin emekçi nüfusun bir kısmının durmadan işsiz veya yarı işli ellere dönüştürülmesine dayandığını" söylüyor. Geç kapitalizmdeki işsizlik, güvencesizlik ve yoksulluğu da bu çerçevede düşünebiliriz. Yine Marx "kapitalist birikimin kaldıracı" olduğunu söylediği "göreli artı nüfus"u tartışırken onun "yüzergezer" (sanayinin inip çıkan ihtiyaçlarına gore kitleler halinde işe alınan veya atılan nüfus), saklı (proleterleşmenin eşiğindeki kırsal nüfus) ve durgun (aktif işgücü ordusunun bir parçası olsa da fazlasıyla düzensiz istihdam edilen ve en kötü koşullarda çalıştırılan nüfus) biçimlerinden söz etmişti. Tabii bunlara göreli artık nüfusun en dipteki tortusu olan ve "aktif işgücü ordusunun hastanesi ve yedek işgücü ordusunun ölü gücü"nü oluşturan sefaleti (yani lümpen proletarya, çalışamayacak durumda olanlar, sanayinin kurbanları, "uyum yeteneğinden yoksun kalmış çaresizler" vb. oluşturduğu katmanı) eklemek gerekir.

Bu durum, ücretli emeğin statüsünün "tanınması" yönünde, 19. yüzyıl boyunca ancak tedricen değişti. Castel, iki dünya savaşı arasında Batı Avrupa'da ücretli izin hakkının tanın-

masının, sembolik olarak, emekçinin *insan* olarak tanınması anlamına geldiğini söyler. Bu, ücretli emeğin "normalleşmesi" demekti. Ücretli emeğin temel sosyal kimlik birimi olduğu bir toplumsal kültür, 20. yüzyıl boyunca, bütün dünyaya yayıldı. Mühendislik, mimarlık, hekimlik gibi "burjuva" meslekler de ücretli emek rejimi içinde düzenlenme eğilimine girdiler. Büro işlerinin adım adım ilerleyen rasyonalizasyonu, memurluğun işçileşmesi sürecini başlattı. Zaten *beyaz yakalı* teriminin doğuşu bununla alakalıdır. Bu "ücretli emek toplumu" formasyonu, işçi sınıfının "aristokratik" kesimlerinin toplumsal-kültürel hayat tarzı itibarıyla orta sınıflaşma eğilimiyle tamamlandı.

Yazının başında özetlediğimiz gibi, şimdi, bu 'altın çağın' sona erdiği bir evredeyiz. Emek tarihçileri, emek rejimi açısından kapitalizmin "vahşi" dönemi ile bugünün kapitalizmi arasındaki benzerliklere işaret ediyorlar. Kuşkusuz, abartmadan, anakronik aynılaştırmalara kalkışmadan üzerine düşünülecek benzerlikler. Birisi, emek rejiminin olağanüstü esnekleşmesi, çok standartlı hale gelmesi ve hukuksuzlaşmasıdır. Sendikalı işçiliğin, 19. yüzyıl öncesinin zümrelerine benzer bir tabana daralıp, bunun dışındaki çok daha yaygın istihdamın "istisnai", geçici statüler içinde sürmesidir. Bu esnekleşmeye ve güvencesizleşmeye bağlı olarak, çalışma koşullarının kötüleşmesi, kimi durumda angaryaya benzemesidir. İkinci benzerlik, geniş bir nüfusun üzerine kapkara bir "lüzumsuzluk" bulutunun çökmesidir. Çok geniş nüfusların "fazla" durumuna düşüp lüzumsuz addedilmesi, kronik yoksulluk içinde toplumsal açıdan bağsızlaşmasıdır. Göç dalgaları ve göçmenlerin ağır kriminalizasyonu, geç ortaçağ ile geç kapitalizm çağının bu benzerliğini açık seçik ortaya koyan bir olgudur. Ancak bu noktada önemli bir farka işaret etmek gerekir: Geç kapitalizm çağının "denetim toplumu", Foucault'nun anlattığı türden –mahkûmu, deliyi, aylağı vb.– kapatıp ıslah etme mantığından daha çok, kendini yalıtma mantığıyla işliyor. Sözgelimi şehir ormana dönüşürken, yaratılan lüks ve güvenlikli yerler kaosun içindeki düzen adacıkları olarak "tehlikeyi" (suçluyu) dışarıda bırakıyor (Rose 1999: 248-9). Philippe Lioret'in Iraklı Kürt bir mülteci gencin

hikâyesini anlatan filmi *Welcome*'da (2009) bu denetim mantığının güzel bir örneğini buluyoruz: Calais yoluyla Fransa'dan İngiltere'ye geçmeye çalışan kaçak göçmenler, bir vakitler vebalıların kapatılması gibi bir yere tıkılmak yerine şehre salınıyor ve fakat şehrin sakinleriyle temas kurmaları –banyo yapmak için bile olsa eve girmeleri, gönüllülerin onlara yiyecek sağlamaları vs.– engellenmeye çalışılıyor.

İçinde bulunduğumuz dönemi ayırt eden dramatik bir fark, kapitalizmin giderek kitlesel işsizliği yapısallaştıran bir rotada ilerlemesidir. Tekrarlarsak: Otomasyonun ve bilgisayarlaşmanın olağanüstü hızlı gelişmesi ve kârlılığı belirleyen temel etken olması, üretimdeki emek gücü payının istikrarlı biçimde düşmesini beraberinde getiriyor. Bu seyrin kapitalizmi kendi içinde rahatsız edebilecek sonucu, ucuzlayan ve bollaşan üretimi satın alacak gelire sahip nüfusun da daralması olabilir. Ne var ki halihazırda global kapitalizm, dar bir tüketici nüfusuyla kendini döndürmeye ayarlı. Yedek emek gücü ordusunu hep yedekte bekletebilecek bir yapı bu. En alttakileri üretim süreci dışındaki konumları ve mutlak yoksunlukları, dışlanmışlıkları üzerinden tanımlayan *yoksulluk* kavramının gündemi kaplamasının manası ve lüzumu da bununla ilişkilidir.

Zamanımızın proleteryası, *prekarya*dır: Güvencesiz, keyfi şartlarda çalıştırılan, kronik geçici işlere mahkûm, bir işe sahip olmakla işsizlik (veya işsizlik tehdidi) arasındaki müphem alanda bulunanlar... Tıpkı kapitalizmin şafağındaki gibi, "lüzumsuz", "serseri", "tehlikeli" addedilen, statüsüz bir kitle. Lonca artığı veya "çift bozan" olmanın yüklediği bu kriminalize edici sıfatlar ve (vatandaştan-insandan saymayan) dışlayıcı muamele, kuşaklar boyu sanayi işçilerinin de sırtından inmemişti. Marjinal değildiler ama marjinalize ediliyorlardı. Bugün de esnekleşme sürecinde her iş güvencesizleşir, "prekerleşir" böylece nesnel-potansiyel olarak bütün çalışanları prekaryaya dahil eden bir meyil kazanırken, prekarya toplumsal olarak marjinalize ediliyor. Yüzergezer biçimiyle göreli artı nüfus genişlerken, "esnekleştirme" ve prekarizasyon gibi stratejiler güvenceli ve uzun vadeli olarak istihdam edilen küçük bir ke-

sim dışındaki geniş bir emekçi nüfusunu "yarı işli ellere" dönüştürüyor. Göreli artı nüfusun özelliği olarak dışlanma ve dahil edilme eşzamanlı olarak bütün bir emekçi nüfusunun özelliği haline geliyor ve hız kazanıyor. Harvey'in (2005: 169) "kullan at işçiler" metaforunun bu durumu iyi resmettiğini söyleyebiliriz. Öte yandan günümüz işsizliğinin özgül bir yönünün kapitalizmin yedek işgücü ordusu olarak, işçileri disipline etmek için bile ihtiyaç hissetmediği, "ebediyen istihdam edilemez olan", üretim sürecinden tümüyle dışlanan bir kesimin oluşması olduğunu da vurgulamalıyız (Lipietz 2001: 27).

Emek gücüne ihtiyaç azalır ve sabit-güvenceli ücretli iş sahibi olmak imtiyaz haline gelirken işsizlerin "lüzumsuz"laştırılarak kriminalize edilmesi arasındaki çelişki, aslında, kapitalizmin "lüzumsuzlaştığına" işaret değil mi?

"İşin bittiği" toplum mu, "işi bitmiş toplum" mu?

Robert Castel, 18. yüzyıl Avrupa'sının "mazbut ve mahçup yoksullar"ından söz eder (Castel, 2008: 59-61). Ortaçağın zümrevi cemiyetinde bir mevkii olmuş, fakat sonra "düşmüş", düşkünleşmiş, mevkiini kaybetmiş olanlardır bunlar. O devrin tabiriyle: "Cüppenin, kılıcın ve kalemin mahçup yoksulları"dırlar. Yoksulluklarını olabildiğince göstermez, kuyruğu dik tutar, hâlâ "zümrelerinin insanı" gibi davranırlar. İktidar ve varlık sahipleri de, el altından, onların asgari geçimlerini sağlar, böylece onların salt kişisel değil aynı zamanda zümrevi onurlarını ayakta tutmaya çalışırlar. Zamanımızın beyaz yakalı işsizlerini, ortaçağdaki "Cüppenin, kılıcın ve kalemin mahcup yoksulları"na benzetemez miyiz?

Kitlesel işsizliğin beraberinde getirdiği "fazlalık/lüzumsuzluk" tehdidinin geç ortaçağa benzer bir veçhesi, insanların anlam dünyasındaki sarsıntıdır. O zamanlar geleneksel toplumun çözülmesine benzer biçimde, bugün de istihdamın arızileşmesi, toplumsal konumun iş etrafında belirlendiği anlam dünyalarında sarsıntıya yol açıyor. İşsizlik, maişet sorununun yanında, ondan da öte, kendini bu dünyada bir yere ait görmenin

ve anlamlı/değerli hissetmenin imkânını kapatıyor. İnsanların kendilerini *lüzumsuz* görmelerinin kapısını açıyor. Yine Robert Castel, Avrupa'da yakın dönemde yapılan alan araştırmalarına dayanarak, işsizlerin –uzun süreli işsizler ve "sosyal angajmanları" olanlar dahil– hâlâ büyük çoğunlukla düzenli/güvenceli işi odak alan, onun eksikliğini hisseden bir algı dünyasında yaşadıklarına dikkat çekiyor.[10] Max Barry'nin 2003'te yayımlanan çoksatar romanı *Jennifer Government*'in distopik dünyasında, sadece iş sahibi olanların soyadı vardır, onlar çalıştıkları firmanın adını soyad olarak alırlar; işsizler soyadsızdır![11]

Modern öncesi toplumda zenginlik kan bağıyla aktarılan bir "nasip" idi, ahlakî bir değer ifade etmezdi. Modern kapitalist toplumun meritokratik kültüründeyse zenginlik, "kişinin yalnız daha çok parası olduğunu değil, daha iyi bir insan olduğunu" gösteriyordur. Çünkü bu "başarısını" zekâsına ve yeteneklerine borçlu olduğu varsayılır. Meritokratik kültürde fakirler, "başarısız" olanlar, *utanca* sürüklenirler (Botton, 2008: 98-99). İşsizliğin, beraberinde zaten –en azından göreli– yoksulluğu da getirdiğini bir kenara bıraksak bile, aynı sosyal başarısızlık ve değersizlik duygusuna, aynı utanca sebebiyet verdiğini söyleyebiliriz.

Filozof Günter Anders, ta 1975'te şunları yazmış: "Çalışma/iş günden güne kıt ve olağandışı olacak. İncil'in vazettiğinin aksine bir lanet olmaktan da, bir *hak* olarak talep edilmekten de uzak, günden güne daralan bir seçkinler zümresinin *imtiyazına* dönüşecek. Çoğumuzu, *işsiz/çalışmasız bir varoluş* bekliyor.

10 Castel ve Dörre, 2009: 381. Bunun, işsizlerin –hâlâ!– aile, arkadaş vs. sosyal ağlar içinde yer almalarıyla da alakası var. Castel ile Dörre'nin bu derlemesine katkıda bulunan Sondermann, Ludwig-Mayerhofer ve Behrend, işsizlerin tek başlarına, yalıtılmış "birimler" gibi tasarlanmasının ("işsiz Robinson" imgesinin) yanlıcılığına karşı uyarıyorlar (*a.g.e.*, s. 158). Bu araştırmacılar, özellikle orta sınıf ve beyaz yakalı işsizlerde, aile ve sosyal çevrenin, "yaşam standardını" sürdürme yönünde dolaylı bir baskı unsuru olduğunu belirtiyorlar (ay., s. 166-7).

11 Şirketlerin ve onların hadsiz kâr hesaplarının hâkimiyetinde olan, hükümetlerin –yine esasen paralı olmak kaydıyla– sadece güvenlik hizmeti sunduğu bu bilim-kurguda, muhatabına adına sorduğunda "Violet" cevabını alan bir roman kişisi, "Violet – peki soyadın?" diye sorar ve devam eder: "Yoksa işsiz misin? Olabilir tabii, insanın başına gelir öyle şeyler. Bak, işsiz Violet, bana bir öpücük verirsen sana 100 dolar veririm." (Barry, 2008: 73)

(...) Soru, artık emeğin ürünlerini nasıl adil dağıtacağımız değil, iş olmamasının sonuçlarının nasıl katlanılır kılınabileceğidir." (Anders, 1980)

Çalışmanın anlam odağı olarak örgütlendiği bir toplumda, anlam kaybına veya anlamsızlık duygusuna sürüklenmek için işsiz kalmaya bile hacet kalmayabilir aslında! Yukarıda da belirtildiği gibi, güvencesizleşmeyle iç içe geçen otomasyon ve fragmanlaşma, işleri de anlamsızlaştırıyor. Rifkin, yeni teknolojilerin, çalışanların üretim üzerinde sahip olduğu denetim ve belirleyiciliğin son kırıntılarını da yok ettiğine dikkat çekiyor (Rifkin, 2007: 147 vd.). Yüksek ve hızlı teknolojilerin oluşturduğu zaman baskısı, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) 20 ve 21. yüzyılın en önemli hastalık etkenlerinden biri olarak saptadığı stresi anbean körüklüyor. Fransa'da sendikalar iş/çalışma nevrozunu ciddi bir mesele olarak ele alıyorlar. Bilgisayarla "iletişimin" hızına alışanlar, dinlemeyi, beklemeyi gerektiren yüz yüze iletişimden yoruluyor, karşısındakinden (bilgisayar ekranındaki gibi) bir buçuk saniye içinde açık seçik cevap alamayınca sabırsızlanıyorlar. Yeni teknolojiler, özellikle beyaz yakalı işlerinde asosyalliği neredeyse teşvik ediyor!

Yine daha önce ele aldığımız gibi, beyaz yakalı işlerdeki nitelik değişimi, onların kendilerini vasıflı ve seçkin hissetmesini giderek güçleştiriyor. Elbette, gerçekten "seçkin" beyaz yakalı işler hâlâ var (bir ara "altın yakalılar" da deniyordu bunlara!), fakat çoğu iş *junk-job* halini alıyor: mesleki tatmin sağlamayan uyduruk, çerçöp işler. Bazen fiyakalı etiketler altında gizlenen manasız sözde-işler,[12] "iş simülasyonları" Hizmet sektörüne bazen bağlanan aşırı iyimserlik, bu sektördeki parça bölük hamaliye işlerinin insanlara bir değer ve anlam duygusu verme "kapasitesinden"yoksun olduğunu gözden kaçırtmamalı.

Robert Castel: "Bebek bakan, hamburger kızartan, süpermarkette paket yapan vs. yarı zamanlı işçilerden oluşan bir kümeden bir 'toplum' çıkar mı?" diye soruyor (Castel, 2008: 390).

12 Fiyakalı etiketleme usulü mavi yakalılara da sirayet etmiş durumda. Örneğin bazı Batı Avrupa ülkelerinde apartman kapıcılarına bir zamandır "facility manager" deniyor!

Ulrich Beck'e bakılırsa, olsa olsa bir "yeni-feodal hizmetçi toplumu" (Beck, 2010: 25) çıkar!

Castel'in uzun menzilli tarihsel anlatısının ortaya koyduğu gibi, ücretli emek toplumunun 1970'lerde doruklanan altın çağının büyük kazanımı ekonominin/piyasanın kontrol altına alınması, çalışmayla güvencenin birbirine bağlanması, emek gücünün "salt" meta olmaktan uzaklaşması idi. Ekonominin/piyasanın yeniden özerkleşmesi, ücretli emeğin güvencesizleşmesi, sadece emeği değil tümüyle toplumsal tutunumu kırılgan hale getiriyor. "Eski" toplumsal dayanışma ilişkileri, sosyal devlet onları ikame ettiği oranda tasfiye olmuşlardı. Şimdi sosyal devletin tasfiyesi, toplumsallığın erimesine yol açan büyük bir boşluğu ortaya çıkarıyor.

Castel'in çare arayışı (işsizliğe, anlam kaybına ve "toplumsal"ın kaybına çare), sosyal devletin ve dayanışmanın yeniden icadı yönündedir. Rifkin, umudunu Dördüncü Sektör'e, yani kâr amaçlı olmayan sosyal çalışmanın ücretli hale getirilmesine bağlar. Ulrich Beck, benzer bir tasarımı "yurttaş çalışması/emeği" kavramıyla ortaya atar. Sosyal ilişkilerin yeniden üretiminde önem taşıyan etkinliklerin gönüllülük temelinde örgütlenmesi tasarımıdır bu: Eğitim işi/emeği, bakım işi/emeği, rejenerasyon işi/emeği...

"Örgütlenemezlerin örgütlenmesi"

İşsizlik, güvencesiz istihdam ve yoksulluk ile ilgili analizlerde faillik sorununun kritik bir yer tuttuğunu söyleyebiliriz. "Çelişkilerin derinleşmesi"nin düzen karşıtı, radikal kitle hareketlerini otomatik olarak doğuracağını söyleyen naif bakışı bir tarafa bırakırsak, sözünü ettiğimiz süreçlerin kolektif bir öznenin kurulmasını imkânsızlaştırdığı yönünde karamsar bir argümanla sık sık karşılaşıyoruz. Aslında bu argüman yalnızca günümüz işsizliğini tartışırken öne sürülmüyor. Sözgelimi Middlemas 1930'lardaki bunalımın yarattığı kitlesel işsizliğin işsizler üzerinde depolitize edici ve boyun eğdirici bir etki yarattığını belirtiyor: "Faaliyet odağı olarak işyeri ya da sendikanın el-

den gitmesi, kayıtsızlığın, yönelimsizleşmenin ve yetersiz beslenmenin baş göstermesi ve bunların yanı sıra katmanlaşmış işsiz işçi grupları arasındaki coğrafi parçalanmışlık ve uymazlık, siyasal eğitim düzeyinin düşüklüğü, bütün bunlar aşağıdan bir kitle hareketinin yaratılmasına karşı etkide bulundu."[13]

Yakın dönemdeki işsizlikle ilgili tartışmalarda da benzer argümanlar öne çıkıyor. Sözgelimi P Rosanvallon "dışlananlar"ın "homojen bir sınıf oluşturmayan", "kendi hayatlarında başarısızlıklar yaşamış bir bireyler koleksiyonundan" ibaret olduklarını, toplumun çözülmesi ve desosyalizasyonun ürünü oldukları ve ortak çıkarları olmadığı için harekete geçirilebilecek veya "temsil edilebilecek" bir toplumsal güç veya "işsizlik toplumunun yeni proleterleri" olarak görülemeyeceklerini, bu yüzden de "işsiz sendikaları" bulunmadığını ve "işsiz milyonları örgütlü kolektif güce dönüştürme çabalarının hep başarısız olduğunu" iddia ediyor.[14]

Buna Bourdieu'nün (1999) işsizlik insanları yalıttığı, atomize ettiği, bireyselleştirdiği, hareketsizleştirdiği ve dayanışmadan alıkoyduğu için, işsizlerin bir "ordu" oluşturmadığı argümanını da ekleyebiliriz. Nitekim ona göre bir işsizler hareketi gerçekleşmesi pek de mümkün olmayan bir "toplumsal mucize"dir. Yukarıda da çalışmalarına değindiğimiz Castel (2003: 389-390) de, üretim sürecinde kendine yer bulamayan "yaşlanan işçiler", ilk işini bulmak isteyen veya stajdan staja veya adi işten adi işe dolaşıp duran gençler, kendilerini yeniden eğitemeyen uzun süreli işsizler vb.lerinin "dünyanın faydasızları", toplumun içinde olsalar da ona ait olmayan ve entegre edilemeyecek olan "fazlalıklar" konumunu işgal ettiklerini söylüyor. Castel bu toplumsal faydasızlığın onları siyasal düzeyde de yetersizleştirdiği ve işsizlerin içinden kayda değer bir toplumsal hareket çıkmadığını belirtiyor. Böyle bir perspektiften işsizler "toplumsal aktörler" olarak değil, "toplumsal varlık ol-

13 K. Middlemas, "Unemployment: The Past and Future of a Political Problem", B. Crick (der.), *Unemployment* (Londra 1981) içinde, s. 141'den aktaran Keane (1994: 127-8).

14 *La nouvelle question sociale* (Paris1988) s. 209'dan aktaran Boltanski ve Chiapello (2005: 300-1, 338-9n).

mayanlar" olarak görülüyor ve çoğu zaman kendilerinin de farkında oldukları bu negatif nitelikleriyle (faydasızlık, ekonomik mübadele döngüsüne dahil olmama, modernleşme trenini kaçırma) bizzatihi varolmalarının bir sorun oluşturduğu düşünülüyor. Castel'in (2003: 390) ulaştığı sonuç şöyle:

> Bir kimsenin toplumsal kimliğinin dayandığı temelin kendisi geçersizleştiği zaman kendi sesiyle konuşması ve hatta hayır demesi zordur. Mücadele bir kolektivitenin ve bir gelecek projesinin varlığını gerektirir. Dünyanın faydasızları tevekkül ile münferit şiddet, çoğu zaman kendi kendine zarar vermekle sonuçlanmaya mahkûm olan "hiddet" (Dubet) arasında tercih yapma durumundadırlar.

Castel'in perspektifinden istikrarlı istihdama güçlü bir aidiyet hissi ve bütünleşme, güvencesiz istihdama kırılgan ilişkiler ve korunmasızlık, istihdamdan dışarı atılmaya ise toplumsal yalıtılma ve ilişkilerin kopması eşlik ediyor. Ona göre, "kenarda kıyıdaki militan grupların" işsizler sendikası gibi girişimlerine rağmen, yalıtık koşulların heterojen bir koleksiyonundan ibaret olan "fazlalıkların" özerk bir toplumsal hareket yaratması yalıtılmışlık, toplumsal faydasızlık, aidiyet hissinin ve gelecek umudunun olmaması gibi negatif nitelikler nedeniyle ihtimal dışıdır (Castel 2003: 413).

"Prekaryanın bitmeyen doğumundan" söz eden Wacquant (2007: 72) da, benzer şekilde, proleter birleşmesi ve homojenizasyonunun değil de, prekarizasyon ve deproleteryanizasyonun söz konusu olduğu koşulların girdabına kapılanların geleneksel mobilizasyon ve temsil araçlarıyla bağı kopmuş, "ortak bir kaderi kavramayı ve olası alternatif gelecekler tasarlamayı sağlayacak bir dilden, paylaşılan imgeler repertuarından ve göstergelerden yoksun" olduklarını öne sürüyor. Wacquant (2007: 73), tıpkı diğerleri gibi prekaryanın "heterojen bireyler ve kategorilerden oluşan ve negatif bir şekilde toplumsal yoksunluk, maddi ihtiyaç ve sembolik açık ile tanımlanan" basit bir yığıntı olduğunu savunuyor. Bu yığıntıyı kolektif bir varoluşa ve kolektif eyleme yanaştıracak bir siyasal faaliyetten

dem vursa da, bu faaliyetin kaçınılmaz çelişkisinin bu yığıntıyı üyelerinin –istikrarlı bir iş bularak vs.– ondan kaçmasına yardım etmek üzere birleştirmeye çalışmak olduğunu, bu nedenle de prekaryanın –birleşerek ve kendini evrenselleştirerek uzun vadede kendini yıkmaya davet edilen proletaryaya karşıt olarak– "kendini ancak derhal bozmak üzere kurabileceğini" savunuyor.

Ancak bu tür analizler yalıtılma ve bireyselleştirmenin kapitalist aksiyomatikte zaten vazedildiğini göz ardı ediyor. Bu noktada yine Marx'a (2003: 418-9) dönelim:

> Büyük sanayi, niteliği gereği, bir yandan, emekte değişmeyi, işlevde akıcılığı, işçide evrensel hareketliliği zorunlu kılarak, öte yandan da eski işbölümünü o katılaşmış özellik ve ayrıntılarıyla yeniden canlandırmıştır. Büyük sanayinin teknik zorunlulukları ile bu kapitalist biçim içinde yatan toplumsal niteliği arasındaki mutlak çelişkinin, işçinin durumundaki her türlü sabitlik ve güvenliği nasıl yok ettiğini; emek araçlarını elinden alarak, gerekli geçim araçlarından da yoksun bıraktığını ve parça-işlerine bile el atıp onu nasıl gereksiz duruma getirdiğini görmüş bulunuyoruz. Bu uzlaşmaz karşıtlığı, daima sermayenin emrinde olması için sefalet içinde tutulan yedek sanayi ordusu gibi bir canavarın yaratılmasında; işçi sınıfı içinde durup dinlenmeden verilen kurbanlarda; emek-gücünü har vurup harman savurmasında ve her ekonomik gelişmeyi toplumsal bir rekabet haline dönüştüren toplumsal anarşinin yolaçtığı yıkımlarda olanca çılgınlığı ile görmüş bulunuyoruz. Bu olumsuz yandır. Ama bir yandan şimdi işteki çeşitlilik, karşı konulmaz doğal bir yasa şeklinde ve her yerde direnmeyle yüz yüze gelen doğal bir yasanın gözü kapalı yıkıcılığı ile kendisini gösterirken, öte yandan da, büyük sanayi, getirdiği felaketler aracılığı ile, üretimin temel yasası olarak, işin çeşitliliğinin kabul edilmesi zorunluluğunu ortaya koyarak, işçilerin, bu çeşitli işler için yatkın duruma gelmesini ve bu çeşitli yeteneklerinin en geniş ölçüde gelişmesini sağlamıştır. Üretim tarzını bu yasanının normal olarak işlemesine uydurmak, toplum için

> bir ölüm-kalım sorunu oluyor. Büyük sanayi, gerçekte, toplumu, bütün yaşamı boyunca bir ve aynı işi yineleyerek güdükleşen ve böylece bir "parça-insan" haline gelen bugünün parça-işçisinin yerini, çeşitli işlere yatkın, üretimdeki herhangi bir değişmeyi karşılamaya hazır ve yerine getirdiği çeşitli toplumsal görevleri, kendi doğal ve sonradan kazanılmış yeteneklerine serbestçe uygulama alanı sağlayan bir şey olarak benimseyen tam anlamıyla gelişmiş bir bireyi koymayı, bir ölüm-kalım sorunu halinde zorlamaktadır.

Dolayısıyla sabitlik ve güvenlikten yoksunluk, heterojenlik, hareketlilik, belirsizlik vb. kapitalist birikime içkindir. Bu bakıma prekarizasyon ve "prekarya"nın *Komünist Manifesto*'da kullanılan ifadeyle "sonu gelmez bir belirsizlik ve hareketliliğin" yeni kapitalizmdeki tezahürü olduğunu düşünebiliriz. Aynı şekilde Marx (2003: 555) emekçilerin varoluş koşullarının, yani emek güçlerini satabilmelerinin "güvencesiz duruma gelmesinden" de söz ediyor. Castel'in kullandığı "fazlalıklar" terimi Marx'ın göreli artı nüfus tartışmasında zaten kullanıldığı gibi, "toplumun içinde olsalar da ona ait olmayanlar" ifadesi de yine Marx'ın işçi sınıfını "sivil toplumun içinde ama ona ait olmayan" şeklinde tanımlaması ile örtüşüyor.[15] Ancak Marx'ın emeğin hareketliliğine, akışkanlığına, "fazlalık" oluşturma eğilimine ve güvencesiz konumuna zaten dikkat çekmiş olması yeni kapitalizmin dinamiklerinin 19. yüzyıl kapitalizminin basit bir devamı olduğu anlamına gelmiyor tabii. Bu itibarla, tartıştığımız literatürün sorunlarına rağmen bu yeni dinamiklerin anlaşılmasında işe yarar olduğunu vurgulamalıyız.

Öte yandan, yukarıda bahsettiğimiz perspektif, sermayenin seline direnmenin yeni kolektif biçimlerinin gelişebileceğini de göz ardı ediyor. Geç veya yeni kapitalizmde emeği karakterize eden parçalanma, heterojenleşme, standartsızlaşma, bireyselleşme, geçicileşme, "esnekleşme", iş için rekabet vb. şeylerin, kısaca söylersek prekarizasyonun kolektif bir öznenin kurul-

15 Denning (2010: 97) de "güvencesiz", "ihtiyaç fazlası", "lüzumsuz" gibi günümüz sözlüğünün neredeyse bütün terimlerinin Marx'ın analizinde bulunabileceğine işaret ediyor.

masını şimdiye kadar olduğundan daha zorlaştırdığı aşikârdır. Zira bir yanda, geleneksel kafa ve kol emeği ayrımının yanı sıra ve ötesinde duygusal emek ve gayrimaddi emek gibi biçimlerin önem kazanması, güvenceli bir işe sahip olanlarla istihdamdan tümüyle dışlanan, güvencesiz ve eksik istihdam edilen veya iş bulamayan prekarya arasındaki farklılaşmalar söz konusudur. Diğer yanda ise, üretim sürecinde alınan bu konumlardaki parçalanmaya eşlik eden, toplumsal cinsiyet, etnik ve dinsel kimlikler ve kuşak farkları gibi kültürel kodların yarattığı ayrışmalar vardır. Ancak sınıfın "normal" durumunun birlik değil, bölünme olduğunu hatırlamalıyız. Zaten geleneksel anlamıyla proletarya da "doğal" bir birliğe veya kendiliğinden homojen olan bir özneye işaret etmez. Biliyoruz ki sınıf ve sınıfsallık bir ilişki olarak toplumsal mücadeleler içinde kurulur ve kolektif bir bilincin oluşması olarak birlik de ancak siyasal momentte üretilebilir.

Öte yandan, üretim sürecinde alınan konum veya istihdamın biçimleri ile siyasal eylem arasında kurulan ilişkinin örtük bir yapısal belirlenim şeklinde düşünülmesinin de sorunlu olduğunu söyleyebiliriz. Zira işsizlik ve prekarizasyonun failliği felce uğrattığı ve kolektif bir öznenin kurulmasını imkânsızlaştırdığı argümanı, Bourdieucü perspektifin inceden inceye işlediği ve nihayetinde ulaştığı bir "kendi kendini yeniden üreten toplumsal sistem" nosyonuna dayanıyor. Dolayısıyla proletaryanın homojenliği ve kolektifliğine karşı prekaryanın heterojenliği ve yalıtıklığı gibi bir ikilik üzerine kurulu bir "eski" ve "yeni" kapitalizm anlatısı hem kapitalist emek sürecine içkin nitelikleri, hem de bu süreç ile siyasallık arasında kurulan bağı açıklamakta yetersiz kalıyor.

Candeias'ın (2007: 5) işaret ettiği üzere, böyle bir bakış prekaryanın siyasal örgütlenmesinin imkânsızlığını açıklamakla meşgul görünüyor ve kendini sosyal devlete yönelik entelektüel bir çağrı ile sınırlandırıyor. Böyle olduğu için de "sosyal sorunun" nihai çözümü "koruyucu devlet" talebinde bulunuyor (Castel 2003: 457). Sosyal devlet, güvenceli istihdam ve yurttaşlık ücreti gibi taleplerin yerindeliğini tartışacak değiliz. Hat-

ta bunların gerçekleştirilmesinin faillik hissinin ve kolektif eylemin gelişmesine zemin sağlayacağı da düşünülebilir. Ancak yeni emek rejimi emekçileri veya dışlananları bir toplumsal güç olmaktan yapısal olarak alıkoyabilecek, failliği daha baştan engelleyebilecek ve dolayısıyla da kendine olan itaati kendi kendine sağlama alabilecek bir rejim değildir. Çünkü biliyoruz ki, kapitalist modernlik koşullarında tabiyet (*subjection*) ve özneleşme (*subjectivation*) eşzamanlı ve iç içe olan süreçlerdir. Yani madalyonun diğer yüzünde –Marx'ın yukarıda alıntıladığımız pasajının sonunda da işaret edildiği üzere– "tam anlamıyla gelişmiş bir birey" veya ufku kendini kendi hayatının yazarı olarak tasavvur edebilecek kadar genişlemiş bir özne vardır. Nitekim "fazlalık" veya "artık" olarak görülerek hem üretim sürecinden dışlanan ve hem de –yine Wacquant'ın (2008) yetkinlikle gösterdiği şekilde– çeşitli (mekânsal, sembolik vb.) yollarla yalıtılan, yalnızlaştırılan, "marjinalleştirilen" veya "kriminalize edilen" işsiz veya yoksul bu insani kapasiteyi gerçekleştirememenin gerilimini yaşar. (Bu gerilim beyaz yakalı işsizliğinde daha dramatik bir hal alır.) Bu gerilimin yatay boşalma kanallarına veya bireyin kendi içine akmayıp da kolektif bir harekete yönelmesi pekâlâ mümkündür. Aksi halde sermaye mantığının kendini siyaseten garantiye aldığını, mağdurlarının kendilerini siyaseten temsil edecek bir dil tutturmalarını imkânsızlaştırdığını düşünmek gerekir ki bu kötümser bir indirgemecilik olur.

Bu demektir ki, emek sürecinin parçalayıcı ve işsizliğin yalıtıcı etkilerini aşacak bir "birleşme"de, yani kolektif bir öznenin oluşumunda siyasal moment ve iletişim kritik bir rol oynayacaktır. Nitekim Marx'ın 18. Brumaire'de söz ettiği gibi toplumsal ilişki, iletişim ve siyasal örgütlenme araçlarından yoksun ve yalıtık bir şekilde var olan ve kendi kendini temsil etmekten aciz olan köylülük ile günümüz prekaryası, işsizleri, dışlanmışları arasında dağlar kadar fark vardır. Bu bakımdan Negri ve Hardt'ın (2000: 294) vurguladıkları üzere, gitgide daha merkezi bir yer işgal eden –hizmet, bilgi, bilişim, iletişim, kültürel ürün, sağlık, çocuk bakımı vb. alanlarda harcanan– gayrimaddi emekte toplumsal etkileşim ve işbirliğinin emek harcama fa-

aliyetine içkin bir hale geldiğini, emeğin dilsel, iletişimsel ve duygusal ağlar içinde ve kooperatif bir karşılıklı faaliyet şeklinde gerçekleşmesinin kolektiflik için potansiyel oluşturduğunu da akılda tutmalıyız. Negri ve Hardt'ı izleyen Holloway'in (Holloway 2010), *soyut* veya *ölü emekle somut* veya *canlı emek* arasındaki çelişkiyi politize etme gayreti de bu potansiyeli aktive etme niyetiyledir. Somut/canlı emek, "kendisi uğruna" yapılan bir çalışma, özgül bir faaliyete hasredilen emektir. Soyut emek, meta üretimine hasredilen emektir, "iş" için sarf edilen emek gücüdür; bir "üretim faktörü" olarak artı değere gömülmüştür, ölüdür. Kapitalizmde her müşahhas emek süreci, emeğin bu iki veçhesi arasında bir gerilimi içerir. Kapitalizmin dinamiği emeği "soyutlaştırmaya" yönelir, emekçiler/insanlar ise emek sürecinin somut/canlı yanından aldıkları tatmine tutunurlar. John Holloway bu gerilimi *çalışmak* ile *faaliyet/etkinlik* arasındaki çatışma olarak tanımlayarak, kapitalizmi aşmayı tahayyül etmek üzere politikleştirmeyi öneriyor. Kapitalizmin paradigmasını aşmak, hayatı çalışma yerine faaliyeti/etkinliği esas alarak düşünmek ve *örgütlemektir* ona göre.[16]

Yakın zamanlarda Tunus örneğinde görüldüğü üzere, bir üniversite mezunu işsizin kendini yakması "sosyal medya"nın yarattığı yeni temsil biçim ve imkânlarının da kullanılmasıyla "müesses nizam"a isyanı tetikleyebiliyor. Hülasa Florian Schneider'in Silicon Vadisi'nde ve iş merkezlerinin temizlik işlerinde çalışan güvencesiz işçileri konu alan kısa belgeselinin adında da vurgulandığı üzere, "örgütlenemezlerin örgütlenmesi" mümkündür.[17] Sömürü ve tahakkümün olduğu yerde direniş de olacaktır. Lakin bu, yeni kapitalizmin yarattığı –Deleuze'ün (1995: 177-82) terimleriyle– "denetim toplumu"nda "eski" "disiplin toplumu"nun fabrika ve sendikasından görece farklı olabilecek olan ortaklaşma ve dayanışma yolları ve zeminlerinin bulunmasını gerektiriyor: Tam istihdam ve emeğin homojen-

16 Holloway'e göre işsizliğin yapısallaşması, istihdam daralması, "iş kıtlığı" vs., kısacası emeğin/çalışmanın krizi, aslında kapitalizmin krizidir (Hollaway 2010). Çalışmanın ve çalışma etiğinin eleştirisine dayalı bir antikapitalist perspektifi 1980'lerden başlayarak, André Gorz geliştirmişti (Gorz 1995).

17 *Organizing the Unorganizables* (2002).

liği mantığı üzerine bina edilmiş olan sendikalar gibi geleneksel örgütlenmelerden farklı, sermayenin vazettiği "esnekliğe" –belki de kendi esnekliği ve hareketliliği ile– cevap verebilen ve çok çeşitli katmanlarıyla işsizleri, yoksulları ve güvencesiz çalışanları buluşturabilen yeni direniş biçimleri.

Robert Castel'in "Bir işsiz grevi tasavvur eder miydiniz?" (Castel, 2007: 18) sorusu bu noktada anlam kazanır. Onun tasavvur etmeye çağırdığı grev, işsizlerin tepkilerini iş talep ederek değil "işsizliği bırakarak" gösterdikleri bir grev olsa gerektir. İşsizlerin "lüzumsuz" "başarısız", "nüfus fazlası" addedilmeye isyan ettikleri, hayatlarının-varoluşlarının anlamını iş dışında, iş olmadan da kurmaya giriştikleri bir grev.[18] 1998'de Berlin'de ortaya çıkan Mutlu İşsizler Girişimi'nin "Peki siz hayatta ne yapıyorsunuz?" başlıklı manifestosunda[19] çağırdığı türden bir arayış... Veya, ete kemiğe bürünmüş bir girişim olarak, *Piqueteros*'unki[20] türünden bir kalkışma... Arjantin'de 1990'ların ortalarında oluşan bu işsizler hareketi, özellikle 2001 büyük ekonomik krizinden sonra, caddeleri trafiğe kapattığı veya işletmeleri işgal ettiği eylemleriyle kendini göstermişti. Sosyal hak talebiyle mücadelelerini sürdürürken öz-yardım örgütlenmelerine giriştiler (halk mutfakları, sağlık merkezleri, fırınlar, terzihaneler...). İçlerinden *İşsiz İşçiler Hareketi MTD Solano* gibi bazı gruplar "daha ileri" gidiyor, devletten veya herhangi bir merciden iş istemiyor, "sömürülmeyi" reddedi-

---

18 Politik konumlarını "Meta toplumuna karşı" olmakla açıklayan Krisis grubunun *Komünist Manifesto*'nun şiarını uyarlayışı da aynı istikamettedir: "Bütün dünyanın proleterleri, çalışmayı bırakın! İşin ötesinde kazanacağımız koca bir dünya var." (http://www.krisis.org/1999/manifest-gegen-die-arbeit. İngilizcesi: http://www.krisis.org/1999/manifesto-against-labour)

19 "Mutlu İşsizler Girişimi", işsizlikle mücadelenin aslında *işsizlerle mücadele* olduğu kanısında. İşsiz'in olumsuz bir sözcük olduğuna dikkat çekiyor, "Bir şair, bir seyyah, arayış içinde biri, nefes alan bir varlık olarak insan hakkında bir şey söylemez bu sözcük" diyorlar. Toplumsal faydayı değil kârı gözeten kapitalist sistemde işe herhangi bir anlam yüklenemeyeceğini söylüyorlar. "İşsiz"in pratik anlamı onlara göre "parasız", iş arayan sadece "para arayan"dır. "Mutlu İşsizler Girişimi", paranın yerine başka bir sosyal bağı, başka bir eklemlenmeyi geçirmeyi öneriyor. Grubun beş dilde yayın yapan sitesi: http://www.dieglueckliche narbeitslosen.de/dieseite/seite/glueck.htm.

20 Piquetero "grev gözcüsü" demek.

yor, insanların hayatlarını kendi tercih ettikleri "anlamlı faaliyetlerle" biçimlendirmeleri gerektiğini savunuyor, buna uygun örgütlenmeye çalışıyorlar.[21] Söylemeye gerek yok; bu bir politik devrim perspektifidir.

KAYNAKÇA

Anders, Günther (1980): *Die Antiquiertheit des Menschen. Band II: Über die Zerstörung des Lebens im Zeitalter der dritten industriellen Revolution*. C. H. Beck, Münih.

Barry, Max (2008) *Logoland*, Almancaya çeviren Anja Schünemann. Heyne Verlag, Münih.

Beck, Ulrich (2010): "Wohin führt der Weg, der mit dem Ende der Vollbeschäftigungsgesellschaft beginnt?", Ulrich Beck (ed.): *Die Zukunft der Arbeit und Demokratie* içinde. Frankfurt a.M.

Bender, Christiane ve Grassl, Hans (2004): *Arbeiten und Leben in der Dienstleistungsgesellschaft*. UVK Verlagsgesellschaft, Konstanz.

Botton, Alain de (2008): *Statü Endişesi* (4. baskı). Çev. Ahu Sıla Bayer. Sel Yayıncılık, İstanbul.

Candeias, M. (2007): "Unmaking and Remaking of Class: The 'Impossible' Precariat between Fragmentation and Movement", *Policy Paper of the Rosa-Luxemburg Stiftung*.

Castel, Robert (2003): *From Manual Workers to Wage Labourers: Transformation of the Social Question*. Transaction Publishers, New Brunswick.

Castel, Robert (2007): "Der Zerfall der Lohnarbeitsgesellschaft", Pierre Bourdieu (ed.): *Lohn der Angst* içinde. UVK Verlag, Konstanz.

Castel, Robert (2008): *Die Metamorphosen der sozialen Frage*. Fransızcadan Almancaya çeviren: Andreas Pfeuffer. UVK Universitätsverlag, Konstanz.

Castel, Robert ve Dörre, Klaus (der.) (2009): *Prekarität, Abstieg, Ausgrenzung*. Campus Verlag, Frankfurt a.M.

Denning, M. (2010): "Wageless Life", *New Left Review*, 66, s. 79-97.

Goethe, Johann Wolfgang von (2007): *Wahlverwandschaften*. Verlag C.H. Beck, Münih.

Gorz, André (1995): *İktisadi Aklın Eleştirisi*. Çev. Işık Ergüden. Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Harvey, David (2005): *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press, Oxford.

Holloway, John (2010): *Kapitalismus aufbrechen*. İngilizceden Almancaya çeviren Marcel Stoetzler. Verlag Westfälischen Dampfboot, Münster.

Kozanoğlu, Hayri (1993): *Yuppiler, Prensler ve Bizim Kuşak*. İletişim Yayınları, İstanbul.

21. Bkz: örn. http://www.geonewsletter.org/node/149, http://www.solidaridadesrebeldes.kolgados.com.ar/spip.php?article56

Lemke, Thomas (2000): "Flexibilität", U. Bröckling, S. Krasmann, T. Lemke (ed.): *Gouvernementilität der Gegenwart* içinde. Frankfurt a.M.

Legnharo, Aldo ve Birenheide, Almut (2008) *Regieren mittels Unsicherheit*. UVK Verlag, Konstanz.

Lipietz, A. (2001): "The Fortunes and Misfortunes of Post-Fordism", R. Albritton vd. (der.), *Phases of Capitalist Development: Booms, Crisis and Globalizations* içinde, Palgrave içinde, Hampshire, s. 17-36.

Marx, Karl (2003): *Kapital*. Cilt 1, Eriş Yayınları, Istanbul.

Marx, Karl ve Engels, Friedrich (2009): *Deutsche Ideologie*. Akademie Verlag, Berlin.

Meschnig, Alexander ve Stuhr, Mathias (2001): *www.revolution.de / Die Kultur der New Economy*. Rotbuch Verlag, Berlin.

Negri, Antonio ve Hardt, Michael (2000): *Empire*. Harvard University Press, Cambridge.

Neocleous, Marc (2003): *Imagining the State*. Open University Press, Maidenhead.

Rifkin, Jeremy (2007): *Das Ende der Arbeit*. Ingilizceden Almancaya çeviren Thomas Steiner ve Hartmut Schickert. Fischer Verlag, Frankfurt am Main.

Negt, Oskar (2010): *Der Politische Mensch*. Steidl Verlag, Göttingen.

Rose, Nicholas (1999): *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wacquant, Loic (2007a): "Die Verallgemeinerung der Lohnunsicherheit in Amerika", Pierre Bourdieu (ed.): *Lohn der Angst* içinde. UVK Verlag, Konstanz.

Wacquant, Loic (2007b): Territorial Stigmatization in the Age of Advanced Marginality, *Thesis Eleven*, 91, s. 66-77.

Wacquant, Loic (2008): *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Polity Press, Cambridge.

Walters, W. (2000): *Unemployment and Government: Genealogies of the Social*. Cambridge University Press, Cambridge.

İŞTEN ÇIKARMA İŞİ VE ZAMANIN RUHU

Bir Film: *Akıl Havada*

TANIL BORA

Türkiye'de *Akıl Havada* adıyla oynayan 2010 yapımı film *Up in the Air*,[1] kapitalizmin zamane iş kültürüyle ve ideolojisiyle ilgili hiçve göz kırpan bir boyut taşır. Filmde, işine son verilen beyaz yakalılara bu kararı tebliğ etmeyi işveren adına üstlenen bir şirket söz konusudur. Şirket, içinde bulunulan kriz ortamını bir *fırsat* olarak değerlendiriyordur, zira işten çıkarmalar almış yürümüştür. Şirketin uzman elemanları, işten çıkarma tebligatını allayıp pullayarak yaparken, "kariyer planlaması" mantığı ve kişisel gelişim ideolojisinin dilini kullanırlar. Bir yandan, çalışanlara, bu işlemi kesinlikle "kişisel almamaları" telkin edilir. Diğer yandan, tamamen kişiselleştirici bir söylemle, bunun yeni bir başlangıç fırsatı, yeni bir hayata başlamanın vesilesi olabileceği anlatılır. (George Clooney'in oynadığı başrol oyuncusunun favori "argümanı" şudur: "Büyük imparatorluklar kuranlar, dünyayı değiştirenler de senin bulunduğu yerden başlamıştı.") Zaten başrol oyuncumuzun kişisel gelişim konferanslarında da özetlediği hayat felsefesi: Hiçbir işe, yere ve insana bağlanmamanın, "özgürce" salınmanın kıymeti üzerine kuruludur.

Filmin bir noktasında, işten çıkarma "işini" internet bağlantısıyla bilgisayardan yapma imkânının denendiğini görürüz. Görüşmecilerin uzun seyahatlere çıkmalarını gerektiren yüz yüze görüşme yöntemini ikame etmesi düşünülen bu yöntem, elbette, işten çıkarma şirketinde de önemli oranda işten çıkarmalara yol açacaktır! Bu yöntem, işten çıkarılanlar arasında "riskli" (depresif, intihara meyilli) olanların tespitini güçleştirdiği gerekçesiyle (ki bu risk, tazminat gerektirebileceği için maliyetlidir!) bir süre sonra terk edilir. Ama

1 Yönetmeni Jason Reitman, başrol oyuncusu George Clooney olan film, en iyi senaryo dalında Altın Küre aldı ve altı dalda Oscar adayıydı.

yakın veya orta vadede, işten çıkarma işinin de otomasyona döneceğini sezinleriz.

Filmin sonuna doğru, işini kaybetme tehlikesi altında bunalıma düşen "kahramanımızın" epeydir uzak kaldığı ailesine (kız kardeşler) ve tutulduğu bir kadına *bağlanmaya* hamle ettiğini izleriz. Birilerine bağlı, bir yere ait olmanın değerini idrak eder ama geç kalmıştır. Olamayınca, eski "bağsız" ve gezgin hayatına devam eder – işten kovma "işinin" sanal ortamdan yine "yüz yüze"ye kayması "sayesinde", seyahat halinde, alabildiğine "esnek" hayatını sürdürecektir! Mutsuzluğunu keşfetmiş olarak, hüzünlü ama mecbur...

"Herkesin hoşuna gidebilecek bir hayat"

Aklı Havada'da, emek rejiminin esnekleştirilmesinin ve ona refakat eden "bağsızlık, özgürlük" söyleminin tahripkâr sonuçlarına yönelik hiciv boyutu, Türkiye'deki izleyicilerce nasıl, ne kadar alımlandı? İnternete düşülen yorumlar, buna dair fikir verecek bir küçük pencere açıyor. Yazılan onlarca yorum incelendiğinde ilk dikkat çeken nokta, söz konusu emek rejimi meselesine pek az kişinin değinmesidir. Öyle bir istisna: "Kapitalizmin insanları sömürüp sömürüp nasıl rahat harcayabildiği anlatmaya çalışmış" (kerimcanikli). Muhtemelen çoğu genç olan yorum yazarlarının çoğunun, filmi bir dünya meselesi, bir sosyal sorun bağlamında düşünmeye uzak olduğu anlaşılıyor. Bu kayıtsızlığın uç örneği: "Kırk yaşından sonra aşkı yanlış kişide arayan bir adamın hikâyesi. Filme biraz komedide katmışlar, iyi olmuş"[2] (record).

Birçokları, yine arka plandaki sosyal (ve politik) meseleye hiç takılmadan, bireysel "yalnız yaşama" tercihini görmüş filmin odağında. Onlardan birisi (prodigy64): "Son zamanlarda birçok insanın kibende onlardan biriyim, yalnız yaşamayı seçtikleri dünyaya götürüyor bizi bu film," dedikten sonra, ikincil ve sanki bu dediğiyle alakasız bir olgu olarak sosyal-politik bağlamı anıyor: "Aynı zamanda yakın zamandaki finansal krizin toplumda ve bireylerde ne gibi onarılamaz hasarlara yol açtığını da anlatıyor." Bir başkasının filmden çıkardığı iki zıt sonuç, duyarsızlık ve "anlayışsızlığın" yanı sı-

2 İnternet mesajlarının imlasına dokunulmadı.

ra "görkemli" bir kafa karışıklığına da işaret ediyor: "Çok güzel bir filmdi. Filmden iki ders çıkardım.1-Yalnızlık allaha mahsus 2-İlişkilerde bencil olmak gerek" (atgitsin). İzleyicilerden başka birisi, benzer kafa karışıklığını halletmenin yolunu "ortasını bulmakta" arıyor: "bu filmin anlatmak istediği nedir diye kendime sorduğumda özet olarak bağlanmayacaksın felsefesi üzerine kurulu .filmde insanlar okadar işlerine ve çevresindekilerine bağlanıyorlarki onları kaybettiklerinde hayatları altüst oluyor ve kendilerinin bitmiş ve çaresiz hissediyorlar. filmde kahramanımız tam bu inandığı felsefeden vazgeçiyor ve birilerine bağlanmaya çalışıyor fakat hayatı alt üst oluyor.ama film sonunda mutluluğun bağlanmak vebağlanmama arasındaki dengeyi kurmak olduğunu anlatmaya çalışan bir film gibi geldi bana" (mehmetkose81).

Asıl çarpıcı olan, filmin kahramanının bunalıma düşmeden (veya "uyanmadan") önce verdiği "agresif" mesajları yadırgamayan, "normal" bulan hatta –bu arada işten çıkarılan figüranlara hiç kafayı takmadan– kendini buna yakın hissedenlerin varlığıdır. Örneğin: "gerçekten de herkesin hoşuna gidecek gidebilecek bi hayat... en azından ben ryan'ın [G. Clooney] yerinde olmayı çok isteyenlerden biri olabilirim. sürekli bişeyler uğraşmak hayata sadece göz atmak yanlız ama mutlu gösterişli ama yanlız bi hayat... başkaları için olmazsa olmaz denilen şeyleri çantasından çıkarmış hatta yakmış bi adam. pişmanlık yada hayıflanma elbette oda duyuyor olmalı ama gerçeğe doğru bir adım attığında gördükleri yeterince can acıtıcı. gerçek acıdır can sıkar, üzer, başarır ve her zaman istediğini alır. (...) çantalarınızı boşaltın çünkü değer verip çantanıza aldığınız herşey sizi yeterince üzmek için tetikte birbiriyle yarışıyor" (silahsor).

İşten çıkarma işine takılanlardan birisinin yorumundaki serinkanlılık, "profesyonel" tanımlar ("işten çıkarma şirketi", "zor meslek"), Azrail sözcüğünden daha ürpertici: "İnsanları işten atma şirketince çalışanlarla ilgili konu.Gerçekten zor meslek insan kendini azrail gibi hisseder" (ruyakiz). En ürperticisi ise, şu gayet neşeli mesaj: "Seyahat etmeyi seven birisi olarak buna benzer bi işimin olmasını çok isterim"(warworn)...

"Herkes İşsiz Ama Seninki Farklı"

Türkiye'de Beyaz Yakalı İşsizliğine Genel Bir Bakış

Tanıl Bora

İnan Temelkuran'ın 2009'da vizyona giren filmi *Bornova Bornova*'da, boş vermiş, pejmürde bir tip vardır: Murat (canlandıran Erkan Bektaş). Üniversitedeki felsefe öğrenimini sündürdükçe sündüren bir tahsilli gizli işsizdir Murat. Eşi çalışan, kendi evde oturan uzatmalı bir öğrenci olarak, porno dergilere fantezi hikâyeler yazarak üç beş kuruş kazanmaktadır. Bu hayali cinsel performansı ile, hâlâ eli doğru dürüst para tutmadığı için karısı tarafından sürekli aşağılanan erkekliği arasında hazin bir tezat vardır.

Tiyatrocu Ferhan Şensoy'un 11 Temmuz 2010'da prömiyeri yapılan *İşsizler Cennete Gider* oyununun konusu: "Yükseköğrenim görmüş bir çiftin uzun süre iş bulamayarak başlarına gelen dramatik olaylar"dır. "Polisiye güldürü" sıfatıyla sunulan siyasi hicviye, "işi iş aramak" olan karı-kocanın varoluş mücadelesini anlatır.

Sait Faik Ödüllü yazar Behçet Çelik'in güçlü romanı *Dünyanın Uğultusu* (Çelik, 2009), bir "beyaz yakalının" işsiz kaldıktan sonraki birkaç haftasını anlatır. Kahramanımız on beş yıl dört ayrı şirkette çalıştıktan sonra işsiz kalmıştır. Başlarda, işsizliği henüz "taze" iken bir ferahlık hisseder: "İşsizliğin bana bu faydası oldu belki de. (...) Günlerdir bunu düşünüyorum. Bir işim olduğu zamanlardaki hayatımı... Tekdüze, aslında beni tatmin

etmeyen, ama tatmin olmadığımın da farkına varmadığım bir hayhuy içinde geçmiş seneler." İş başvurusu yapmadan, birikimlerini kullanarak bir süre kafasını dinlemek, boşluğun tadını çıkarmak istiyordur. Bu duygusal konfor içinde, kendi işsizliğini ayrıcalıklı görür: "Bugünlerde herkes işsiz. Ama seninki onlardan farklı." Lakin çok geçmeden sıkılır. "İşsiz adam n'apar? Sıkılır – en çok da kendisinden, gevezeliklerinden." Tedirginlikler sökün eder. İş bulamama endişesine kapılır. "Niteliksiz" çalışanlar takılır özellikle gözüne. Takıldığı kafenin garsonu hakkında: "Canım, senin iyi kötü işin var, biz ipimizi sürüyoruz, daha ne kadar sürüyeceğiz belli değil üstelik" diye düşünür. Çarşıda gördüğü taşralı "boş gezenler," hakkında: "Onlar iş bulurlar, öyle ya da böyle. Ucuz emek onlarınki..." der. Kendi niteliksiz haliyle iş bulamama ihtimalini düşündükçe, niteliksiz işçiler daha çok gözüne batıyor gibidir. Sadece geçimle, iş bulmayla ilgili değildir tedirginlikleri. Kendini boşlukta hisseder. Fark eder ki: "İnsanlar sadece para kazanmak için iş güç sahibi olmuyordu. Başka boşlukları da dolduruyordu çalışmak." Şimdi o, "İşten değil de, şehirden atılmıştı"r sanki... Yeni bir sevgili bulabileceğine dair güveni giderek sarsılır. Bir ara "İş bulmalıyım, kadın değil," diye dürter kendini. Peşinde koştuğu –o da işsiz!– bir kadınla birlikte olduğunda da, sevişmelerinden pek haz almayacaktır. "İşsizliğiyle birlikte yaşamayı iyi kötü öğrenmişti"r. – yaşam sevincini pörsüten bir deneyimdir bu...

Sinema, tiyatro ve edebiyattan bu örnekleri, beyaz yakalı işsizliğinin öncelikle *görünürlük* artışına dair işaretler sayabiliriz. Tahsilli, şehirli, orta sınıf kökenli işsizlerin sayısı artıyor, işsizlik deneyimine bağlı bunalımları derinleşiyor. İşsizlik krizi, siyasal-kurumsal büyük krizlerle, aidiyet kriziyle, kimlik kriziyle, cinsiyet kimliğine ilişkin krizlerle, velhasıl bir dizi krizle reaksiyona giriyor.

Krizler ve beyaz yakalı işsizliği

İşsizlik, dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi Türkiye'de de uzun zamandır, –1970'lerin sonlarından beri diyebiliriz–, *bü-*

yük sorun makamını işgal ediyor. 2009 global ekonomik krizi, tabii işsizlik riskiyle beraber, işsizlik kaygısında bir sıçramaya yol açtı. A&G Araştırma'nın 2010 yılı başında açıkladığı geniş çaplı anketin sonuçlarına bakılırsa, insanların % 79,6'sı Türkiye'nin temel meselesi olarak işsizliği görüyordu. 42 ilde 3.216 işsizle yapılan görüşmelere dayandırılan söz konusu araştırma, işsizlerin % 24,9'unun üniversite mezunu olduğunu ortaya koydu. TÜİK'in 2010 yılıyla ilgili verilerine göre 15-24 yaş arası genç nüfusta işsizlik oranı % 21,7 idi. Bu rakamın % 25, 4 olduğu 2009 yılında yapılan hane halkı anketine göre, 15-34 yaş arası nüfusta meslek lisesi veya yükseköğrenim mezunu olup eğitime devam etmeyen iş ve yönetim bilimleri mezunlarının % 15,62'si, öğretmenlik ve eğitim bilimi mezunlarının % 11,5'i işsizdi. İş ve yönetim bilimleri mezunları kategorisinde % 23,1, öğretmenlik ve eğitim bilimleri kategorisinde % 21,4 "işgücü dışı" sayılıyordu; yani iş aramaya teşebbüs etmeyen – bunların önemli bir kısmının "iş aramaktan umudunu kesenler" olduğunu varsayabiliriz. Üniversite mezunu işsiz oranının yüksekliği, işsizliğin yine en az otuz yıldır tartışılan fakat son on yılda iyice bariz ve acil hale gelen bir veçhesidir.

Türkiye'de 1994 ekonomik krizi, başta bankacılık sektörü olmak üzere, vasıflı işgücüne kitlesel bir işsizlik darbesi vurarak beyaz yakalı işsizliğini gündeme getirmişti. 1994 krizi, şiddetliydi fakat görece kısa sürdü. Sadece ekonomik değil siyasal düzlemde de sarsıcı sonuçlara yol açan 2001 ekonomik krizi, beyaz yakalı işsizliğinin "patlaması", daha doğrusu görünür hale gelmesi bakımından daha yüksek bir eşik olmuştu. 23 bankanın battığı bu krizin etkileri, kendini yine özellikle bankacılık alanında gösterdi[1] fakat onlarla sınırlı kalmadı. Nihayet 2009 krizi, eğitimli-vasıflı işgücüne yeni bir işsizlik darbesi vurdu. TÜİK verilerine göre, 15-24 yaş arası tarım-dışı nüfus içinde işsizlerin oranı % 29,8'e yükseldi.

Beyaz yakalı işsizliğinin 2009 kriziyle aldığı ivmeyi, yüksek

1. Bankalar Birliği 40 bin çalışanın işsiz kaldığını saptamıştır. Sektördeki sendikalara göre ise yaklaşık 52 bin banka çalışanı işsiz kalmıştı (21 Haziran 2009 tarihli gazeteler).

ODTÜ GELİŞTİRME VAKFI
KÜTÜPHANESİ

statülü bir meslek grubu kabul edilen mühendis, mimar ve şehir plancıları örneğinde mercek altına almak mümkündür. TÜİK verilerine göre bu meslek grubunda iş arayanların sayısı 2008'den 2009'a yaklaşık üçte bir oranında (% 32,7) artmıştı.

Mühendis, mimar ve şehir plancılarının demokratik kitle örgütü TMMOB'nin[2] İzmir İl Koordinasyon Kurulu'nun 13 Ekim 2009'da sonuçlarını duyurduğu anket çalışması, 2009'da etkisini gösteren bu işsizlik dalgası hakkında daha ayrıntılı bir resim verir. İzmir'deki beş meslek odasına[3] bağlı bulunan 1500 genç mühendis ve mimarla (2004-2008 yılları arasında mezun olanlar) yapılan ankette işsizlik oranı % 24,58 olarak belirlenmişti.

İzmir'deki bu araştırma ayrıca, birincisi, işsizlik riskinin yerleşikleşerek psikolojik baskı oluşturduğuna, ikincisi, çalışma koşullarının giderek "caydırıcı" hale geldiğine dair veriler de sunar. Makine Mühendisleri Odası İzmir Şubesi'nin 407 üyesine uyguladığı ankete göre, üyelerin % 32,4'ü bir yıl içerisinde işten çıkarılabileceği kaygısını duymaktaydılar. Mimarlar Odası İzmir Şubesi'nin 1999 mezunu veya daha genç 294 üyesi arasında yaptığı ankette ise 2004 yılı sonrası mezunlarından işsiz olanların % 66'sı kendi isteği ile çalışmadığını belirtmiştir. Bunlar mesleki tatmin sağlayacak bir iş bulamadıklarından, ücretlerin düşük olduğundan, yeterli sosyal güvenlik koşullarının sağlanamadığından yakınmakta, yüksek lisans ve doktora eğitimlerine devam ederek öğrenim süresini uzatmakta, böylece çalışma hayatına girişi ertelemektedirler. Bu çalışma çerçevesinde yaptığımız mülakatlar da bu tespitleri teyit ediyor. Üniversite mezunu meslek sahipleri arasında tatminsizlik/mutsuzluk ve çalışma hayatından "kaçma" eğilimlerini, çalışmamız boyunca çeşitli vesilelerle işleyeceğiz.

Eğitimin "istihdama uygunluk güçlendirilerek" (TÜSİAD, 2010: 2) yeniden yapılandırılmasından yana olan işveren örgütleri, epeydir, sistemin üniversite odaklı yönelim yerine mesleki eğitime odaklanmasını savunuyorlar. TİSK bu fikri açık se-

2 Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği.

3 Mimarlar, Makina Mühendisleri, Elektrik Mühendisleri, Çevre Mühendisleri ve İnşaat Mühendisleri odaları.

çik özetliyor: "Çağdaş eğitim sistemi mesleki eğitime ağırlık verirken, ülkemizde akademik eğitim ön planda bulunmakta; ekonomiyle bağlantısı olmayan genel liseler işsiz üretmektedir" (TİSK, 2010: 124). Uzun yıllardır dillendirilen bu talebin belirli bir popüler şöhret kazandığını söyleyebiliriz. ("Okulda gereksiz bilgiler yerine mesleki eğitime ağırlık verilsin," diye bir facebook grubu bile var!) Eğitim ve istihdam sistemiyle ilgili olarak, sistem içi bakış açısından bakıldığında dahi, yapısal sorunlar olduğu kesin; meslek liselerinin istihdam etkinliğinin artırılmasının yararlı olacağı, altyapısız, birikimsiz üniversitelerin açılmasının ciddi bir sorun teşkil ettiği de kesin. Ancak mesleki eğitimi üniversitenin alternatifi olarak neredeyse mecburi istikamete sabitleyen yaklaşımın, kültürel sermaye eşitsizliklerini yeniden üreterek sınıf ayrımlarını kastlaştıran hiyerarşik-elitist bir toplum görüşünü ("işçisin sen işçi kal") yansıttığını göz ardı etmemeli. Ayrıca, eğitimi istihdamın bir işlevi olarak düşünmenin, daima bilginin araçsallaştırılmasına ve anti-entelektüalizme kapı araladığı unutulmamalı.

Prekarizasyon / güvencesizleşme

Yükseköğrenim görerek bir meslek sahibi olan, bununla beraber üniversite mezunu payesinin kültürel sermayesini edinenlerin öncelikli beklentisi, iş güvencesidir. Yıllarca bir dizi seçme sınavından geçerek eleğin üzerinde kaldığını düşünenler nezdinde üniversitenin vaadi, onları "vasıfsız" işgücü kitlesinden ayırt edecek bir altın bilezik takınacak olmalarıdır. İş bulamamak, bulduğu işten çıkarılmak, yaşanan ya da haberdar olunan bu deneyimlerle beraber büyüyen işsiz kalma kaygısı, bu beklentiyi boşa çıkartır.

Bugün, güvencesizliğin, kendini işsizlik durumunda göstermekten öte, bizzat "iş"in yapısal bir unsuru olduğu koşullar hüküm sürüyor. İlk bölümde ele aldığımız gibi, global düzlemde, süresiz veya uzun süreli sözleşmeler istisnalaşma eğiliminde; geçerli istihdam biçimi, kısa süreli sözleşmelere dayanıyor. İşveren örgütleri, Türkiye'de istihdam rejiminin "çok ka-

tı" (dünyanın en katı istihdam rejimlerinden biri") olduğundan yakınarak, esnekliğin geliştirilmesine ağırlık vermek gerektiği üzerinde ısrarla duruyorlar. TÜSİAD, MÜSİAD, TİSK ve TOBB yönetimleri, 2010 Mart ayı sonunda yapılan "işsizlik zirvesi"nde öncelikle istihdam rejiminin esnekleştirilmesi talebini ileri sürdüler. TÜSİAD, MÜSİAD ve TİSK, kitabın ilk bölümünde de andığımız "güvenceli esneklik" (*flexicurity*) kavramına dayanarak bu taleplerinin meşruiyet zeminini genişletmeye çalışıyorlar.[4] Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı bünyesinde hazırlanan Ulusal İstihdam Stratejisi'nin de temel saiki, esnekleştirme idi (Kutlu, 2011). Elinizdeki kitap yayına hazırlanmaktayken TBMM'de kabul edilen "torba yasa" içinde, esnek çalışmayı yaygınlaştırmaya dönük düzenlemeler önemli bir kalem oluşturuyordu.[5] Esnek istihdam stratejisi, güvenceli istihdamın "kalesi" sayılan kamu sektörünü de etkiliyor. Türkiye'de 2007-2010 arasında kamuda çalışan sözleşmeli personel sayısı % 76 arttı. Kamu sektöründe "rasyonelleşme" ve birçok kamu hizmetinin özelleşmesi, bu sektörü beyaz yakalıların bir güvence sığınağı olmaktan uzaklaştırıyor. Kamunun istihdam potansiyelinin daralmasını yine mimarlar-mühendisler örneğinde görebiliriz. Mühendis-mimarlar arasında kamuda çalışanların oranı 1955'te % 78,6, 1976'da ise % 69,7 iken 2005 yılında TMMOB tarafından yapılan üye profil araştırmasına göre

4 TÜSİAD (Türk Sanayici ve İşadamları Derneği) bu kavramı 2009 Temmuz'unda iş kanununda yapılan ve "kiralık işçiliği" gündeme getiren değişiklik hazırlıklarına yöneltilen tepkiler vesilesiyle gündeme getirmişti (bkz. 11 Temmuz 2009 tarihli gazeteler). TİSK'in (Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu) bu konudaki yaklaşımı için bkz. TİSK, 2010, s. 97 vd., s. 171 vd.

5 Sendika uzmanı Asalettin Arslanoğlu, Avrupa'da gönüllülük esasına dayanarak uygulanan "güvenceli esnekliğin" Türkiye'de kural haline getirilmek istendiğine, yine Avrupa'dan farklı olarak sosyal hakların tamamen budandığına ya da belirsizliğe terk edildiğine dikkat çekmişti (Arslanoğlu, 2011: 14). Torba yasa taslağı yasalaşırken, esnekleştirmeye dönük hamlelerde kimi geri adımlar atıldı: Uzaktan ve evden çalışmayı teşvik eden, turizm sektöründe fazla mesai vermeden çalıştırmayı kolaylaştıran, işe girişlerdeki deneme süresini 2 aydan 4 aya çıkartan (böylece "stajyer" adı altında "ucuzdan da ucuza" işçi çalıştırmayı mümkün kılan) düzenlemeler yasalaşmadı. Sendika çevreleri, bu düzenlemelerden vazgeçilmeyip sadece ertelendiği, Haziran 2011 seçimlerinden sonra yeniden gündeme getirileceği izlenimini taşıyorlardı.

% 44,6'ya gerilemiştir. Başka bir örnek, eğitim alanından: Eğitim-Sen'in tespitlerine göre 2007'de 20.314 olan sözleşmeli öğretmen sayısı 2010 yılında 73.950'ye yükselmiştir. Buna rağmen, ehven-i şer veya son çare sayılan kamu sektörüne bir hücum vardır; bunu KPSS konusu bağlamında ayrıca ele alacağız.

Kamuda istihdamın daralmasına ve güvencesizleşmesine, "memurluğu" itibarsızlaştıran bir ideolojik söylem eşlik ediyor. *Sabah* gazetesi köşe yazarı Engin Ardıç'ın 26 Ağustos 2010 tarihli makalesi, tipik bir örnektir. Ardıç bu yazısında memur zihniyetine, imtiyazlarını terk edip "çalışan" olmaya rıza göstermeyişi nedeniyle çatar. Memuriyeti sorumsuz, tuzu kuru bir asalaklık sayarak karalarken, "çalışan" olmayı yüceltir. Çünkü "çalışan", hep kaytaran memurların aksine gerçekten çalışıyordur, çünkü yine onların aksine her an kapının önüne konma riski altındadır. Güvencesizliği kahramanca bir "duruş" gibi güzelleyen bu liberal ahlakçılığın, özellikle de beyaz yakalıların gönlünü okşayan bir liyakat söylemine dönüştüğünü biliyoruz. Yine ilk bölümde değindiğimiz gibi, bir yere, bir işe, bir konuya, bir şehre bağlanmadan, hep yeni fırsatlara açılmaya hazır olmak, başlı başına bir vasıf, bir "kalite" olarak yüceltiliyor. İki veya daha fazla şehirde ikamet edip sık seyahat ederek yaşayan, "proje bazında" çalışan bir seçkin profesyonel zümrenin bu "çapkın" hayatı, bütün çalışanların gözünü boyamak üzere işlenirken,[6] onlardan belirsizlikleri ve güvencesizliği erdemli bir yük olarak sırtlanmaları bekleniyor.

Son yıllarda güvencesizleşmeyle nispeten yeni karşılaşan bir beyaz yakalı grubu, bir ayrıcalık ölçütü olan tahsilin "profesyonelleri" olan akademisyenlerdir. 29 Mart 2010'da basın açıklaması yapan bir grup genç akademisyen, son dört yılda (üçü kadın) dört yardımcı doçentin intihar etmiş olmasına dikkat çektiler. Açıklamada, "Üniversitelerin iş yükünü sırtlanan yardımcı doçentlerin yoğun ders programları, idari sorumluluklar, iş güvencesiz çalışma, sözleşme yenilenme baskısı, objektif olmayan doçentlik kriterleri nedenleri ile" bunalıma sürüklendik-

6 Bu konuda, kitabın ilk bölümünde yer alan, *Aklı Havada* filmiyle ilgili çerçeve yazıya bakın.

leri söyleniyordu. İntihar vakaları, sayısı yaklaşık 17 bine varan genç insanın yaşadığı bunalımın patlama noktaları idi onlara göre. Genç bilimcilerin güvence sorununun en önemli başlığının, Yüksek Öğrenim Kanunu'nun 50/D maddesi olduğunu söyleyebiliriz. Üniversitede "verimlilik ve performansı" artırma gerekçesiyle lisansüstü ve doktora öğrencilerinin birer yıllık sözleşmeyle çalıştırılmasını düzenleyen bu maddenin[7] uygulaması giderek yayılmaktadır. 2009 verilerine göre Türkiye'deki araştırma görevlilerinin altıda birden fazlası, bu güvencesiz istihdam statüsüne tabi hale gelmiştir. İş güvencesizliği yanında ve doğrudan buna bağlı olarak, araştırma görevlilerini idari işler dahil her türlü angaryaya tabi ve savunmasız kılan bir statüdür bu. Araştırma görevlileri Dilem Koçak ve Gözde Müşerref Gezgüç, 5. Karaburun Bilim Kongresi'ne sundukları çalışmalarında, Muğla ve Ege üniversitelerinde 40'ı 50/D'ye tabi 63 araştırma görevlisiyle yaptıkları anketin bulgularını aktarırlar. 50/D'lilerin % 95'i, bu statünün motivasyonlarını olumsuz etkilediğini belirtmektedir. Yüzde % 87'5'i, işsiz kalma korkusu duymaktadır. Gençlerin yaklaşık dörtte birinin (% 22,5) "Sözleşmeniz bitince ne yapacaksınız?" sorusuna verdiği cevap: "Bilmiyorum"dur. Akademisyenlerin güvencesizliği, nispeten dar bir grubu ilgilendirmekle beraber, sembolik açıdan önemlidir. "Nispeten dar" derken, bu alandaki işsizlik basıncını da küçümsememek gerekir: 2010 yazında yeni açılan üniversiteler için açılan yaklaşık 2 bin kadroya 60 bin civarında başvuru yapılmıştı.[8]

Esnek üretim ve istihdam rejimiyle beraber işbölümünün ve uzmanlaşmanın gelişmesi, ayrıca tabii otomatizasyon, zanaatkârlık boyutu taşıyan mesleklerin dahi etkilenmeden kalmadığı bir işçileşme sürecini ilerletiyor. Özellikle böylesi mesleklerde, güvencesizleşmenin veya meslek mensuplarının sayısındaki artışın doğurduğu tedirginliğin, işçileşme süreciyle ilgili kaygılar-

7 "Lisansüstü öğretim yapan öğrenciler, kendilerine tahsis edilebilecek burslardan yararlanabilecekleri gibi, her defasında bir yıl için olmak üzere öğretim yardımcılığı kadrolarından birine de atanabilirler."

8 *Radikal* gazetesi, 3 Ağustos 2010.

la birleştiğini görebiliyoruz. Bu kaygı sarmalı, meslekçi-loncacı tepkileri tetikliyor. Bunun çarpıcı bir örneğini avukatlık alanından verelim. 2006 Aralık'ındaki Türkiye Barolar Birliği Genel Kurulu'nda, bir grup delege, ücretli avukatların statüsüyle ilgili bir yeni düzenleme önerisinde bulunmuştu. Öneriye göre ücretli avukatlar bağımlı çalışan oldukları için baro üyesi sayılmayacaklar, baro genel kurullarında oy kullanamayacaklar, ayrıca kendi adlarına vekâletname alamayacaklardı. Öneri reddedildi. Ancak mesleğin haklarını ve imtiyazlarını, aynı mesleği işçi statüsünde icra edenlerden "korumaya" dönük böyle bir önergenin verilmiş olması, başlı başına dikkat çekicidir. Burada, bir işveren-avukatın yanında ücretli avukat olarak çalışmanın, bu alanda bazen bir düzenli istihdam biçimi olarak kurumlaşırken, bazen de bir "gizli işsizlik" hali veya işsizlik tehdidi altında sığınılan bir durum olduğunu da kaydedelim.

Güvence aşınması ve meslek ehliyeti tartışması: Mühendisler örneği

Bu bölümün girişinde, mimarlar ve mühendislerin işsizliğiyle ilgili bazı veriler aktarmıştık. Yüksek statülü (yani yüksek gelirli ve iş bulma şansı yüksek) bir meslek grubu olması itibarıyla, beyaz yakalı işsizliğinin bu alana sirayet etmesi, bilhassa "dramatik" bir işaret sayılmalı. Bu bölümde, mühendis işsizliğindeki gelişme ve mühendislikteki prekarizasyon eğilimleri üzerinde biraz durulacak.

TMMOB'nin 2009 krizi öncesinde yaptığı, 3.167 kişiyi kapsayan profil araştırmasına göre (TMMOB, 2009) işsiz ve iş arayanların oranı % 3,6'dan ibaretti. Bölümün başında aktardığımız İzmir araştırması, 2009 krizinden sonra bu oranın artma eğilimine dair bir fikir veriyor. Profil araştırmasına göre, işsizliği Türkiye'nin en önemli sorunları ve "en kötüye giden konular" bahsinde birinci sıraya koyan mühendis ve mimarların % 32,5'i işiyle ilgili gelecek kaygısı duyduğunu belirtmiş. Bu kaygının ilk göze çarpan nedeni, meslek mensubu sayısındaki hızlı artıştır. Türkiye'de üniversitelerden her yıl 30 binin üzerin-

de mühendis-mimar mezun oluyor. Nitekim söz konusu profil araştırmasına göre meslek mensuplarının % 49,9'u, işsizliğin birinci nedeni olarak mühendis-mimar sayısındaki artışı görmekte. 1976'da yapılan bir ankette ise işsizliğin sebebi olarak meslektaş sayısının fazlalığını gören meslek mensuplarının sayısı sadece % 17,3 idi. Kuşkusuz bu fark, mimar-mühendis sayısındaki artış yanında, "zamanın ruhu"yla, yani 1970'lerle günümüzün ideolojik iklimleri arasındaki farkla da ilgili olabilir. Mühendis üst başlığından branşlara indiğimizde, "mühendis fazlası" sorunu billurlaşıyor. 2001-2005 dönemini ilgilendiren 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın arz-ihtiyaç projeksiyonunda teknik personel arasında "ihtiyaç fazlası" oranı % 9,3 olarak saptanmışken, ziraat ve orman mühendislerinde oran % 32, 7'ye çıkıyordu.[9] TMMOB Genel Başkanı Mehmet Soğancı 22 Eylül 2007'de bir konuşmasında, bu sorunla ilgili maden mühendislerinden delil getirmişti: "Dünyanın önde gelen 30 madencilik şirketinin bir araştırmasına göre, dünyanın yıllık maden mühendisi ihtiyacı 600-800 arasında tespit edilmiş. Ülkemizde ise 2006 yılında mezun maden mühendisi sayısı 694. Dünyanın ihtiyacını sadece ülkemiz karşılıyor herhalde!" (TMMOB 2007, s. 29)

TMMOB profil araştırmasına göre, bir dönem işsiz kalmış mimar ve mühendislerin oranı % 36,9. Oranın yüksekliğinde, iş bulmakta zorlanan genç mezunlar yanında, bu alanda projeye bağlı belirli süreli çalışmanın "normal" olmasının payı var. Ücretliler veya firma/büro sahipleri dışındaki meslek mensupları iki iş arasında işsiz dönemler geçirebiliyorlar; bazı branşlarda, hem önünde sonunda iş bulacaklarına güven duyabiliyor hem de çalıştıkları dönemlerde elde ettikleri kazançlar görece uzun süreli boşlukları finanse edebiliyor. Görüştüğümüz inşaat mühendisi Timur, Katar'da bir buçuk yıl çalıştıktan sonra bir anlaşmazlık nedeniyle işten ayrılmıştı ve orada kazandığı para sayesinde uzunca bir süre işsiz kalmayı göze alacak durumdaydı. Beri yandan, Timur'un anlattıkları, inşaat mühendisliği gibi işsizlik riski düşük bir alanda da prekarizasyon çarkının iş-

9 http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/viii/plan8.pdf

lemeye başladığına işaret sayılabilir: "Ben iki sene tecrübem olmasından dolayı normalde yeni mezuna göre daha rahat iş bulabilirim. Özellikle küçük firmalar iki üç yıl deneyimli mühendisleri tercih ediyorlar, düşük ücretli eleman gibisinden... Çünkü çok tecrübeli birisi olduğu zaman çok daha yüksek bir fiyat istiyor. Daha düşük ücretle daha yeni mühendisleri çalıştırmak daha çok işlerine geliyor. (...) Mesela herhangi bir yapı denetim işine rahatlıkla girerim, bir sürü ilan çıkıyor, her mühendis gider hemen oraya girer. Ama işte adam bin lira verecek sana, aldığın para yetmez yani, mümkün değil. (...) Adam giriyor üç beş ay çalışıyor çıkıyor. Bir yıl çalışıyor çıkıyor. Sonra yenileri geliyor o da aynı şekilde bir yıl çalışıyor çıkıyor. Hem daha iyi bir iş bulana kadar orayı geçici bir iş gibi kullanıyor." Prekarizasyon sürecinin istihdam güvencesinin yanı sıra çalışma koşullarıyla ilgili veçhesi var – yine Timur'un anlatımından: "Altı gün fiks çalışıyorsunuz, yedinci gün de oluyor. Hatta bazı yerlerde iki haftada bir tatil oluyor. Bazen her zaman sahada olmanız gerekiyor. Şantiye şartlarında bir iş varsa siz onu bırakıp hadi benim mesaim doldu, gidiyorum diyemiyorsunuz. Mühendislerin maaşı sabit, çalışma saati sonsuz yani. Türkiye'deki çalışma şartları da zorlaşıyor şantiyelerde. Aldığınız maaş, atıyorum, 2500 lira şantiyede ama haftanın yedi günü çalışıyorsunuz. (...) Giderek daha da zorlaşıyor. Bir sürü mühendis çıkıyor, seçenek çok olduğu için de adam diyor ki, işine geliyorsa böyle çalışırsın. Nasıl olsa arkanda bekleyen bir sürü aday var, diyor."

Yüksek Öğrenim Kurumu'nun (YÖK) 2008'den beri üzerinde çalıştığı duyulan bir tasarı, mühendislik alanında prekarizasyonu "teşvik etme" potansiyeli taşıyor: Teknik öğretmen okulu mezunlarının "teknoloji mühendisi" veya "uygulama mühendisi" statüsünde istihdamına yol açacak bu tasarının yürürlük kazanması durumunda, birçok mühendislik alanında ucuz işgücü arzının büyük artış kaydetmesi bekleniyor. Aynı zamanda yukarıda değindiğimiz, üniversiteyi mesleki eğitimle "ikame etme" arayışının bir merhalesi olacaktır bu.

TMMOB Profil Araştırması, mimar ve mühendislerin % 52,4'ünün mesleğiyle ilgili hayal kırıklığına uğradığını saptı-

yor. Bunun birinci nedeni iş bulma olanakları (% 25,9), sonra gelir ve yaşam düzeyi (% 22,5) ve çalışma tatmini (% 18,1) geliyor. Mimar-mühendislerin tatminsizliğinde yapısal-ideolojik bir sebebin, "sınıf atlayacakları hayali ile yetiştirilmeleri, çalışma yaşamında bir tür doğal yönetici durumunda olacaklarının öğretilmesi"nin (*İvme*, 2010: 2) yarattığı beklentinin ve bunun boşa çıkmasının da izi sürülebilir. Mühendisler arasındaki hayal kırıklığı, modernist kalkınma-sanayileşme paradigmasının yıkılmasına da bağlı aslında. Söz konusu paradigmanın geçerli olduğu dönemde sanayileşme ve teknolojinin misyonerleri/öncüleri sıfatıyla özel değer verilen mühendisler, parasallaşmanın hükmü altındaki neoliberalizm çağında bu sıfatlarıyla özel bir itibar görmekten uzaklaşıyorlar. Kimya Mühendisleri Odası Başkanı Mehmet Besleme, kendisiyle yaptığımız görüşmede, 1970'lere kadar süren altın çağın ardından, mühendislerin "değersizleşme sürecine" girdiğini söyledi. Ona göre kapitalizmin gidişatı, mühendisliğin temel yapısal çelişkisini öne çıkarıyordu: "Mühendisliğin bir özelliğini, bilimi teknolojiye dönüştürmekle tarif ederiz. Ama her yarattığımız teknoloji aynı zamanda bizi işsizleştirir. Mesela yüz mühendisin çalıştığı bir yere girsem ben, bir mühendis olarak orada yaratacağım değer, mühendislerin işsizleşmesine neden olabilir." Besleme, mühendisliğin inisiyatifini daraltan ("diplomanız var ama onu ifade edebileceğiniz hiçbir yer yok"), itibarını gerileten, meslektaşlar arasındaki çelişkileri derinleştiren sistemin, mühendisleri "proleterleşmeye değil de lümpenleşmeye götüreceği" endişesini dile getiriyor. Varsayılan "elit" kimliğinin boşlukta kalmasının yarattığı tepkinin "başıboşlaşmasını" kastediyor bununla – aslında bütün beyaz yakalılarla ilgili beslenebilecek bir endişe. Görüştüklerimizden metalürji mühendisi Serhat da, mühendisliğin "vasıflı iş" olma vasfını kaybettiği fikrindeydi: "Artık nitelik veya niteliksizlik kalmadı bence, mavi yakalılar beyaz yakalılar ayırımı da bitti. Neredeyse bitti. Şimdi hangi mühendis söz-karar-yetki mekanizmasında doğru düzgün çalışıyor? Artık azaldı bu. Çünkü karar mekanizmasını göremiyor mühendis, zaten makineler tam otomatik hale gelmiş,

mühendis de artık makinenin bir parçası, müdahale edemiyor herhangi bir şeye."

"Yetkin mühendislik" uygulaması etrafında yürütülen tartışma, mühendislik ortamında mesleki vasıfların sorgulanması bağlamında önem taşıyor. TMMOB bünyesinde ilk çalışmaları 1990'ların sonunda başlayan yetkin mühendislik, 2006'da yayımlanan yönetmelikle yasal temele oturdu. Buna göre, bir mühendislik fakültesi mezununun "yetkili mühendislik" icra edebilmesi (bir projeye imza atabilmesi) için, –branşlara göre– bir ila beş yıl yetkili bir mühendis denetiminde çalışması, ardından bir sınavdan geçip sertifika alması gerekiyor. Bu düzenleme, beklenebileceği gibi özellikle mühendislik öğrencileri ve yeni mezunları arasında kaygıyla karşılandı. *Ekşi Sözlük*'ten, 2007 İTÜ mezunlarını bir ara "Acaba diplomada 'mühendis' yazacak mı?" endişesinin sardığını öğreniyoruz! Bir başka *Ekşi Sözlük* yazarı, yetkin mühendislik uygulamasının "Ulan 4 sene okutuyoruz adamları ama gene de daha mühendis olamıyorlar. verdiğimiz eğitim bi boka yaramıyor. Bari çırak verelim bunları bi yere orada iş öğrensinler," anlamına geldiği kanısındaydı.[10] *+İvme* dergisi,[11] yetkin mühendislik uygulamasına, bir yandan mühendis niteliklerinin standartlaştırılarak esnek istihdamın gereğine uydurulduğu, diğer yandan "belgesizlerin" ("yetkin" ol(a)mayanların) emek gücünün değersizleşeceği gerekçeleriyle karşı çıkıyor. Bunun yanında, yetkin mühendisliğin, üniversite eğitiminin yetersizliğinin ikrarı anlamına geldiği fakat bu sorunu "baypas" ederek aslında yeniden ürettiği eleştirisi getiriliyor. Buna karşılık birçok deneyimli mühendis, yetkin mühendislik yönetmeliğinden önce de meslekte zaten *fiilen* deneyim koşulunun arandığı ve aranması gerektiği fikrinde. Mühendislik liyakatinin fakülteden mezun olmakla "otomatikman" kazanılamayacağını, ancak deneyimle-kıdemle hatta deyim yerindeyse "el vermeyle" edinilebileceğini vurgulayan meslekçi-loncacı söylemi güçlendirme riskini içeren bir kanı bu. Bu

10 http://www.itusozluk.com/goster.php/yetkin+m%FChendislik

11 Bu dergi-grup, ücretli ve işsizlerin, üyelerinin % 80'ini oluşturduğu TMMOB'de düşük düzeyde temsil edildiklerini savunarak muhalefet yürütüyor.

konuya çok emek veren Makine Mühendisleri Odası eski Başkanı Emin Koramaz, yetkin/yetkili mühendislik eğitiminin Meslek İçi Eğitim Merkezleri'nde kurumsallaştırıldığına dikkat çekerek, kendilerini hiç de bu eğilime kaptırmadıklarını vurguluyor. Ayrıca topyekün "mühendis" sıfatı için değil mühendisliğin (tesisat mühendisliği vb.) belirli uzmanlık alanları için yetkin/yetkili/uzman mühendislik liyakatinin arandığını hatırlatıyor. Ama bütün bunlardan önce, bilim ve teknolojinin yenilenme hızına ayak uydurabilmek için mühendislikte sürekli meslek içi eğitimin, doğrudan toplum güvenliğiyle ve sağlığıyla ilgili bir mesele, dolayısıyla bir toplumsal sorumluluk gereği olduğunun altını çiziyor. TMMOB yöneticileri ayrıca Hizmet Ticareti Genel Sözleşmesi (GATS) ve Avrupa Birliği uyum süreci çerçevesinde, serbest dolaşımın sağlanması hedefi doğrultusunda, eğitim programlarının ve mesleki yeterliliklerin karşılıklı tanınırlığının sağlanması gereğinin ortaya çıkmasının bu düzenlemeyi zorladığını belirtiyor; bu düzenlemeler yapılmazsa Türkiye'de yetişen mühendisler salt diplomalarıyla dünyanın hiçbir yerinde "yeterli" sayılmazken başka ülkelerden Türkiye'ye gelen mühendislerin sadece diplomalarına dayanarak çalışabileceğine dikkat çekiyorlar. Bütün bu tartışma, prekarizasyonla ilgili endişelerin yaygınlaşmasının bir yansımasıdır.

İmaj ve öz değer

Mülakat yapmak için irtibat ararken, özellikle işsiz bankacıların birçoğunun işsiz "görünmekten" kaçındığını gözledik. İşsiz meslektaşlarıyla bağlantı kurmamıza yardımcı olan bir bankacı şöyle diyordu: "İşsiz kalmış bir arkadaşıyla bağlantı kurmak için yardım istediğim hemen herkes, ben ona 'işsizlikle ilgili bir görüşme' diyemem, yüzüne karşı 'işsiz' diyemem, diyor – sanki işsizlik ayıpmış, işsiz olmak kişinin kendi hatasıymış gibi."

Bu kaygının bankacılarda bariz olmasının bir nedeni, *imajın* bu iş alt-kültüründe bilhassa önemli olmasıdır. Görüştüğümüz işsiz bankacıların hepsi, şayet sektörden kopmamışlarsa, sanki mesaideymiş gibi görünmeye, "kuyruğu dik tutmaya" dikkat

ediyorlardı. Fakat imaj sadece bankacılıkta değil beyaz yakalı işlerin hemen hepsinde, dolayısıyla beyaz yakalı işsizlerin hepsi için çok önemli. Zaten yerleşik 'iş kültürü' bizzat iş aramayı, iş başvurusunu da bir imaj etkinliği olarak sunuyor. İnsan kaynakları bürolarının, kişisel gelişim el kitaplarının vb. telkin ettiği iş görüşmesi taktikleri, insanların etkili bir imajla kendini pazarlamasına odaklanıyor. Örneğin internette yaygın dolaşımı olan bir "İş görüşmesinde yapılan temel hatalar" yönergesi, şu uyarı-tavsiyelerde bulunur: "İş görüşmesine kot pantolonla, spor ayakkabıyla, mini ya da çok uzun etekle gitmeyin; ilgisiz görünmeyin; görüşmeye girerken telefonunuzu kapatmayı unutmayın; sizinle konuşulurken başka bir şeyle ilgilenmeyin; göz temasını kaçırmamaya çalışın; kendimi pazarlayacağım derken, sürekli övünme ve kibir tuzağına düşmeyin; heyecandan size söylenenlerdeki anlamları kaçırmayın; eski patronunuzu ve işinizi eleştirmeyin; sorulan sorulara net cevaplar verin, lafı uzatmayın, dolandırmayın; cevabını kendi başınıza da bulabileceğiniz sorular sormayın, işin doğasına ilişkin sorularınız, patrona sormadan öğrenilemeyecek türden olsun; başvuru yaptığınız şirketi iyice inceleyin; görüşmeniz bittiğinde öylece çıkıp gitmeyin, ayrılırken hoşçakal demeden evvel 'Kararınızı ne zaman öğrenebileceğiz acaba?' sorusunu sorun; daha önceden CV'nizi göndermiş olsanız bile yanınızda fazladan bir çıkış bulundurun; CV'nize yalan, yanlış ya da abartılı satırlar eklemeyin."[12] İş arayanı, neredeyse mesleki becerilerini ikincilleştirerek, imajda somutlaşan bir sosyal beceri ve karakter imtihanının haleti ruhiyesine sokan tavsiyelerdir bunlar. Sınıfsal-kültürel bir kimlik damgasını da eklemeliyiz buna: İş arayanlara aracılık eden "insan kaynakları" firmalarının broşürlerindeki fotoğraflara baktığımız zaman, daima şehirli, modern, beyaz tenli, uzun boylu, "fit", şık giyimli çehreler, bedenler, edalar görürüz.

Fransa'da bundan birkaç yıl önce Komünist Partisi'nin işsiz üyelerine iş bulmakta yardımcı olmak için düzenlediği bir kursta da, iş görüşmesi taktikleri çalıştırıldığını biliyoruz. Kur-

12 aktif.tr.msn.com, 13 Haziran 2010.

sa katılan işsizlerin dönüşümlü olarak patronu ve iş arayanı canlandırdığı, böylece rollerini geliştirdiği mizansenler düzenlenmiş; bazı katılımcılar bu "oyuna" itiraz ederek kursu bırakmışlar![13]

İşsizlerin imajla, "kendini sunmayla", kendilik imgesiyle ilgili titizlenmeleri, sadece iş görüşmesinde görülmez. İşsizliğin, sadece gelir kaybıyla, geçim sıkıntısıyla alakalı olmayan bir öz değer duygusu kaybına yol açtığı açık. İşsizlik, özellikle beyaz yakalılarda, bir aidiyet boşluğunu ve kimlik kaybını beraberinde getiriyor. Çünkü onlar, aldıkları üniversite eğitimi ve edindikleri diplomayla liyakatlerini kanıtladıklarına inandıkları oranda, kendilerini seçkin bir konumda görmeye yatkınlar. İşsizliği, liyakatlerinin karşılığını alamamak olarak görüyorlar. Bu da bir mağduriyet duygusunu besliyor. Mağduriyet algısının yerleşmesi ve derinleşmesi, bir yandan acz duygusu doğuruyor; kendilerini çaresiz, zayıf, yenilmiş hissediyorlar. Diğer yandan, bu mağduriyet duygusuna *hınç* da eşlik edebiliyor. Özellikle iş olanaklarıyla birlikte, kültürel sermayeleri (sosyal zümreleri, aile kökenleri, çıktıkları okullar vs.) itibarıyla kendilerine ait (hatta tahsisli) saydıkları seçkin konumlarını başka bir seçkin zümresine kaybettiklerini düşünenler, yerlerini alan bu "yenilere" hınç duyabiliyorlar. Yaklaşık on yıldır Türkiye'de, hem yeni bir burjuvazinin oluşumuna hem de siyasal iktidar olanaklarıyla kamu bürokrasisinde kurulan hâkimiyete dayanan taşra kökenli İslamcı/milliyetçi-muhafazakâr orta sınıfların böylesi bir elit değişimini zorladığı, yerleşik şehirli-laisist elitin de buna tepki duyduğu tartışılıyor. Bu tepkiyi inceleyen bir çalışmada, "eski" elitin bir mensubunun, "yenilerin" güçlenmesini şöyle tasvir ettiğini okuyoruz: "Aslında herkes kadrolaşıyordu ama kadrolaşıldığı zaman hep sizin gibi birbirine benzeyen insanlar kadrolaştığı için biz onları hissetmiyorduk, şimdi daha farklı insanlar kadrolaşıyor. Onun için hissediyoruz. Sadece şöyle şeyler tehlikeli, mesela üniversite hastanelerine baktığınız zaman çok politik şey dönüyor. Şimdiye kadar ezilmiş,

13 Fransa'da işçi olarak çalışan Erdoğan Tepebaşı ile görüşmeden, Paris, 5 Mayıs 2010.

kıyıda köşede kalmış adamlar birdenbire güç sahibi oluyorlar. Bu çok tehlikeli. Kıyıda köşede kalmış adam güç sahibi olduğu zaman genelin huzurunu bozacak veya genelin zararına olacak şekilde kararlar alabiliyor. AKP'nin getirdiği kadroya baktığın zaman şimdiye kadar ezilmiş tipler, şimdiye kadar o şansı hiç elde edememiş tipler." (Üstel ve Caymaz, 2009: 41) Görüşme yaptıklarımızdan Ferda, bizzat "liyakatin" ölçü olmasından çıkmasıyla beraber, elitin "çoğullaşmasından" yakınmaktadır: "Elit dediğimiz tabaka eskiden neydi? Okumuş, üniversite mezunu, aydın, herkesin aslında insan olduğunu ve yaptığı işe göre değerlendirilmesi gerektiğini düşünen bir tabaka iken şimdi işte background'u iyi, eğitimi iyi ama bizim ekipten mi, bizim ekiptense elittir veya işte şeyse, işte şu tarikatın üyesiyse, atıyorum, Nakşibendi ise iyidir, veya işte Alevi'nin Alevi'den başka dostu yok diye düşünenler... Yani biz en elit tabakayız diyen birçok elit tabakalar türedi. Bizim aydın dediğimiz, elit dediğimiz belli kalıptaki insanlardı eskiden. Şimdi her kesimin aydını oldu açıkçası. Bir kaos ortamı var yani. Çok kozmopolit bir ortam var. Herkes kendine göre elit tarif ediyor."

Bu konuda, esasen elit konumunu tehdit altında hisseden ("tuzu kuru") *üst orta sınıfların tepkileri* ile, kimi durumda acz ve mağduriyetini bir elitlik/liyakat söylemiyle telafi etmeye çalışsalar bile, hâkim klientalist ağlardan dışlanarak yoksullaşan beyaz yakalı işsizlerin tepkilerini ayırt etmek gerekecektir.

Beyaz yakalı işsizlerin öz değer duygusuyla ilgili, "aldıkları üniversite eğitimi ve edindikleri diplomayla liyakatlerini kanıtladıklarına inandıkları oranda" kaydını düşmüştük bir önceki paragrafta. Ya zaten aldıkları diplomanın bir liyakat delili olduğuna inanmayanların, kendilerini toplumsal elitin doğal üyesi saymayanların durumu? Beyaz yakalı işsizlerin böyle hissedenleri, bir tür depresyona mı girecek, sınıfsal bir tepkiye mi, yoksa hedefsiz bir hınca mı meyledeceklerdir?

Bu bölümdeki tespitler ve sorular çerçevesinde çalışmamızda beyaz yakalı işsizlerin kendileri, kendilikleri ve toplumsal-sınıfsal konumları ile ilgili kabullerine ve duygularına özel bir ilgiyle eğilmeye çalıştık.

Gençler, orta yaşlılar...

Sosyolog Kezban Çelik bir makalesinde Türkiye'de işsizliğin, gençlerin "büyüyebilmesi" ve bağımsızlaşabilmesi önünde nasıl, ne derece engel oluşturduğunu tartışır (Çelik, 2008). Kamusal-kurumsal sosyal güvenlik desteğinin son derece zayıf olduğu Türkiye koşullarında, işsiz gençlerin "bekalarını" sağlayanın özellikle aileleri olduğunu saptar – dolayısıyla bağımlılıkları da ailelerinedir. Bu bağımlılığın düzeyi ve biçimi, ailelerin sınıfsal yapılarına göre farklılaşmaktadır. Yoksul ailelerin işsiz çocukları, basbayağı günlük geçim düzeyinde sıkıntı yaşadıklarından, "iş seçme" ve eğitimlerini uzatma şansından mahrumdurlar. Bu gençlerin, maddi destek imkânları zaten çok kıt bulunan ailelerine bağımlılıkları fazla değildir. Seçme lüksleri yoktur Enformel ve "kötü" işlere razı olurlar. Birçok durumda erken evlenirler, çocuklarla genişleyen ailenin zaruretleri ve yoksulluğu artar. Gelecekle ilgili pek yüksek beklentileri yoktur. Orta ve üst sınıf ailelerin işsiz çocukları ise "ana/baba parası" sayesinde günlük geçimlerini idare edebildiklerinden, istedikleri gibi bir işi "bekleme" rahatlığına sahip olabilirler. Böylece, işsizlik süreleriyle birlikte eğitim sürelerini de uzatma eğilimindedirler, hatta yeniden öğrenciliğe dönme, yeni eğitim "fırsatları" arama eğilimleri fazladır. Evlenmeyi, "aile kurmayı" da ertelerler. Bu durum, orta ve yüksek gelirli kesimlerin işsiz gençlerinin, ailelerine bağımlılık düzeyini artırır ve kalıcılaştırır. İşsizliği, eğitimi "sündüren", "büyümeyi" ve sorumluluk almayı erteleyen bu hayat tarzı içinde, gelecekle ilgili beklenti çıtalarını da yüksek tutmayı sürdürebilirler.

Çelik'in gündelik gözlemlerle de destekleyebileceğimiz bu tasvirini, bu çalışma çerçevesinde yaptığımız mülakatlarla sınamak mümkündür. Orta ve üst sınıf ailelerden gelen genç işsizlerle yapılan mülakatların, bu kesimin durumuyla ilgili genel tasviri ana hatlarıyla doğruladığını söyleyebiliriz. Ancak (çoğu yine beyaz yakalı olan) bu ailelerin işsiz çocuklarına yönelik destek potansiyellerindeki aşınma eğilimini de göz ardı etmemek gerektir. Çelik'in çizdiği genel resmi doğrulamayan nokta

ise, orta sınıf işsiz gençlerin genellikle gelecekle ilgili hayli karamsar olmalarıdır.

Üniversiteyi yeni bitirmiş gençlerin işsizliği görece dikkat çeken, dramatize edilen bir olgu. Beyaz yakalı işsizliğinin o kadar fazla dikkat çekmeyen oysa genişleyen bir cephesi ise, orta yaşlıların işsizliğidir. Kısa süreli sözleşmelerle istihdamın geçerli olduğu sektörlerde ve işletmelerde, "doldur-boşalt" mantığıyla, sadece genç işgücünü istihdam etme eğiliminin arttığı gözleniyor. Görece istikrarlı istihdam yapılarının söz konusu olduğu birçok alanda da, ekonomik kriz ya da arızî bir nedenle işsiz kalan bir orta yaşlının yeniden iş bulmasının güçleştiği görülüyor. Özellikle yönetici konumdakiler için formasyonlarının *fazla* iyi olması, bir zaafa dönüşebiliyor. Uzun ve etkileyici CV'leriyle tecrübeli orta yaşlılar, hem iş ortamında rakip olabilecekleri kaygısıyla, hem de yüksek ücret ödememek için, kolayca elenebiliyor. "Umur görmüş" orta yaşlı işsizlerin, aza kanaat edecek noktaya gelmiş olmalarına rağmen, bu "azı" onlara yakıştıramayan işverenlerce dikkate alınmaması, neredeyse kalıplaşmış bir açmaz tipolojisidir. Görüştüklerimizden Kerem'in söyledikleri, orta yaşlı ve "CV'si iyi" beyaz yakalıların elenme ölçütlerine ve bunla ilgili tedirginliklerine dair bir örnek sunuyor:

> Yaşça büyük olursa ben buna hep şeyi yaptıramam diyor. Gencecik adam olursa, git evimden bilmem neyi al, şunu bilmem nereye götür. Yani iş dışındaki işlerine özel işlerini bu tür adamlara rahatlıkla yaptırabileceğini, bu tür taleplerini yaptıracağı için bildiği için... Her zaman olan şeyler. Adam gençse, tecrübesizse, abi diyor patronuna, bilmem ne diyor, adam ne derse peki efendim diyor, yapıyor. Hadi git, diyor, evimden şunu al, çocuğumu okula bırak, diyor. Adam kardeşim bilmem ne üniversitesini bitirmiş senin satış katında çalışıyor. Yani senin çocuğunu niye okuldan alıp bilmem nereye bıraksın? İşi bu değil ki. Ama bu tür talepler olabiliyor. Tabii ki genç adamlara rahatlıkla söyleyebilirsiniz, bizim Türk milletinin abi şeyinden, büyüğe saygı şeyinden faydalanarak yaptırabilirsiniz... Bu çok var. Çoğu insan şunu diyor: Alacan bilmem kaç yaşın-

da, tamam akıllı makıllı adam da yap diyecem yapmayacak, diğerine ne istersem yaptırıyorum ben diyor. (...)

Kaç kere bir arkadaşımdan duymuşumdur: "Ya ben seninle hep çalışmak istemişimdir ama bizim şirketimiz senin istediğin parayı veremez ki." Ya kardeşim sen benimle konuştun mu, benim ne talep ettiğimi biliyor musun? Bilmiyorsun. Çağır bir konuş. Ama adam senin yaptığın işlere, yönettiğin şirketlere bakınca "bu adama şu parayı teklif edemem" diyor veya "Şu işi yap" demeyi hakaret gibi algılıyor. Ayıp ederim ben diye düşünerek size yaklaşamıyor. Ben bazen böyle arkadaşlara şey diyorum: Ya hiç önemli değil, para da önemli değil, yardıma ihtiyacın varsa parasız da yaparız. İstesen de adını koyarız, önemli değil, yani büyük paralar olması... Bu şekilde bir açılım yaparak karşımdaki kişiyi rahatlatmak istiyorum.

Otomasyon ve bilgisayarlaşma, orta yaşlıları "değersizleşme" endişesine sevk eden bir başka etken. Görüştüklerimizden Can'ın açık seçik özetlediği gibi, temel kaygı tecrübenin değersizleşmesidir: "Benim tecrübemin ne anlamı kalacak hepsini bilgisayar programına yazdıktan sonra?"

Makine Mühendisleri İzmir Şubesi'nin yukarda bahsettiğimiz anketi, emekli olmuş makine mühendisleri arasında kendini işsiz olarak tanımlayan ve iş arayanların sayısının arttığını gösteriyor. Genel eğilim, emekli beyaz yakalıların bir yandan geçinmek için çalışma mecburiyetleri artarken, bir yandan da iş bulmalarının –az evvel ele alınan nedenlerin de etkisiyle– zorlaşması yönündedir. 40 yaş üstü kişilerin bir araya geldiği bir internet cemaatinin ("40 + Platformu") facebook adresinde, gelir getirici işler ayarlamak için bir ilişki ağı oluşturma önerisi üzerine tartışılanlar, bu konuda aydınlatıcıdır. Katılımcılardan birinin "Annelerimizin babalarımızın emeklilik planları yaptığı yaşlarda bizler hâlâ oluşturulan bu gruplarda bile nasıl para kazanabilirizin peşindeyiz," itirazı üzerine bir başkasının yazdıkları, emeklilerin (veya sosyal refah devletinin altın çağında olsaydı emekli yaşında olacak olanların!) istihdam sorunu hakkında fikir veriyor:

Türkiye'de emeklilik yaşı artık 60-65 oldu. Anne ve babalarımız 40'larda emekli oluyorlardı. (benim annem emekli olduğunda 37 yaşındaydı). Bu yüzden de 40 yaşından sonra iş bulamamak sorununu bizim nesil kadar yaşamıyorlardı. Ama şimdi durum farklı. 60-65 yaşına kadar emekli yapmadığın bir nesle 40 yaşından sonra seni işe almam denilmez. Devlet sektörü daha şanslı bu konuda, giren emekli olana kadar çalışıyor. Ama ya özel sektör? Biliyorsunuz özel sektörde yükselmek genelde şirket değiştirmekle oluyor. Hem bu hem de özel sektördeki bazı firmaların çalışma koşulları yüzünden şirket değiştirme çok yoğun. Bu da emekli ikramiyesini düşüren bir şey. Çünkü emekli ikramiyesi çalıştığınız yıla göre değil çalıştığınız son şirketteki yıla göre verilir. Dolayısıyla bizler anne ve babalarımız gibi 20-25 yıllık emekli ikramiyesi alıp bir ev almak ya da iş kurmak şansına da sahip değiliz. Durum bu olunca insanların geçimlerini sağlamaları için para kazanmaları gerek. Haklısınız biz parasız da yaşayabilen bir nesildik ama şimdi sorumluluklarımız fazla. Fırsatları değerlendirip yaşam kalitesini yükseltecek girişimlerin yanlış olduğunu düşünmüyorum.

Hayal kırıklıkları ve tepkiler

İşsizlik, geçimle ve yaşam standardıyla ilgili sıkıntıların yanında –veya, orta ve üst sınıftan işsizlerin durumunda, sınıfsal konum bu sıkıntıları görece katlanılır kılsa bile– önemli duygusal ve manevi krizlere yol açıyor. Öz değer duygusunun aşınmasına, hayatın ve varoluşun anlamını sorgulamaya varabiliyor. Beyaz yakalı işsizlerin, tahsille edindikleri kültürün sermayenin işe yaramaması, değersizleşmesi nedeniyle, özel bir duygusal ve manevi yıkım yaşadıklarını varsayabiliriz. Onlar, toplumsal statülerinden düşmenin, varsayılan veya mutasavver birtakım imtiyazları, varsayılan veya mutasavver bir "seçkin" konumunu kaybetmenin endişesi içindedirler. "Varsayılan veya mutasavver" tefriki, bizzat orta sınıf/beyaz yakalı bir aileye doğmaları nedeniyle ilave bir kültürel sermayeye sahip olanlarla, alt sınıflardan gelen ve tahsil yoluyla sınıf atlamaya çalışanları ayırt

etmek içindir. Bu iki kesimin işsizlik krizi karşısındaki ideolojik ve sosyo-psikolojik saiklerinin farklılaşacağı kestirilebilir. Yaptığımız mülakatlar, beyaz yakalı işsizlerin kendi krizlerini algılamaları hakkında burada sıraladığımız varsayım ve kestirimlerle ilgili ipuçları sunuyor.

Mülakatlarda ipucu aradığımız önemli bir konu da, beyaz yakalı işsizlerin *tepkileri* idi. Yakın dönemde, beyaz yakalı işsizlik, bir toplumsal-politik mücadelenin konusu olarak da daha fazla görünür olmaya başladı. "Ataması Yapılmayan Öğretmenler Platformu", bu mücadelenin kitleselleşmiş ve bilinen bir öznesidir. TMMOB, 40. genel kurulunun kararıyla, 14-15 Kasım 2009'da "Ücretli ve İşsiz Mühendis Mimar ve Şehir Plancıları Kurultayı" düzenledi. 26 Mart 2010'da, DİSK'e bağlı Genç-Sen Sendikası "Gençler geleceksiz, mezunlar işsiz" başlıklı bir toplantı düzenledi. Genç-Sen yönetim kurulu üyesi (İstanbul Hukuk Fakültesi öğrencisi) Emre Öztürk bu toplantıda, işsizliğin üniversite mezunlarını vurmasının bir tesadüf olmadığını, "işverenlerin kalifiye elemanlar yerine daha ucuza çalıştırabildikleri, daha köleci şartları dayatabildikleri, genellikle üniversiteden mezun olmamış kesimleri istihdam ettiklerini" vurguladı. Daha az bilinen "Plaza Eylemcileri Platformu", finans-sigorta alanında çalışanların yanında işten çıkarılanların da haklarını savunmaya çalışıyor. "Çağrı Merkezleri Çalışanları Derneği"nin faaliyetleri de beyaz yakalı işsizlerin toplumsal-politik tepkileri bağlamında önemlidir. Zira çağrı merkezleri, üniversite mezunu veya öğrencisi gençlerin kısa süreli sözleşmelerle istihdam edildikleri, işsizlikle *"güvâ"*-iş arasındaki gri alanda yer alan tipik bir prekarizasyon mecrasıdır (Alkan, 2009). 15/16 Ocak 2011'de İstanbul'da bir dizi sendika, dernek ve girişim tarafından düzenlenen "Güvencesizler Forumu",[14] prekarizasyonu gündeme oturtmaya yönelik kıymetli bir çabaydı.

14 Anadolu'da Yaşam Tüketim Kooperatifi, BATİS, Bir Umut Derneği, Çalış Der, Dayanışma Sendikası, Devrimci Sendikal Birlik, Ev Eksenli Türkiye HOME.net, Ev İşçileri Dayanışma Sendikası Girişimi, Göçmen Dayanışma Ağı, İMECE Kadın Dayanışma Derneği, İşsiz ve Güvencesiz Çalışanların Sendikalaşma Girişimi, Katılımcı Sendikal İnsiyatif, Limter-İş, Sosyal Araştırmalar Vakfı, Sosyal Haklar Derneği, Sosyal-İş, Tekstil-Sen, Yeni Demokratik Sendikal Birlik.

Böylesi muhalif yönelim ve örgütlenmelerin temsili gücü, etkisi nedir; beyaz yakalı işsizler bu gibi tepkilere destek vermeye yatkınlar mı? İşsiz olmalarının nedeni, sorumlusu olarak neyi, kimleri görüyorlar? Öz-değer duygusunun aşınmasıyla beraber kendilerini mi suçluyorlar, yoksa sistemi mi – ister genel olarak iktidar, şu veya bu iktidar, ister yöneticilerin zihniyeti, ister "toplumsal geriliğimiz", ister "bozuk düzen", ister kapitalizm anlamında olsun? Durumlarını arızi, istisnaî olarak mı görüyorlar, yoksa vasıflarının artık onları işsizlikten "korumadığını", bu bakımdan "vasıfsızlarla" (mavi yakalılarla) aynı kaderi paylaşmaya yaklaştıklarını mı düşünüyorlar? Sadece yaptığımız mülakatlara değil, çalışmamızın tamamına eşlik eden "dış ses"in soruları, bunlardır.

KAYNAKÇA

Alkan, Tolga (2009): "Sömürünün 'Teknolojik' Hali: Çağrı Merkezleri", http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=28222.

Arslanoğlu, Asalettin: "Şah mat hazırlığı", *Express*, Şubat.

Çelik, Behçet (2009): *Dünyanın Ugultusu*. Kanat Kitap, İstanbul.

Çelik, Kezban (2008): "'My state is my father': youth unemployment experiences under the weak state welfare provisions of Turkey", *Journal of Youth Studies*. Cilt 11, No. 4, Ağustos, s. 429-444.

İvme (2010): *Ücretli Çalışan ve İşsiz Mühendis, Mimar ve Şehir Plancıları* broşürü, İstanbul.

Kutlu, Denizcan (2011): "'Damla ekonomisi' ya da ilkel birikim yoluyla istihdam yaratmak: Ulusal İstihdam Stratejisi", www.sendika.org (13 Ocak, 4 Şubat, 25 Şubat).

TİSK (2010): *XXIV. Genel Kurul Çalışma Raporu*. Ankara

TMMOB (2007): *Mühendislik, İstihdam ve Ücretlendirme Sempozyumu*. TMMOB Makine Mühendisleri Odası, İstanbul.

TMMOB (2009): *Türkiye'de Mühendis-Mimar Şehir Plancısı Profil Araştırması*. Ankara.

TÜSİAD (2010) *Türkiye'deki Meslekî Eğitim ve Öğretim Strateji Belgesi*. İstanbul.

Füsun Üstel - Birol Caymaz (2009): *Seçkinler ve Sosyal Mesafe*. İstanbul Bilgi Üniversitesi ve Açık Toplum Vakfı, İstanbul.

Beyaz Yakalı İşsizlerin Dünyası

Sancılı Dil, Hadım Edilen Kendilik ve Aşınan Karakter

Beyaz Yakalı İşsizliğine Dair Notlar

Necmi Erdoğan

Çalışmanın bu kısmında eğitimli ve nitelikli emek sahibi işsizlerin işsizlik hakkındaki anlatılarını –büyük ölçüde yaptığımız mülakatlardan, kısmen de internet kaynaklarından yararlanarak– birbiriyle ilişkili birkaç açıdan inceleyeceğim. Öncelikle günümüz Türkiye toplumsal formasyonunda eğitsel sermayenin dönüşen konumuna değinerek, eğitimin metalaşmasının –ve orta ve üst sınıfların kendilerini ayırma stratejilerinin– bir sonucu olarak kafa emeği içinde çok katmanlı bir hiyerarşinin oluşmasını ve değersizleştirilen kafa emeğinin alt sınıflara paralel bir prekarizasyon süreci yaşamasını ele alacağım. Daha sonra beyaz yakalıların işsizlik anlatılarının nasıl bir sınıf dili oluşturduğunu inceleyeceğim. Kullanılan dilsel mekanizmaların çözümlenmesi sonraki başlıkta inceleyeceğim işsizliğin sembolik şiddetinin ve kendilikte açtığı yaraların anlatılarda nasıl yer bulduğunu veya bulamadığını anlamamıza da yardım edecek. Ardından beyaz yakalı işsizlerin kendilik imgelerini "esnek kapitalizmin" ürettiği zaman tecrübesi ve karakter aşınması bağlamında tartışacağım. Son olarak da, bu tartışmayı siyasal aidiyet ve kolektif eylemin yokluğu sorunu ile ilişkilendireceğim.

Beyaz yakalı işsizliği, prekarizasyon ve eğitsel sermaye

"Beyaz yakalılar"ın işsizliği ile ilgili bir tartışmada ilk önce vurgulanması gereken nokta, istihdam edilen beyaz yakalılar gibi, istihdamın dışında tutulan beyaz yakalıların da homojen bir sınıf konumu oluşturmadıklarıdır. Sınıf literatürü tarihinde "çelişkili sınıf konumları" (Wright), "yeni küçük burjuvazi" (Poulantzas) ve "yeni orta sınıf" gibi kavramlarla tartışılmış olan bu kesimin üretimi denetleyen üst kademe yöneticileri ile doğrudan üreticiler veya "üretken emek" arasındaki fay hattını işgal ettiği söylenegelmiştir. Sermayenin yakın dönemde benimsediği ve global olarak uygulanan birikim stratejisi bir yandan kalıcı işsizlikle karakterize olan yeni yoksulluk biçimlerini üretirken, bir yandan da "geleneksel" proletaryanın yanında "prekarya" veya "fleksitarya" gibi adlar verilen yeni emek biçimlerini de yaygınlaşurmaktadır. Emeğin geçicileştirilmesi (causalisation), güvencesizleştirilmesi (prekarizasyon) veya esnekleştirilmesi "proletarya"dan "yeni küçük burjuvaziye" uzanan bir hat boyunca farklı toplumsal-sınıfsal konumları kesen bir vektör haline gelmektedir. Buna yakınlarda başlayan "global krizin" 30 milyon kişiyi işsiz bırakması ve IMF başkanının tahminiyle bu sayının yüz milyonlara ulaşacağının beklenmesi eklendiğinde, "nitelikli emek" sahibi "orta sınıf"ın en azından kimi kesimlerinin ciddi bir yoksullaşma ve proleterleşme tehdidiyle yüz yüze olduğu anlaşılır.

Türkiye kapitalizminin de global sermayenin izlediği bu stratejilerin ve bunların sonuçlarının sahnelerinden birini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Zira üretim sürecinden mutlak olarak dışlanan yoksul kitlelerin oluşmasının yanı sıra, güvencesizleşme süreci de Türkiye'deki emekçi sınıfları tehdit ediyor. Bu sürecin bir yanında merdiven altı tekstil atölyelerinde veya süpermarketlerin promosyon reyonlarında iş buldukça çalışan genç emekçi kadınlar varken, diğer yanında sık sık iş ve hatta çalışma alanı değiştirmek zorunda kalan öğretmenler veya iş buldukça STK projelerinde çalışan nitelikli emekçiler vardır.

Ancak "beyaz yakalı işsizliği" tümüyle yeni bir fenomen değildir. Sözgelimi Poulantzas (1975: 311) daha 1970'lerde işsizliğin yeni biçimlerinin kol emeğinin yanı sıra, aldıkları eğitimle kafa emeğine dahil olmaya aday olan gençleri de derinden etkilediğini yazmış ve daha öncesinde işçi sınıfı içinde oluşan "yedek sanayi ordusu"nunki gibi bir öneme hiç sahip olmamış olan ve fakat kapitalist ülkelerin çoğunda kitlesel bir ölçeğe ulaşmaya başlayan bir "kafa emeği yedek ordusu"ndan söz etmişti. Poulantzas (1975: 323) ayrıca, değersiz üniversite diplomasına sahip olan gençlerin kitlesel bir şekilde –beklentilerinin aksine– alt konumlar işgal etmelerine, yani "diploma devalüasyonuna" atıfla, "nesnel olarak proletaryaya doğru kutuplaşan" bir "yeni küçük burjuva fraksiyonu" olduğuna işaret etmiş, bu fraksiyonun (bankacılık, sigortacılık vb. sektörlerde) kadınlaşmayla da karakterize olduğunu vurgulamış ve kitlesel olarak kadınlaşan alt kademeler ile yönetimler arasındaki hiyerarşik yarılmalara dikkat çekmişti.

Benzer bir sürecin Türkiye toplumsal formasyonunda da işlediğini söyleyebiliriz. Kafa emeğinin değersizleşmesi, niteliksizleşmesi ve parçalanması, alt kademe çalışanların düşük ücret almaları, yükselme fırsatlarından yoksun kalmaları ve hatta kendileriyle "biçimsel olarak" aynı veya benzer eğitimi almış olan başkalarıyla –sektörler arasındaki farklar da dahil– hiyerarşinin farklı kademelerini işgal etmeleri sonucunu doğuruyor. Türkiye bağlamında "diploma devalüasyonunun" en iyi örneklerinden birini "taşra üniversiteleri"nden mezun olan gençlerin büyük-metropol üniversitelerden mezun olanların girebildikleri işlerin hayalini bile kuramaz hale gelmeleridir. Öyle ki bir taşra üniversitesinin İdari Bilimler Fakültesi'nden mezun olan genç işsizler –Belma ve Hakan örneklerinde olduğu üzere– bir bankada asgari ücretin biraz üstünde bir maaşla "düz memur" olarak çalışmayı düşünebilirken, banka müfettişliği gibi işleri hem yabancı dil bilgisinin yetersizliği ve hem de mezun oldukları üniversitenin itibarsızlığı nedeniyle akıllarından geçirememektedirler. Dolayısıyla, diplomaların "denkliği" kâğıt üstünde kalmaktadır. Özel okullarda, dershanelerde ve

devlet okullarında çalişan kadrolu, sözleşmeli veya geçici statüye sahip olan öğretmenler arasındaki farklar da kafa emeğinin parçalanmasının aynı meslek içinde aldığı şekillerin bir örneğidir. İşsizliğin zorlamasıyla inşaat işçiliği veya garsonluk yaparak "vasıfsız" kol emeğine dahil olan veya kısa süreli sözleşmelerle ve asgari ücretle dershanelerde çalışan öğretmenler ile diğerleri arasındaki yarılmalar da dikkat çekicidir. Benzer şekilde, çevirmenlik veya anketörlük gibi "anında istihdam" biçimleri yoluyla prekaryanın bir parçası haline gelen kafa emekçilerinin de alt sınıflara doğru kutuplaşan bir fraksiyon oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Üniversite mezunu, nitelikli emek sahibi olanların işsizliğinin çözümlenmesi her şeyden önce eğitsel sermaye ve bu sermaye ile ekonomik sermaye arasındaki ilişkilerin kavranmasını gerektiriyor. Eğitsel aygıt hem emek gücünün eğitimi ve emek pazarındaki yerinin belirlenmesinde, hem de ideolojik-politik alanda tabiyetin sağlanmasında kritik bir rol oynayarak toplumsal ilişkilerin yeniden üretimine dahil olur. Ancak Poulantzas'ın (1975: 33) da vurguladığı üzere, toplumsal sınıflar kalıtsal kastlar olmadığı gibi, eğitsel kastlar da değildir. İnsanların emek pazarındaki konumunun basitçe aile veya okul tarafından belirlendiğini söyleyemeyiz. Elbette ki aile çocuklarının eğitimine yaptığı veya yapamadığı "yatırım" yoluyla bu pazarda alacakları yer üzerinde etkili olur. Aynı şekilde, alınan eğitimin düzeyi ve "kalitesi" de "iyi" ve avantajlı bir yer edinme ihtimalini şekillendirir. Ancak hem ailenin "yatırım" kapasitesini ve çocuklarının geleceğine ilişkin beklentilerini ve ufkunu, hem de çocukların kazandıkları niteliklerin emek pazarındaki değerini karmaşık bir şekilde de olsa belirleyen ekonomik aygıttır; üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin ifadesi olarak emek pazarının kendisidir. Bizatihi eğitsel aygıtın faillerin dağılımında oynadığı merkezi rol bile toplumsal formasyonun bütünü tarafından şekillendirilir.

Türkiye'de eğitsel aygıtın hızla metalaşması eğitsel sermaye ile ekonomik sermaye arasındaki ilişkiyi radikal bir şekilde dönüştürmüştür. Dahası eğitime yapılan "yatırım" yoluyla edinilen eğitsel sermaye, Türkiye toplumunun yaşadığı sınıfsal ya-

rılma sürecinde üst ve orta sınıfların kendilerini alt sınıflardan ayırma stratejilerinin önemli bir parçasını oluşturmuştur. Bu süreçte eğitsel aygıt, 1980'lere kadar toplumsal-sınıfsal farkları kısmen ve yer yer törpüleyen özelliğini kaybetmiş, sınıflar arası hareketliliğin bir faktörü olmaktan çıkmıştır.

Mülakat yaptığımız işsizlerden bir örnek, ilkokulda resim yeteneğini kullanabilmek için kaliteli boya bulamamanın acısını yaşamış olan Kürt genci İsmet'in resim bölümünden mezun olmasına ve hâlâ resim yapmak istemesine rağmen mağazada tezgâhtarlık veya alışveriş merkezinde duvar boyama gibi işler yapmaya mahkûm olmasıdır. Bir başka örnek, öksüz büyümüş, memleketinden uzak yerlerdeki yatılı okullarda okumuş ve resim bölümünden mezun olmuş olan Alevi kökenli Fatma'nın otuzlu yaşlarına gelmiş ve hâlâ işsiz olmasına rağmen resim yapma inadını devam ettirmesi ve İngilizce öğrenmek ve bilgisayarla resim yapma eğitimi almak için hâlâ çabalıyor oluşudur. Bütün bu örneklerde, sahip olunan eğitsel sermaye kişiyi içinden geldiği alt sınıflardan formel olarak ayırsa da, başka bir sınıf konumuna geçmesine imkân vermemektedir. Küçüklüğünde bilumum özel yetenek kurslarına gönderilen, özel dersler alarak özel yetenekle öğrenci alan bölümlere giren ve hatta yetenek ve niteliklerini geliştirmesi için ailesi tarafından yurtdışına eğitime gönderilen orta sınıf çocukları karşısında alt sınıflardan gelen insanların yüksek bir eğitsel sermayeyle donanması mucize haline gelmektedir. Bu sınıfsal-yapısal eşitsizlik koşullarında "sıyrılabilen" alt sınıf çocukları, Bourdieu'nün (1984) deyişiyle "alt sınıftan gelip de mucizevi bir şekilde hayatta kalanlar" veya "mucize çocuklar" olabilmektedir. Alt sınıflardan gelenlerin aldıkları lisans dereceleri de orta sınıfa dahil olmanın ilamı olmaktan çıkmıştır. Zaten realist olan alt sınıflar da böyle hayaller beslemekten büyük ölçüde vazgeçmiştir. Yoksul gencin hayali polis veya astsubay olmak, kasiyer kızın hayali bir parça eğitim görerek "arkada", muhasebede masa başında çalışmaktan ibaret hale gelmiştir.

Bütün bunlar düşünüldüğünde, beyaz yakalı işsizliğinin "alt-orta sınıf"tan "üst-orta sınıf"a uzanan bir çizgi boyunca göre-

ce farklı sınıfsal köken ve konumlara sahip insanların tecrübe edebildiği bir hal olduğunu söyleyebiliriz. Eğitsel sermayenin temel kaynağı olarak diploma bu farklı sınıf konumlarını keser. Ancak formel bir nitelik olarak diplomalılık eğitsel sermayenin dağılımı açısından homojen bir etki üretmez. Zira diplomayı geçer akçe haline getiren koşullar vardır. Aynı alandaki iki lisans diplomasından biri proleterliğin yeni biçimlerine dahil olmaya hizmet ederken, diğeri "soylular sınıfı"na dahil olmanın gereklerinden biri olarak iş görebilmektedir. Yani "kara Türkler" ile "beyaz Türkler"in aynı lisans derecesine sahip olması pekâlâ mümkündür.

Nitekim bizim yaptığımız mülakatlarda da görülebildiği üzere, sınıfsal köken veya konumlar arasındaki ayrımlar beyaz yakalıların işsizliği yaşantılaması ve anlamlandırmasında da kendini gösteriyor. Alt sınıflardan gelenler memuriyet gibi güvenceli işler isterken, orta sınıf ailelerin çocukları "önlerini kapatacak" güvenceli işler yerine, yeni fırsatları değerlendirmelerine imkân verecek kariyerler peşinde koşmaya meyletiyorlar. Ancak yalnızca sınıfsal konum ve ekonomik kaynaklar değil, zamanın ve yaşın ilerlemesi de burada etkili oluyor. İster ekonomik, ister zamansal nedenler belirleyici olsun, gelecek endişesi yoğunlaştıkça risksiz bir iş hayatı cazip hale geliyor.

Sınıfsal yarılmalar sadece "saygın" metropol üniversiteleri ile "değersiz" taşra üniversitelerinin mezunları arasındaki eğitsel sermaye farkında değil, genç mezunların iş bulma sürecinde devreye sokulan "sosyal sermaye" farkında da kendini gösteriyor. Özellikle ODTÜ veya BÜ gibi "büyük" üniversitelerden mezun olmuş olan şirket yöneticilerinin kendi üniversitelerinden mezun olan adayları kollaması, anne babanın sahip olduğu ilişki ağlarının kullanılması gibi. Dahası yukarıda sözünü ettiğimiz üst ve orta sınıfların kendilerini alt sınıflardan ayırma stratejilerinin alt sınıf kökenli mezunlara karşı ayrımcılık şeklini de alabildiğini görüyoruz. Örneğin "sınıf karşılaşmaları" hakkındaki bir yazıma ilişkin yorum yapan "uf" rumuzlu internet sözlüğü yazarı benden "plaza loser'ları"nı da ele almamı isterken, işe alımlarda anne ve baba mesleği sorulduğunu ve bu

soruya temizlik işçisi veya gündelikçi cevabı verildiğinde firma yöneticilerinin "Anne ve babası temizlikçi olan bizim şirketimizde çalışamaz," diyerek "ayrımcılığın kralını" yaptıklarını, sınıf atlama derdindeki, kibirli orta kademe yöneticilerin ise firmaların bu talebine itiraz etmediklerini belirtiyor.[1]

Öte yandan eğitsel sermaye, Bourdieu'nun (1984; 1991) deyişiyle "dilsel mübadeleler pazarı"nda alınan yeri, yani dilsel nitelikler, "kapasite" ve dilsel kaynaklara ulaşım imkânının oluşturduğu dilsel sermayeyi de şekillendiriyor. Öyle ki gerek farklı toplumsal kesimlerin "sözel-ideolojik dünyalarında" dolaşımda olan "konuşma türleri" ("ağızlar" "jargonlar" vb.) ve gerekse de bu konuşma türlerinin sözlüksel, sözdizimsel özellikleri –elbette münhasıran sınıfsal bir belirlenimi olmamakla birlikte– sınıfsallığa işaret edebiliyor. Nitekim aşağıda tartışacağımız üzere, işsizlik anlatıları da "sınıf dilleri"nin içinden kurulabiliyor.

İşsizlik anlatılarında sınıf dili

Irigaray (2002: 109-19), işçi sınıfına ve orta sınıfa mensup deneklerle yaptığı çalışmada, bunların ürettikleri sözceler arasında sözlüksel farklılaşmalar olduğu gibi, sözdizimsel ve anlamsal farklılaşmalar da olduğunu göstermiştir. İşçi sınıfından olan denekler "ben" veya "biz" gibi mesajı üreten özne ile söz arasındaki mesafenin asgari olduğu ad öbeklerini veya zamirleri kullanırken, orta sınıftan olan deneklerin "o" gibi konuşan özneyi sözün öznesinden ayıran ad öbekleri veya zamirleri kullanmışlardır. Ayrıca işçi sınıfından olan denekler "yapmak" gibi eylem fiillerini kullanırken, orta sınıftan olanlar "olmak" gibi durum veya yüklem fiillerini kullanmışlardır. İlkinde geçmiş veya şimdiki zamandaki anlatının hâkim olduğu morfolojik işlemler ve eylem tipleri öne çıkarken, ikincisinde durumların veya yüklemlerin tanımlanması ile beraber sürekli bir oluşa işaret eden fiil tipleri baskındır. Dahası ilkinde belirli bir dil dışı bağlamla ilişki içinde anlam kazanan "somut" terimler sıklık-

1 http://www.eksisozluk.com/show.asp?t=dil%20yaras%C4%B1.

la kullanılırken, ikincisinde doğrudan dil dışı bir bağlama atıfta bulunmayan soyut terimler hâkimdir. Irigaray'ın deyişiyle, "bir durumda 'dünya' üstünde gerçekleştirilen eylem veya eylem anlatısı, diğerinde dilsel 'nesneleri' tanımlama amacıyla dilin eğilip bükülmesi" söz konusudur.

Irigaray'ın "doğrudan deneyime bağlı söylem" ile "toplumsal-kültürel dolayımlar üreten söylem" arasında yaptığı ayrımdan Türkiye'de beyaz yakalıların işsizlik anlatılarını çözümlemekte yararlanabiliriz. Her ne kadar bu çalışmada mavi yakalı veya niteliksiz işçiler veya genel olarak alt sınıftan işsizler ile görüşülmemişse de, *Yoksulluk Halleri*'nde (Erdoğan 2002) yayınlanan ve aynı zamanda işsizlik anlatıları da sayılabilecek olan yoksulluk anlatıları ile eğitimli veya orta sınıftan işsizlerin anlatıları arasındaki farklara bakmak bu açıdan öğretici olabilir.

Yaptığımız mülakatların bu açıdan dikkat çekici yönlerinden biri birçok anlatıda sözün öznesinin birinci tekil şahıs (ben) ile duruma göre değişen bir şekilde birinci çoğul şahıs (biz), ikinci tekil şahıs (sen) veya üçüncü tekil şahıs (o, "insan") arasında gidip gelmesidir. Konuşan özne ile sözün öznesi arasındaki bu farklılaşma özellikle işsizlikle ilgili duyguların dillendirildiği veya anlatıda bahsi geçen edim veya kararların faili hakkında yargıda bulunulabileceğinin düşünüldüğü, yani konuşan öznenin kendiliğinin "masaya yatırılma" ihtimalinin olduğu "hassas" bağlamlarda devreye girmektedir.

Bu salınımın örneklerinden biri işsiz bir avukat olan Seher'in şu cümleleridir: "Yani hatta geçende bir yerde bana da sordular. Sizin işiniz ne? Şu an çalışmıyorum ama ben avukatım *dedim*. Yani mutlaka bir sıfatını *koymanız gerekiyor*. Ev kadını lafı *çıkmıyor ağzıdan*. *Bende öyle* yani en azından." Böylece "avukatım dedim" diyen özne, "ev kadınıyım demiyorum" demek yerine önce özneyi "siz"e çevirerek "sıfat koymanın gerekli olduğunu", sonra özneyi gizleyerek "ağızdan ev kadını lafı çıkmadığını" ve daha sonra da konuşan özneyi nesneleştirerek "kendi örneğinde böyle olduğunu" ifade ediyor. Şükrü de işini kaybedince girişimde bulunup bulunmadığı sorusuna karşı-

lık "Girişimde dahi bulunmadım, yoktu çünkü," şeklinde birinci tekil şahıslı bir cümle kurduktan sonra, derhal ikinci çoğul şahıs zamirine dönerek "Yani girişimde bulunursanız, yani kendi kendinizi şey, oyalamak, sıkıntıya sokmak gibi bir şeydi," diyor. Şükrü mülakatın devamında da "ben"den "biz" ve "siz"e geçiyor: "Yani nasıl diyeyim size en aşırı şekliyle *hissettim*... Bir de yani işte, daha önceki *yaşantımız ortada*, hiç parayla ilgili bir *sıkıntı çekmemişsiniz*, belli bir *yaşam seviyeniz var* ve bir anda *evinizin elektriği suyu kesiliyor* Yani onu bile *ödeyemeyecek duruma geliyorsunuz*." Bankacı olan Arzu'nun anlatısı da benzer kaymalar gösteriyor: "*Biz* başka bir iş yaptığımızda o saygınlığı bulamayacağımızı düşünüyoruz. Onun kaybını yaşadıktan sonra tabii bir *tedirginlik oluyor*. Ama *sorumluluğum* olunca da mecburen *yapmak zorundasınız*." Metalürji mühendisi olan Serhat da hayat hikâyesini "Sonra okumaya başladık, işte metalürjiyi tanımaya başladık, üretimi tanımaya başladık, okul döneminde stajlarım oldu, okuldan mezun olduk," şeklinde birinci çoğul şahıs diliyle anlatırken "Birkaç dersi 3-4 sene *vermedim yani veremedik daha doğrusu da*, meslek hayatına başladım," diyerek, öznedeki kaymanın hassas noktalarda gerçekleşmesinin bir başka örneğini veriyor. Serdar da iş sahibi olma hakkında konuşurken kendisinden birinci çoğul şahısla söz ediyor: "Bunu mu yapalım, onu mu yapalım, hiçbir şey yapamayınca bir beklentiye de girmenin gereksiz... Hani para olmadan bir şey yapılmadığı için ne yapalım diye düşünmüyoruz şimdi."

Erkan ise iş arama sürecinin üstündeki etkisini anlatırken ikinci çoğul şahıs ve üçüncü tekil şahısla konuşmaya başlıyor: "Geri dönüş olmadığı zaman ya da olumsuz geri dönüş olduğu zaman size, gittikçe *psikolojiniz bozuluyor*. Hani *insan* üzgün olduğu zaman işte *sevgilisi terk eder*, bilmem çok sevdiği eşyasını *kaybeder*, bilmem çok kötü bir şey gelir başına neyse ne, karnınızda demir bir çekirdek taşıdığınızı hissedersiniz, *öyle bir sizi yıpratıcı işte*." İşsiz kaldıktan sonra bir tanıdığı tarafından "beraber iş yapalım denince" reklam ajansı işine atılan Şükrü ile Tanıl Bora arasındaki şu diyalog da dikkat çekicidir:

– Bir yıl sonra iflas ettik.
– Gerçekten mi? Bir yıl?
– Tabii yani, şey, çünkü Tanıl Bey, hiç bilmediğiniz bir alan.

Bu diyalogda reklamcılık işini bilmediği söylenenin gerçekten Tanıl Bora olmadığı aşikârdır. Ancak tam da kendini kendi hayatının yazarı olarak gören öznenin kendi sorumluluğu ve başarısızlığının akla gelebileceğini düşündüğü anda ikinci çoğul şahsa kayması manidardır.

Yukarıdaki örneklerde kullanılan "biz" ve "siz" gibi özne adlarıyla kolektif bir kişilik kastedilmiyor. Sözgelimi "o saygınlığı bulamayacağını" düşünen ve söyleyen "biz" işsizler, emekçiler veya halk gibi bir kolektif öznenin adı olarak telaffuz edilmiyor. Her ikisinin de fiili veya süreci anonimleştirmenin veya gayrişahsileştirmenin dilsel yolu olarak kullanıldığını söyleyebiliriz.

Hassas noktalarda anlatının gayrişahsileştirilmesinin yollarından biri de öznenin gizlenmesi ve fiilin edilgenleştirilmesidir. Sözgelimi bankada çalışmış olan Şükrü işini kaybetmesini "Bir anda *boşta kalınmıştı*," şeklinde anlatıyor. Avukat olan Seher de çevresinin işsizliği ile ilgili sorularına muhatap olduğu durumlarda "Ev kadını lafı çıkmıyor ağızdan," dedikten sonra "Aklına geliyor ama?" diye sorulduğunda, "E tabii, bir *rahatsızlık oluyor*," diyor. Benzer şekilde Arzu da "Tabii bir *tedirginlik oluyor*," diyor. Yine Arzu işsizliğin yarattığı etkilerden bahsederken durum bildiren ve soyut ifadeler kullanıyor: "Çok geliş gidişli ve sancılı bir dönem. Evdeki insanlar içinde çok sancılı bir dönem."

İşten ayrılmasını "Yönetsel huzursuzluk vardı," şeklindeki durum fiiline ve soyut terimlere dayalı bir cümleyle anlatan Serhat, anlatısının devamında "Dedim ben ayrılacağım, ayrıldım, ayrılınca tabii ilk başta şeyi düşünüyorsunuz böyle, hemen bulmayacağım iş, biraz durayım falan, aramıyorsunuz da fazla, başka şeyler yapıyorsunuz, şimdi iş kollarında bugüne kadar yaptığınız iş ya da nasıl bir iş olması gerekiyor konusuna bakıyorsunuz ve süreç bugüne kadar şu anda geldi. Kısaca ben

kendimi böyle tanıttım," diyerek birinci ve ikinci tekil şahıs arasında salınıyor. Serhat'ın anlatısı eylem fiili yerine durum fiilinin öne çıkmasının örneğini de veriyor: "Açıkçası benim nasıl bir iş yapmam gerektiğini orası tam oturtamadı diye *ben ayrıldığımı düşünüyorum*, orayla ilgili, ama şey sorarsanız ben de işte iş *yapmaz olmuştum*." Böylece vurgu işten nasıl ayrıldığından, ayrılması hakkında ne düşündüğüne kayıyor; nasıl iş yapmadığının hikâyesi yerine "iş yapmaz olma" hali öne çıkıyor.

Sözcedeki öznenin adını kaydırmak veya gizlemek, özneyi vurgulamaktan kaçınan ve durumu anlatan betimleyici cümlelere veya (kimin kime veya neye ne yaptığını değil de neyin olduğunu veya ne durumda bulunduğunu anlatan) geçişsiz fiillere başvurmak, soyut bir sözlükle konuşmak gibi dilsel mekanizmaların orta sınıfın dilinde yerleşik olduğunu düşünebiliriz. Ancak bu mekanizmalar işsizlik söz konusu olduğunda daha kritik bir anlam kazanıyor. Zira bu durumda telaffuzun öznesinin kendini sözün öznesinden ayırmasının veya sözün öznesindeki kaymanın işsizin yaşadığı sembolik şiddet karşısındaki duygularını dillendirmek ile gizlemek istemek arasındaki gerilimden kaynaklandığını düşünmemiz için yeterli neden vardır. Bu gerilimi yaşamanın kendisinin işsizliğin şiddetinin kendilik üzerindeki tezahürlerinden biri olduğunu bile söyleyebiliriz. Sözgelimi Şükrü iş görüşmelerinin kendisine ağır gelip gelmediği sorusuna "O da çok ağır geliyordu. Masanın öbür tarafındaydınız ve bu insanların yöneticisi konumundaydınız. Yani sizle bu diyaloğu yapan insanlarla," diye cevap vererek duygularını anlatmak ile acı çeken özneyi anonimleştirmek arasında gidip geliyor.

Bu sancılı dilin işsiz öznenin kendine biçtiği faillik rolü ile işsizliğin tam da bu failliği hedef alması arasındaki gerilimin belirginleştiği veya işsiz öznenin kişisel sorumluluğunun söz konusu edilebileceğini düşündüğü anlarda devreye girdiğini söylememiz mümkündür. Örneğin Serhat'ın anlatısında cümlenin öznesi faillik ve failliğin engellenmesinin yarattığı duygular söz konusu olunca derhal ikinci çoğul şahsa kayıyor: "Çok sorumluluk alamaz olmuştum. Yani bölümsel bir sorumluluk alama-

dığınız zaman yani arada gözüküyorsunuz, iş yapamıyorsunuz fazla, yani bu da insanı mutsuz ediyor, huzursuz ediyor." (Serhat'ın bu ifadesindeki "mutsuzluk" veya "huzursuzluk"un anlatı olarak kurulmaması Irigaray'ın orta sınıfın doğrudan dil dışı bir bağlama atıfta bulunmayan soyut terimlerle konuştuğu ve doğrudan deneyimi anlatmak yerine, "toplumsal-kültürel dolayımlar üreterek" dille oynamaya yöneldiği argümanını akla getiriyor.) Can da "Giderek sahip olduklarını yitirme riskiyle karşı karşıyasın. Bu tabii çok kişisel almıyorum ama kişisel boyutları da var tabii, diyerek kendisinden sanki karşısındakinden söz eder gibi söz ediyor ve kişisel sorumluluğun teslimi ile reddi arasında gidip geliyor.

Bu dilsel mekanizmaların kırılgan, küçük düşmekten korkan ve benliği gelişkin olan eğitimli işsiz özneyi korumaya matuf olduğunu düşünebiliriz. Eğitimli orta sınıf işsizin dili kendi konuşmasında kendine ait iz bırakmak istemez gibidir. Yani kendisinin konuşulduğu bir mülakatta konuşan özne olmakla birlikte sözün öznesi olmaktan kaçınmak istemektedir. Nitekim bu durum sadece dilsel düzeyde böyle değildir. Yine *Yoksulluk Halleri*'ne kaynaklık eden alan araştırmasının tersine, işsizlik hakkında mülakat yapmak için konuşmayı kabul eden eğitimli işsizleri bulmakta zaman zaman zorluk çekmiş olmamız ve hatta mülakat vermeyi reddeden işsizlerle sıklıkla karşılaşmamız da bu kendini gizleme isteğinin bir başka tezahürüdür.

İşsizlik anlatılarının gayrişahsileştirmeyle ilişkili düşünülmesi gereken bir başka söylemsel özelliği, işsizin içinde bulunduğu konumu dışarıdan izleyen, resmeden ve açıklayan bir dille konuşmasıdır. Dolayısıyla anlatı kendine dönen bir bakışın, kendine bakan bir gözün anlatısıdır; kendine dönük düşünümselliği ile işsiz kendi anlatısının hakikatini de bize sunmak iddiasındadır. Dolayısıyla Irigaray'ın orta sınıf dilinde olduğunu söylediği soyut terim hâkimiyeti ve durumların tanımlanması kaygısı, üniversite mezunu ve orta sınıftan işsizin dilinde bir yandan kendiliğin gizlenmesi için işe koşulurken, diğer yandan da kendi kendisinin analizini sunmaya hizmet etmektedir.

Bunun iyi örneklerinden birini Can'ın anlatısında buluyoruz: Can özgeçmişiyle ilgili soruya "Fotoğraf olarak çektiğinde, vay anne avukat, baba doktor, Kadıköy Anadolu Lisesi, İstanbul Siyasal, Basın Yayın Yüksek" diye cevap vererek kendine dışarıdan bakıyor. Bu dışsallaştırma bir roman veya film kahramanının hikâyesini anlatan eleştirmenin dilini andırır bir şekilde üçüncü tekil şahısla kendini anlatmaya kadar varıyor: "Ondan sonra aslında hani şey gibi bir hayat hikâyesi benimki... Kolejin haşarı çocuğu. Ama birinci tercihine girer; hani vardır ya, hiç şeye katılmaz. Üniversite hazırlık kurslarına hiç gitmez; derste hiç çalışmaz ama işte birinci tercihi İstanbul Siyasal'a girer. Ondan sonra Siyasal'da serer, takılmaz; dağcılık yapar. Ondan sonra haytadır ama popülerdir falan... Bir şekilde mecbur kalıp son haklarını verir derslerini verir geçer." Buradaki göz kendi kendine çevrilmiş, kendi kendisini nesneleştiren ve kendisinin "fotoğrafını" kendisi çeken bir gözdür. Bu açıdan "araştırmacı"nın gözü ile aynı konumu işgal eder veya etmek iddiasındadır. Nitekim bunu açıkça dillendirir ve hatta bize sosyolojik bir analiz de sunar (Bu analizdeki birinci tekil şahıs vurgusu ayrıca dikkat çekicidir):

> Bu artık bir sosyolojik vaka halinde. Dolayısıyla *kendimi burada analiz yapacak kadar en temel bilgilere sahibiz.* Kapitalizmin kendi doğasında bu tür büyük krizler vardır. Ve bu tür büyük krizler döneminde de şeyler dalgalanmalar işsizliklerin çok çoğaldığı süreçler hep yaşanmıştır. Bundan sonra da yaşanacaktır... Şimdi de büyük krizlerden bir tanesini yaşıyoruz. Bence süreç tedbir alınmazsa çok kötüye doğru gidiyor. Bir kere ben hep olduğum çevreden *etrafa bakmaya çalışıyorum.* Mesela çok ilginç bir şey *görüyorum.* Bağdat Caddesi hızlı bir yıkım yaşıyor... Alt gelir gruplarından birçok insanla çalıştım... Çok sıkıntılı, çok tepki var. Mesela başka bir soru ama ben İstanbul'da en büyük tehlikenin deprem değil, depremden sonra olabilecek toplumsal kaos olayları olduğunu düşünüyorum. Hiç kimsenin üstünde konuşmadığı bir şey, çok büyük saldırı olayları olabileceğini düşünüyorum. Haiti'dekiyle falan mukayese olmayacak. Çünkü bunun için her türlü gerekçe var. Bü-

tün sinyaller de gözüküyor; mesela merkeze öfkesi çok net gözüküyor. Belki AKP'ye giden tepki olayları da çok net gözüküyor. Büyük bir öfke var. Bu büyük öfke ilk kıvılcımla birlikte şeye...

Birçok örnekte üniversite mezunu, orta sınıf işsiz toplumsal varoluş koşulları ve bunlar içindeki kendi konumunun açıklamasını da kendisinin yapabildiğini veya yaptığını göstermek isteyen, kendi kendini analiz eden bir özne olarak karşımıza çıkıyor. Sahip olunan eğitsel, kültürel ve entelektüel sermaye soyut kavramsal bir dille konuşmayı sağlıyor. Yoksullukla iç içe olan işsizlik durumunda somut, kişisel, ampirik, olay merkezli bir anlatı ortaya çıkarken, eğitimli veya orta sınıf işsizliği –genel olarak orta sınıf tahayyül biçimleri ve dilinin uzantısı olarak– soyut, gayrişahsi veya anonimleştirici, olgusal bir anlatıya meylediyor. Böyle olduğu ölçüde, beyaz yakalı, orta sınıf özne ne kadar biricik ve eşsiz olduğunu düşünse de farklı işsizlik anlatıları içerdikleri biyografik, mesleki vb. unsurlar bir tarafa atıldığında birbirinin yerini alabilecek veya birbirine eklenebilecek sözcelerden oluşmaya meylediyor.

Benjamin'in (1973) hikâye-roman-enformasyon karşılaştırmasına başvurursak, üniversite mezunu ve orta sınıftan gelen işsizin anlatısı beraberinde kendi açıklamasını da içinde barındıran enformasyona benziyor. Başka bir anlatının parçalarıyla rahatça birleşebilecek olmasının da biyografik bir kapanımının olmaması ile ilişkili olduğu düşünülebilir. Bu satırların yazarı olarak benim hâlâ hafızamda kazılı olan yoksulluk anlatıları vardır. Oysa üniversite mezunu işsizlerin anlatılarında böyle hafıza üzerinde derin izler bırakan bir hikâyeye rastlamak imkânsız değilse de zordur. İkisi arasındaki fark yine Benjamin'in (1999a: 279) yüksek sanat ile halk sanatı arasında gördüğü farka benzerdir. Birinde anlatı dinleyen veya okuyanı içinden dışarı doğru bakmaya yöneltirken, diğerinde sizi kendi içine çeker ve tefekküre çağırır.

Eğitimli ve orta sınıftan işsizin dili işsizliğin bilgisini de içinde barındırdığı ve soyut terimlere dayandığı ölçüde, işsizli-

gin şu ya da bu söylem içinde üretilmiş bilgisinin veya tahlilinin anlatısına dönüşebiliyor ve böylece araştırmacının "sosyolojik" gözüyle aynı planda yer alabiliyor. Oysa biliyoruz ki, alt sınıf işsizi-yoksulu böyle bir bilme iddiası taşımadan konuşur; hatta rahatça "Siz daha iyi bilirsiniz", "Beni siz çözün" diyebilir. Ancak eğitimli ve orta sınıftan işsizin dilinde içerilen bilginin içermediği bir şey olduğunu, bunun da tam da bu bilme iddiasının ve bilgili konuşma ihtiyacı hissetmenin bilgisi olduğunu öne sürebiliriz.

İşsizlik anlatılarının diliyle ilgili bu noktalar işsizliğin yarattığı duygusal ve sembolik şiddetin dillendirilme biçimleri açısından da hesaba katılmalıdır. Zira anlatıların dilindeki gayrişahsileştirme, dışsallaştırma ve soyutlama eğilimi özsaygı, endişe, gelecek kaygısı, duygusal şiddet vb. üzerinden yapılacak bir analizi hayli zorlaştırır. Yani böyle bir analiz her şeyden önce analize direnmenin analizi olmak durumundadır. Yanı sıra kendi kendinin analizini yapmak veya kendi teşhisini kendinin koyabileceğini göstermenin –antipsikiyatrinin argümanlarını psikiyatriden kaçmak için kullanmaya benzer bir şekilde– analiz nesnesi olmayı kabullenmek istememekle de ilişkili olabileceği düşünülebilir.

İşsizliğin sembolik şiddeti, özsaygı ve duygular

Yeni kapitalizmin güvencesiz emek ve hayat rejimi, dışarıdan uygulanan ve çalışmanın dar alanıyla sınırlı olan sömürünün yanı sıra ve ötesinde, emek piyasasında aktif veya "potansiyel olarak istihdam edilebilir" kalmak için kendiliğin sömürülmesine, insanların kendiliklerini ve sosyal ilişkilerini hayatlarını idame ettirmenin bir "kaynağı"na dönüştürmelerine de yol açıyor (Papadopoulos vd. 2008: 223, 232-3): İlişki ağları kurmakla meşgul olmak, kendini sürekli güdüleme ihtiyacı hissetmek, olmayan his veya yetenekleri varmış gibi göstermek, tükenmişlik veya çaresizlik hissini maskelemek, plan değiştirmeye her daim hazır olmak, şimdiki zamana veya kısa vadeye odaklanarak hayatının gelecek zamanlarını düşünmemeye çalışmak, bi-

ten "proje"lerden sonra "boşluğa düşmemek" için sürekli bir faaliyet stratejisi geliştirmek veya sıradaki işi düşünmek, gelecekte "rekabet gücünü" korumak için bilgi ve becerilerini yenileme ve genişletme telaşı yaşamak vb. Dolayısıyla bu rejim kesintili ve fakat sürekli risklerle karşı karşıya olan, değerliliği yeniden ve yeniden "sınanan", belirsizliklerle yaşamak zorunda olan, kaygıların damgasını vurduğu bir kendilik üretiyor. Bunun kendilik üzerinde uygulanan bir şiddet olduğunu ve insanın "kendi elleriyle" de işletmek zorunda kaldığı bir teknoloji oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Öte yandan, hem bir "yönetim sorunu" olarak telaffuz edilmesi ve hem de bir olgu olarak gelişmesi bakımından kapitalizmin ürünü olan işsizlik, sermayenin yapısal şiddetinin en yoğun tezahürlerden biridir. Zira Denning'in (2010: 79) vurguladığı gibi, kapitalizmde sömürülmekten daha kötü tek bir şey varsa, o da sömürülmemektir. Bourdieu'nun (1999) işaret ettiği üzere, neoliberal "bireysel özgürlük" ve "hür teşebbüs" düzeninin nihai temeli "işsizliğin, güvencesiz çalışmanın yapısal şiddetidir ve işsiz kalma tehdidinin yarattığı korkudur" Bir başka deyişle, "sermayenin esneklik dediğini emek gerilim olarak yaşar" (Çerkezoğlu ve Göztepe 2010: 64).

Sermaye kendilerini ne kadar sadece "üretim faktörü" olarak görürse görsün, insanlar emek pazarına karakter sahibi kişiler, toplumsal ilişki ağları içinde yer alan, çeşitli becerileri ve beğenileri olan, düşleri, arzuları ve korkularıyla yaşayan varlıklar olarak girerler (Harvey 2005: 167). İşsizliğin yarattığı şiddet ise ekonomik olduğu kadar, duygusal ve toplumsal-kültürel tezahürlere de bürünür. Zira işsizlik yalnızca geçinememek değildir; insanın kendini işe yaramaz hissetmesidir; işe yaramazlık hissinin insanı yaralamasıdır. Yıllarca çalışılan bir işyerinden kapı dışarı edilme, çalınan kapıların yüze kapanması, internet sitelerine konulan ilanlar veya e-posta ile gönderilen CV'lerin itibar görmemesi işsizin "hiçliğinin" ilanlarıdır. İşsiz kalmak veya iş bulamamak sömürülmeye bile değer bulunmamak, gözden çıkarılabilecek olmak, varlığı gereksiz sayılmaktır. Oysa Marx'ın vurguladığı üzere, insanın ayırt edici ni-

teliği alet yapan, üreten, emek harcayan hayvan, yani *homo faber* olmasıdır. Yani işsizlik tam da *homo faber*'e yönelik bir saldırıdır. İşsiz, kolu kanadı kırılmış bir *homo faber*'dir. Halk deyişiyle "boşta gezen"dir; eli boş olandır.

Ancak kısıtlanan veya engellenen sadece "kol kanat" değildir. Çünkü işsizlik insanın bütün insani nitelik ve kapasitelerini hedef alan bir kısırlaştırma veya hadımlaştırmadır. Ekonomik üretim sürecine sokulmama veya bu süreçten dışarı atılmaya başka toplumsal alan ve pratiklerden dışlanmak eşlik eder. İşsiz erkek karısı karşısında hadım edilmiş bir erkek gibidir. (Hâkim toplumsal cinsiyet rolleri "ev dışında" çalışma buyruğunu aynı katılıkla kadına uygulamıyor olsa da, işsiz kadın da doğurganlığı engellenmiş bir kadındır.) Eşinin ve çocuklarının geçimini sağlama, çocuklarına iyi bir gelecek hazırlama kapasitesi elinden alınan işsiz, en temel ataerkil yükümlülüğünü yerine getirmede başarısız sayıldığı ölçüde "efendi"liği sorgulanmaya açık bir durumdadır. Hele ki karısının çalışıp kendisinin çalışmadığı bir durumda –Erkan örneğinde olduğu gibi– hassasiyeti artar.

Nihayetinde sermayenin şiddeti olarak düşünülmesi gereken işsizliğin sembolik şiddetini eğitimli orta sınıf işsizlerin özellikle yoğun bir şekilde tecrübe ettiğini söyleyebiliriz. Zira alt sınıflar açısından işe girip çıkma veya işten atılma –günlük fizik yeniden üretim açısından kritik olmakla birlikte– maddi varoluş koşullarında esaslı bir değişiklik doğurmadığı ölçüde aynı konumun iki varyantı gibidir. Ayrıca da, işsizliğin sembolik şiddeti çalışırken de hissedilen dışlanmışlık veya zaten karşılaşılıp durulan "posa" muamelesi gibi sınıf yaralarının bir başka tezahüründen ibarettir. Oysa eğitimli ve orta sınıftan birinin işsiz kalması "aşağı düşme", proleterleşme, yoksullaşma ihtimaline işaret eder. Dahası bu özne "şişkin bir ego"ya sahip olabilen, kendini çok değerli ve hatta eşsiz addedebilen ve kendini her şeyden önce sahip olduğu diplomalar, mesleki donanım ve nitelikler ile tanımlayan bir öznedir. Tam da böyle bir öznenin "işe yaramaz" sayılması durumuyla veya sayılma ihtimali ile karşılaşması onun kendilik imgesini ve faillik hissini

sarsan, psişik olarak ciddi etkileri olabilen bir şiddettir. Kendini bağımsız ve hükümran bir özne gibi tasavvur etmeye meyilli bu özne için tam da bu statü tehdit altındadır. Nasıl işe son verilme görüşmesi bir işe yaramazlık ilanı ise, her iş başvurusu ve görüşmesi de bir değerlilik testidir; sahip olunan nitelikler her defasında yeniden değerlendirmeye tabi tutulur.

İşsiz, yaşı ilerlemiş olduğunda kullanım tarihi geçmiş veya defolu, diploması değersiz görüldüğünde müşterisi olmayan, "kullanılıp atılan" enjektörler –Harvey'in (2005: 167) deyişiyle "kullan at işçiler"– gibi muamele edildiğinde ucuz ve sürümü bol bir metadır. İşsiz müşteri bulamayan fahişe gibidir ve zaten fahişe de Benjamin'in (1999b: 348) belirttiği gibi meta alanının yayılmasının en uç noktasını temsil eder. Ancak bu meta başka metalardan farklı bir şekilde düşünebilen, hissedebilen ve kendine toplumsal olarak biçilen değeri dert edebilen bir metadır. Bu bakıma sınıf ilişkileri aynı zamanda saygınlık, değerlilik ve özsaygı terimlerine tercüme edilerek yaşanan ilişkilerdir (Sennett 2003; Skeggs 1997; Sayer 2005). İşsizlik ise, başka şeylerin yanı sıra, saygınlık ve özsaygı sorununun en ağır biçimde yaşandığı hallerden biridir.

Zaten yaralı olan alt sınıftan veya yoksul işsizler gibi, beyaz yakalı ve orta sınıftan işsiz de işsizliği bir saygınlık kaybı veya özsaygıya karşı tehdit olarak tecrübe eder. Ancak "adam yerine konulmamak" veya "hayvan gibi davranılmak" ezilen yoksulların zaten bildiği ve acısını çekegeldiği bir duygudur. Oysa içine doğduğu orta sınıf ailesinde el üstünde tutulmuş ve kendini kendi hayatının hükümranı addeden bir üniversite mezununun "iş piyasasına" çıktığında "esamisinin okunmadığı" gerçeği ile yüz yüze gelmesi veya kariyer basamaklarını tırmanarak orta sınıf tüketim ve beğeni yargılarını benimsemiş bir "orta düzey yönetici"nin küçülen şirketi tarafından feda edildiğini veya ürünlerinin kalitesine karar verdiği fabrikanın kapanmasına karar verildiğini görmesi çok daha sancılı ve karmaşık bir saygınlık sorunu yaratır. Yani zaten sayılmayanlardan, zaten hesaba katılmayanlardan farklı olarak, gözden çıkarıldığı veya göz önüne alınmaya layık görülmediği gerçeği ile işten atılma

veya iş arama sürecinde yüzleşmek zorunda kalan bir öznedir bu. Yoksul ve niteliksiz işsizler gibi ağır maddi koşullar ve beka sorunu ile karşı karşıya olmadığı ölçüde de, işsizlik sürecini ağırlıkla psişik bir hal olarak yaşar. Sermayenin hükmünün "şişirdiği egolar" yine aynı hüküm tarafından patlatılmış olur. İşsizlik beyaz yakalı ve orta sınıf birey için *bios*'tan *zoe*'ye geçiş tehdididir. Tam da bu yüzden, "çıplak hayat" veya "salt beden" olarak görülen ve makbul hiçbir niteliğe sahip sayılmayan ezilenlerin imgesi onun için fazlasıyla rahatsız edici bile olabilir. Geleneksel küçük burjuvazinin ve köylülüğün yaşadığı mülksüzleşme ve proleterleşme korkusuna benzer bir niteliksizleşme ve güvencesizleşme korkusudur burada söz konusu olan.

Ancak yaptığımız mülakatlarda işsizliğin sembolik şiddetinin ve işsizin kendiliğinde açtığı duygusal veya psişik yaraların anlatıları ile az sıklıkta karşılaştık. Bu durumun yukarıda tartıştığımız dilsel mekanizmalar ile ilişkisi olduğunu vurgulamalıyız. Zira eğitimli işsizin anlatısı duygulardan çok duygular hakkındaki düşünceler, olaylardan çok olaylar hakkındaki yorumlar, kıssalardan çok hisseler etrafında dönmektedir. Sözgelimi "Bir tedirginlik oluyor," diyen Arzu, bu cümleyle öznesi gizliyor ve böylece salt bir terim olarak kullanılan tedirginliği kendisinin somut olarak nasıl yaşadığına ilişkin bir anlatıdan kaçınıyor. Arzu iyimser olup olmadığı sorusuna "Günlük psikolojik durumumuza göre bu değişiyor. Her yeni mülakat, yeni iş başvurusu tüm hayatınızı tekrardan iyimserliğe çeviriyor," diye cevap veriyor; ancak iyimserliğin soyut bir terim olarak kaldığı bu anlatı, onun öncesi veya sonrasında Arzu'nun neyi nasıl yaşadığını dinleyenin veya okuyanın muhayyilesine bırakıyor. Üst düzey yöneticilik yapmış olan Kerem ise çocuğuyla ilişkisi ve çocuğunun işsizliğe tepkisi sorulunca "İlk başlarda biraz şey yapıyordu, endişe ediyordu. Ama ona çok fazla şey yapmamaya, hissettirmemeye çalışıyoruz. Onda da başarılı olduğumuzu şey ediyorum," cevabını veriyor. Böylece "endişe" ve "hissettirmeme"nin dil dışı bağlamı örtülü kalıyor. Ailesi ile yaşayan Tekin de işsizliğin yakınlarının ona karşı tavırlarını değiştirip değiştirmediği sorusuna "Evet, insanda bazen

tam da böyle bir his uyanıyor," demekle yetiniyor ve bunun "aşırı hassasiyetten kaynaklanan" "daha çok geçici bir duygu" olduğunu ekliyor. Benzer şekilde, karısı çalıştığı halde kendisi işsiz olan Kemal "karşıdakinin ne düşündüğünün" "çok büyük sıkıntı olduğunu" ve "nerde olduğunuzu sorguladığınızı" söylüyor.

Eşinin işsiz kalıp kendisinin çalıştığı dönemi "felaket" olarak niteleyen Berfin de, bunu açması istendiğinde "Bir kere o insanın başka bir yerlerde olmasını istiyorsunuz, bekliyorsunuz. Olmadığını görüyorsunuz. O olamamazlıkların bir müddet sonra ondan kaynaklandığını düşünmeye başlıyorsunuz. Bence bir ilişkiye yansıyan en büyük risk bu. Çünkü saygıyı kaybediyorsun, o anda ona inancını kaybediyorsun," diye konuşuyor. Dolayısıyla soyut bir terim olan "felaket", "başka yer" "olamamazlıklar", "risk", "saygı ve inanç kaybı" gibi eşit ölçüde soyut başka ifadelerle "açılmış" oluyor. Aynı durumla onun eşi olan Erkan'ın aynı yöndeki soruya verdiği cevapta da karşılaşıyoruz: "Yıkıcı bir süreç bu, yani hani sürekli evde, psikolojisi kötü, üzüntülü, karamsar, kendini işe yaramaz hisseden, yani hani normal bir insanın, hastalıklı bir durum değil bu belki yani patolojik bir durum değil ama psikolojik, normal bir insanın yaşayabileceği en kötü psikolojiyi sürekli yaşayan bir insan düşünün yani böyle, bu nasıl bir hayat olur... Yani son derece yıpratıcı bir süreç o süreç."

Telaffuzun öznesinin kendini gizlediği dilsel mekanizmalar ile duygularını açık etmekten kaçınması ve en fazlası "duygular"a soyut atıflarda bulunması birbirine paralel düşünülmelidir. Sözgelimi yıllarını verdiği işini kaybetmeyi Suat "Korkunç bir travma," ve Seher de "Depresyon hali bile denebilir belki ona," şeklinde anlatıyor. Lerzan ise sadece "Sosyal olarak kötü hissediyorum," demekle yetiniyor. Zeliha da ruh halini "Depresyon başlangıcı tanısı konabilecek şekilde," ve "Şevksizlik var, motivasyon eksikliği var," ifadeleriyle anlatıyor. Teşhisi konulan veya kavramlaştırılan bu "travma", "depresyon" veya "motivasyon eksikliği" halinin hikâyesi dillendirilmediği için de farklı işsizlerin sözceleri birbiriyle yer değiştirebilir bir özellik gösteriyor.

Bu "ketum" dilin işsizin sembolik şiddet ve saygınlık kaybı hissini kendisiyle mülakat yapan araştırmacılar karşısında da yaşamasıyla ilgisi olabilir. Seher'in bankadaki işine haksız şekilde son verildiğini birkaç yakın arkadaşı haricinde kimseye söyleyemediğini ve akrabalarının bile bebek nedeniyle işten ayrıldığını sandığını düşündüğümüzde, bizimle kapalı bir dille konuşması şaşırtıcı olmuyor. Bu açıdan dikkat çekici olan bir durum, bizim görüştüğümüz işsizlerin ketumluklarına karşılık, internet sitelerindeki işsizlik anlatılarının sıklıkla depresyon, kendini dış dünyadan yalıtma, özsaygı yitimi, korkular, çaresizlik gibi işsizliğin yarattığı çeşitli psişik halleri daha açık bir şekilde konu ediyor olmasıdır. Bu açıdan başta ataması yapılmayan öğretmenler hareketine de kaynaklık eden "memurlar.net"teki binlerce sayfalık forum olmak üzere internet sitelerine veya forumlarına yazılan yazılar ayrıca incelenmeyi hak ediyor.[2] Burada "Yine İşsizim" başlıklı metni örnek olarak verelim:

> Herkesten nefret ediyorum, birinci olarak ailemden, hiçbir zaman yanımda olmayan, meslek seçimimde herhangi şekilde destek vermeyen, sevgi göstermeyen ailemden, babamdan nefret ediyorum, başka kadınlara gittiği, bizi ortada bıraktığı, annemin de onun kölesi olduğu ve bizi de bu saçma hayatın içine sürüklediği için...
>
> Kendi çabalarımla eğitimimi aldım, okula gittim, iş buldum sonra işten çıkarıldım, başka işe girdim ve o kadar güzel bir işti ki birçok olanak veriyordu ancak dünyadan haberi olmayan bilinçsiz ve düşüncesiz babamın yüzünden işten çıkmak zorunda kaldım, başka bir işe girdim sonrasında burada da ayrımcılık yapıldı işten çıkmak zorunda kaldım, çok pişmanım neden böyle bir ailem var neden hep yalnızım, neden bir insan topluluğunun içine çıkınca kendimi ezik, mutsuz, konuşamıyor hissediyorum, çok kötüyüm, çoğu zaman mutsuzum, iş bulsam da yurtdışına çıksam diye sürekli düşünüp duruyorum, 25 yasına bile gelmeden hayattan bu kadar bıktım, bel-

2 http://forum.memurlar.net/.

ki her şeyi gerçek anlamda tek başıma yaşayabilseydim, kira da olsa bir eve çıkabilseydim belki kurtulabilirdim bu durumdan.[3]

İnternet forumlarındaki yorumların böyle farklı bir özellik göstermesinin bizim yüz yüze mülakatlarda elde ettiğimiz verilere ilişkin bir soruna işaret etmekten çok, yukarıda yaptığımız tartışmayı doğruladığını iddia edebiliriz. Yani internette takma bir adla yazan işsiz yazdıklarının anonim kalacağının bilinciyle, kendini ifşa etmiş olmayacağının rahatlığı içinde duygularını dillendirebiliyor. Dolayısıyla yüz yüze mülakatta sözün öznesini kendinden ayırıp anonimleştirmeye çalışan işsizin internette kendine daha uygun bir zemin bulduğunu söyleyebiliriz. Tabii bu internet yorumlarının yukarıda tartıştığımız dilsel mekanizmalardan tümüyle azade olduğu anlamına gelmiyor. Sözgelimi memurlar.net forumunda açılan "Bir İşsizin Günlüğü, Neler Yapar, Nasıl Yaşar?" başlığının altındaki girişlerde işsizler "işsizin günlüğü"nü üçüncü tekil şahıs cümleleriyle anlatıyorlar.

Bunlarla birlikte, yaptığımız mülakatlarda işsizlerin saygınlık, özsaygı ve özgüvenlerine yönelen sembolik şiddete karşı verdikleri duygusal tepkilerden örnekler de bulunuyor elbette.[4] Bu tepkilerden biri Douglas'ın bir kavramına başvurursak "inziva kozmolojisi"ne sarılmadır. Örneğin üniversiteden mezun olduktan sonra işsizlikle yüz yüze gelen Ezgi depresyona girdiğini, ya uyumadığını ya da çok uyuduğunu, hiçbir şey yapmak istemediğini ve evden dışarı çıkmadığını anlatıyor. Eşi Berfin'in anlattığı üzere, Erkan da "Konuşacak hiçbir şeyim yok insanlarla," diyerek hiç kimseyle görüşmemeye başlamış. Nurcan ise "Düğünlere, misafirliklere çok gitmiyorum, hoşuma gitmiyor çünkü gittiğin zaman soruyorlar, n'apıyorsun, KPSS'ye hazırlanıyorum dediğim zaman herkesin surat ifadesi değişi-

3 http://www.kadinisterse.org/yine-issizim.html.

4 Türkiye'de olmasa da, Batı'da işsizliğe gösterilen duygusal tepkiler ve işsizliğin psikolojik etkileri hakkında M. Jahoda, P. Lazarsfeld ve Hans Zeisel'in Marienthal işsizleri hakkındaki çalışmalarıyla başlayan geniş bir literatür olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin bkz. Engbersen (2006) ve Burnett (1994: 284-93).

yor," diyor. Böylece üretim süreci kendisine kapatılan işsiz, kendini evine hapsederek veya toplumsallığını asgariye indirerek bu kapatmayı devam ettirmiş oluyor. Dışlanmanın etkilerinden korunmak için kendini kapatmadır bu. Zira Hakan'ın söylediği gibi, evinin kapısından dışarı çıktığı anda mahallelinin veya etraftaki insanların kendisine baktığını, işsizliğini sorguladığını düşünüyor. "Herkes çalışırken benim yattığım hissi bende oluşuyor," diyen Suat'ın ısrarla her sabah arkadaşlarını ziyaret vb. nedenlerle evden çıkması ise bu dışlanma hissinden kendini dışarıya açarak kurtulma çabasına işaret ediyor.

Bir başka ve hiç de az olmayan bir sıklıkla karşılaşılan –ve belki başka psişik süreçlerden de beslenen– bir tepki intihar veya intihar girişimidir. Sözgelimi bankadaki işinden atıldığı dönemi anlatan Seher "Karakterimiz zayıf olsa intihar bile edilir yani. Arkadaşlarımla böyle konuşuyorduk. Hepsi de aynı fikirdeydi," diyor ve ağlamaya başlıyor. Gürkan da eşi Berfin'e "İki güne kadar ben ölmek istiyorum... Kendimi şuradan, iki çocuğum olmasa kendimi şuradan atacağım," diyor. İnternetteki memur forumunda açılan "Bir İşsizin Günlüğü, Neler Yapar, Nasıl Yaşar?" başlığının altındaki girişlerden birinde ise "Her gece bi dolu ilaç kutusuna bakar. 'Belki yarın gece' der," yazıyor.[5] "İnsan hiç düşünmüyor değil intiharı," diyen Hakan da panik atak teşhisi konulan ve Açık Öğretim Fakültesi'nden mezun olan kuzeninin intiharına işsizliğin yol açtığını anlatıyor: "İşte internete falan girerdi. İş arama motorlarına hep yazardı, gelmezdi teklifler. İş görüşmesi falan hiç olmadı. Hep şey istiyordu, okul bittikten sonra iş bulacam. Kendini böyle inandırmış olmalı. Olmadı; aylar geçti. Onlarda hiç baskı yoktu; o da kursa yazılmıştı, hatta aynı kursa yazılmıştık... Amaçlarını gerçekleştirememekten hep dert yanıyordu. İşte ben okudum, hiçbir şey olamadım, hiçbir şey olamayacağım, ayaklarımın üstünde durmak istiyorum falan. Olmadı olmadı olmadı, ondan sonra bunu, yani intiharı seçti." Bir *İncisözlük* yazarı da "Anasını s... yerinde sosyal adaletsizlik almış yürümüş. Geçen ay bi yakınım kendini vurdu bu yüzden. Dün de işyerinde bir arka-

5 http://forum.memurlar.net/topic.aspx?id=492525.

daşın dayısı çocuklarını zehirleyip intihar etmiş işsizlikten. Kimin bu işlerde emeği varsa, kim çalıp çırpıyorsa geberirken çok yorgan yırtar umarım,"[6] diyerek hem bunun başka bir örneğini veriyor hem de bizim mülakatlarda nadir karşılaştığımız bir öfkeyi ortaya koyuyor.

Böyle örnekleri bir tarafa bırakırsak, eğitimli, orta sınıf işsizlerinin anlatılarının kendilikte açılan yaraları, (eş, çocuklar, arkadaşlar vb. karşısında) takılan maskelerle gerçek kendiliğin oynayan kendilik ile örtülmesini, güvensizlik, endişe ve korkuları dillendirmekten kaçındığını söyleyebiliriz. Araştırmacı karşısında alınan bu tavır ile –aşağıda tartışacağımız– kolektif eylemden kaçınma eğilimi arasında bir bağ olduğunu da düşünebiliriz. Sakınmanın bu iki biçimini hesaba katarak *Yoksulluk Halleri*'nde başvurduğumuz duygu ve his ayrımına (Erdoğan 2002) tekrar başvurursak, beyaz yakalı işsizlerin kendi iç dünyalarında kapalı kalan "hislere" sahip olup, dışarı taşan "duygulardan" uzak olduklarını düşünebiliriz. Maddi hayatın sıvrıltığı oklar dışarı fırlamak –ve belki başka oklarla aynı hedefe yönelmek– yerine kendiliğin derinlerinde dolanıp durmakta veya orasına burasına saplanarak onda bir iç kanamaya neden olmaktadır. Bu açıdan bir sınıf farkından söz edebiliriz: Yoksullar mahşeri bir adalet özleminden gücenme ve –yatay bir eksende de olsa– hınçlanmaya uzanan bir yelpazede kendiliğin dışına taşan oklara sahip olabilirken, orta sınıf işsizlerin dramı hıncın veya *ressentiment*'in dışarıdan daha çok kendine yönelen, kendini yaralayan bir ok olmasında yatmaktadır.

Emeğin zamanı ve karakter aşınması

Geç kapitalizmin verimlilik ve esneklik normlarının zamansal ifadesi "Uzun vade yok," şiarıdır. Sennett'ın (2002) verdiği örnekle eğitimli bir Amerikalı'nın ömrü boyunca ortalama 11 defa iş değiştirmesi ve en az 3 defa temel becerilerini yenilemek zorunda olması bu şiarın emekçi açısından ne anlama geldiğini ortaya koyuyor. Bu kapitalizmin zaten ontolojik emniyetsizliğe

6 http://inci.sozlukspot.com/

mahkûm etmiş olduğu ezilenlerin ebedi olağanüstü hali daha da şiddetli yaşamaları demektir. Zira "Uzun vade yok"un ezilenlerin diline tercümesi "Geleceğin bugünden ibarettir," olacaktır. Bu durum, Papadopoulos vd.'nin (2008: 233) deyişiyle, "geleceğin şimdide zaten sömürülmesi" anlamına da gelir. Zira güvencesiz emek ve hayat rejimi geleceğin sürekli rehin bırakılması, asla tümüyle "hak edilememesi" ve garantiye alınamaması demektir. Sürekli veya uzun süreli bir iş sözleşmesinin yokluğu, insanın şimdiki zamandaki çabasını iş piyasasındaki rekabet gücünü artırmak veya kapasitesini genişletmek üstünde yoğunlaştırmasına yol açtığı ölçüde geleceğin sömürülmesini daha da şiddetlendirir. Böylece sermayenin zamanı sömürgeleştirmesi daha da derinleşmektedir.

Türkiye'de alt sınıfların zamanı sınıf konumlarıyla bağlı olan iki biçimde tecrübe ettiklerini söyleyebiliriz: Birincisi, üretim sürecinden tümüyle dışlanmış ve bu sürece dahil olma umudu da olmayan kesimlerin ("mutlak yoksulluk" hali yaşayan, niteliksiz işsizler ve lümpen proletarya) uzak gelecekle ilgili plan veya hayalleri "tatlı bir düş" veya "ham hayal" olarak gören, "günü kurtarma" veya gündelik beka odaklı zamanıdır (krş. Engbersen vd. 2006). İkincisi, üretim sürecine görece istikrarlı bir biçimde dahil olabilen emekçilerin ve onların çocuklarının "ev sahibi olmak", "memuriyete girmek" ve çocuklarına sağlam bir meslek edindirmek gibi özlemlerinde dile gelen, bu özlemler uğruna şimdiki zamanın ihtiyaçlarını feda edebilen bir uzun vadeli emniyet arayışıdır.

Orta sınıflar açısından da iki biçimden söz edebiliriz: Birincisi, alt sınıfların ikinci eğilimiyle büyük ölçüde uyuşan, tasarruf odaklı, "daha çok gayrimenkul edinmek", çocuklarının yeteneklerini geliştirmek ve muteber bir diploma sahibi yapmak gibi planlara obsesif bir şekilde bağlı, yüzü hep geleceğe dönük bir zaman tecrübesidir. (Ki alt sınıfların hesapsız ve plansız zamanını irrasyonel ve çılgınca olmakla suçlar sık sık.) İkincisi ise, özellikle mülk ve gelir sahibi olduğu ölçüde gelecek kaygısı taşımayan orta sınıf kesimlerinin gençliğinde kendini gösteren, anı yaşamak odaklı, kısa vadeli zaman tecrübesidir. Bu

ikinci biçimin de alt sınıfların birinci zaman tecrübesi biçimine benzediği ilk bakışta söylenebilir. Ancak "günü kurtarmak" ile "anı yaşamak" birbirinden tümüyle farklı iki toplumsal varoluş biçimidir. Kapitalizmin çoktan folklorlaştırdığı tasavvufi bir şiar olan "Ömrün ol vakittir ki içindesin," ikisini de kapsar görünür. Ancak kapitalizmin ebedi şimdisinin iki farklı tecrübesi vardır burada: "Yeni olanın içinde hep aynı kalan"ın, "o zaman da, şimdi de aynı"nın, toplumsal varoluş koşullarının *deja-vu*'sunun tecrübesi ve "hiç durmadan değişen yeni"nin, "arkaik olan en yakın geçmiştir"in tecrübesi. Biri için hayat kendisinin yapmadığı, "başına gelen şeyler"den ibarettir; diğeri için ise kendisinin yaptığını düşündüğü bugünkü tercihler ve bu tercihlerde eksik kalanları, yarınki fırsatları gösterir. Biri için hayat kendi denetimi dışındadır; diğeri için denetlenebilir görünür.

Bütün bu zamansallıkların işsizlikte de devrede olduğunu söyleyebiliriz. Bir uçta "zorunluluğun tercihi" (Bourdieu 1984) olarak, sınıf atlama ümidi içermeyen, ama görece güvenceli bir gelecek vaat eder görünen işlerin peşinde astsubay okulu, polis okulu, meslek lisesi, meslek yüksek okulu vb.lerine giden, kadrolu öğretmenlik gibi "girdikten sonra emekli olana kadar çalışacağı" bir iş hayali kuran, ezici çoğunluğu alt-orta sınıftan işsizler ve diğer uçta da geçinmeyi yakıcı bir dert olarak yaşamadığı için "kolay iş beğenmeyen", önceden belirlenmiş bir geleceği önünün kapanması olarak gören, seçtiği mesleğin kendine uygunluğundan şüphe duyduğu için başka becerilerini geliştirmeye çalışan, yurtdışında yaşama veya birkaç yıllık bir birikimle dünya seyahatine çıkmayı tasarlayan orta sınıftan işsiz. Bu ikinci zamansallığun hâkim ideolojinin taahhütsüzlük ve aidiyetsizlik gibi öğeleri ile iç içe olduğunu öne sürebiliriz. Bu farklı zamansallıkların ampirik sosyolojik kategorilerle bire bir örtüşmeyebileceği açıktır. Yine de maddi yaşam süreçleri uzun vadeli bir güvence arayışını alt sınıflarda daha yaygın kıldığı ölçüde, bu arayışın kolektif bir gelecek arayışına dönüşmesinin alt sınıflar arasında daha mümkün olduğunu söyleyebiliriz. Tabii bu zamanın kolektifliği veya komünal zaman anlayışının gelişmesini gerektiriyor ki bu da işsizlerin siyasal bir özneye dö-

nüşmesini içeriyor. Bu bakıma, işsizlik ve işsizlerin işsizliği yaşama biçimleri sorunu son kertede siyasal bir sorundur. Hem işsizliğin sebeplerinin ve işsizlik tecrübelerinin siyasal olarak belirlenmişliği nedeniyle, hem de yalıtıcı ve bireyselleştirici olan işsizliğin çözümünün kolektif eylemde yatması nedeniyle.

Öte yandan, Sennett'ın (2005: 123-4) işaret ettiği üzere, "esnek" kapitalizmin zamanı birikimsel değil, diziseldir. Günümüz emeğinin dizisel zamanı ise yine Sennett'ın (2002) çözümlediği "karakter aşınması" ile doğrudan ilişkilidir. Zira kurumların bireye uzun vadeli bir çerçeve sunmadığı, "şirkette hiçbir çalışanın yerinin sağlam olmadığı", bireyin işten işe, görevden göreve geçip durduğu bir durumda oturmuş bir kendilik hissine sahip olmak zorlaşır (Sennett 2006: 4). Sennett'ın (2002; 2006) tartıştığı üzere, karakter duygusal tecrübenin uzun vadeli yönüne işaret eder ve sadakat, karşılıklı taahhüt ve gelecek amaçlar için şimdiki tatmini erteleme gibi özellikleri, kendimizde olan ve başkalarının değer vermesini istediğimiz duyguları içerir; yani arzularımıza ve ilişkilerimize verdiğimiz değeri veya ahlaki anlamı gösterir. Ancak "esnekliğin", güvencesizliğin, yüzeysel ve geçici ilişkilerin, sadakat ve fedakârlık yokluğunun hâkim olduğu yeni kapitalizmde aşınmaya uğramaya başlamıştır. Başkalarına bağlanmayan, bağımlılıktan kaçınan ve hatta bundan kurtulduğu için övünen bir yeni insan boy göstermektedir. Bu yeni insan, aynı kurumda ömür boyu çalışabileceği hesabıyla kendi hayatı hakkında –gerçekliğe uymasa da– planlar yapabilen emekçiden farklı olarak, kısa vadeyi düşünerek yaşamak zorundadır (Sennett 2006: 23). Böyle bir insanın başka insanlarla olan "ilişkiler"i de, Sorros'un deyişiyle "işlemler"e dönüşmeye başlar. Bu insan "kendini tanımladığı sıfatların sürekli değiştiğinin" farkında olduğu için kendi kendini ciddiye almayan, "hiçbir şeyin sabit olmadığına inandığı" için de kendi değerini takdir edecek bir otoriteden yoksun olan bir insandır. "Artık amaçlı insan gitmiş, yerine 'ironik insan' gelmiştir" (Sennett 2002: 122). Narsist bir şekilde "ne hissediyorum?" sorusu ile meşgul olan ve kendine dalan bu özne kişiliğini belirleyecek bir ilke bulmakta da zorlanır. Yine Sen-

nett'ın (1986) işaret ettiği üzere, ruh özelleştikçe daha az uyarılır ve hissetmemiz ve hissettiklerimizi ifade etmemiz zorlaşır (ki bu nokta da bizi duyguların anlatılması ile ilgili yukarıdaki tartışmamıza geri götürür).

Anlatılarda sermayenin vazettiği esneklik ve rekabetin benimsendiği durumlarla karşılaşabiliyoruz. Sözgelimi bankacı olan Arzu "Hedef odaklı çalışmayı da seviyorum ki bu olduğu zaman insan kendini geliştirmek zorunda kalıyor. Rekabetten dolayı kendinizi geliştirmek zorundasınız. Yaşlanıp gitmenin bir anlamı yok; her gün bir şeyler öğrenmek çok daha mantıklı... Bir yere başlasam çok kısa süre içinde bir fark atıp o boşluk dönemimi kapatacağıma eminim," diyor. Arzu'nun "beceriler portföyü"ne dayanan kendilik imgesi, Sennett'ın (2008: 265) alışkanlık ve yavaş öğrenme üzerine kurulu olduğunu söylediği "zanaatkârlık"ın sonuna işaret ediyor. Onun kişisel kariyer, yenilik ve rekabet odaklı bu anlatısı ile yıllarca bir kamu bankasında çalışmış ve özelleştirme sonrası işsiz kalmış olan Suat'ın "Sanki çalıştığımız kurumu hani evimiz gibi falan benimserdik ve sahip çıkardık; yani hani ters bir şey olmasın, biz burada devlete hizmet veriyoruz ve bu kuruma hizmet veriyoruz, bu kurumu kalkındırmalıyız gibi yapardık bunu," diyerek kuruma sadakat ve aidiyet hissinin kaybolmasından yakınması arasındaki kontrast dikkate değerdir. (Özelleştirilen kamu bankalarında çalışıp da özelleştirme sonrası başka devlet kurumlarına geçmek yerine aynı bankada çalışmaya devam eden ve ilk krizde işinden atılanlar, öngörülebilir bir gelecekten belirsiz ve riskli bir geleceğe, kurumla özdeşleşmekten hiçbir aidiyet bağının olmadığı şirketlerin yöneticilerine kendini nasıl "pazarlayabileceğini" düşünmeye geçişin dramatik örnekleridir.)

Ancak birçok durumda "uzun vade yok"un tümüyle içselleştirilmediğini, özellikle genç ve yeni mezun işsizlerin değişiklik, yenilik, heyecan arayışı ile güvenlik, huzur ve istikrar arayışı arasında salınıp durduklarını söyleyebiliriz. Bu çelişkiyi Ezgi'nin şu ifadesi ortaya koyuyor: "Gönlüme sorarsanız felsefe seçer, ruhuma sorarsanız değişik işler olsun, heyecanlı işler olsun isterim. Ama huzur ve güvenlik istediğim için öbürü da-

ha cazip geliyor." Aynı çelişkiyi STK projelerinde çalışmış olan Türkan da hissediyor: "Benim böyle çok içimi acıtan bir şeyi söylemek istiyorum. Mesela çalışan insanlar şu anda şeyi söylüyorlar, işte 'Emekliliğime 13 sene kaldı' ya da 'Emekliliğime 20 sene kaldı'... Hani yok ben bunu bilemiyorum, yani bu beni hakikaten çok büyük bir belirsizliğe şey yapıyor. Onu hani, o hani böyle diyebilen, hani ya önünü görebilen insanlara bazen gıpta ediyorum; ama bazen de hani bu esnek çalışma, işte projelerde esnek çalışabilme, daha kendini geliştirebilme şeyleri de beni şey yapıyor, motive ediyor. Hani bazen onun şeyini de yaşıyorum, kaygısını." Böylece güvenceli ve istikrarlı çalışmaya duyulan gıpta ile "esnek" çalışmayı tercih etme kararsız bir şekilde iç içe geçebiliyor.

Ancak bu salınımın tipik olmadığını, özellikle alt sınıflardan gelen, "saygın" bir diploma sahibi olmayan veya yaşı ilerlemiş olan işsizlerde yenilik, serbestlik, kendini gerçekleştirme, "risk alma" vb. vurgular yerine güvenlik ve öngörülebilir bir gelecek kaygısının daha hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Zira "Ayrıcalıklı bir çocuk stratejik karışıklığı kaldırabilir; ama kitlelerin çocuğu kaldıramaz. Aile geçmişi ve eğitsel ağların ayrıcalıklı çocuğa fırsatlar sunması muhtemeldir; ayrıcalık strateji kurma ihtiyacını azaltır... Kitle ise daha zayıf bir enformel bağlantı ve destek ağına sahiptir" (Sennett 2006: 80). Sözgelimi bir taşra üniversitesinin kamu yönetimi bölümünden mezun olan ve yoksul bir aileden gelen Hakan "devlette düşük ücretle devamlılık"ı sosyal güvence nedeniyle kesinlikle tercih ediyor. Onun sevgilisi olan Belma da, mühendis olan ablası "memur olup körelmek istemiyor" ise de, "Tamam belki varlıklı bir şekilde yaşamıyorsun ama yokluğu da görmüyorsun," diyerek memur olmak istiyor ve çalışma hayatını "başladığı yerde bitirmek" istiyor.

Türkiye örneğinde karakter aşınmasının birbiriyle iç içe olan iki kaynağı olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan biri yukarıda da değindiğim üzere, sermayenin emeği geçicileştirme, yarınsızlaştırma veya "esnekleştirme" yönündeki ekonomik stratejisidir. (Ki "kayıtdışı istihdam"ın, "sigortasızlık"ın Türkiye kapita-

lizminin hiç bitmeyen ilkel birikim mantığının asli bir bileşeni olageldiği düşünüldüğünde, emek açısından tümüyle yeni bir "risk toplumu" manzarasından söz edemeyiz.) İkincisi ise, bu stratejinin uygulanmasını mümkün kılan kültürel-ahlaki zemini de kuran ideolojik-politik ve kültürel iklimdir. Temelleri 1980'lerde Özal'ın "eski moda ideolojilere hâlâ itibar edenler"e karşı neoliberal pragmatizmi öne sürmesinde (veya "büyük anlatılar devrinin kapandığı" tezinin global olarak dillendirilmesinde) bulunabilecek bir "ideoloji sonrası", "ideolojilere mesafeli" ("angajmansız") veya sinik bir öznelliğin yaygınlaşması; "gemisini kurtaran kaptan" veya "başarı hikâyesi" kahramanı olmak için "kendine yatırım yapmak", "risk almak", "yeniliklere ve rekabete açık olmak" gerektiğini vazeden "yeni insan" anlatısının bireyci, pragmatik, narsist ve kendi kendisiyle meşgul bir kendilik yaratması; "katı olan her şeyi buharlaştıran" kapitalist modernliğin "akışkanlığının" ve "hız"ının metropol hayatından internete kadar çok çeşitli alanlarda yaygın bir şekilde yaşantılanmasının (yaşanan mekâna, yapılan işe, insani ilişkilere) bağlılığı erozyona uğratması ve aidiyetleri gelgeçleştirmesi vb. bu iklimin özellikleridir. Bu bakıma, Türkiye'deki karakter aşınmasında en az emek sürecinin "esnekleşmesi", kısa süreli taahhütler veya kişiye özel iş sözleşmelerinin yaygınlaşması kadar, insanın başka insanlar, kolektif kişilikler, zaman, mekân ve hatta kendi emeği ile kurduğu ilişkinin kültürel kodlarını dramatik bir şekilde dönüştüren hegemonik süreçlerin de etkili olduğunu iddia edebiliriz.

Siyasal aidiyet ve kolektif eylemin yokluğu

Yaptığımız mülakatların –kendini "sosyalist" olarak niteleyenlerin bazıları hariç– ezici bir çoğunluğunu paradigmatik karşıtlıkların kurulmaması, yani toplumsal ilişkilerin sermaye/emek, ezen/ezilen, muktedirler/halk gibi antagonizmalar ekseninde anlatılmaması karakterize ediyor. Bu durum Türkiye'deki işsizliğin nedenleri ile ilgili sorulara verilen cevaplarda kendini gösteriyor:

Gözde: "Nüfus çok fazla ve o nüfusa yönelik yapılmış bir altyapı sistemimiz yok ki bizim. Ne eğitim ne iş ne kültür olarak. Herkes bir yerler bitiriyor ama sonuçta hiç kimse bir şeyler üretmiyor. Hani ya da böyle öngörülen işlerde çalışılıyor, belli sektörlere bir yığılma var da başka şeyler yapan kimse yok." Lerzan: "Çok fazla üniversite var Türkiye'de. Hani ben bu kadar çok olmaması gerektiğine inanıyorum ve bu kadar çok üniversite mezunu olmasın. Neden olsun ki yani? Hani üniversite mezunu olmak bir nitelik olmasın, hani mesleki eğitime önem verilmeli artık." İpek: "Bir şey çok önemli, nüfus azaltılmalı, hani üretime dair bir şey yok. Yani hepimiz üniversite mezunuyuz, korkunç İktisadi İdari Bilimler Fakültesi var, Kamu Yönetimi ve Uluslararası İlişkiler, İktisat, Ekonometri, bir sürü mezun var ve bunların hepsinin gireceği yer belli. Yani alternatif yok çünkü. Evet, mesleki eğitimler artırılmalı, şeyden vazgeçilmeli, statü saplantısından vazgeçilmeli." Ersan: "İşsizliğin nedeni olarak, ekonomik politikaları, eğitim politikasını konuşabiliriz, mesela arkeoloji bölümünün kontenjanı..." Ceren: "Yani biraz orta kesim işler var ya, yani herkes doktor olmak istiyor, herkes avukat olmak istiyor. Ama hiç kimse elektrikçi olmak istemiyor mesela. Biraz ona bağlı buluyorum ben." Engin ise işsizliğin nasıl çözüleceği sorusuna "daha fazla istihdam" karşılığı verse de, "Deneyimli insanları değerlendirmeleri gerekir. Değerlendirmek yerine deneyimsiz insanların eğitmeye gidiyorlar; bu da bence iş kaybına sebep oluyor," diye ekliyor.

İşsizlerin anlatılarının büyük çoğunluğunun antagonistik bir toplum tasavvurundan böyle uzak olmasının yalnızca işsizliğin nedenleri veya çözüm yolları ile ilgili yorumlarında söz konusu olmayıp, anlatıların bütününe hâkim olan bir özellik olduğunu vurgulamak gerekir. Bununla doğrudan ilişkili bir nokta, anlatıların çoğunluğunun, doğrudan siyasal aidiyet ile ilgili sorulara verilen cevaplar dışarıda tutulduğunda, kendini diğerlerinden ayıran bir siyasal perspektif ve dile işaret etmemesidir. Dahası işsizliğin nedenlerine ilişkin açıklamalara bakıldığında birbirinden farklı siyasal aidiyetlere sahip olan görüşmecilerin hemfikir olabildikleri de görülüyor. Kendini "solcu" olarak ta-

nımlayanların önemli bir kısmında bile anlatının kimi pasajları –kimi yerlerde kullanılan "kapitalizm" ve "sömürü" gibi terimler– ve hatta sadece doğrudan siyasal kimliğin sorulduğu kısımlar çıkarıldığında, diğerlerinden kendini ayıran bir siyasal vurguya rastlanmıyor. Bu durumun yalnızca "solcu" olanlar için değil, kendini muhafazakâr veya milliyetçi olarak tanımlayanlar için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Bununla ilişkili olarak, anlatıların eşitlik, adalet, sosyal devlet, tam istihdam gibi talepler etrafında örülmediğini de söyleyebiliriz. Ancak neoliberal ideolojinin "serbest piyasanın icapları", "esneklik", "risk alma" gibi öğelerinin de –bilinçdışı etkiler bir tarafa– sahiplenilmediğini vurgulamalıyız.

Yukarıda karakter aşınması bağlamında vurguladığımız tahhütsüzlük siyasal aidiyetler bağlamında da karşımıza çıkıyor. Sözgelimi Kürt olan ve "Türk milliyetçiliğine de, Kürt milliyetçiliğine de tamamen karşı" olduğunu söyleyen İsmet "Ben sol ağırlıklı düşünüyorum ama solda bir gruba üye olmamamın sebebi... ben hissetmiyorum, hepsinin bir eksiği oluyor, gruba dahil olmuyorum. Ama mesela sağcı da olmam, sol ağırlıklı da düşünürüm... Ama şuyum demem mesela... Hani, öyle bir şeyim, yani solcuyum diyemiyorum ama sol ağırlıklı düşünüyorum," diyor. Babasının kendisini "Che Guevera yetiştirmeliyiz biz," düşüncesiyle yetiştirdiğini söyleyen Ezgi ise "Belki bir grup olsaydık, işsizler ordusu olarak bir dayanışma olsaydı bu kadar kötü hissetmeyecektim kendimi," demesine rağmen, herhangi bir anlamda kendisini ait hissettiği grup olup olmadığı sorulduğunda "Bir tek erkek arkadaşımla grup olduğumuzu düşünüyorum," diyor ve aradığını "ne solcularda, ne sağcılarda" bulabildiğini, "izm'lerin" kendisini hayal kırıklığına uğrattıklarını söylüyor. Öyle ki kendisiyle bürosunda görüştüğümüz ve sık sık gelip gittiği kadın örgütlenmesinin feminizmi için bile "Onların 'izm'leri beni hiç ilgilendirmiyor," diyebiliyor. Ezgi'nin "İdeolojiler yıkılıyor artık ve insanların hiç umudu yok. Mücadele ruhu yok. Mücadeleyle birleşecek kitle yok. İnsanlar o kadar yalnız ve tek ki. İki kişi bir araya gelemiyorsun," sözleri de bir yandan "aydınlanmış" bir bilince işaret ederken, bir

yandan da taahhütten kaçınma ile umudun kolektif eylemde olduğunun farkında olma arasındaki çelişkili hatta durduğunu gösteriyor. Ezgi'nin yalnızca erkek arkadaşıyla "grup olduğunu" söylemesine rağmen, "güven" ve "huzur" istediği –ve aynı evde yaşamak "sorumluluk" ve "düzen kurmayı" gerektirdiği– için onun yanından ayrılıp annesinin evine dönmüş olması ise taahhüt ve fedakârlık sorununu yalnızca kolektif kişilikler karşısında yaşamıyor olabileceğini akla getiriyor.

İşsizliğin bir sorumlusu olup olmadığı sorusuna "bunlarla ilgili oturup okuyan, araştıran bir insan olmadığı için bilgisinin olmadığı" cevabını veren Belma ise siyaset bilimiyle ilgili bir bölümden mezun olmasına rağmen "siyaseti seven bir insan" olmadığını söylüyor ve devam ediyor: "Hiç o taraklarda bezi yok derler ya öyleyim yani. Hani bazen onun yaptığı doğru geliyor, bazen onun yaptığı... Mesela bir sol parti, sağ parti, hepsinin bana göre doğrusu var; desteklediğim yanları var. Ama eleştirdiğim, karşı olduğum, kesinlikle desteklemediğim yanlışları da var. O yüzden zaten kendimi de ben bir yere bağlı bulamıyorum. Hani bir yerde göremiyorum kendimi öyle... Ben okurken siyaset derslerinde sosyalizm, kominizim, işte milliyetçilik, demokrat falan, diyorum ki ben acaba ben hangisiyim? Ben dersleri çalışırken bunları düşünüyordum. Hiçbirisine de koyamıyorum kendimi. Bilmiyorum, dediğim gibi her birinde de bana tuhaf gelen, bana çok tezat gelen şeyler var. O yüzden hiçbir yerde bulamıyorum kendimi. Ben mesela milletime bağlı bir insanım ama bu MHP'li olduğumu göstermiyor yani." "Her üniversite mezununa iş bulamayız," diyen başbakana "O zaman üniversiteyi niye açıyorsun?" diye sorsa da "Şu anda AKP'liyim," diyen Hakan da kalıba sokulmak istemiyor: "Hani sana uyan da var, uymayan da var. O yüzden... körü körüne milliyetçiyim diyemiyorsun veya körü körüne solcuyum diyemiyorsun. Hani onların görüşleri içerisinde altı tane, yedi tane olmazsa olmazı vardır sana göre üçü uyar, dördü uymaz. Sana göre ikisi uyar, beşi uymaz. O tarz siyasi görüş açısından hepsine karşı şeyim yani eleştiririm. Hani milliyetçi miyim? Kendime göre milliyetçiyim ama eleştiririm. Ak Partili miyim? Bazen

Ak Partiliyim ama yine eleştiririm. Solcu muyum? Bazen solcuyum eleştiririm." Babası ve kardeşi örgüt davasından cezaevinde yatmış olan Kürt ve Ermeni kökenli Ceylan Kürtlük de dahil hiçbir kimliğin kendisini tarif etmediğini söylüyor: "Sola yakınım ama ne solum ne sağ, yani sağ zaten olamam da... Ben herhangi bir gruba dahil olmadan da kendi düşüncelerimi söyleyebilirim diye düşünüyorum. Yani şey gibi, mesela Müslüman da değilim, Hıristiyan da değilim. Herhangi bir dine bağlı olmak da istemiyorum. Hani birilerinin benim adıma bir şey söylemesine gerek yok diye düşünüyorum. Gerçi o zaman da kargaşa falan olur ama bilmiyorum." Timur ise "Dindar değilim, öyle bir şeyim yok. Solcuyum, daha çok demokrat, işte hani Atatürkçü, özgürlükten yana olan insanım yani. Rahat yaşamayı seven, rahat ortamlarda bulunmayı seven bir insanım," dese de mülakat boyunca en ufak bir toplumsal eşitsizlik veya düzen eleştirisinde bulunmuyor. Hakeza idolünün Mahir Çayan olduğunu söyleyen Serdar, işsiz ziraat mühendislerinin örgütlenmesi girişimlerinden haberdar olup olmadığı sorusuna "Varsa bile haberim yok. İlgilenmedim; ben sevmem," ve zenginleri gördüğünde "içinden ne geçtiği, küfür mü ettiği veya imrenip imrenmediği sorusuna" da "Hiçbir şey geçmiyor," cevaplarını veriyor.

Yukarıda tartıştığımız karakter aşınmasının siyasal aidiyet ile de iç içe geçebildiğini görüyoruz. Sözgelimi alt sınıftan gelen, sosyoloji mezunu olmasına rağmen iş bulamadığı bir dönemde oturduğu mahalledeki apartmanların temizliğini yapmak için –kendini gizleyerek, bir arkadaşı aracılığıyla– ilan vermiş olan ve şimdilerde de ara ara yevmiyeli projelerde çalışan Deniz, aynı evi paylaştığı –üniversiteden– arkadaşlarının aldıkları yiyecekleri kendi odalarına sakladıklarını ve kendisinin sık sık çöpte bu yiyeceklerin artıklarına rastladığını söylüyor. Bunu yapan ev arkadaşlarının "örgütlü" solcu olmaları hem başkalarıyla olan ilişkilerin "işlemler"e dönüşmesinin, hem de insanın ideolojisiyle arasına ciddi bir mesafe girmesinin örneğini oluşturuyor. Fakat Deniz'in hiçbir sol örgüt ona yakın gelmediği için kendini "çizgisi belirsiz sosyalist" olarak tanımlıyor olması ve

kendine uyacak bir örgütlenmeye girişmeyle ilgili soruya "Ya onun için benim çok fazla boş zamanımın olması gerekiyor," demesi de ideolojiyle olan mesafenin başka bir biçimine işaret ediyor. "Kapitalist sisteme inanıyorum demiyorum, kırık dökük bir sistem olduğunu düşünüyorum, kötü olduğunu da düşünüyorum ama şu var 80'den sonra doğanlarda özellikle herhalde yani hani o umut dolu dönemi tanımamış insanlarız biz ya, hani şey, alternatifinin olabileceğine inanmıyorum," diyen Zeliha ise girdiği ortamlarda "çıkıntı gibi kaldığı" için "örgütlenebilecek bir yapıda olmadığını" belirtiyor.

Önceki kısımda sözünü ettiğimiz ironik, alaycı ve sinik kişiliğin izlerini internet sitelerinde de buluyoruz. İnternette yapılan "İyi uykular" başlıklı şu itirafa bakalım: "Kıdem tazminatımı vermemek için milyonlarca takla atan sevgili (eski) patronum; bugün, tam üç ay boyunca bin bir işkenceyle bana hazırlattığın bütün ürün analizlerini çok temiz bir rakı sofrasında rakip firmaya verdim. Ayrıca yine üçkâğıda getirip sigortamı yapmadığın 5 aylık süre zarfında doldurduğum ve imzaladığım bütün resmi evrakların birer kopyalarını da avukata ve çalışma bakanlığına gönderdim, hafta başında mahkeme celbini alırsın. Bir de unutmadan söyleyeyim, sırf metresin diye işe aldığın sekreterin az sonra evime gelecek ve takdir edersin ki pişti oynamayacağız. Sen de mutluluk çubuğunla birlikte magmada mışıl mışıl uyumaya devam et."[7] Bu itiraftaki intikamcılık, senkretik ve çelişkili de olsa "hak", "adalet" ve "ahlak" gibi öğeleri de içinde barındıran bir ideolojik konumdan hareket eden bir özneden farklı olarak, herhangi bir "ideoloji"nin veya ahlakın içinden konuşmayan, sinik bir özneye işaret eder. Nitelikli ve eğitimli bir çalışan olarak işverenin usulsüzlüklerinin hangi hukuki mekanizmalarla soruşturulacağının bilgisine sahip bir "yurttaş"tır ve fakat kendi uğradığı haksızlıkların hesabını kolektif olarak sormanın yollarını aklından geçirmez ve bunun yerine patronunu mutluluk çubuğuyla magmaya gönderirken onun kalesini fethederek öcünü almak derdindedir. Burada da bir "karakter aşınması" söz konusudur. Ancak Sen-

7 http://www.itiraf.com/uyeler/polarolarak/itiraflar/2/

nett'ın bahsettiğinden farklı olsa da, her iki durumda da karakteri "aşındıranın" nihayetinde sermayenin hükmü olması nedeniyle bir ortaklık vardır.

İncisözlük gibi sitelerdeki işsizlik söylemleri de ayrıca incelenmeyi hak ediyor. Örneğin bir yandan "manifesto" niteliğindeki bir metinde "Patronum bana yatırmadığı SSK primleriyle oğluna cip almasını istemediğim için işsizim. Kalifiye olmadığım için işsiz değilim. İş bulamadığım için de işsiz değilim," denirken,[8] diğer yandan da "işsizlik sorunu ve çözümlerini tartışmayı bekleyenler"e "Seviyeyi yükseltmeyin bu tarz entel dantel konular için ekşimsi sözlüğe gidin g.. laleleri", "Beyler işsizlik hakkında ne düşünüyorsunuz?" sorusuna "siyaset yapıp seviye yükseltme p.." ve genel olarak işsizler hakkında da "Evde otur otur, maaş beğenme, iş beğenme, s... kırık bi 4 yıllık diploma aldın diye kendini adamdan say, sonra da işsizlik var. hay ananı kangurular..." ve "O..... çocukları iş beğenmiyorlar halbuki yurtdışında öylemi adamlar köpek gibi çalışıyor amk," gibi "girişler" yapılabiliyor.[9]

İşsizlik konusunda geliştirilen sinik söylemin şahikası ise kendine "3H Hareketi" (Hürriyet, Hukuk, Hoşgörü) adını veren "liberal gençlik hareketinin" işlerine son verilen Tekel işçilerinin direnişini "Mezunuz - İşsiziz - Razıyız" sloganıyla protesto etmeleridir:[10] "Biz 3H Hareketi olarak topluma oldukça yüzeysel bir biçimde özelleştirme mağduru sıfatıyla sunulan işçilerin, aslında ezilen değil ne yazık ki ezen konumunda olduğu görüşündeyiz. Ülkemiz ekonomik kriz nedeniyle oldukça zor bir dönemden geçmektedir. Bu ortamda eğitim düzeyi yüksek birçok gencimiz oldukça düşük ücretlerle çalışmaya razı olduğu halde iş bulamamakta iken, ülkemizde sırtını devletin sağladığı olanaklara dayayarak yaşamaya alışmış bir kesimin varlığı çok acı vericidir... Bu ülkede, 'mağdur' Tekel işçi-

8 http://okandede.blogspot.com/2010/06/ccc-imelih-messi-den-okana-ack-mektup.html

9 http://inci.sozlukspot.com/.

10 http://www.hurriyetport.com/news/117/ARTICLE/17934/2010-02-07.html; ayrıca bkz. http://www.3hhareketi.com

lerinin beğenmediği şartlarda çalışmak isteyen milyonlarca vatandaşımız var. Biz üniversite mezunu gençler olarak da, burada o milyonları temsil ediyoruz. Eğer, bu şartlarda bizleri işe almak isteyen varsa hemen işe başlamaya hazırız." İşçilerin "ezen konumunda" olduğunu iddia edecek ve kendisini güvencesiz ve asgari ücretle çalışmaya dünden razıymış gibi gösterecek kadar arsızlaşan bu sinik öznenin neoliberalizmin bayraktarlığına soyunduğunu söylemeye bile gerek yok.

Siyasal aidiyetler ve işsizlik anlatılarının ideolojik karakteri ile ilgili olarak yukarıda resmettiğimiz tablonun doğrudan işsizliğin kendisinden değil, Türkiye toplumuna hâkim olan ideolojik-politik iklimin genel dinamiklerinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Bu dinamiklerin birbiriyle ilişkili iki öznelliği, kendini ideolojilerin üstüne veya dışına yerleştiren ideolojisonrası bir öznellik ile ideolojisi ile arasına mesafe girmiş olan ve ideolojisiyle tümüyle özdeşleşmeyen bir öznelliği beslediği iddia edilebilir. Her iki durumda da toplumsal varoluş koşullarını anlamlandırırken bütünlüklü, entegral bir üst anlatıya başvurmayan, hegemonik ideolojinin vazettiği işsizlik anlatısının önkabulü ile bu anlatıya itirazın dillendirilmesinin iç içe geçebildiği –ve dolayısıyla Gramsci'nin "ortak duyu" için söylediği şekilde– birbiriyle çelişkili kanı ve fikir katmanlarından oluşan, müzakereli, pragmatik, ironik ve hatta sinik olabilen bir söylem söz konusudur.

Siyasal aidiyetler karşısındaki bu mesafeli tavırların yanı sıra, kolektif kişiliklerle özdeşleşmenin çeşitli biçimlerinden de söz etmek gerekiyor. Bunlar arasında, sosyalist feminist bir kolektife dahil olan Gül, meslek örgütünde çalışan Mehmet ve Hasan, işsizlik sorununun çözülmesi için "önce savaşın bitmesi gerektiğini" söyleyen Berfin ve eşi Erkan, Tekin gibi solcuları sayabiliriz. Bizim yaptığımız mülakatlarda az temsil edilmiş olmakla birlikte İslami cemaatlere dahil olan veya İslami bir anlam dünyası içinde yaşayan işsizleri de hesaba katmak gerekir elbette. Örneğin başörtüsü yüzünden işine son verilen ve "sohbetlere katıldığını" söyleyen öğretmen Nevin bir yandan "İnsanın manevi gücü çok önemli. Allah yardım ediyor insana," derken, di-

ğer yandan da "Herkes bir şey diyor ama cebinde yol paran var mı diye soran olmuyor maalesef," diye yakınıyor. (Çeşitli internet sitelerindeki "hoca"lara kendileri için dua okumaları ricasında bulunan işsizleri de bu bağlamda düşünebiliriz.[11]) Son olarak, uç bir durum sayılsa da, Suat'ın "new age" ruhaniyetini savunan bir harekete katılmasını ve işsizliğini böyle bir söylemle anlamlandırmasını kaydedebiliriz: "Mesela beni işten çıkaran işte o kesime, o dönemde ilk zamanlar çok kızıyordum, çok öfkeleniyordum. Nasıl olur bana bunları nasıl yaparlar, işte ben en verimli çağımda evde oturuyorum, bunları yapıyorum, nedir bu, nasıl bir şeydir bu diye düşünüyordum. Şimdi diyorum ki, yani bu bana da birçok şey kattı ama onlar için de belki bu bir görevdi... Yani evrenin kozmik bilinci içinde her şey o kadar aslında olması gerektiği gibi gidiyor ki, bunu şu anda algılayamıyoruz."

Bizim yaptığımız mülakatlarda işsizliğin kitlesel bir sorun olduğu kabul edilmekle birlikte, kolektif siyasal eylem veya dayanışma pratiklerinin –ister parti, ister sendika ve isterse de hareket biçiminde olsun– geliştirilmesi nadiren telaffuz ediliyor. Türkiye'de Ataması Yapılmayan Öğretmenler Hareketi gibi istisnalar bir yana, işsizlerin kolektif eylemi ile karşılaşmamamız ve bir "işsizler hareketi"nin gelişmemesi de yukarıda sözünü ettiğimiz genel dinamiklerle doğrudan ilgilidir. Mülakat yaptığımız işsizlerin –kendini sosyalist olarak niteleyenlerin önemli bir kısmı da dahil– neredeyse tamamının anlatılarında kolektif örgütlenme ve mücadele arayışının bahsinin geçmemesi de buna işaret etmektedir. Nitekim Arzu, bankada uğradıkları haksızlığı işverenin medya ile olan ilişkileri nedeniyle kamuoyuna duyurma şansları olmadığını söyledikten sonra "Ben emekli olmuş olsam sonuna kadar devam ederim, riske atacak hiçbir şeyim olmaz. Ama geleceğimi şu anda riske atamam," diye ekliyor. Suat da "Sosyal içerikli bir oluşum başlatmak veya böyle bir dayanışmayı daha bir herkesin bilebileceği bir platfor-

11 Örneğin bkz. http://duadostlugu.com/dualar/topic/dualariniza-ihtiyacim-var-18-aydir-issizim/page/2#post-111047 ve http://www.mucize.net/blog/karamsarliga-kapilma.html#comments.

ma oturtmak adına bir girişimde açıkçası bulunmayı düşünmedim... Çünkü çok oynak bir zeminde yaşadığıma inanıyordum, özellikle siyasi olarak ve yani açıkçası benim sesimi çok duyacak veya beni ciddiye alacak bir etkinlik yapabileceğime inanmıyordum," diyor. Bu açıdan Şafak gibi Ataması Yapılmayan Öğretmenler Hareketi içinde yer alanların bir istisna oluşturduğu açıktır. İnternette oluşturulan "40artı Tartışma Platformu" tarafından kurulmaya çalışılan ağ da bir başka istisna sayabilir; ancak bu ağın da sadece iş başvurularında yaş ayrımcılığı yapılmasını engellemeyi hedeflediğini –ve şirketleşme seçeneğini tartıştığını– vurgulayalım.[12]

Elbette ki işsizler hareketinin gelişmemesi hem –"Cüppenin, kılıcın ve kalemin mahcup yoksulları" bölümünde tartıştığımız gibi– işsizlerin iktisadi üretim sürecinde aldıkları konumun yarattığı yapısal etkilerin, hem de genel olarak yaşanan ideolojik-politik süreçlerin sonucudur. Zira işsizlik insanın bütün dünyayla, içinde yaşadığı zamanla ve mekânla ilişkisini kötüleştiriyor; en önemlisi de insanın umutlarını, geleceğe olan inancını ve beklentilerini aşındırıyor ve hatta köreltiyor. İşin güvencesizleşmesi, geçicileşmesi ve işsiz kalma tehlikesi yaşama emekçileri sürekli bir olağanüstü hale, genelleşmiş bir güvensizlik durumuna mahkûm etmeyi ve böylece sömürünün kabulünü sağlamayı hedefliyor. Kolektif mücadele için insanın geleceğe ilişkin bir umudunun ve inancının olması gerektiğini düşündüğümüzde, neoliberalizmin tam da bunu hedef aldığını ve sistematik bir dayanışmayı veya kolektifliği yıkma programı oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Öte yandan işsizliğin yapısal etkisi olan yalıtılma ideolojik-politik süreçlerin bir etkisi olarak kolektif eylem ve dayanışmadan uzak durma ile iç içe geçiyor. Eğitimli, orta sınıf işsizlerin anlatılarına bakıldığında, ağırlıkla kendi kendisiyle meşgul, kendine dalmış, toplumsal ontolojisi kendiliği ile kolektif kişilikler arasına çekilen duvarda temellenen, kendini yalıtık bir monad olarak kuran bir özne ile karşılaşıyoruz. Tabii bu özne aynı zamanda kendinden eminlik ile kendinden duyulan şüp-

12 http://www.facebook.com/board.php?uid=8738341577.

he, kendi yetenek ve becerilerine hayranlık ile sıradanlığının farkına varma arasında olduğu gibi derin çelişkiler de yaşıyor. Kendini eşsiz olarak kuran bu özne bir kitlenin parçası olduğunu hissedemeyecek durumda değildir aslında. Ancak içinde büyüdüğü biriciklik, farklılık ve kendinden menkullük iklimi böyle bir anonim kalabalığa dahil olmasını engelliyor. Sermayenin hükmünün nihai olmasa da başarısı tam da burada, bir kitle olarak işe yaramaz addedip üretim sürecinin dışına attığı veya dışında tuttuğu kesimlere ilişkin bu hareketinin ta kendisinin o kitleye dahil olanlar tarafından bireysel bir başarısızlık veya sorun olarak yaşantılanmasını sağlayabilmesindedir.

Mevcut haliyle Türkiye'deki beyaz yakalı işsizlerin içinde bulunduğu ideolojik-politik iklimin "küçük burjuva radikalizmi"nin işaretini verdiğini söyleyemeyiz. Ancak bu öznenin kendini kendi hayatının yazarı olarak gören, yaratıcı ve eyleyici insani kapasitesine inanmış, hükümran bir özne olduğunu düşündüğümüzde, Türkiye kapitalizminin ve onun hegemonik ideolojisinin krizinin yoğunlaşmasıyla birlikte, ideolojik-politik güç ilişkilerinin yeniden şekillenmesi ve toplumsal güçlerin yeniden kümeleşmesinde önemli bir rol oynayabileceğini söyleyebiliriz. Kendi hayatından ve işsizliğinden sorumlu tutulan ve kendisi de kendisini sorumlu kabul eden işsiz öznenin bu sorumluluğu yerine getirmesinin tümüyle kişisel değil de, kolektif bir güzergâh izlemeyi zorunlu kıldığını düşünmesi ve kolektif bir sorumluluğa yönelmesi ihtimal dahilindedir. Yani neoliberalizmin kendini durmadan dönüştürme ("yaşam boyu eğitim" gibi yollarla kapasite ve becerilerini genişletme, "kendini yenileme") ve "riskleri idare etme" buyruklarının (Papadopoulos vd. 2008) kendilikte yarattığı huzursuzluk ve endişenin kendini kolektif (siyasal) eylemle dönüştürme arayışına veya "riskinin alınmasına" yol vermesi pekâlâ mümkündür. Ancak bu "proletarya"dan "prekarya"ya kadar madun toplumsal sınıf ve kesimlerin kolektif iradesinin ve bu iradenin karşı hegemonik dilinin kurulmasına ve bu arada kapitalizmin yeni koşullarına uygun yeni örgütsel biçimlerin yaratılmasına bağlıdır.

KAYNAKÇA

Benjamin, W. (1973), "The Storyteller", *Illuminations* içinde, Londra: Fontana.

Benjamin, W. (1999a), "Some Remarks on Folk Art", *Selected Writings, Volume 2: 1927-1934* içinde, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.

Benjamin, W. (1999b), *The Arcades Project*, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.

Boltanski, L. ve Chiapello, E. (2005), *The New Spirit of Capitalism*, Londra: Verso.

Bourdieu, P. (1984), *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Londra: Routledge.

Bourdieu, P. (1991), *Language and Symbolic Power*, Cambridge: Polity.

Bourdieu, P. (1999), *Acts of Resistance: Against the Tyranny of the Market*, New York: New Press.

Burnett, J. (1994), *Idle Hands: The Experience of Unemployment, 1790-1990*, Londra: Routledge.

Çerkezoğlu, A. ve Göztepe, Ö. (2010), "Sınıfını Arayan Siyasetten Siyasetini Arayan Sınıfa", *Tekel Direnişinin Işığında Gelenekselden Yeniye İşçi Sınıfı Hareketi*, Ankara: Nota Bene Yayınları içinde, s. 63-91.

Deleuze, G. (1995), "Postcript on Control Societies", *Negotiations: 1972-1990*, New York: Columbia University Pres içinde, s.177-82.

Denning, M. (2010), "Wageless Life", *New Left Review*, 66, s. 79-97.

Engbersen, G. vd. (2006), *Cultures of Unemployment: A Comparative Look at Long-Term Unemployment and Urban Poverty*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Harvey, D. (2005), *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford: Oxford University Pres.

Irigaray, L. (2002), *To Speak is Never Neutral*, Londra: Continuum.

Papadopoulos, D. vd. (2008), *Escape Routes: Control and Subversion in the Twenty-first Century*, Londra: Pluto Press.

Poulantzas, N. (1975), *Classes in Contemporary Capitalism*, Londra: New Left Boks.

Sayer, A. (2005), *The Moral Significance of Class*, Cambridge: Cambridge University Press.

Sennett, R. (1986), *The Fall of Public Man*, Londra: Faber and Faber.

Sennett, R. (2002), *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*, çev. B. Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Sennett, R. (2003), *Respect in a World of Inequality*, Londra: Penguin.

Sennett, R. (2006), *The Culture of the New Capitalism*, New Haven: Yale University Press.

Sennett, R. (2005), "Capitalism and the City", *Future City*, der. S. Read vd., Oxon: Spon Pres içinde, s. 114-24.

Sennett, R. (2008), *The Craftsman*, New Haven: Yale University Press.

Skeggs, B. (1997), *Formations of Class and Gender: Becoming Respectable*, Londra: Sage.

"Çalışmakla Var Olacağım Gibi..."

İşsizin Duygu Dünyası[1]

Aksu Bora

İşsizlik, yalnızca geçinme güçlüğü, borçlanma ve "yaşam standardı"nın düşmesi anlamına gelmez, aynı zamanda insanların duygu dünyalarını ve kendilik algılarını etkiler ve dönüştürür. Ücretli çalışmanın ekonomik ve sosyal hakların bir bileşeni olarak tanımlandığı bir dünyada[2] topluma katılmanın temel mekanizması, çalışmaktır. Orta sınıflar için bu durumun özgül boyutları da vardır, çünkü eğitim ve mesleki aidiyet, toplumsal aidiyetin ağırlıklı bileşenleridir. Öğretmen, mühendis, bankacı ya da gazeteci olmak, "bir işte çalışmak"tan çok daha fazlasını ifade eder. Olunan bu "şey"den mahrum kalmak da çalışamamanın ötesinde, değer ve anlam kaybına uğramak demektir. Dolayısıyla, yaptığımız görüşmelerde mümkün olduğunca işsizliğin yarattığı bu kayıpların nasıl yaşandığını ve ifade edildiğini görmeye çalıştık. Necmi Erdoğan'ın "Sancılı Dil, Hadım Edilen Kendilik ve Aşınan Karakter: Beyaz Yakalı İşsizliğine

1 Bu kitap için yazdığım iki bölümü de okuyan, eleştiri ve önerilerinden çok yararlandığım sevgili hocam İpek Gürkaynak ve arkadaşım Hakan Ergül'e teşekkür ederim.

2 BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi md 6: "Çalışma hakkı, herkesin kendi seçtiği ve girdiği bir işte çalışarak geçimini sağlama imkânına ulaşma hakkını da içerir"... Bu sözleşme, 1976 yılında yürürlüğe girdi, Türkiye Cumhuriyeti hükümeti tarafından 2000 yılında imzalandı.

Dair Notlar" bölümünde yaptığı tartışma saklı kalmak üzere, bu bölümde görüşmelerin duygularla ilgili kısımlarına odaklanacağım. Erdoğan'ın da söylediği gibi, orta sınıftan işsizlerin duygusal durumlarını ifade ederken kullandıkları dil, "ketum" olarak nitelendirilebilir, buna rağmen bir tür aktif dinleme yaparak elde ettiğim ipuçlarını değerlendirmeye çalışacağım... Elbette ki Chodorow'un (2009)[3] anlamların kültürel olarak yaratıldığı ama bu yaratım sürecinin bireysel psişe içinde gerçekleştiği, dolayısıyla duyguların sadece kültürel değil, bireysel bağlamlar içinde de kavranması gerektiği yolundaki uyarısını göz ardı etmiyorum. Yapacağım değerlendirmede kişisel bağlamları dikkate almaya çalışacağım; ancak işsizlik deneyiminin ifade edilebildiği kültürel anlam kanallarına odaklanmayı tercih edeceğim.

"Ama huzur ve güvenlik istediğim için..." İşe dair duygular

İşsiz kadın ve erkeklerle yaptığımız görüşmelerde, meslekleri nasıl seçtiklerini, şu anda bu seçimden pişmanlık duyup duymadıklarını anlamaya çalıştık. Pek çoğu, mesleğini isteyerek seçmediğini belirtti.[4] Bir meslek sahibi olmak hem aileleri hem de kendileri için önemli olsa da, bu mesleğin hangisi ola-

3 Chodorow, *Duyguların Gücü* isimli kitabında duyguların fizyoloji ve psikoloji ile bağlantılandırılmasının yetersizliğini, kültürün ve dilin duyguların sadece ifadesinde değil, yapılandırılmasında da son derece önemli faktörler olduğunu tartışıyor ve diyor ki "İkiliği, kültür öncesi ve fizyolojik- duygusal olanın karşısına kültürel ve düşünsel olanı koyarak sunmak, üçüncü bir alanı, içe ve dışa yansıtmalı aktarıma dayalı şekillenmenin yarattığı ruhsal gerçekliği devre dışı bırakır; oysa bu gerçeklik insandaki psikobiyolojik yeti sayesinde, bilinçdışı fantezinin dönüşümleri yoluyla kültürel ve kişilerarası etmenleri hesaba katarak ortaya çıkar. Bu üçüncü alana göre duyguları anlamanın en iyi yolu, "kültürel senaryolara ve bunların uyandırdığı çağrışımlara" veya belli duygularla bağlantılı "prototipik ya da klasik" kültürel sahnelere atıfta bulunmak değil, kişisel psikobiyografinin ve bireyselliğin analizidir. Bu kişisel anlam kültürel anlamı içine alır ama onun tarafından şekillendirilmez; kişisel anlam, belli bir kişinin yaratımıdır." (s.174-5)

4 Okul ve meslek seçimine ilişkin daha ayrıntılı bir çerçeveyi Tanıl Bora, KPSS ile ilgili yazdığı alt bölümde çiziyor.

çağı, büyük ölçüde o anki etkilere ve tesadüflere bağlı gibi görünüyor. Bazıları, üniversite seçiminde kendisinin herhangi bir etkisi olmadığını belirtirken bazıları da seçimini bilinçli yapmadığını, şimdiki aklı olsaydı bir başka alanı tercih edeceğini söyledi.

Örneğin Serdar, ancak ziraat fakültesini kazandığında tercih sıralamasında bu fakültenin de bulunduğunu öğrendiğini anlattı. "Ben arkadaşlarla oynarken, ziraat fakültesini de yazmış," diyerek bu seçimin kendisine değil, babasına ait olduğunu söyledi. Engin de turizm otelcilik okumanın hiç aklında yokken girdiği bir yol olduğunu söyledi: "Aslında iç mimar olmak istiyordum. Resme karşı yeteneğim vardı; iç mimar olmak istiyordum, sonra iç mimarlık sınavlarına çalışmaya başladım, bir şey oldu, resim kursuna falan gitmeye başladım (...) ama babama kızıp kursu bıraktım. Çünkü ödemeleri yapmıyordu" Makine mühendisi olan Zeliha, aslında çizim yeteneğinin bulunduğunu, fotoğrafla uğraşmayı sevdiğini ama puanının yüksek olması nedeniyle, "boşa gitmesin" diye mühendisliğe yöneldiğini anlattı. Her ikisi de bankacı olan Ferda ve Şükrü de meslekleri pek fazla düşünmeden ve bilinçsizce seçtiklerini sonradan fark etmişler.

Deniz, "sosyoloji okuyan herkesin sosyalist olduğunu" sandığı için bu bölümü seçmiş; Burhan "fen puanıyla girdiği için mecburen" uzay bilimlerinde, Mehmet tercihlerini yanlış sıraladığı için kimya mühendisliğinde, Faruk da puanı yüksek geldiği için mühendislikte okumuş.

Buna karşılık örneğin Arzu, bankacı olmaya daha çocukken karar verdiğini, bunu çok bilinçli seçtiğini ve seçiminden pişmanlık duymadığını söyledi.

Meslek seçimi ne kadar "tesadüfi" ve "bilinçsizce" yapılırsa yapılsın, çalışma hayatına girdikten sonra geliştirilen hem mesleki hem de kurumsal aidiyet duygusu, pek çok görüşmede ifade edildi. Bu aidiyet duygusu yaşa ve başka bağlantılara (örneğin siyasi eğilimlere) göre farklılaşıyor. Henüz böyle bir aidiyet geliştirmemiş gençler ise, buna yatkınlıklarını ifade ettiler. Onlarınki daha çok güvence ve istikrar arayışıyla ilgili bir yatkın-

lık gibi görünürken, daha tecrübeli ve orta yaşlılarda, özellikle kamu kurumlarında çalıştıklarında "Burası bizim, yaptığımız şey bir kamu hizmeti," duygusu öne çıktı.

Şükrü, 45 yaşında ve bankacılık yapmış. Ferda da öyle. Her ikisi de, kamu bankasında çalışma deneyimlerine ilişkin anlatılarında güçlü bir aidiyet ve sahip çıkma duygusu ifade ettiler. "Ben girdiğim dönemde Türkiye'nin beşinci büyük bankasıydı galiba. Bir süre sonra banka zarar ettirilmeye başlandı. Ve daha sonra da işte, banka zarar ediyor, devletin sırtına yük, bunu satmamız lazım, dendi. Çok işte ucuz bir paralara haraç mezat satıldı. Yani satıldıktan sonra da alan insanlar işte topladıkları mevduat kendi paralarıymış gibi kullandılar..." Şükrü'nün bu gözlemi, kendisini işsiz bırakan sürecin siyasal boyutuna işaret ettiği gibi, "kamu personeli" olmanın içerdiği (bugün pek popüler olmayan) kamu hizmeti ve kamu bilincine de dikkatimizi çekiyor. Ferda, bu bilinci bankayı "evi gibi benimsemek" mecazıyla anlattı: "Sanki çalıştığımız kurumu hani evimiz gibi falan benimserdik ve sahip çıkardık. Yani hani ters bir şey olmasın, biz burada devlete hizmet veriyoruz ve bu kuruma hizmet veriyoruz, bu kurumu kalkındırmalıyız gibi yapardık bunu."

Her ne kadar kariyer sitelerinde ve "insan kaynakları" jargonunda aidiyet duygusundan yoksun bir "Y kuşağı"[5] profili çizilse de, gençler çalışmaya dayalı bir aidiyet ihtiyacından söz ettiler. Bu aidiyetin zayıflaması ya da ortadan kalkması, "kendine güven, özgürlüğüne düşkünlük ve seçicilik"[6] işareti olarak değil, yoksunluk ve dışlanma olarak deneyimleniyor. Paolo Virno (2006), "Y kuşağı" ile ilgili bütün bu söylemi bir başka yerden bakarak analiz eder; bu analiz sanıyorum ki "yeni kuşağın bağlanma eksikliği" türünden saptamalardan daha

5 Örneğin, www.patronlardunyasi.com "Y kuşağı" adı, 1980-1993 yılları arasında doğanlara işaret ediyor.

6 Y kuşağının kendine güvenli, girişimci ve sadakat duygularının düşük olduğu, en sık tekrarlanan temalar. Yüksek adaptasyon becerisi de öyle. Yani bugün burada, yarın orada, bugün şöyle bir işte, yarın tamamen başka bir alanda çalışabilirler ve aslında bunu tercih de ederler. Dikkat edilirse, bu "Y kuşağı" denilen insanlar, tam da esnek üretimin ihtiyaçlarına göre dizayn edilmiş gibiler. Bir tür "doğal seçilim" herhalde bu da!

fazla işimize yarayacaktır. Ona göre kapitalist sistemde emekçinin yabancılaşması, şimdi, çağdaş kapitalist üretimin kendi tarzı haline dönüşmüştür: Emekçinin hiç bitmeyen "yeniden yapılanmalar"da yerini kaybedebileceği, "geride kalacağı" endişesi, esneklik, uyum sağlama yeteneği ve kendini yeniden yapılandırmaya hazır olma şeklinde tezahür eder. Virno burada kapitalizmin, yarattığı hoşnutsuzluğu (ve dolayısıyla da siyasal çatışmayı) nasıl kendi amaçlarına uygun biçime sokmayı başardığını gösterir. Hoşnutsuzluk kişinin kendine yönelir, yetersizlik ve kaygı, yapısal duygulara dönüşür. Orta sınıfların çocuk yetiştirme biçimlerinin "disiplini içselleştirme", yani suçluluk yaratma üzerine kurulu olduğu hatırlandığında, bu duygular için son derece verimli topraklarda bulunduğumuz da görülecektir. Dolayısıyla, kaygısız ve bağlanmaktan kaçan bir kuşaktan çok, fazla kaygılı, yetersizlik duygusu güçlü ve hep "geride kalma" endişesi içinde yaşayan genç insanlardan söz etmek daha doğru olur gibi görünüyor.[7]

"Y kuşağı"na dahil Ezgi (29 yaşında), özgürlük ve bağlanmamayı değil sigortalı işi tercih edeceğini söyledi; muhtemelen "X kuşağı"ndan Şükrü ve Ferda'nın yapacağından daha vurgulu bir şekilde: "Karışık işler olduğunda, yarın öbür gün iş bulabilecek miyim, evlensem, çocuk yapsam ona bakabilecek miyim... Sigortalı bir iş çok cazip geliyor." Ezgi, bu tercihi üzerinde düşününce, sebeplerini gayet berrak bir şekilde gördü ve bize de gösterdi: "Beş sene önce sorsaydınız, n'apıcam yani evlenip çocuk mu yapacağım, derdim. İstediğim hayat bu şekilde değil aslında. Her şeyin belli olduğu toplumsal kalıplara göre ilerleyen ama bir yandan da özlüyorum, huzur istiyorum. (...) Her şey belirsizleşmeye başladığı anda bir şeyleri sabit kılmak istiyorsunuz. Yeter artık ben yoruldum. Şunu bileyim en azından, yanımda kim olacak sabah, bunu bileyim."

Ezgi ile aynı yaştaki Ulaş da "Güvenceli bir iş mi yoksa daha özgür, esnek ve yaratıcılığa açık bir çalışma hayatı mı?" soru-

7. Bu endişenin derinlemesine tartışıldığı bir kitap, Richard Sennett (2002) *Karakter Aşınması/Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*. Çev. Barış Yıldırım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

suna, "İş güvencesi olan bir yerde koşulları iyiyse emekli oluncaya kadar çalışmak isterdim. Düzenli, kalıcı, öngörülebilir bir iş hayatı olmalı insanın," diye yanıt verdi. Yeni mezun ve KPSS için çalışan Belma, özel sektörde çalışmanın yıpratıcılığına dikkat çekerek, "Özel sektör çok yıpratıcı, hani bir kriz oluyor, bir şey oluyor mesela, bu en son krizde birçok banka işçi çıkardı yani. Çok kişiyi çıkardı yani. Kimsenin gözünün yaşına bakmıyorsun. İki gün sonra ne olacağı belli olmuyor. Bir de son dönemlerde ekonomi iyice belirsizleşti. Hani sürekli dalgalanıyoruz. O yüzden istemiyorum," dedi. Memuriyetin "ne uzayan ne kısalan" bir iş olduğunu düşünüyor, memurlukta hiçbir zaman çok iyi maddi koşullara sahip olmayacağının farkında ama "Hiç olmazsa yokluğu da görmüyorsun," diyerek, kaygının iş yönelimde ne kadar belirleyici bir duygu olabildiğine dikkatimizi çekiyor.

Bu anlatıda dikkat çekici bir şey de, "memuriyet" hakkındaki düşünce ve duyguların erken Cumhuriyet döneminin kurucu *Bürgertum*'undan ne kadar uzaklaşmış olduğunun çarpıcı bir ifadesi olmasıdır. Artık memuriyet toplumsalın inşasında öncü bir rol, kamu görevi de siyasal işlevleri olan bir konum olmaktan çıkmış, ancak "ne uzayan ne kısalan" güvenceli bir çalışma haline gelmiştir. Küçük memurlar ve alt-orta sınıflar için zaten hep böyle olan şey, şimdi üst orta sınıfın eğitimli çocukları için de öyledir.

Kaygı, işsizlik durumuna bağlı, geçici ve durumsal bir şey olmaktan çok, anlatıların tamamına sinmiş bir arka fonu gibi görünüyor.[8]

8 Burada, aklımıza Ernst Bloch'un yaptığı doyurulmuş duyular/beklenti duyuları ayrımı geliyor. "Doyurulmuş duyular (kıskançlık, sahip olma hırsı, hürmet gibi), güdüsel kasıtları hissiyat itibarıyla kısa erimli olan, güdüsel nesneleri bireysel erişim içinde değilse bile verili dünyada hazır bulunan duyulardır. Beklenti duyuları (korku, dehşet, umut, inanç) ise güdüsel kasıtları hissiyat itibarıyla uzun erimli olan, güdüsel nesneleri bireysel erişim içinde bulunmadığı gibi verili dünyada da hazır bulunmayan, velhasıl, çıkılıyor mu, giriliyor mu kuşkusu içinde vuku bulan duyulardır." Belki de orta sınıftan işsizlerin kendi durumlarına ilişkin kaygılarını konuşmakta güçlük çekmelerini biraz da bu halle ilişkilendirmeliyiz: Çıkılıyor mu, giriliyor mu kuşkusu içinde vuku buluyor olmalarıyla... Ernst Bloch (2007) *Umut İlkesi*. Çev: Tanıl Bora. İstanbul: İletişim Yayınları. S. 101-2

Çalışma durumu bir güvence ve toplumsal aidiyet sağlamanın ötesinde, işin kendisine ilişkin bir anlam ve doyum da sağlayabiliyor. Yaptığı işten mutlu olma, bu işi yapmaktan gurur duyma ve işin kişinin varlığına ve hayatına bir anlam vermesi gibi deneyimler, sıklıkla ifade edildi. Örneğin Şükrü, çalıştığı toplamı on iki yılın onunun kendisi için tatmin edici olduğunu, çünkü fon yönetiminin Türkiye'de başlatıcılarından biri olduğunu, altyapıyı kendilerinin kurduğunu anlattı.

Gıda mühendisi Sevim, bir süt fabrikasında çalıştığı günleri gözleri dolarak hatırladı ve dedi ki: "Kendi mesleğinizi yapıyorsunuz, üretim, gerçekten şimdi bile bana fabrikada gel Sevim çalış deseler, koşa koşa giderim. Zor olmasına rağmen, yorucu olmasına rağmen, çok zevkli bir iş. (...) Ya bir şeyi üretiyorsunuz, elinize bir şey çıkıyor görüyorsunuz." 28 Şubat'ta öğretmenlikten atılan Nevin de kendi çocuğunun olmamasını öğretmenlik yaptığı dönemde çocuklara ve annelere bir şeyler kazandırarak telafi ettiğini anlattı: "Ben mutluydum, çünkü şey yani gecekondu bölgelerindeki eğitim düzeyi düşük insanları bilgilendirmek, onlara yardımcı olmak çok güzel bir şeydi. O çocuklara falan ne bileyim çocuğunu dövemem ben mesela, tuvalet eğitim için kibritle poposunu yakamam..."

Aylin, çok küçük yaşta seks işçiliğine başlamış ve 1990'lı yıllarda, seks sektörünün büyük patlama yaptığı bir dönemde çok para kazanmış. Ancak bu işin "kötü bir iş" olduğunu, çok yaşlı adamlarla birlikte olmak zorunda kaldığını ve bundan nefret ettiğini anlattı. Hayatının bir noktasında üniversite öğrenimini tamamlayıp öğretmenliğe başlamış ve bunu sürdüremese bile, şimdiden baktığında çok güzel bir dönem olarak hatırlıyor. Travesti kimliğini gizleyerek, erkek kıyafetleri içinde bir süre yaşamış, sınıf öğretmenliği yapmış: "Öğretmenliği çok sevmeye başladım hani isteyerek, üniversite okumak için tercihlerimden biriydi, hedefim değildi ama sınıf öğretmenliğini çok sevdim. İlk iki sene Araplara hem Türkçe hem okuma yazma öğrettim, iki sene sonra Muş'ta Kürtlere hem Türkçe hem okuma yazma öğrettim. Arapça da bilmem, Kürtçe de bilmem. (...) Ağlayarak istifa ettim ben." Aylin'in öğretmenliği sevmesi ve ağlayarak is-

tifa etmesi, biraz da ayrımcılık yaralarını sağaltan bazı deneyimlerinden kaynaklanıyor. Muş'un bir köyünde öğretmenlik yaptığı sırada köylülerle arası çok iyiymiş. Cinsel yöneliminin muhtemelen farkında olsalar da, bunu değil, öğretmen kimliğini esas alarak davranıyorlarmış (ki Aylin bunun hayatında ilk ve son defa yaşadığı bir şey olduğunu hissettirdi). Hatta o kadar ki, Ankara'dan iki transseksüel arkadaşı geldiğinde, onlara da öğretmenin misafirleri olarak kaz kesip ikram etmişler.

Yapılan işin niteliğinin ötesinde, bir iş yapıyor olmanın vazgeçilmezliğinden en açık ve adlı adınca söz edenler, iki kadındı. Çalışmanın kimliğin kurucu bir öğesi olduğunu anlattı her ikisi de. Avukatlık ve bankacılık yapan Seher, çalışmanın dışında bir ilgisinin bulunmadığını şöyle ifade etti: "Çalışmakla var olabileceğim gibi. Bir şey de yetiştiremedik. Hani böyle bir hobim olsun, spor ya da bir incik boncuk yapayım, öyle bir şeyim de yok. Tamamen çalışmaya odaklı bir hayatım oldu." Uluslararası ilişkiler eğitimi almış ve proje uzmanlığı yapan Hatice de işin kendisi için sadece bir para kazanma aracı olmadığını, hayatının odağında durduğunu, bu nedenle de işsizliğin çok travmatik yaşandığını söyledi: "İş sadece para değil aslında, ya da belki de bizim konumumuzdaki insanlar için değil, bilmiyorum. Yani iş aynı zamanda hayatını belirleyen, sınırları gününün sınırlarını çizen bir şey. Sosyal statünü belirleyen bir şey."

Buna mukabil genç bir erkeğin, Burhan'ın, Hardt'ın (2006) "çalışmanın reddi" olarak kavramsallaştırdığı duruma denk düşecek şeyler söylemesi üzerinde biraz durmakta yarar olabilir. Hardt'ın kullandığı biçimiyle çalışmanın reddi, Lafargue'nin (2010) "tembellik hakkı"na benziyor: Çalışmanın bir "hak" olarak tanımlanmasının karşısında, işin özgürleşmesini değil, işten özgürleşmeyi savunan bir politik hatta işaret ediyor. Emeği ve çalışmayı yücelten bazı sosyalist yaklaşımlara karşı, 1970'lerde güçlenen ve insan emeğinin kapitalist çalışma içindeki yabancılaşmasına dikkat çeken bir yaklaşım. Burhan uzay bilimleri okumuş, uzun süredir işsiz. Bazen bazı görüşmelere gidiyor ama hiçbiri olmuyor çünkü aslında o düzenli bir iş peşinde değil. Daha çok kendini gerçekleştirebileceği etkinlikler

yapmayı istiyor, para kazanmıyor ama harcamıyor da... Kız arkadaşına yakın olmak için onunla birlikte KPSS sınavına girmiş; bunu şöyle anlattı: "O sınava katılmak benim için tam bir yenilgi. Yazılı sınavı kazanırsan da birisini bulmazsan, hiç şansın yok diyorlardı yine. Bakıp 'başarısız' diye görünce, 'oh' dedim." Çünkü bu tür bir çalışmayı "askerlik gibi" görüyor ve kendisini hiyerarşik bir düzenin içine sokacağını sezdiği için de mümkün olduğunca uzak durmaya çalışıyor. Bu tercihinin politik bir anlamı olduğunun farkında olsa da daha çok kendi varoluşuna ilişkin bir seçim olarak görmeyi ve anlatmayı tercih ediyor. Yani bunu ortaklaştırılacak bir siyasal yönelim gibi değil, kişisel bir itiraz gibi anlamlandırıyor.

"Ama kendimle barışık olur muydum?.." Özsaygının tahkimi

Daha önce de söylediğim gibi, "bir işi olmak", yalnızca geçinmekle ilgili olmayıp insanın hayatına ve varlığına bir anlam vermesinin temel yolu olduğunda, işsizlik de bu anlamın aşınması demek olabiliyor. İşsizliğin orta sınıftan insanlar için nasıl bir özsaygı kaybına yol açtığı ve bunu ifade etmek için seçtikleri dil, Necmi Erdoğan'ın "Sancılı Dil, Hadım Edilen Kendilik ve Aşınan Karakter" başlıklı bölümünde tartışılıyor. Ben burada, özsaygı aşınması karşısında ne türden baş etme yolları bulduklarını tartışmaya çalışacağım. Bunu yaparken, özsaygının hem maddi dışsal koşullarla hem de insanın bu koşullarla ilişki kurma biçimiyle bağlantılı olduğunu hatırda tutmaya çalışacağım. Yani, işsizliğin her durumda ve her bireyde aynı biçimde bir özsaygı kaybına yol açmadığını, ayrıca, bu kaybın her bireyce farklı ve çeşitli biçimlerde azaltılmaya çalışıldığını varsayacağım.

Erdem, uluslararası ilişkiler bölümü mezunu, 44 yaşında ve uzun süredir işsiz. Kendisiyle yazılı bir mülakat yaptık; belki bunun da etkisiyle, verdiği yanıtlar zaman zaman edebi bir lezzet de taşıyan, hem dünyayla hem de kendiyle, durumuyla alay ederek kayıpların üstesinden gelmeye çalıştığının işaretleriy-

le dolu yanıtlardı. İşsiz kalışının hikâyesini son derece ayrıntılı, uzun, ama tuhaf bir biçimde kendisinin değil de Dostoyevski'nin *Küçük Memur*'unun hikâyesiymişçesine anlattı.[9] Konuyla bu mesafelenmeyi bir yandan dolaylı dil ve anlatım ile ilgili, diğer yandan bu dolaylı dili ve anlatımı da bir baş etme stratejisi olarak görmemiz mümkün. Erdem'in kendisinden daha dolaysızca bahsettiği yer, tam da özsaygıdan adlı adınca bahsettiğimiz yerdi: "İşsizlikte asıl mesele, kişinin kendini değersiz hissetmesi. Söylemiştim. Bu anlamda ben kendimi işsizlik sürecinde hiç değersiz hissetmedim. Çünkü yapabileceğime inandığım başka işler vardı. Niteliklerim vardı." Sevim de Erdem'in yaptığı gibi, kendisinin niteliklerinden, halihazırda çalışmakta olan meslektaşlarından hiç de geri kalmadığından söz etti: "Pek çok kişiyi görüyorsun, bunları şey adına söylemiyorum ama gerek mesleki bilgi pek çoğunu cebinden çıkartabileceğini fark ediyorsun. Ondan sonra, çünkü bunlar buralarda ve sen değilsin. Bu insana koyuyor bazen, yani böyle..."[10]

Özsaygıyı korumanın ve tahkim etmenin iyi bir yolu da kendisini benliğinden ve tercihlerinden vazgeçmemiş olan biri olarak hikâye etmek; içinde bulunduğu durumun, bu vazgeçmeyişin bir bedeli olduğunu düşünmek. Örneğin Hasan, hem kendisinin hem de meslektaşlarının haklarını savunmuş, çalıştığı gazetede sendikalaşmanın yolunu açmaya çalışmış ve işsiz kalmış. Çevresindekiler ve ailesi, işsizliğinin biraz da kendisinden kaynaklandığı yolunda imalarda bulunuyormuş, bazen de bunu açıkça söylüyorlarmış. Hasan bunlarla ilgili şöyle söyledi:

9 "İnsan her gün yediyi on geçe otobüse binmeye alışıyor. Sonra cuma günü çekirdek çıtlatıp film izlemeye de. Sonra cumartesi günü spora gitmeye de... İş eğer düzenli ve fazla yorucu değilse, yani iş hayatın kendisi haline gelmiyorsa, yani memur tarzı bir çalışma hayatınız varsa, bunun birkaç sonucu oluyor. Birincisi, hayalleriniz çürüyor. İkincisi, korkak oluyorsunuz. Üçüncüsü, hedeflerinizi küçültüyorsunuz. Dördüncüsü, her şeyi basit yaşamaya başlıyorsunuz. Beşincisi, yaşlanmıyorsunuz. Tabii yorulmuyorsanız. Altıncısı, bu basit ve sıradan ama güvenli hayatı yaşarken neden mutsuz olduğunuzu anlıyor ama yine de bunu küstahlık olarak görüyorsunuz. Yedincisi, bunaltılarınız bile ikiyüzlü oluyor. İşte benim işsizliğim, bu yedi maddenin anlamını kaybetmesi süreciyle ortak oldu."

10 Kendisinden "sen" diye bahsetmesi üzerine bir analiz, "Hadım Edilen Kendilik..." bölümünde yapılıyor.

evet dediği doğru, biz de diğerleri gibi davranabilirdik. Ve halen çalışıyor olurduk. Benim ücretim çok iyi olurdu şu aşamada ama kendimle barışık olur muydum? Hayır, belki daha büyük bir birikim ertelenir, daha büyük bir arıza olabilir." Ya da, kimya mühendisi olup yıllardır mesleğini yapamayan Mehmet, eğitimiyle ve mesleğiyle hiç ilgisi olmayan işler yapmaktan gocunmayacağını ama mühendislik yapacaksa da hakkıyla yapması gerektiğini şöyle ifade etti: "Ben parasız kalsam bile beklentimin dışında gitmeyeceğim diye bir şeyim vardı. Kendime saygım vardı. Hâlâ da o devam ediyor. Danışmanlık yaptım birkaç firmaya. Onlara kalite sistemi kurdum." Hem Hasan hem de Mehmet, mesleklerinde iyi olmalarını ve aynı zamanda ilkeli davranmalarını özsaygılarının temeline yerleştirdiklerinden, işsiz kalmak bu saygının azalmasına yol açmıyor gibi görünüyor; çünkü işsizliklerinin nedeni ile özsaygılarının temeli, aynı: İlkeli davranma.

Burhan'ın söylediklerini Hasan ve Mehmet'e yakın bir yere yerleştirebileceğimizi düşünüyorum. Çünkü o da çalışmamayı onların mesleklerini yapmayla ilgili anlamlandırmalarına benzer bir şekilde düşünüyor: "Birçok insan burada yaşıyo ama Ankara'da olduklarının farkında değil, sadece iş var hayatlarında ve akşama gittikleri ev var. O farkındalığı kaybetmemek için, yabancılaşmamak için yani... Benim tek derdim o." Böylece, mesleğini kendi bildiği biçimde yürüterek ya da çalışmayarak varılan yer, benzer bir yer gibi görünüyor; her ikisinde de maddi koşullarını iyileştirme imkânı karşılığında ilkelerden taviz vermeyi kabul etmeme, böylece sıkıntıyı göğüsleme durumu var.

Ersan, kadın bedeni içinde bir erkek olduğunu açıklayıp kendisini böyle kabul etmelerini istediğinde, ailesi onu reddetmiş. Onun anlatısı da bir yandan hiç benzemez gibi görünürken, özsaygıyı varoluş ilkelerine bağlaması ve bunun bedelini ödemekte olduğunu düşünmesi bakımından, Hasan, Mehmet ve Burhan'ın anlatılarına bağlanıyor: "Sadece senden tek bir şey istiyoruz, ufacık bir şey, kadın olman. İstedikleri bu ufak şeyle aslında benim bütün hayatımı istediklerinin farkındalardı ben-

ce. Dediğim gibi, karşımdaki insanın lütfettiği, izin verdiği kadar yaşayacak olsaydım, zaten..."

İlke ve inançları nedeniyle bedel ödediğini düşünen, bu nedenle de işsizliği bir özsaygı yıkımı olarak yaşamayanlardan biri de, başörtüsü nedeniyle öğretmenlikten atılan Nevin. Nevin, işsiz kaldıktan sonra bir süre okulların yakınından bile geçemediğini, okul zili duymanın bile kendisine acı verdiğini anlattı. Üstelik işsizlik onun için ciddi bir ekonomik sıkıntı anlamına da gelmiş. Buna karşın, hiçbir şeyden pişman olmadığını, bütün zorluklara rağmen şimdi olsa yine başını açmama kararını vereceğini söyledi.

Özsaygıyı tahkim etmenin elverişli yollarından biri de ücretsiz çalışma alanları olan sivil toplum kuruluşları ya da hayır organizasyonlarına yönelmek. Eğitimli ve işsizler içinde özellikle de kadınların bu yolu seçtikleri çok sayıda anlatıyla karşılaştık. Örneğin Sevim, başörtüsü nedeniyle işsiz kaldıktan sonra, kendisine benzer durumdaki başka kadınlarla birlikte hem hayır işleriyle uğraşan hem de kadın haklarını savunan bir kuruluşun etkinliklerine katılmaya başlamış. "Meslek hayatımda ayrılma, çıkmış olmak, ne oldu, sivil toplumun işine yaradı, kendimizi burada bulduk. Öyle bir durum oldu." Aynı nedenle öğretmenlikten atılan Nevin de "manevi güç oluyor" diyerek hayır faaliyetlerine yöneldiğini, kendisinden daha kötü durumda olanlara yardım ederek güç bulduğunu anlattı. Sevim'den de Nevin'den de çok farklı bir yerde, farklı nedenlere ve güçlere sahip Aylin de onlarla benzer bir yol seçerek kendisine bırakılan tek yaşam alanını, seks işçiliğini reddetmenin, hayatının kıyısına itmenin yolunu sosyal aktivitelere yönelmekte bulmuş: "İnsan haklarıyla uğraştım. Konuşmamda söyledim, seks işçiliği ne kültür bırakıyor ne hedef bırakıyor insanda, beynini yok ediyor. Beynimi yok etmemek için sosyal aktivitelerimi çoğalttım, Uluslararası Af Örgütü'ne üyeyim, KAOS'ta[11] uğraştım, Pembe Hayat'ı[12] kurduk, orda uğraştım..."

11 KAOS diye kısaltarak bahsettiği örgüt, KAOSGL. Türkiye'deki ilk lezbiyen ve gey örgütü.

12 Pembe Hayat, Ankara'da kurulmuş bir LGBTT dayanışma derneğidir.

Onlar kadar siyasal tanımlı olmasa da sosyal etkinliklerle ayakta durduğunu söyleyen bir başkası, Erdem'di: "Beni bu uzun işsizlik sürecinde çürütmeyen ise, mezunlar cemiyetindeki kültürel faaliyetlerdi. Şiir gecelerini düzenlemek ya da popüler siyaset ya da sanat insanlarıyla yan yana gelmek, bu toplantıları örgütlemek, insana kendini iyi hissettiriyordu. İşe yaramak duygusu sosyal hayvan için önemli. Ben işe yaradığımı ve bir şeyler ürettiğimi hissediyordum. Bu nedenle bu süreçte fazla tahrip olmadım."

İlknur'un anlatısı, özsaygısını tahkim etmeye çalışan ve özdüşünümselliği fazlasıyla yüksek bir öznenin bu süreçte kendini nasıl tahrip edebildiğinin etkileyici bir örneğiydi. İş bulmakta belirli okullardan mezun olmanın bir etkisi olup olmadığını sorduğumuzda, şu cevabı verdi: "Belirli okullardan olmak zaman zaman etki ediyor elbette. Ama bizler gibi kaybedenler, 'yalakalık', 'girişkenlik', 'dilbazlık' gibi özelliklerin belirli avantajlar sağladığını düşünürler. Bunda haset duygusunun bir etkisi vardır muhakkak." İlknur, işsizlik karşısında kendisinin ve kendisi gibi "kaybedenlerin" tepkilerini de değerlendirirken, işsizliği değil, kaybedenleri hedefliyor gibi görünüyor. Bunu, daha sonra tartışacağım gibi, "her şeyden sorumlu olma" diye özetleyebileceğimiz bir duygu durumu ile bağlantılandırabiliriz. Dünyada olup biten şeylerin mağduru olmaktansa, başına gelenleri "hak etmiş" olmayı tercih etmek; bir haksızlığa maruz kaldığını düşünmektense öyle düşünmenin anlamı üzerine sinik (ve can yakıcı) analizler yapmak, bu duygu durumunun tezahürleri. Bunun, aynı zamanda, özsaygıyı sürdürmenin de son derece zorlu bir yolu olduğunu düşünebiliriz...

Bu anlatıların her birinde, iş ve çalışma ile topluma katılmanın yerini bir başka katılım biçimi almış görünüyor. İster kendi haklarını savunmak için olsun ister başkalarına yardım ya da kültürel etkinlikler düzenleme, bireysel hayatın dışına çıkıp ortaklaşa etkinliklerin parçası olmak, özsaygının tahkiminde önemli bir rol oynuyor. Ama İlknur'un örneğindeki gibi, böyle bir tahkimatın hemen her zaman kendine yönelik mesafeli bir bakışla değerlendirilmekte olduğunu da unutmamak gerekir.

Bu bakış, güçlü bir özyıkım aracı olarak da işleyebiliyor ve anlatılarda her zaman yüzeye çıkmasa da, çalışmaktan başka katılım biçimlerinin "güçsüzlerin güçsüz silahları[13]" türünden birer araç olduklarını bize hatırlatıyor.

"Kaçmak ihtiyacı duyuyorsunuz..." Başkalarının gözleri

Erwing Goffman (1986: 17) *Stigma* isimli kitabında, başka damgalanma biçimleri gibi işsizliğin de bu damgayı taşıyan tarafından, dışarıdan açıkça görülebilir bir işaretmiş gibi yaşandığını anlatır: "İşsiz bir adam olarak bilinmek öyle zor, öyle aşağılayıcı ki... Dışarı çıktığımda, gözlerimi indiriyorum, çünkü kendimi tamamen aşağıda hissediyorum. Yol boyunca yürürken, düzgün vatandaşlardan biri olmadığımı, herkesin parmağıyla beni gösterdiğini düşünüyorum. Gayriihtiyari bir şekilde insanlarla karşılaşmaktan kaçınıyorum. Eski güzel zamanlardan kalan tanıdıklar ve dostlar artık o kadar samimi gelmiyor. Karşılaştığımızda beni ilgisizce selamlıyorlar. Artık bana sigara ikram etmiyorlar, gözleri sanki 'Bunu hak etmiyorsun, çalışmıyorsun,' der gibi bakıyor." Böylece işsiz, kendisine yönelmiş aşağılayıcı bakışlar karşısında, kendini gizlemeyi, bu bakışlardan kaçınmayı ister. Çalışmamak, toplumun bir parçası, "düzgün bir vatandaş", değerli biri olmayı engeller, başkalarının gözünde kendi değersizliğini görmesine yol açar.

Uzun yıllar bankacılık yaptıktan sonra işsiz kalan Şükrü örneğin, işsizliğin kendisi için bir utanç kaynağı olduğunu, bu nedenle çevresinden uzaklaştığını anlattı. "Yani bir defa şey, çok büyük bir utanç duyuyorsunuz. Yani toplumdan, insandan kaçmak... kaçmak ihtiyacı duyuyorsunuz... Çünkü yani, daha önceleri, dediğiniz gibi, belli bir statünüz var, belli bir kazancınız var, çevreniz de ona göre oluyor. O çevreyi, kendi ailenizi

13 "Güçsüzlerin silahları, güçsüz silahlardır"... James Scott, *Tahakküm ve Direniş Sanatları: Gizli Senaryolar* (1995, İstanbul: Ayrıntı Yayınları) kitabında böyle der. Tahakküm hiçbir zaman tek yönlü bir süreç değildir ve ezilenler hep bazı gizli senaryolara, stratejilere sahiplerdir. Ama bunun sınırları vardır.

saymıyorum, o çevreyi sürdürebilmek için yine o gelir seviyenizin olması gerekiyor, o çevreye girmek için. Ordan bir kaçış oldu yani, ben kendi adıma söylüyorum, herhalde genelde öyledir, biraz antisosyal olduk o dönemlerde. Çektik kendimizi."

Kendini çekmek, yanıtını veremeyeceği sorularla karşılaşma ihtimalinden de kaynaklanabiliyor. Örneğin Sevim, "Ne iş yapıyor bu kadın, dendiğinde bir cevabının olmaması nedeniyle, mümkün olduğunca düğün, davet gibi etkinliklere katılmadığını söyledi. Hasan, gazetecilerin bir araya geldikleri ortamlarda "İşsiz bir adamın dolaşması sırıtmaya başlar," diye düşündüğü için bu ortamlardan uzak durduğunu söylerken, meslektaşlarının onu her şeyden önce bir "işsiz" olarak göreceklerini ima ediyordu. "Bazen de iş konusunun konuşulmaması için dışarı bile çıkmayan" Ayla, gittiği devlet dairesindeki memurların kendisine acıyarak baktığını hisseden Erdem... Bir tür kaçınma tepkisi geliştirip kendilerini geri çekerek özsaygılarını korumaya çalışan işsizlerdendi.

Yaprak'tan dinlediğimiz bir hikâye, orta sınıftan insanların işsizlik karşısındaki tepkilerinin işsizlerin bu geri çekilip göze görünmeme stratejisini nasıl zorunlu kıldığını anlamamızı kolaylaştırdı. Yaprak, işsiz kaldıktan sonra daha kolay geçinebileceğini düşünerek Antalya'ya taşınmış. Sürekli alışveriş yaptığı dükkânın sahibine çalıştığı banka kapandığı için işsiz kaldığını anlattığında, dükkân sahibi çok şaşırmış ve bankanın neden kapandığını sormuş. Yaprak, bu tepkinin kendisini çok kötü etkilediğini söyledi ve dedi ki: "Ben mi uzaydan geldim, bu insanlar mı uzayda yaşıyorlar diye düşündüm..." İşsizlik rakamlarındaki yüksekliğe, orta sınıf işsizliğinin yapısal bir hal almasına, esnek üretim koşullarına rağmen, okumuş ve meslek sahibi olmuş insanların ancak çok özel durumlarda, kendilerinde bir "terslik" bulunması halinde işsiz kalabilecekleri yolundaki yaygın görüş, kimi durumlarda ciddi incinmelerin, yalıtılmışlığın ve yalnızlığın esas sebebi olabiliyor. Gazeteciyken işten atılan Hasan, iş arkadaşının kendisinin işten atılmış olusunu hiç "kaydetmemesi" karşısındaki incinmesini şöyle ifade etti: "Ya nerdesin, izin mi kullanıyosun, falan dedi. Ya ben

atıldım hatırlarsan, falan dedik. Anlamak istemedi yani. O arada o mazereti üretti, ne yapıyorsun, izinde misin falan dedi..." Engin, benzer bir terk edilmişlik ve değersiz kılınma duygusunu, "Herkes yaşamına devam ediyor, kimsenin umurunda değilsiniz," diye anlattı. İşsizlik, her koşulda insanın başkalarıyla ilişkilerinde incinme kaynağı gibi görünüyor: Sizi dikkate alıp işsizliğinizle ilgili konuştuklarında da, bunu "görmediklerinde" de...

Yaprak'a kendisi çalışmaktayken işsiz insanlarla karşılaştığında ne düşündüğünü sorduğumuzda, "Vallahi eskiden ben de 'çalış senin de olur' düşüncesindeydim ama artık çöp toplayanları bile kendime yakın hissediyorum," cevabını verdi. Necmi Erdoğan'ın bahsettiği "rahatsız edici ezilenler imgesi"nin bir örneğini de arkasına ekledi: "Daha önceleri, çöp toplayanları, dilenenleri, mendil satanları görünce kendi suçlarıymış gibi görürdüm. Atılmadan önceki haftalardan birinde iş çıkışı ne olacağım diye düşünerek eve yürürken, mendil satan orta yaşlı bir kadın kırmızı ışıkta duran bir dört tekerin yanına gidip mendili sürücüye uzatınca, ağlamaya başladım. Yaşam uçurumunun tezatı, mendil satmayacak olsam bile beni o mendil satan kadın ile özdeşleştirmişti." Yaprak'ın mendilci kadını gördüğünde onunla özdeşleşmesi ve ağlamaya başlaması, "mendil satmayacak bile" olsa, kendi konumunun kırılganlığını hissetmesi ile ilişkili bir tepki gibi görünüyor. Burada açığa çıkan kaygı, hem halihazırdaki kırılganlık, hem de geleceğe ilişkin bir yansıtmadır. Mendil satmayacağını bilmenin ama bundan o kadar da emin olamamanın yarattığı bir kaygı. Sianne Ngai (2007: 209), kaygının kapitalist toplumun bugününe ilişkin belirleyici duygu olduğuna işaret eder ve korkudan farklı olarak, "Kaygı ve yansıtma, paradoksal olarak, hiçbir zaman gelmeyecek geleceğin analizinde gerçekliğin ertelenmesi ve saptırılması ile ilişkilidir," der. Ngai'nin bu tespiti doğruysa, geleceği ele geçirilecek bir coğrafya gibi tasarlayan geleneksel orta sınıf duygu dünyasından gerçek bir kopuşa tanıklık ediyoruz demektir. Gelecekle planlayarak ve biriktirerek ilişki kurmak yerine, kaygıyla onu ertelemeye ve saptırmaya çalışmak...

"Bilmekle lanetlenmişiz..." Öfke olamayan öfke

Kent yoksullarının yoksulluk deneyimlerine odaklandığımız bir çalışmada (Erdoğan vd. 2007), insanların içinde yaşadıkları son derece kötü koşullara rağmen, anlatılarında öfke ifadelerine pek ender rastlandığını, rastlandığında da bu öfkenin kendilerine yönelmiş olduğunu fark etmiştik. O zaman bu durumu öznelik konumundan bütün bütün vazgeçmekle, geri çekilmekle ve içe doğru çökmekle ilişkilendirmiştik. Bu çalışmada görüştüğümüz orta sınıf ve eğitimli kadın ve erkekler de öfkeden, özellikle de işsiz kalmalarına neden olduğunu düşündükleri kişileri/kurumları hedefleyen öfkeden hemen hiç söz etmediler. Bunun yerine tıpkı kent yoksulları gibi, onlarda da bir tür geri çekilme, içe çökme var gibiydi. Necmi Erdoğan bu durumu "öznenin kendine biçtiği faillik rolü ile işsizliğin tam da bu failliği hedef alması arasındaki gerilim"le ilişkilendiriyor. İşsizliğin özne olma konumunu sarsması, işsizin "ben" olarak öfkesini dile getirmesini güçleştiriyor. Yani sadece dilde değil, duygularda da tezahür eden bir sancıdan söz etmemiz gerektiği anlaşılıyor. Örneğin Can, kızamadığını, çünkü "bilmekle lanetlenmiş" olduğunu söyledi. Kendisini neden işe almadıklarını, "fazla nitelikli" oluşunun nasıl bir engele dönüştüğünü "bildiği" ve "anladığı" için, tam da işte bu öznelik konumu nedeniyle, öfke duyabilen bir özne olmaktan geri çekiliyor.

Sevim, işsizlikle psikolojik olarak çok rahat başa çıktığını, kendisine yeni yaşam alanları açarak ilişkilerini buna göre düzenlediğini anlatmıştı. Görüşmenin bir yerinde, yeni bir içgörü geliştirdi: "Sen şimdi sorunca aklıma geldi; yani ya pek çok şeyi hani diyorum ya içimde içselleştirdim, çok rahat bir şekilde bu dönemleri atlattım, belki de atlatmanın bedelidir 35 yaşında menopoza girmek. Hiç onu düşünmemiştim..."

Otuz beşinde menopoza girmenin, bütün o "içselleştirilen" sıkıntılara bedeninin verdiği bir tepki olabileceğini fark etmesi için, onca güçlükle tamamladığı eğitiminin sağladığı mesleği yapamamanın onu öfkelendirip öfkelendirmediğini sormamız gerekti. Sevim'in örneğinde, öfkeden çekilerek kurulan özne-

nin bir özne-olmayan değil, tersine, fazlasıyla iradesine sahip, duygularını ve bedenini denetleyebilen bir aşırı-özne konumu olduğunu görebiliyoruz. Tıpkı Can gibi, o da "bilerek" ve "anlayarak", "içselleştirerek", hayatın kendisine getirdiği güçlüklerin üstesinden geliyor...[14]

Eva Illouz (2007: 63-4), kapitalist kültürün genellikle kabul edildiği gibi rasyonel ve duygulardan arınmış değil, tersine, işyerinde, evde ve kendimizle ilişkilerimizde, yoğun duygusallık üreten bir kültür olduğunu iddia eder ve Bourdieu'nun "kültürel sermaye" kavramından yola çıkarak, "duygüsal sermaye" kavramını geliştirir: "Duygusal sermaye, kültürel sermayenin daha geleneksel biçimlerinden –şarap tadımı ya da yüksek kültüre aşina olma gibi– bile daha fazla harekete geçirilebilir bir sermaye türüdür – en azından, habitusun düşünümsel boyutları bakımından." Ona göre Viktoryen duygusal kültür kadınları ve erkekleri kamusal ve özel alanlar ekseninde ayırmışken, yirminci yüzyılın terapötik kültürü, duygusal hayatı işyerinin odağına yerleştirerek bu sınırları yeniden bulanıklaştırır. İletişimsel becerilerin düşünümsellikle desteklendiği, dolayısıyla, duygular üzerindeki denetimin eskisi gibi onları bastırarak değil, belirli tarzlara uydurarak sağlandığı bir habitus içinde, öfke gibi olumsuz sayılan bir duygunun denetimsizce salınması uygunsuz kaçacaktır. Bunun yerine "bilmekle lanetlenmiş" özne, kendi işsizliğini "anlar" Hatta o kadar anlar ki, üzerindeki pahalı deri ceketin karşısındaki insanlar üzerinde ne türden bir etki yapabileceğini kestirir, daha önce kendisinin yanında çalışmış birinin şimdi onu çalıştırmaktan duyabileceği kaygıya hak verir... Ya da Merve'nin yaptığı gibi, kendi depresyonunu mizahileştirir ve sanki depresyonun üzerine çıkmış gibi hisseder böylece: "Ve ağustostan beri de size demiştim ya daha önce, evde laktik asit nötralizasyonu yapıyorum. Uyuyorum yani! Tamamen uyku yani. Bu depresyon habercisi sanıyorum."

14 Richard Sennett, *Karakter Aşınması* kitabında yıllarca hademelik yaparak çocuklarının sınıf atlamasını sağlayan Enrico'nun oğlu Rico'dan söz eder. Rico, iş hayatındaki bütün belirsizliklerle ve yıkımlarla, bunların sorumluluğunu kendi üstüne alarak, hepsi sanki kendisinin denetimindeymiş gibi davranarak başa çıkar...

Selami'nin kendi öfkesini "feveran" olarak niteleyip geçici ve savunulamaz bir durum olarak anlatması da bu türden bir öfke kontrolünün örneği olarak düşünülebilir; öfkeyi kontrol etmenin yolu, içinde bulunduğu durumdaki kendi payını abartarak üstlenmek, böylece sorumluluk sahibi biri olarak, başkalarına öfke duymaya hakkı olup olmadığını sorgulayarak duyguyu "zihinselleştirmek": "Ortada bayrak gibi... Ortada dolaşmana gerek var mı dediğim dönem oldu. Şey dediğim dönem oldu ya acaba bu memlekette acaba ben mi bir şey fraksiyona dahil olmamışım ki hayatım boyunca yani böyle bağımsız, öznel... (...) hâlâ bunları sorguluyorum. Şundan şey yapmadım. Bütün bunların bu yükün bana ağır geldiği bir dönemde bunu niye böyle yaptım deyip hani bunu bir tür feveran ederek hani bunu dışa vurduğum zamanlar da olmuştur mutlaka."

Öfkenin yönelebileceği somut birinin ya da birilerinin yokluğu da böyle bir ifade sıkıntısına yol açabiliyor. Doğrudan karşılarında gördükleri insanların daha büyük bir sistemin parçaları, tezahürleri olduklarına ilişkin bir bilinç, öfkenin onlara yönelmesini engelliyor. Can'ın dediği gibi, "bilmekle lanetlenmiş" oldukları için, kolay hedeflere yönelmeyi başaramıyorlar. Örneğin Şükrü, bir yandan çalıştığı bankanın içinin boşaltılması ve bunu yapanların yargılanmaması karşısında öfke duyduğunu söylerken, diğer yandan da "Ama nasıl diyeyim, yani öfkenizi kusacak bir şey yok veya çok şey işte, devlete mi kusacaksınız, yani karşınızdaki insan, muhatabınız yok," diyerek kendi öfkesini bir anlamda "sönümlendiriyor"

"O kadar detaya girmedim..." İçe çökme

İçinde bulunduğu durum da dahil olmak üzere dünya ve kendi üzerinde denetimi elde tutma ihtiyacı ve zorunluluğu, bu ihtiyacın karşılanmasını mümkün kılacak güçten yoksun biri için, görüşmelerde "sıkıntı" olarak adlandırılan durumlara yol açıyor. Bu "sıkıntı"nın içeriğini tam olarak anlamamızı sağlayacak herhangi bir anlatı yok. Erdoğan'ın da "Sancılı Dil, Hadım Edilen Kendilik ve Aşınan Karakter" bölümünde belirttiği gibi,

beyaz yakalı işsizler anlatılarından kendi izlerini titizlikle siliyor, gündelik deneyimlerini kavramsallaştırarak ifade ediyorlar çünkü. Bunun sadece "dışarıya" karşı yürütülen bir strateji mi yoksa kendiliklerinin yapısal bir parçası mı olduğu sorusunun yanıtını vermek zor. Serdar'ın anlatısı, kendi duygularını ve gündelik sorunları "detay" olarak ötelemenin iyi bir örneğiydi: "O kadar detaya girmedim. Detaya girince şey oluyorsun. Çünkü çıkmaz oluyor..."

Seher, çalıştığı banka şubesinde ortaya çıkan bazı yolsuzluk suçlamaları nedeniyle işini kaybetmiş. Kendisiyle birlikte çok sayıda banka çalışanı da ayrılmak zorunda kalmış. Uğradıkları haksızlık nedeniyle bankaya dava açmışlar ama dava süreci, işsizlikle de birleşince çok zor bir dönem haline gelmiş. Seher, içinde bulunduğu ruh halini "Depresyon hali bile denebilir," diye anlattı. "Tabii bizim işsiz kalmamız çok kötü bir sebeple olduğu için depresyon hali bile denebilir belki ona. Hep ben şey diyordum, karakterimiz zayıf olsa intihar bile edilir yani... Arkadaşlarımla böyle konuşuyorduk. Hepsi aynı fikirdeydi. Şimdi bile kötü olabiliyorum (ağlıyor)."

"Karakterimiz zayıf olsa intihar bile edilir," diyen Seher'in ruh hali ayrıksı görünmüyor. İntihardan söz etmese de kendi durumunu "insan bile olmama"yla tanımlayan Lerzan'ın anlatısı, işsizliğin yol açtığı "sıkıntı"nın derinliğine ilişkin bir fikir veriyor. İşsiz kalmayı "kendinden çıkma" olarak görmesi, çalışmayı kendiliğinin temel bir niteliği olarak gördüğüne işaret ediyor: "Yani bir kere kendinizi birey hissetmiyorsunuz, hani birey hissetmiyordum; çünkü sürekli bir suçlama haliydi. Hani niye ki, niye ben, hani ne hatam var, hani bir sorun var... O yüzden de şey, kötü bir süreç ve pek çok şeyi düşünüyorsunuz... (...) Bunların hepsi bir araya geldiği zaman da korkunç, kendinizden çıkmış bir insan haline geliyorsunuz. Yani bir insan bile olmuyorsun bana sorarsan. Yani kötü bir süreç gerçekten işsizlik..."

Çalışmamak, "hiçbir şey yapmamak" olarak yaşandığında, bunun etkisi ağır oluyor; daha önce de değindiğim gibi, işsizlik döneminde özsaygısını korumanın bir yolu olarak sivil toplum ya da hayır etkinliklerine katılanların gayet berrak bir şe-

kilde söyledikleri gibi, insanın kendisini toplumsallığın işe yarar bir parçası olarak görebilmesi, işsizliğin yarattığı sıkıntıyı hafifletebiliyor. Kerem için işsizlik, hiçbir şey yapmamak. Böyle olduğu için de "moralinin dibe vurduğunu" ifade ediyor. Zeliha, çalışmamanın ve "hiçbir şey yapmamanın" bir başka boyutuna, gündelik rutinlerle ilişkisine değinerek, bu rutinlerin önemine dikkatimizi çekiyor: "Depresyon başlangıcı tanısı konabilecek şekilde var yani şu an, bende de var, çünkü yani hani düzensiz yaşıyorsunuz işte, kaçta kalktığınız belli değil, ne yaptığınız belli değil, bir süre sonra zaten beyin de plan yapmayı unutuyor hani yavaş yavaş...(...) Şimdi kendimle ilgili plan yaparken mesela zorlanıyorum, en basitinden bu var, daha kötüsü işte şevksizlik var, motivasyon eksikliği var, işte hani genellikle kendime bir yön veremiyorum..." Hatice, bu durumu "hayatının terazisi kalmaması" olarak niteliyor ki çalışmanın temel ölçü olduğu herhalde bundan daha açık ifade edilemezdi: "Yani işsizliğin kötü tarafı benim için sadece para almamak değil; hayatımın şeyi, bir terazisi kalmıyor yani... Hayatım böyle koca bir boşluktan ibaret gibi oluyor. O da çok kötü bir duygu. O yüzden de hani evden çalışmalı işler de çok iyi bir şey mi emin değilim ondan da." Hatice, dikkat edilirse, işsizlikten değil, işe gitmekten söz ediyor. Yani para karşılığı evden çalışmanın doldurамayacağı bir boşluktan. Bu da çalışarak toplumsallaşmanın azalmayan önemine dikkatimizi çekiyor. Bir yere ait olmak, meslek sahibi insanlar için, somut olarak bir işyeriyle bağlantılı gibi görünüyor. Böyle bir bağlantıyı kaybettiklerinde, "terazilerini" ya da koordinatlarını da kaybediyorlar.

İpek, Türkiye ortalamasının çok üzerindeki eğitimine ve becerilerine rağmen, kendisini "vasıfsız" olarak gördüğünü söyledi. Görüşmenin bütününe baktığımızda, bu "vasıfsızlık" nitelemesinin kişisel donanımdan çok, aidiyetle ilişkilendirildiği anlaşılıyor. Nitekim kendi vasıfsızlığından bahsettikten hemen sonra, "Sahip olduğum vasıflar bu ülke içinde iş bulmamı sağlayacak şeyler değiller," diye ekleme ihtiyacı duyması, esasen vasıfsızlığı değil, "ihtiyaç duyulmama"yı ve ait olmamayı kastettiğini düşündürüyor.

Zeliha'nın söyledikleri de ihtiyaç duyulmama ve ait olmama ile ilgili gibi görünüyor: "Kendimi, kendimi buraya ait, yani buraya bağlı hissetmiyorum çok fazla, buradaki insanlara bağlı hissediyorum ama yani insan, insanlardan kastım, yakın çevreme bağlı hissediyorum, onun haricinde hani çok fazla bağlılığım yok."

Eğitimli ve meslek sahibi insanlar için ihtiyaç duyulmadığını hissetmenin anlamı ve ihtiyaç duyulma ile ait olma arasındaki yakın bağ üzerine düşünmek, Türkiye'de orta sınıfın hangi koşullar altında doğduğu ve ne türden bir misyonla donandığı hatırlandığında, toplumsal değişim ve sonuçları hakkında analiz yapmaya iyi bir giriş olabilir gibi görünüyor.

Sonuç

İşsizlik, hele de çalışmanın toplumsal aidiyetin kurucu parçası olduğu durumlarda, ağır bir travma sebebi. Kişilerin özsaygılarının örselenmesine, aidiyet duygularının zayıflamasına neden oluyor. Bu nedenle, işsizlik deneyimini anlayabilmek için, bu travmanın bireyler tarafından nasıl yaşandığı ve nasıl anlatıldığını dikkate almak gerekli.

Beyaz yakalı işsizler duygularından ancak belirli bir mesafelenmeyle, kavramsallaştırarak bahsedebiliyorlar. Dolayısıyla, duyguların ancak böyle bir işlemden geçirilmiş halleriyle karşılaşabiliyoruz. "Sıkıntı" ya da "depresyon denebilecek bir şey" gibi adlandırmalarla anlatılan duygu durumu, genellikle kişilerin kendilerine yönelmiş bir öfke ile harmanlanmış biçimde yaşanıyor. Orta sınıftan kadın ve erkekler, kendilerine ilişkin her türlü olumsuzluğun sorumlusu olarak kendilerini görüyorlar; bu, olumsuzluklarla başa çıkabilmenin ve özsaygıyı koruyabilmenin sıkça başvurulan bir yolu olduğu kadar, orta sınıf kişiliğinin örgütlenmesinde de önemli bir bileşen gibi görünüyor. Duygusal sermaye, sadece duyguların denetim altında tutulmasında gösterilen başarı ile değil, öfke gibi "olumsuz" duyguların zihinsel süreçlerden geçirilerek ehlileştirilmesi, "farkındalık" türünden yeni denetim mekanizmalarının kullanılabilmesi, ki-

şinin sadece yaptıklarının değil, duygularının içeriğinin de sorumluluğunu üstlenmesi ile ilişkili bir sermaye türü.

Görüşmelerin analizinden elde ettiğimiz diğer bir önemli sonuç, orta sınıftan insanların gelecekle kurdukları ilişkinin değişmekte olduğu. Geleneksel olarak, orta sınıflar planlayarak, biriktirerek, eğitim yatırımlarıyla, geleceği "fethetmek" isterler; bunu yapabileceklerine güvenirler. Oysa bizim yaptığımız görüşmelerde, gelecek bırakın fethedilmeyi, getireceği her türlü belirsizlik karşısında kaygı duyulan bir zaman. Bunun yalnızca işsizlerle ilgili bir durum olup olmadığı sorusu, ancak orta sınıfın duygu dünyası hakkında yapılacak daha geniş çalışmalarla yanıtlanabilir. Eğer böyleyse, o halde yeni kapitalizm döneminde orta sınıfların konumu temelden değişmekte demektir. Prekarizasyonun kişilik örgütlenmesi üzerindeki etkisi, Türkiye'deki orta sınıfların özgül tarihi de hatırlandığında, son derece verimli bir sorun alanı olarak önümüzde duruyor...

KAYNAKÇA

Chodorow, Nancy (2005): *Duyguların Gücü/Psikanalizde, Cinsiyette ve Kültürde Kişisel Anlam*. Metis Yayınları, İstanbul.

Goffman, Erving (1986) *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Touchstone Book, New York.

Illouz, Eva (2007) *Cold Intimacies: The Making of Emotional Capitalism*. Cambridge: Polity Press.

Illouz, Eva (2008) *Saving the Modern Soul: Therapy, emotions, and the Culture of Self-Help*. University of California Pres, Berkeley.

Hardt, Michael (2006) "Introduction", *Radical Thought in Italy* içinde, *Radical Thought in Italy* içinde, (der) Paolo Virno ve Michael Hardt. University of Minnesota Pres, Minneapolis.

Lafargue, Paul (2010): *Tembellik Hakkı*. Çev: Feyyaz Şahin. Sarmal Yayınları, İstanbul.

Ngai, Sianne (2007): *Ugly Feelings*. Harvard University Pres, Cambridge.

Nussbaum, Martha (2004): *Hiding From Humanity: Disgust, Shame and the Law*. Princeton University Pres, Princeton.

Virno, Paolo (2006): "The Ambivalence of Disenchantment", *Radical Thought in Italy* içinde, (der) Paolo Virno ve Michael Hardt. University of Minnesota Pres, Minneapolis.

AYRIMCILIK BAĞLAMINDA BEYAZ YAKALI İŞSİZLİĞİ

İLKNUR ÜSTÜN

Ayrımcılık, toplumsal yaşamın her yanına sirayet eden, insanlar arası ilişkiyi, toplumsal örgütlenmeyi, hukuk sisteminin işleyişini içeren, çok boyutlu bir süreçtir. Kendini ilişkilerin kuruluş biçiminden zihinsel süreçlere, davranışlara kadar birçok yerde gösterir. Ayrımcılık bir kavram olarak toplumsal ve politik alanlarda yaygın olarak kullanılmasına karşın genel olarak kabul görmüş net bir ayrımcılık tanımı yoktur. Temel insan hakları dokümanları da ayrımcılık tanımı yapmazlar. Ayrımcılık türleri ve pratiklerini tanımlarlar ve bunların moral ve hukuki olarak ortadan kaldırılmasını hedeflerler. Bu kapsamda ayrımcılığı bir toplumsal gruba yönelik ve o gruba ait insanlar için moral ve maddi olarak negatif ve dezavantajlı sonuçlar yaratan tavır, pratikler ve politikalar olarak tanımlayabiliriz.

Ayrımcılık bir gruba yönelir, bir toplumsal kimliği nesne kılar. Ayrımcılığın varlığı bir toplumsal grubun, kimliğin nesnel varlığı dolayısıyla değildir. Ancak ayrımcılık, grupları, kimlikleri hazır bulan, ayrışmanın toplumsal temellerinden kaynaklanır. Cinsiyetçilik, ırkçılık gibi nesnesi ile bütünleşmesi ve bu bütünleşmenin derecesi tarihsel bir süreçtir. Ayrımcılığa eşlik eden ve ayrımcılık türlerine çehresini kazandıran toplumsal pratiğin tümü (toplumsal önyargılar, moral değerler, gelenek-

lere ve hatta *apartheid* gibi hukuki ifadelere dönüşen formları) daha altta çalışan toplumsal farklılaşma mekanizmalarının dolayımlarıdır. Bu dolayımların günlük hayattaki tezahürleri, ayrımcılığın görünür pratikleri bize alttaki farklılaşma mekanizmalarının tüm hikâyesini anlatmayacaktır. Her ayrımcılık pratiğinin kökte bir toplumsal grubu ve o toplumsal grubun toplumsal eklemlenme mekanizmaları içinde dezavantajını (veya dezavantajlarını) hazır bulduğunu söyleyebiliriz. Bu dezavantajlar her zaman bir ayrımcılık pratiğinin konusu haline gelmezler. Tarihsel olarak eritilebilirler ya da yerleşebilirler. Bir toplumda egemen olan bir kimlik diğer toplumda ayrımcılığın nesnesi olabilir. O halde ayrımcılık aynı zamanda bir toplumsal yerleştirme mekanizmasıdır. Eşitsiz ve hiyerarşik olarak yapılanan bir toplumsal yapıda işleyen bir yerleştirme mekanizması. Yani ayrımcılık içinde yeşerdiği toplumun kalıbını alan bir toplumsal pratiktir. Bu anlamda daha altta çalışan toplumsal farklılaşma mekanizmalarının bir dolayımıdır. Toplumlar ayrımcılık dolayısıyla eşitsiz ve hiyerarşik yapılar değillerdir. Tersine ayrımcılık eşitsiz ve iktidar ilişkilerince şekillendirilen bir toplumsal yapı içinde imkânlıdır. Ayrımcılığa uğrayan toplumsal grupların dezavantajı en başından itibaren iktidar ilişkilerinde dezavantajlı olmaları demektir. Bu kalıbı aldığı için ayrımcılık "toplumsal farklılaşmayı inşa eden" bir eğilimdir. (Göregenli, yay. haz.). Bu yüzden daha "gelişmiş, zengin ve demokratik" ülkelerde aşındırılmış olan ayrımcılık türleri hemen herkesin bildiği ve çekindiği gibi "şartlar kötüleştiğinde" ya da değiştiğinde kolaylıkla yeniden hortlayabilir. Tarihsel olarak uzun dönemli ayrımcılık kurbanı toplumsal grupların geliştirdikleri en temel stratejilerden biri, gene bu yüzden, saklanma stratejisidir.

Göregenli çalışmasında "Ayrımcılık, önyargıyla yaklaşılan bir dış grubun, iç grupla ilişkisini imkânsız kılacak şekilde sosyal ya da fiziksel olarak uzakta tutulması ve bunun göreceli olarak kalıcı olması biçiminde ortaya çıkan, esasta sosyal farklılaşmayı inşa etmeye yönelik bir eğilimdir," diyor. Ayrımcılık konusunda belki en öne alınması gereken vurgulama, ayrımcılığın eşitsiz ve hiyerarşik bir toplumda gerçekleşebileceğini ise

Göregenli, "Fakat bütün bu süreçte, toplumsal grup ve katmanların çeşitli özellikleri açısından bir hiyerarşi içinde örgütlenmiş, bu hiyerarşi algısının en azından zihinsel düzeyde gerçekleşmiş olması gerekmektedir. Eğer, eşit ve adil bir toplumsal örgütlenme söz konusuysa, önyargıdan söz etmek belki yine mümkün olabilir fakat ayrımcılık gerçekleşmeyebilir," şeklinde aktarıyor. Ayrımcılığın toplumsal kökleri hakkında bir anlama çabası hemen herkes tarafından eşitlik ve adaletin vitrine konulmasına karşın toplumların bir türlü "eşit ve adil" olamama konusunun irdelenmesi demektir. Göregenli aynı kitabına koyduğu "Dünyada yoksulluktan başkası yalan..." başlıklı okuma parçasında bu irdelemeyi şu çarpıcı sözlerle yapıyor: "Çok eskiden beri bildiğim ve hâlâ durup düşünüp yeniden bildiğime inandığım bir şey var: Sınıf çelişkisi ve –sınıfların niceliksel ve niteliksel olarak içeriği ve anlamı nasıl değişmiş olursa olsun–, hayatın mülkiyet temelinde sınıfsal bir hiyerarşiye dayalı olarak örgütlenmesi, bu hayat tasavvurunun dayattığı adaletsizlikler, bütün diğer adaletsizliklere kendiliğinden bir mecra oluşturur. Bunu, bütün kötülüklerin kaynağını bulmak ve en basit formülü yeniden keşfetmiş olmanın rahatlığına ulaşabilmek için yazmıyorum –bu bir zamanlardı ve çok daha mutluydum doğrusu–, sadece, bu hiyerarşinin diğer bütün hiyerarşilerin ortak paydasını oluşturduğunu vurgulamak istiyorum." Bu bakış Göregenli'nin işaret ettiği gibi hayatımızı (ve anlama çabalarımızı) kolaylaştırmayabilir. Ama en azından algılardan, önyargılardan, toplumsal pratiklerden, dilden bahsederken bunların salt verili şeyler olmadığını, anlayışın eninde sonunda eşyaya dönüştüğünü, dolayısıyla kabul ve seçimlerimizin naif ve basit görünseler de her zaman önemli olduğunu hatırlatır.

Bu yüzden biz ayrımcılığın görünür ve tanımlanabilir alanı içinde kalmaya, ayrımcılığın her türüne karşı mücadelenin günlük olanı merkeze alan karşı toplumsal tavırların, karşı ahlaki değerlerin geliştirilmesi olduğuna, muhalif politik bir hareket olduğuna/olması gerekliliğine dikkat edeceğiz. Genel olarak kabul görmüş bir ayrımcılık tanımı olmadığı gibi genel ve soyut bir "ayrımcılığa karşı mücadele" de tanımlı ya da en azın-

dan kullanışlı değildir. Ayrımcılığa karşı mücadele her zaman özneleri, nesneleri, mekânı ve şimdi'si belli ve tanımlanmış bir mücadele olmalıdır.

Ayrımcılığın işsizlik gibi bir başka toplumsal mekanizma ile kesişimlerini incelerken neden-sonuç ilişkileri konusunda dikkatli olmak gerekir. Türkiye'nin taraf olduğu ayrımcılık (iş ve meslek) konusundaki ILO sözleşmesi bu iki olguyu aşağıdaki gibi bir araya getiriyor:

> Bu sözleşme bakımından "Ayrım" deyimi; ırk, renk, cinsiyet, din, siyasal inanç, ulusal veya sosyal menşe bakımından yapılan iş veya meslek edinmede veya edinilen iş veya meslekte tabi olunacak muamelede eşitliği yok edici veya bozucu etkisi olan her türlü ayrılık gözetme, ayrı tutma veya üstün tutmayı, ...ifade eder.[1]

Bu yazıda ayrımcılıkla işsizlik/nitelikli işsizlik arasında ilişki kurmaya çalışacağız. Başlangıçta bu iki mesele, ilişkilendirilmesi son derece zor görünse de olgusal bir inceleme birçok beraberliğin, etkilemelerin yan yana geldiğini gösteriyor. Ayrımcılığa uğrayan gruplara yönelik araştırmalarda temel konulardan birinin istihdam olması tesadüf değil. Tek tek baktığımızda birinin içerdiği kavramlar (ekonomik değerler, kriz, piyasa, büyüme, ...) ile diğerinin içerdiği kavramlar (önyargılar, dışlama, tahakküm, hiyerarşi, iktidar, ...) ve birinin tarihi ile diğerinin tarihi apayrı gibi görünüyor.

Ayrımcılığın iş edinme ve çalışma hakkı alanlarından temizlenmesi (ve mücadelesi) işsizliği bir toplumsal mekanizma olarak bertaraf etmez. Aynı şekilde işsizliğin yok edilmesi, mantıki olarak ayrımcılığın toplumsal temellerini ortadan kaldırmaz. Ancak ayrımcılık ile işsizlik arasında görünür kesişim alanları vardır. Bu karışıklığı netleştirecek anlama biçimi ayrımcılığın genel bir resmi üzerinden değil ama bu görünür kesişimlerden, farklı ayrımcılık pratikleri üzerinden ve her birinin işsizlik alanına taşıdığı "toplumsal farklılaşma", "toplumsal iktidar" yansımalarından çıkarılabilir.

1 http://www.ilo.org/public/turkish/region/eurpro/ankara/about/ilo_111.htm

Öte yandan işsizliğin konu edinildiği herhangi bir standart (kullanılabilir) rapor temel meselenin büyüme olduğundan, yeni iş alanlarının açılmasından bahsedecektir (TÜSİAD, 2005). Hatta derin toplumsal meselelerin kökünde "iş ve aş" yoksunluğunun yattığı argümanı genellikle en az itiraz alan argümandır. Bu argüman zihinsel olarak bizi ayrımları, "bölünmüşlükleri" ikincilleştiren ve geriye iten bir toplumsal algıya zorlar. Bu algı açısından bir eksiklikler, yetersizlikler dünyasındayız ve bu dünyada sorunlar rasyonel çözümlerini sanki kendiliğinden ifade ederler. Her sorun aslında yatırım sorunudur, gelişme sorunudur, eğitim sorunudur ve belli bir yapısal gönderme içerir. Öte yandan ayrımcılık, farklılaşmaları kendi değerleri ve yargılarıyla ortaya koyan bir şey ise her ayrımcılık türünün iş ve işsizlik alanlarında piyasanın doğrudan "yönelim"leri ile üst üste gelmediği de vakidir. Dahası ayrımcılığa karşı mücadele kimlik tanımlarının ve kimlik mücadelelerinin tersine işleyebilir, bir toplumsal entegrasyon mekanizması olarak çalışabilir.

Bu yüzden önce olgulara, işsizlik ve ayrımcılığın kesişme hallerine bakacağız. Sonra bu kesişme hallerinden çıkan algılara, davranış kalıplarına geçeceğiz. Sonuç bölümünde deneyimlerden çıkan öneriler ele alınacak. Çalışmamız hepsinden bir şeyler öğrenebilmeyi hedefliyor.

Bu çalışmada, beyaz yakalı işsizlerin anlatıları üzerinden ayrımcılıkla işsizlik arasındaki ilişkiyi ortaya koyarken, aynı zamanda, kişilerin bu ilişkiyi nasıl yorumladıkları, kendilerine nasıl bir hareket alanı yarattıkları, yaşamlarını sürdürmeye çalışırken geliştirdikleri stratejiler, dayanışma ağları, yararlandıkları araçları da görmeye çalışacağız. İşsizlerin bir yandan ayrımcılık konusundaki duyarlılık ve farkındalık düzeyini görmeye, bunu kendi işsizlik deneyimleriyle ne kadar ilişkilendirdiklerini anlamaya çalışırken diğer yandan ayrımcılığın hangi formlarda kurulup, ne tür tanımlamalarla oluşturulduğuna bakacağız. İş yaşamında, iş arama ve bulma süreçlerinde ne tür dışlama mekanizmalarının işlediği, nasıl önyargıların devreye girdiği, bu önyargıların hangi formlarda ifade edildiği sorularına ya-

nıt bulmaya çalışacağız. Aynı zamanda ayrımcılığın meşrulaştırılmasında, yaygınlaştırılmasında kullanılan araçları görmeye çalışacağız. Yaptığımız görüşmelere, medyaya yansıyan haberlere, bazı araştırma ve raporlara dayanarak çeşitli ayrımcılık örneklerine yer vermeye çalışacağız.

İşte ve işsizlikte ayrımcılık halleri

Bazı araştırmalar, medyaya yansıyan haberler ve yaptığımız görüşmeler gösteriyor ki bir gruba aidiyet, çalışma yaşamında, işsizken farklı tutum ve davranışlara maruz kalmaya hatta işsizliğe yol açabiliyor. Yani insan cinsiyeti, cinsel kimliği, etnik kimliği, dinsel inanışı, bedensel ya da zihinsel farklılığı (engelli olması), sınıfsal durumu nedeniyle daha dezavantajlı oluyor. İstatistiklerde bunların bazılarını kısmen görsek de bazılarına ilişkin bir veriye rastlamak hiç mümkün değil.

Yaptığımız görüşmelerde ayrımcılığın temel tezahürlerinin yanı sıra yaşa dayalı ayrımcılık gibi daha ikincil alanlarda da kendini gösterebilmesi ayrımcılığın nesnel alanının aslında işsizliği de belirleyen daha derin bir toplumsal kökte kesiştiğinin örneği olarak yorumlanabilir. Dahası işsiz olmanın kendisi bir ayrımcılık alanı olarak ortaya çıkabiliyor. Uzun süreli işsiz kalmak toplumsal hiyerarşide ciddi bir seviye kaybı, edinilmiş sosyal alanlardan çıkarılma ve dışlanma gibi ciddi sonuçlar yaratabiliyor. Erkan'ın ifade ettiği gibi: "Ama farklı hayatlar yaşadığınızı düşünüyorsunuz, onların işi var sizin yok, farklı, onlar başka bir dünya yaşıyor siz başka bir dünya yaşıyorsunuz."

Buna karşın ayrımcılığı piyasanın doğrudan mekanizmaları olarak yorumlamak yanlış olacaktır. Ayrımcılık ve işsizliğin ortak nedenleri olsa da her ayrımcılık türü bir bakıma kendi tarihine sahiptir ve ayrımcılık pratiklerini ayrı ayrı ele almak ve işsizlik ile kesişimlerine bakmak, girişte belirtildiği gibi, bize doğru yöntem olarak gözüküyor.

Cinsiyet ayrımcılığı: Kadınlar ve erkekler

Cinsiyetler arası eşitsizliğin, cinsiyet temelli ayrımcılığın bir göstergesi olarak TÜİK'in kadın ve erkeklerdeki işgücü ve istihdam oranlarına bakmakta fayda var.[2] 2009 verilerine göre kadınların işgücüne katılım oranları %26, istihdam oranı %22,3'tür (KSGM, 2010: 21). Kadınların işgücüne katılım oranlarında nispeten bir yükselme olsa da bu durum istihdama aynı biçimde yansımamakta, tersine gerilemektedir. Nitekim kadın istihdamının 2008 yılı ortalaması % 24,5'tir (TÜİK, Aralık 2008). Türkiye'de kadınların en çok istihdam edildiği alan hâlâ tarımdır. Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi'nin 2009 raporuna göre, kırsal alanda kadın istihdamı son 6 yılda %41,5'ten %31,5'e düşmüştür. (KEİG, 2009: 11).

Türkiye İstatistik Kurumu'nun 2010 verileri Türkiye'de yaklaşık 12 milyon kadının "ev hanımı" tanımlaması içinde, istihdamın dışında kaldığını gösteriyor. İstihdamda yer alan 100 kadından 58'i herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı değil (KSGM, 2010).

Dünya Ekonomik Forumu'nun (WEF) açıkladığı "Küresel Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği 2010"[3] başlıklı rapora göre, Türkiye ekonomik katılım ve fırsatlar açısından 134 ülke arasında 131. sırada. Türkiye'den sonra gelen 3 ülke; Yemen, Suudi

2 TÜİK, 2010 yılı Ekim döneminde Türkiye genelinde işgücüne katılma oranını %48,8, istihdam oranını %43,2, işsizlik oranını ise %11,6 olarak açıklamıştır. Bu oranların cinsiyete göre dağılımını ancak mevsim etkilerinden arındırılmamış haliyle görüyoruz. Yani aynı dönemde mevsim etkileriyle işgücüne katılım oranı %49 iken, erkeklerde işgücüne katılma oranı %70,8, kadınlarda ise %28'dir.Yükseköğretim mezunu erkeklerde %84,8 olan işgücüne katılma oranı, kadınlarda %71,6'dır. Lise altı eğitimlilerde işgücüne katılma oranı; erkekler için %69,7, kadınlar için % 24,1'dir. İstihdam edilenlerin %71,5'i erkektir. Burada dikkat edilmesi gereken mevsim etkilerinden arındırılmamış verilerin, oranları yükselttiğidir. Yani kadınların işgücüne katılım oranının%28'den daha düşük olduğunu söyleyebiliriz. Herhangi bir sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı olmadan çalışanların oranı %43,5'tir. (TÜİK *Haber Bülteni*, Sayı: 14, 17 Ocak 2011, *Hanehalkı İşgücü Araştırması 2010 Ekim Dönemi Sonuçları* (Eylül, Ekim, Kasım 2010)). TÜİK Ekim 2010 verilerine göre, yükseköğretim mezunu işsizlik oranı %11,8'dir. (http://www.tuik.gov.tr/Gosterge.do?metod=Ilgili Gosterge&sayfa=giris&rid=3580)

3 http://www.weforum.org/en/Communities/Women%20Leaders%20and%20Gender%20Parity/GenderGapNetwork/index.htm

Arabistan ve Pakistan. Bu sıralama yapılırken işgücü piyasasına katılım oranı (kadın %26, erkek %74), yöneticiler ve üst düzey çalışanlar arasında kadın oranı (110. sırada. Kadınlar %10, erkekler %90), benzer işe eşit ücret oranı (105. sırada) ve tahmini gelire (125. sırada) bakılmış. Türkiye'nin sıralamada en gerilere düşme nedeni cinsiyetler arasındaki büyük fark.

Tüm veriler, kadınların istihdamdan dışlandıklarını gösteriyor. Kadınların eğitim olanaklarından dışlanması, belli iş ve mesleklere uygun görülmeleri, "kadın işi" olarak belirlenen alanların/işlerin anlamı ve değerinin düşüklüğü, kadınlar ve erkekler arasındaki ücret farklılığı, görev dağılımında adil davranılmaması, ekonomik kriz dönemlerinde önce kadınların işten çıkarılması, başta kayıt dışı sektör olmak üzere düşük ücret ve statülerde çalıştırılmaları, işyerinde tacize, mobbinge maruz kalmaları, bakım hizmetlerinden sorumlu tutulmaları, işyerlerinde kreş olmaması, esnek ve güvencesiz çalışmanın bir tür kadınlaşan çalışma biçimi olması ve değersizleşmesi... Birbiriyle ilişkili olan bu ayrımcılık mekanizmaları, kadınların istihdamı sorununun da temel unsurları.

Kadınlar eğitim olanaklarından yararlandıkça istihdam edilme şansları artsa da kadınların istihdam alanında karşılaştıkları dezavantaj ve eşitsizlikler sürüyor. EMO üyesi mühendislerde işsizlik oranı %10 iken kadınlarda bu oran %17,1'dir. 2008 sonu verilerine göre TMMOB'un 343.000 üyesinin 63.616'sı kadın. Elektrik Mühendisleri Odası (EMO) İstanbul Şubesi Yönetim Kurulu üyesi Pınar Hocaoğulları, TMMOB Kadın Kurultayı'ndaki konuşmasında, mühendis kadınların istihdamı ve çalıştırılma koşulları hakkında şunları söylüyordu: " eşdeğer işi yaptığımız halde eşit ücret alamıyoruz. Daha düşük ücretlerle çalışıyoruz veya yapmak istediğimiz işi yapamıyoruz. Çünkü yapmak istediğimiz işler çoğu zaman kadına göre olmayan işler arasında tanımlanıyor. Az beceri gerektiren, daha çok tekrar süreciyle yürüyen işlerde istihdam ediliyoruz. İşsizlik öncelikle kadınlar için bir tehdit oluşturuyor. Yani işsizlik oranının yükseldiği ekonomik koşullarda öncelikle kadınlar işten çıkarılıyor" (TMMOB, 2009: 13).

Öyle görünüyor ki eğitimin kadınlara kazandırdığı istihdam avantajları daha yüksek niteliklere sahip olmanın getirdiği kümülatif avantajlardır. Bu kümülatif etkinin cinsiyet ayrımcılığını aştığı ise hiçbir şekilde söylenemez. Tersine eğitim süreci, kadın/erkek meslekleri ayrımının yeniden üretim alanıdır. Ya geleneksel kadınlık rolleriyle ilişkili alanlara kadınların yönlendirilmesi ya da kadınların fazlalaştığı mesleklerin kadınlaşan alanlar haline gelmesi söz konusu. Örneğin, kız öğrenciler göreli olarak mimarlık, tasarım, kimya mühendisliği gibi bölümlerde artış gösterirken, makine, maden, elektrik-elektronik, inşaat gibi "erkek işi" görülen bölümlerde daha azlar (TMMOB, 2009: 14). Ancak bu ayrışmaya inat, erkeklerle birlikte aynı eğitimi alan, staj, arazi, laboratuvar ortamlarında her türlü cinsiyetçi dil ve tavra rağmen bu meslekleri edinmekte direnen bu kadınlar mezun olunca ne yazık ki işe alımda dışlanmaktadırlar. "Erkek işi" görülen alanlara erkekler tercih edilmektedir.

Görüşmelerimizin bazılarında zaman zaman kadın olmanın iş bulmada daha avantajlı olabildiği ifade edildi. Özellikle bankacılık sektöründe çalışmış işsizlerle yapılan görüşmelerde dile getirilen bu durum bazı deneyimlerce desteklense de kadınların ve erkeklerin işsizlik ve çalışma yaşamındaki oranları bu durumu genel olarak doğrulamıyor. Ancak bu anlatıların kadınlaşan işkollarına işaret ettiğini söylemek mümkün.

İş Kanunu'nun kadınların ağır ve tehlikeli işlerde çalışmasına ilişkin getirdiği yasak ve sınırlamalar[4] da kadınların çalışma alanlarını daraltma yönündedir. Sorulması gereken kadınlara yasaklanan alanların nasıl belirlendiği, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin bu alanların koşullarını kolaylaştırıcı yansımalarının ne kadar göz önüne alındığı, bu işlere yapılan başvurularda işe bedensel elverişliliğin anlaşılması için gerekli sağlık incelemesinin yapılıp yapılmadığı, işyeri güvenliğinin gereğince sağlanıp sağlanmadığıdır. Özel olarak kadınların sağlığını tehlikeye atacağı bilimsel olarak kesinleşmemiş işleri kadınlara yasak-

4 İş Kanunu 72. Madde'ye göre "Maden ocakları ile kablo döşemesi, kanalizasyon ve tünel inşaatı gibi yeraltında veya sualtında çalışılacak işlerde on sekiz yaşını doldurmamış erkek ve her yaştaki kadınların çalıştırılması yasaktır."

lamak ayrımcılıktır. Kadın mühendislerin istihdamdan dışlanmalarında bu ayrımcılığın payı da bir hayli büyüktür.

İş ilanları, işe alımlarda kadınları dışarıda bırakmanın ilk adımı gibi. Her tarafından ayrımcılık akan bir iş ilanı[5] örneği şöyle:

> Pozisyon için özellikle şirket dışı kontaklar, seyahatler ve malzeme alımı konuları ile personel ilişkilerinin kolayca oturtulması hususlarında, erkek çalışanın avantajına inanıyoruz. Lütfen cinsiyet ayrımcılığı yaptığımız düşünülmesin ama bazı pozisyonlar açısından tecrübelerimiz böyle söylüyor.

Özel sektörde ve kamuda, kadınların da eğitimini aldıkları alanlarda işe alım için "erkek olmak" şartının arandığı iş ilanlarının bir kısmı yargıya taşındı.[6] İşe alımlarda alenen ilan edilmeyen dışlama mekanizmalarının işlediğini de biliyoruz; iş görüşmesinde çocuk yapıp yapmayacağını sorgulamak, hatta doğum yapmayacağına dair sözleşme imzalatmak, iş sözleşmelerinde yasal dayanağı olmayan "fazla mesai ücreti almayacağım", "sendikalı olmayacağım" ibarelerine yer vermek gibi. "Eşit davranma ilkesi"ni düzenleyen İş Kanunu'nun doğrudan ve dolaylı ayrımcılık tanımını içermemesi, iş sözleşmesinin yapılmasında, şartlarının oluşturulmasında ayrımcılık yasağının düzenlenmemiş olması ciddi bir eksikliktir. (Bakırcı, 2010). İşe girmeyi başarmışlar için hamilelikte işten çıkarılmama garantisi yok. Dev-

---

5 http://www.kadinmuhendisler.org/ayrimci_ilanlar.aspx

6 Bunlardan biri, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü ve Yerleştirme Tercih Kılavuzu'nda mühendis kadrosuna yapılacak atama için "cinsiyeti erkek olmak" ibaresini içeren düzenlemeye yer veren Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi Başkanlığı'na karşı TMMOB'un 2004'te açtığı dava. Düzenlemenin iptali ile sonuçlanan davanın gerekçesinde Anayasa'nın eşitliği düzenleyen 10. maddesi, Birleşmiş Milletler Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi'ne atıfta bulunulan gerekçeli kararda şu ifadelere de yer verildi: "...Bir yükseköğretim lisans programına devam edilerek alınan mezuniyet diploması; diplomaya hak kazanan kişinin mesleği her koşulda yerine getirmeye hak kazandığını göstermektedir. Kamu hizmetine girmede cinsiyet ayrımcılığına dayalı engelleyici yönde getirilen koşullar eşitlik ilkesine aykırı olacağı gibi, işlevselliği kalmayan meslek unvanlarının dolaylı olarak kişilerin elinden alınması suretiyle hak kaybına yol açacaktır," http://www.tmmob.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=3229&tipi=15

rimci Sağlık İşçileri Sendikası'nın 19 Ocak 2011'de yaptığı basın açıklaması, Sosyal Hizmetler Çocuk Esirgeme Kurumu'nun (SHÇEK), taşeron şirketten çalıştırılan bir çalışanını hamileliği döneminde aldığı doktor raporları nedeniyle iş performansının düştüğü gerekçesi ile doğumuna kısa bir süre kala işten çıkartmasına dairdi. Cinsel istismar mağduru kız çocukları ile 6 yıldır çalışan sosyolog arkadaşlarının, maaşı ve pozisyonu düşürülerek bakım elemanı olarak çalışmaya zorlanıp, son aşamada işten çıkartılması, Sosyoloji Mezunları Derneği'nin de harekete geçmesine ve kadın örgütleri dahil daha geniş kesimlerin bu ayrımcı uygulamadan haberdar olup tepki örgütlenmesine neden oldu.

Mobbing ise çalışma yaşamında, işte var olmayı, işe devam etmeyi zorlaştıran, engelleyen bir şiddet biçimi olarak devreye giriyor. Çalışanı yalnızlaştıran, dışlayan sistematik yıldırma davranışlarının bütünü olarak da adlandırılan mobbing, kadını da erkeği de hedef alıyor. Ancak mobbing'in türlerinden biri olarak cinsel taciz daha çok kadınlara yöneliyor. Türkiye'de yasalarda mobbing'in yer almaması önemli bir eksiklikken, bu nedenle açılan davaların cinsel taciz gerekçesiyle açıldığını görebiliyoruz. Yasada cinsel tacizin suç kapsamına alınmasına karşın çok açık bir tanımının yapılmaması ise adaletin vuku bulmasını engellemektedir.

Bakım hizmetlerinin kadınların üzerinde olması işe giriş-te/alımda, çalışma hayatında, çalışma biçiminde belirleyici role sahip. Yarı zamanlı, sözleşmeli esnek çalışma biçimlerinin daha çok kadınların yer aldığı alanlar olması, bazı iş kollarının kadınlaşması, "ev işleri" nedeniyle işgücü bile olamamak kadınlara ihale edilmiş bakım işlerinden, ev içi cinsiyetçi işbölümünden bağımsız değil. Mevzuattaki düzenlemeler de mevcut durumu yeniden üretici niteliktedir. İş Kanunu'ndaki özel işyerlerinde "150 çalışan" değil de "150 kadın çalışan" üzerinden kreş açma zorunluluğu kadınların işe alımlarının önünde engel olduğu gibi çocukların bakımından kadınların sorumlu tutulduğunun ifadesidir.[7] Kamu kurumlarında ise çocuk bakımevi açılması en

7 İş Kanunu'na bağlı 2552 sayılı yönetmeliğin 15. maddesi gereğince 150'den çok kadın işçi çalıştıran özel işyerinde kreş açılma zorunluluğu vardır. İşve-

az 50 çocuk olması koşuluna bağlanmış ve tamamen kurumun kendi tasarrufuna bırakılmıştır (Bakırcı, 2010). Dolayısıyla geleneksel kadınlık rollerinin gereği bakım hizmetlerinden kadınların sorumlu tutulması, buna karşın işyerlerinin bakım hizmetlerine yönelik herhangi bir düzenleme içermemesi kadınların çalışma yaşamında olmalarının önünde en önemli engellerden biri.

Esnek çalışma biçimi ile bakım hizmetleri arasındaki ilişki, sermaye ile devlet arasındaki flörtün de önemli unsurlarından.[8] Bir yanda çalışma biçiminin esnekleşmesi ile bir çalışan bir işsiz, hem çalışan hem işsiz olma halini genel, yaygın ve sürekli kılan neoliberal politikalar, diğer yanda evin işinden, çocuğundan, yaşlısından, sakat ve hastasından kadını sorumlu ve vazifeli kılan cinsiyetçi politikalar. Evdeki vazifelerden "işgücü" bile olamayan kadınlar, olduklarında da güvencesiz esnekleşen işkollarının ucuz emekleri olarak, evdeki vazifelerinin de sürdürülmesini sağlayacak bir yaşam formunun köleleri oluyorlar. Özel sektörün, kamunun, yerel yönetimlerin "çalışanlarının" çocukları için gündüz bakımevi, kreş açma sorumluluğu da bakım hizmetleri kadınlara ihale edilerek, kaynakların dağılımında kadınlar devre dışı bırakılmıştır. TÜSİAD'ın kadınların çalışma yaşamına katılımına ilişkin atağa geçip, konferanslar düzenlemesine, hükümetin bu çalışmalara iltifat edip, başbakanı, bakanlarıyla katılmasına daha yakından bakmak gerekir.

Hükümetin kadınların çalışma yaşamında yerlerine ilişkin anlayışı konusunda ekonomiden sorumlu Devlet Bakanı Ali Babacan'ın, 2003'te yaptığı açıklama cinsiyet ayrımcılığının derinliğini sergiliyor. Babacan, "Kadınların evde oturması iyiye işaret," diyor. Gazetede haber şöyle devam ediyor: "Babacan çalışmak zorunda olan kadınların eşleri iyi kazandığı için evde oturmayı tercih ettiğini belirterek, 'Bu iyi bir şey' dedi."[9]

---

ren kadın işçi sayısını 150 altında tutarak kreş açmama yoluna gidebilmektedir. Düzenlemenin çalışan sayısı değil, kadın işçi sayısı üzerinden yapılması, kreş maliyetinden kaçmak isteyecek işveren için kadın çalışan sayısını sınırlama yolunu açtığı gibi, devlet eliyle çocukların bakımından kadınların sorumlu olduğunun da ilanıdır.

8 Bu konuda daha geniş bir okuma için bkz. Dedeoğlu ve Öztürk, 2010.

9 *Hürriyet* gazetesi, 20 Aralık 2003

İşsizliğin, iş bulma çabalarının sonuçsuzluğunun dinsel inanışa, kılık kıyafete dayalı ayrımcılıkla ilişkisinin neredeyse simgesi haline gelen başörtüsü sorunu, esas olarak başörtüsü üzerinden cinsiyet ayrımcılığının da en iyi göstergelerinden birini oluşturuyor. Yani çifte ayrımcılık. Türkiye'nin politik rüzgârlarının yönü ve gücüne bağlı olarak eğitim hakkını kullanabilmiş beyaz yakalı başörtülülerin bir eşik daha aşarak mesleklerini de yapabiliyor olması ulaşabilecekleri en iyi durumlardan biri gibi gözüküyor. Ancak en iyi icraat malzemesi olarak, başörtülü kadınların eğitim haklarını kullanabilme, kamusal alanda yer alıp mesleklerini icra edebilmeleri de yaşanan siyasi döneme, sadece kurumlar değil, kurumların yöneticilerinin yaklaşımına göre de değişmektedir. Ama hiçbir dönem ayrımcılığın dışında kalamamaktadırlar.

Dilek Cindoğlu, iş yaşamında meslek sahibi başörtülü kadınlar üzerine yaptığı çalışmasında, uzman mesleklerde çalışanların, belli bir mekân ve belirli sayıda kişi ve kurumla değil, iş süreci içinde farklı kişi ve kurumlarla ilişki içinde çalışması gerektiğinden başörtülü kadınların kamuda çalışma yasağının özel sektörü de etkilediğine dikkat çekmektedir: "...kendi eczanesinin sahibi olan bir kadın eczacı, kamu ile iş yapacaksa, görüşmelere başörtüsü ile gitmek gene bir sorun olacaktır. Ya da bir düşünce kuruluşunda çalışan başörtülü sosyoloğun, toplantılara gitmek yerine kurumda kalması tercih edilebilmektedir" (Cindoğlu, 2010).

Başörtülü kadınlar işyerlerinde büyük ölçüde görünmez kılınacak biçimde var olabiliyorlar. Kamuda 28 Şubat öncesinde göze batmayacak mekânlarda görev yaptırılmış, peruk takmaya zorlanmışlardır. 28 Şubat'ta öğretmenlik görevine son verilen Nevin'in deneyimi de bunu örnekleyici nitelikte: "Ben halbuki gecekonduları, çevre kurslarını geziyorum. Merkeze de gelmiyorum. Hatta ben öyleydim ki böyle göze görünecek herhangi bir toplantıya falan da katılmıyordum." İlginç olan bu saklama halinin kendi "mahallelerinde" üstelik halen uygulanıyor olmasıdır. Başörtülü kadınlar gözden ırak mekânlarda, arka odalarda çalıştırılıyorlar. Ayşe Arman'ın *Hürriyet* gazetesindeki rö-

portajında Ümmü Gülsüm Sarıoğlu, "Muhafazakâr erkekler istiyorlar ki, başörtülü kadınlar yollarına devam etsinler ama suya sabuna dokunmadan. Holdinglerinde sekreterleri açık olsun, imajları sarsılmasın. Ama kendi evlerinde o imaj uygulanmasın, eşleri örtülü olsun," derken, aynı röportajda Fatma Oğuz, "Başörtülüleri iş hayatında ön plana çıkarmak istemeyen bir yaklaşım var," diye tamamlıyor.[10]

Meslek sahibi başörtülü kadınların istihdam sürecinde "görünür" olmalarının işe alınmalarında, ücret politikalarında, çalışırken ve terfilerde engelleyici bir unsur olduğunu, çalışmanın bulguları arasında sayan Cindoğlu'na göre: "Uzman meslek sahibi başörtülü kadınların iş piyasalarında var olmalarını engelleyen, zorlaştıran, hem iş piyasalarından, hem de ev içindeki geleneksel rollerden ve erkek egemen aile anlayışından gelen farklı baskılar ve beklentiler söz konusudur."

Başörtülü kadınların çalışma yaşamında yer alabilmelerinin önündeki en büyük engelin öncelikle içinde yer aldıkları çevredeki muhafazakâr erkeklerden başladığını söylemek sanırım yanlış olmayacak. Bu durum aynı zamanda bir ayrımcılık nesnesi olarak başörtüsü meselesinin cinsiyet temelliliğinin de göstergesi. Başörtüsü yasakları nedeniyle eğitim hakkı engellenen başörtülü kadınlara, verdikleri mücadelede yoldaşlık eden babalar, kocalar, ağabeylerin çalışma hakkının teslimi konusunda aynı tavrı gösterdiklerini söylemek güç. Bunun Aksu Bora'nın bu kitaptaki makalesinde belirttiği gibi "ev geçindirmenin kadınlık tanımının ayrılmaz bir parçası olmadığı da düşünüldüğünde, kadının başını örtmesinin işsizliğe neden olmasına karşılık, ailenin dindarlık prestijini yükseltmesi"yle ilgili olduğu da söylenebilir. Bu evlerden yükselen ses kadar muhafazakâr kesimin hâkim olduğu insan hakları örgütlerinden yükselen sesin içeriğinde de bu tavrın izlerini görmek mümkün. Söz konusu kadınlar olunca, iktidarında başörtülü kadınların politik mücadelesinin büyük rolü olan AK Parti'nin durumu daha da ironik; başörtüsü sorunu hep başka bir bahara ertelenir, kendi dışındakilere (muhalefet partisine, başı açık kadınla-

10 *Hürriyet* gazetesi, 2 Mart 2011.

ra[11]) ihale edilir. Diğer yandan başörtülü kadınların bu ayrımcılıkla mücadelede, söz konusu olan dindar, muhafazakâr kesimin temsilcisi kabul edilen AK Parti olduğunda geri çekilmeleri de verdikleri mücadelede yalnızlaşmaya kapı açan sorunlardan biri olarak sayılabilir. Aynı biçimde iktidardaki parti ile başörtülü kadınların özdeşleştirilmesi ya da güç ve iktidarın sembolü yerlerde "eş durumundan" başörtülü kadınların bulunması nedeniyle başörtüsü sorununu yok sayma hali bir başka yalnızlaşma.

Dinsel inanca dayalı ayrımcılık

Başörtüsü görünmez kılınamayacağı için başörtülü kadınların mücadelesi zaman zaman alevlenip geri çekilse de sürekli gündemdedir. Buna karşın Alevilerin iş alanında yaygın bir görünmezliği tercih etmeleri Alevilerin karşılaştığı ayrımcılığı da görünmez hale getirmektedir. İşyerinde Alevi kimliği bilinmeyen Fatma, ayrımcılık yapmıyormuş gibi yapılan ayrımcılığı şöyle anlattı: "Alevi'yim, aslında şekerleme fabrikasında olmuştu, mesela sohbetler ediliyor, işte Aleviler şöyle yaparmış, böyle insanlarmış falan, sonra da mesela peşine şu söyleniyor, benim Alevi arkadaşım var, çok iyi insanlar, bu şey demek aslında Aleviler kötü de ama benim arkadaşım olan iyidir. Bariz bir şekilde ayrımcılık yapıyor, kötülüyor, aşağılıyor."

Adının kimliğini ele verdiği Muharrem'in deneyimi ise şöyle: "BOTAŞ'a başvurmuştum, uygun niteliklere sahip olduğum halde kabul etmediler. Nedeni ismimin Muharrem oluşuydu. Doğrudan böyle söylemediler ama orada çalışan dinci bir arkadaşım 'İsminin Muharrem oluşu her şeyi bozuyor,' demişti. Bundan dolayı işimiz olmadı" (Salman 2007: 57).

Etnik kimlik ayrımcılığı

Etnik kimlik farklılıkları ve istihdam ilişkisine dair bir veri sisteminin olmaması, işsizlik, daha da ötesi beyaz yakalı işsizliği

11 Sevgim Denizaltı, "Yaratılışımız Farklı Bayan!", *Birgün* gazetesi, 17 Ekim 2010.

etnisite ilişkisi kurabileceğimiz dayanaklardan da yoksun bırakıyor. Ancak çeşitli araştırmalar, deneyimlere dayalı anlatılar, basına yansıyan haberler bir fikir vermesi açısından küçümsenemeyecek önemdedir.

Türkiye'de Roman/Çingene nüfusa dair resmi bir veri olmadığı gibi bu nüfusun eğitim, istihdam gibi oranlarına da ulaşmak mümkün olmuyor. 2010 Roman raporunda tüm rakamların tahmini olduğu, kaynağa göre farklılık gösterdiği, birçok kaynakta, rakamın 500.000 ile 600.000 arasında verildiği belirtiliyor. Romanların genel olarak düzenli bir işe veya sosyal sigortaya erişimleri yok, bu dışlanma düşük eğitim seviyesi, iş için pazarda gerek duyulan becerilere sahip olunmaması, geleneksel iş alanlarının azalması ile birlikte önyargı ve ayrımcılık gibi nedenlerden kaynaklanıyor. Romanlar kayıt dışı ekonomi içerisinde çok çeşitli işlerde ve genellikle de geçici işlerde çalışıyor (Fundación Secretariado Gitano, 2010).

Mersin Roman Derneği Başkanı, Romanların işsizlik durumlarını şu sözlerle özetliyor:[12] "Az da olsa müzisyenliğin yanı sıra boyacılık, oto yıkama gibi işlerde çalışan Roman vatandaşlar arasında düzenli işi olan, yok denecek kadar az. Yaşanan bu işsizlik de konut sorununu beraberinde getiriyor. Bugün Roman vatandaşların büyük bir bölümü tek odalı evlerde insani şartlardan uzak ortamda yaşıyor..."

Görüşmecilerimiz arasında "nitelikli işsiz" bir Roman görüşmecimiz olmadığını söylemeliyiz. Romanların işsizlik sorununun nitelikli işsizlik boyutuyla ilgili bir veri de bulamadık. Buna karşın Romanların durumu Türkiye'de etnik temelli ayrımcılık ile çalışma hakkı veya işsizlik arasındaki kesişimin sert konturlar içinde üst üste gelişini örneklemesi ile önemlidir. Diğer etnik gruplar için bu örtüşme Romanların örneğinde olduğu kadar net değildir.

İşsizliğin yatay (genel olarak işe alınma ya da işten çıkarılma durumlarında) ve dikey (kariyer sürecinde yönetici pozisyonlarına seçilme gibi) bileşenlerinde Kürtlere karşı yapılan etnik ayrımcılığın örnekleri görüşmelerde zaman zaman ifade edil-

12 http://www.cumhuriyet.com.tr/?hn=116000

miştir: "Ama şimdiki, bir haftadır gittiğim yerde, Samsunlular, cık Kürt olmaz, böyle bir mantıkları var, hiçbir tane Kürt yok, Kürt geldiği zaman da kapıdan çevriliyor, form bile doldurtmuyorlar" (Serhat).

KONDA tarafından gerçekleştirilen araştırmanın karşılaştırmalı sonuçları ise Kürtler aleyhine eşitsizliğin altını çiziyor. Araştırmaya göre, toplam yetişkin nüfus içinde Türklerin yüzde 42'si, Kürtlerin yüzde 40,3'ü çalışmaktadır. Türklerin çalışabilir nüfus içinde yüzde 11,8'i işsiz iken Kürtlerin yüzde 18'i işsizdir. Emekliler Türkler arasında yüzde 14,2, Kürtler arasında yüzde 4,6 oranındadır. Yine Kürtler aleyhine durum göstergelerinden birisi olarak, Türklerde kadınların yüzde 61,5'i, Kürtlerde ise kadınların yüzde 75,3'ü ev kadınıdır (Ağırdır ve Putlar, 2010).

Serpil Yılmaz, işgücü piyasasında Kürtlere yönelik ayrımcı tutumu turizm sektöründen örneklediği yazısında,[13] turizmcilerin endişeli olduklarını, Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TÜRSAB) Başkanı Başaran Ulusoy'un "Bizim arkadaşlar (TÜRSAB üyeleri) Doğu ve Güneydoğulu çalışanları işten çıkarıyorlar. Gidip onlara 'Ne yapıyorsunuz? Birlik olmamız gerekir' diyorum, ikna edemediğimi görüyorum. Çok tehlikeli bir tutum, hepimizin konuya hassasiyetle yaklaşması gerekiyor," sözleriyle aktardı. Mavi yakalı işlere baktığımızda memleketin etnik ayrımcılık manzarasını daha net görmek mümkün oluyor. Mevsimlik işlerde çalışan Kürt işçilerin yerli işçilerden daha düşük ücretlerle çalıştırılmaları, gelenlerin fişlenmesi, şehir merkezine sokulmaması, hatta çalıştırılmayıp Gürcistan'dan işçi getirtme çabaları iş sahipleri ve kamu görevlilerinin işbirliği içinde hayata geçirilen uygulamalar.

Bu örneklere baktığımızda Kürtlere yönelik ayrımcılığın entegrasyon (ve asimilasyon) politikasını aşarak bir segregasyon boyutu kazanma tehdidi taşıdığı düşünülebilir. Ancak böyle bir tehdidin ne kadar yol aldığına dair bu çalışma çerçevesinde (iş ve işsizlik alanlarında) elimizde belirgin veriler yok. Ama birta-

13 Serpil Yılmaz, "Karadenizli TÜRSAB Başkanı'nın isyanı: Kürt çalışanları işten atıyorlar", *Milliyet* gazetesi, 7.1.2010.

kım ipuçları varsa TÜRSAB Başkanı'nın işaret ettiği gibi "konuya hassasiyetle yaklaşılması gereği" açıktır.

Cinsel kimlik ve ayrımcılık

Eşcinsellere ve trans bireylere yönelik ayrımcılığın neredeyse "en alttakiler" ifadesini kullandırtacak yaygınlığını hem bu çalışma çerçevesinden hem başka çalışmaların (Bora ve Üstün, 2005: 33) bulgularından söylemek mümkün. Söz konusu eşcinsel ve trans bireyler olduğunda ayrımcılık mağduru birbirinden farklı insanlarda ayrımcı tutumlar ortaklaşabiliyor. Buna büyük ölçüde ailenin dışlayıcı tavrı da ekleniyor.

KAOS GL Derneği'nin, *LGB Çalışanların İş Yaşamı Raporu 2009*[14] kitabında, lezbiyen, gey ve biseksüel çalışanların yaşadığı sorunların başında özel alanlarına dair hiçbir şeyi gündeme getiremedikleri için yaşadıkları yalnızlık, sadece cinsel yönelime dair bir şüpheden kaynaklı olarak çalışma hayatında terfilerinin engellenmesi, dışlanma, istifaya zorlanma ve işten çıkartılma sayılıyor (Gökpınar, 2009: 6-7). Raporda, iş başvurusu ve işe alım kriterlerinden geçerken, heteroseksüel birey yaşantısı ya da profiline uymayan, böyle bir görüntü vermeyen eşcinseller ve biseksüellerin önyargılarla işe alınmadıklarına, hayatlarının sorgulandığına ve çeşitli aşağılamalara maruz kaldıklarına yer veriliyor. İş bulma ve işe devam edebilmenin ancak görünmezlikle mümkün olabildiğinin altı çiziliyor. Cinsel kimlik ayrımcılığını yasaklayan herhangi bir yasal düzenlemenin yokluğu[15] gibi, görünürlük nedeniyle işinden olanların daha fazla

14 Rapor, Kaos GL Çalışma Hayatında Ayrımcılık Grubu tarafından, 100 LGB çalışan ile yapılan anket ve derinlemesine görüşmelere dayanarak hazırlanmıştır. Görüşmeciler, özel sektörden, kamu çalışanlarından, öğretmen, akademisyen, mühendis, teknik eleman, grafiker, yönetici, güvenlik görevlisi, psikolog ve banka çalışanlarının da yer aldığı geniş bir yelpazeden oluşmuştur.

15 İçişleri Bakanlığı, "Demokratik Açılım"ın bir adımı olarak sivil örgütler ve akademik çevrelerden de görüş alarak 2009 sonu 2010 başlarında "Ayrımcılıkla Mücadele ve Eşitlik Kurulu Kanun Tasarısı Taslağı" hazırladı. Bahar aylarında sivil örgütler ve kamu idaresinin bilgisine sunulan taslağın "Eşitlik İlkesi, Ayrımcılık Yasağı, Yasak Kapsamındaki Ayrımcılık Türleri" başlıklı 3. maddesinde, "cinsiyet, ırk, renk, dil, din, inanç, etnik köken, *cinsel kimlik*, felsefi ve si-

deşifre olmaktan kaçınmaları da hak aramayı engelliyor. Ayrıca kamuda çalışanlar için mevcut yönerge, "iffetsizliği" gerekçe olarak gösterip, yaptırım olarak meslekten çıkarmayı getirmektedir.[16] Raporda, bu doğrultuda açılan soruşturmaların sonucunda, LGB bireylerin istisnasız hepsinin öğretmenlik mesleğine son verildiği belirtiliyor.

Transseksüellerin, çalışma yaşamına girebilme, eğitime erişim bir yana yaşama hakkının ihlal edilmemesini sağlamak bile çok güç. Bu güçlüğü Aylin kendi deneyiminden örnekleyerek dile getirdi: "Benim gibi eğitimli trans çok az, çünkü translar eğitim görmeden aileleri ölüm tehditleri, hani ben kendi çabalarımla okumasaydım liseyi bile bitiremiyordum, lise üçte beni öldürmeye kalktılar, lise bitirme sınavlarına girdim öyle bitirdim liseyi. Tek başıma üniversite sınavına girdim, aile yoktu, bir şey yoktu. Bu durumda olup da benim gibi, okumayan bir sürü insan var, nasıl okusunlar."

Şimdi "seks işçiliği" yaparak geçimini sağladığını söyleyen Aylin, dört yıl öğretmenlik yaptıktan sonra mesleğini bıraktıran son günleri şöyle anlattı: "Son dönemi çok kötü yaşamıştım, çok kötü yaptılar beni. Son görev yaptığım köyden sürdüler beni bu soruşturmalardan, başka bir köye gönderdiler. Üç günde bir yerimi değiştiriyorlardı. 170 km bu köy 170 km öbür köy, ben nereye gideyim bir köyden bir köye gitmek kolay bir şey değil ki Doğu'da. Eşyamı buradan mı alayım oraya götüreyim, oradan mı alıp buraya götüreyim, nereye götüreyim. Son bir ayı bana zindan ettiler Muş'ta. En sonunda dayanamadım, çıktım geldim. İstifamı da kabul etmediler."

Engelliler ve ayrımcılık

"Benim engelim, senin bana birey olarak gösterdiğin tavırdır." İnsan hakları yaklaşımının engelliliğe bakışını anlatan bu cüm-

yasi görüş, sosyal statü, ... ve benzeri temellere dayalı ayrımcılık yasaktır" hükmü yer alıyordu. 2011 Şubat'ında Başbakanlığa yollanan ve web sitesine koyulan taslaktan "cinsel kimlik" (cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği) ibaresini çıkardığı görüldü.

16 http://mevzuat.meb.gov.tr/html/20.html

le aynı zamanda işsizlerin önemli bir kısmını oluşturan engellilerin işsizliğinde ayrımcılığın payını açıklayıcı bir içerime de sahiptir. Çeşitli araştırmalarda ve raporlarda engellilerle ilgili işaret edilen önemli sorunların başında yoksulluk ve istihdam geliyor. Ulusal ve uluslararası mevzuatta engelliliğe dayalı ayrımcılık yasaklanmış olsa da başta devletin uygulamaları olmak üzere bunun hayata geçirildiğini söylemek çok zor.

Sivil toplum örgütleri[17] ve Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Araştırma ve Uygulama Merkezi'nin birlikte hazırlayıp Mayıs 2010'da Cenevre'de sunduğu Sivil Toplum Raporu'nda[18] da bunu destekleyecek ayrımcı uygulama örneklerine yer veriliyor. Bunlardan biri, 2802 sayılı Hâkimler ve Savcılar Kanunu'nun adayların niteliklerine ilişkin "Hâkimlik ve savcılık görevlerini sürekli olarak yurdun her yerinde yapmasına engel olabilecek vücut ve akıl hastalığı veya sakatlığı, alışılmışın dışında çevrenin yadırgayacağı şekilde konuşma ve organlarının hareketini kontrol zorluğu çekmek gibi özürlü durumları bulunmamak" koşulunu öngörmesi. Raporda, bu hüküm mesleği yürütemeyecek nitelikteki kişilerin aday olamayacağını belirtse de, hukuk fakültelerinden mezun engellilerin aday olarak kabul edilmeyeceklerini varsayarak hiç başvuruda bulunmadıkları, az sayıdaki engelli adayların ise mülakatlarda elendikleri anlatılmış. Yine raporda, Devlet Personel Başkanlığı'ndan 2009 yılı Ekim ayında edinilen verilere göre, Adalet Bakanlığı'nın kota yükümlülüğü kapsamında istihdam etmesi gereken engelli kişi sayısı 1813 olmasına rağmen, Bakanlığın tek bir engelli istihdam etmediğinin[19] altı çizilmiş.

Sivil Toplum Raporu'nda, devletin çalışma hayatında engellilerle ilgili güncel ve gerçek verilere sahip olmadığı, istihda-

17 Türkiye Sakatlar Derneği, Görme Özürlüler Derneği, Ruh Sağlığında İnsan Hakları Girişimi, Türkiye Körler Federasyonu, Narlıdere Zihinsel Özürlüleri Koruma ve Destekleme Derneği, İnsan Hakları Derneği, Türkiye Kas Hastalıkları Derneği.

18 Mayıs 2010'da Cenevre'de Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi'ne Sunulmak Üzere Hazırlanan Sivil Toplum Raporu.

19 Raporda söz konusu verilerin Denizli Milletvekili Ali Rıza Ertemür tarafından verilen soru önergesine verilen yazılı yanıtta yer aldığı belirtilmektedir.

ma katılan, katılmayan ya da katılamayan engellilerin sayısının devlet tarafından bilinmediği, dolayısıyla katılamama nedenlerinin de bilinemediği altı çizilen unsurlardan. Resmi verilere göre kamu kurum ve kuruluşlarında kota kapsamında çalıştırılması gereken engelli sayısı 48.549 iken, mevcut halde 38.192 engelli kadrosu boş. Ayrıca raporda kota yükümlülüğüne uymayan özel sektör işyerlerine yaptırım uygulanırken, kamu kurum ve kuruluşlarına aynı yaptırımların uygulanmadığı belirtiliyor. Buna göre devlet ihlalin esas icraatçılarından biri.

Raporda, çalışma yaşamında engellilere yönelik ayrımcılığa ilişkin somut vakalara da yer verilmiş: "Örneğin devlet, personel alımında engellileri kendileri için açılmış özel sınavlara girmeye zorlamakta, genel sınava girerek başarılı olanları, sırf engelli oldukları ve engelliler için açılmış sınava girmedikleri için, görevlerine atamamaktadır. Engelli davacı, Kamu Personeli Seçme Sınavı'nı kazanarak Sosyal Sigortalar Kurumu Hatay İl Müdürlüğü'ne memur olarak yerleştirilmiş, ancak ataması yapılmamıştır. Söz konusu idari işlemin iptali için açılan davada, Danıştay "Davacının sağlık kurulu raporunda belirtildiği üzere özürlü kadrosunda istihdamı gerekmekte olup bunun için de kamu kurum ve kuruluşlarının talepleri doğrultusunda özürlüler için yapılacak sınavda başarılı olup özrüne uygun kadrolara ataması yapılması gerektiğinden genel sınav sonucunda yerleştirildiği kadroya atamasının yapılmamasında hukuka aykırılık bulunmamaktadır," yönünde karar verilmiştir.[20]

Yaşa dayalı ayrımcılık

Mehtap öğretmen birçoğu gibi KPSS'yi aşmaya çalıştı, 91 alıp sınav birincisi oldu ama yaş haddinden ötürü ataması yapılmadı. Bu durumun istisna olmadığını, yaş ayrımcılığına dair örneklerin yaygınlığından ve derinliğinden anlıyoruz. Emeklilik yaşının kadınlarda 58, erkeklerde 60 yaş olduğu Türkiye'de ço-

20 Karara Danıştay'ın resmi web sitesinden ulaşılmıştır. Danıştay 12. Dairesi, E. 2006/2864, K. 2006/4487, karar tarihi: 8711/2006. http://www.danistay.gov.tr/kerisim/container.jsp

ğu zaman 30-35 yaş işe alımlarda bir sınır olurken, 40-45 yaş fiili emeklilik anlamına geliyor. Tabii güvencesiz, ücretsiz bir emeklilik; "iş bitti" hali. Peki insanlar, 40'ından sonra çalışabilecek bir yer bulamayınca emekliliği nerede "hak" edecekler? En son Meclis'ten geçen torba yasada işverene 18-29 yaş arası gençlere yönelik uygulanan sigorta prim teşviki getirilmesi[21] gençlerin işe alımlarında bir tür pozitif ayrımcılık olarak yorumlanabilir. Ancak bunun belli yaşın üstündekilerin iş bulmasını olumlu etkilemeyeceği açıktır.

İş ilanlarının büyük bir kısmında önce yaş sınırının altı çiziliyor. Başvurular bir de internet aracılığı ile alınınca "İkna edebilir miyim" diye bile düşünülemiyor. Can'ın dediği gibi "45 yaşını geçtikten sonra CV yollamanın bir anlamı kalmıyor". İnsanları yaşları nedeniyle iş yaşamından dışlamanın ifade biçimleri değişiyor; "fazla vasıflı olmak", "yeni teknolojilere hâkim olmamak", "her işi yaptıramamak"

Can, birikiminin ve deneyiminin gençler karşısında zamana yenik düştüğünü anlatıyor: "Powerpoint sunum yapmak benim işim mesela bana ters geliyor yapar mıyım? Çok zorlarsam yaparım ama şu anda 20'li yaşlarındaki bir adam kadar hızlı yapamam; çünkü niye, çünkü hep alanda çalışan adam oldum. Elinde telsiz koşan adam oldum. Dolayısıyla projeyi yaz da ver dedikleri zaman gayet iyi yazarım. Ama belki onun iki saatte yazacağı projeyi ben dört günde yazarım. Artı bilgisayara çok mesela hâkim biri olmayarak hani ben daha çok daktilo gibi kullandığım için belki birçok şeyi onlar daha pratik giderken ben daha yavaş kalıyorum gibi..."

Kerem, 40-45 yaşın üzerindeki kişilerin iş bulmalarının Türkiye'de ancak tanıdıklar aracılığıyla olduğunu söylüyor. "Hal-

21 6111 sayılı Kanun'un 74. maddesine göre; "Kadınlar ile 18-29 yaş arası gençlere yönelik uygulanan sigorta prim teşviklerinin düzenlendiği 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu'nun geçici 7'nci maddesinde değişiklik yapılmaktadır." "Bu fıkra ve diğer ilgili mevzuatla sağlanan sigorta prim desteklerinin aynı dönem için birlikte uygulanması halinde, bu destek öncelikle uygulanır," şeklinde değiştirilmiş ve böylece "teşviklerin 5 puanlık prim indirimi ile aynı anda uygulanması mümkün olduğundan, bu düzenlemeye paralel olarak iki teşvikin aynı anda uygulanmasını engelleyen 4447 sayılı Kanun'un geçici 7'nci maddesinin beşinci fıkrası da yürürlükten kaldırılmaktadır."

buki o bilgi, beceri, deneyim kolay kazanılmıyor, özellikle ben şimdi bakıyorum gazetelerdeki ilanlara hep çok fazla genç eleman talep ediliyor. Yaşı büyük olursa ben buna her şeyi yaptıramam diyor. Gencecik adam olursa git evimden bilmem neyi al sucuyu bilmem nereye götür. Yani iş dışındaki işlerini özel işlerini bu tür adamlara rahatlıkla yaptırabileceğini bu tür taleplerini yaptıracağını bildiği için."

Genç, yeni mezun, "tecrübesiz" olmak da, görüşmelerde ifade edildiği haliyle "CV boş" (Arzu), düşük ücretli, geçici ve güvencesiz, her işe koşturularak çalışmak anlamına geliyor. Diğer yandan görüşmelerimizin çoğunda da dile getirildiği gibi yeni ya da birkaç yıllık mezunların işe alımlarda "en az 5 yıl iş tecrübesi" şartı, çalışma yaşamından dışlanma nedeni.

Genç de olsun, tecrübeli de. Ama nasıl? Merve de bunu soruyor: "Hem 5 yıllık tecrübe istiyorlar, hem 4 yıllık üniversite mezunu istiyorlar, tabii ki yüksek lisans tercih sebebi, yabancı dil falan zaten istiyorlar, artı 30 yaşını geçmemiş olmak! Ben bunu anlamadım. Üniversiteye 20 yaşında girdim. Dört yıl okuyacağım, 24. İki sene de master diyelim, 26. E beş sene de iş tecrübesini ben ne ara yapıp da 30 yaşında kalacağım hâlâ? Nasıl olacak?"

Sabah gazetesinin İş'te İnsan sayfasında yayımlanan "Tecrübe Şartı Bahane, Genç Çalışan Şahane" yazısında, Kelly Services tarafından yürütülen "İşe Başvururken Ayrımcılık Global İşgücü İndeksi (2007)" araştırmasının sonuçlarına yer verilmiş. Bu araştırmanın sonuçlarına göre, 28 ülkede 70 bin kişiye uygulanan ankette Türkiye, iş dünyasındaki ayrımcılık konusunda diğer ülkelere "fark" atıyor. Araştırmaya katılan Türklerin yüzde 19'u iş başvurularında yaş ayrımcılığına uğradıklarını beyan ediyor. 45 yaş ve üstü çalışanların yüzde 32'si, yaş yüzünden iş başvurularında "ret" cevabı aldıklarını söylüyor.[22] Aynı yazıda, Kelly Services Türkiye Genel Müdürü'nün yaş ayrımcılığının, istihdamda pek çok alanda cinsiyet ve etnik ayrımcılığın önüne geçtiği iddiasına da yer veriliyor.

22. http://www.isteinsan.com.tr/iste_ik/tecrube_sarti_bahane_genc_calisan_sahane.html

Yaşı itibariyle kritik eşikte olanlar ise yaş sınırına dayanana kadar istedikleri işi aramaya devam etmekle, umudu tüketip ne olursa olsun bir işe girmek arasındaki gerilimi yaşıyorlar. İpek bu gerilimi şöyle anlatıyor: "Şu an 35 yaşında değilim; ama çok da önümde uzun bir zaman yok. Hani bu arayı çok iyi değerlendirmeliyim. Bu çok sınırlayıcı ve rahatsız edici bir şey, 35 yaşından büyük olmamak. Yani şimdi 35,5 yaşında olsam ne olacak? Bitti mi yani? Hani, ya da şey işte şu tarihten gün almamış olmak. İnanılmaz derecede rahatsız edici bir şey ve ben şu an çok az bir zaman, 31 yaşındayım. Şöyle düşünüyorum: Önümde dört sene var, bu dört seneyi çok iyi değerlendirmeliyim, hani yarın bir gün ben de bu 35 yaş sınırıyla karşılaşacağım. Hani bu yüzden böyle, her önüme gelen işe atlamak istemiyorum; çünkü çok kıymetli bir zamanım var. Hani mesela 40 yaşında hiç düşünmeden atlayabilirim."

Algılar

Ayrımcılık ne yukarıda başlıklandırdığımız "kategoriler"le sınırlıdır ne de her zaman belirgin, net hatlara sahiptir. Yaptığımız çalışmada iş bulmakta daha avantajlıların kimler olduğunu ya da kendi işsizliğinin nedenlerini sorguladığımız beyaz yakalı işsizler aday olunan işlerle ilişkili olsun ya da olmasın kişisel özelliklerindeki eksiklikler veya fazlalıkların yanı sıra daha soyut ve genel farklılıkları da vurguladılar. Farklılıkların ifade ediliş şekilleri değişse de (kimi okul farklılıklarının etkisinden, kimi hemşeriliğin, cemaat ilişkilerinin etkisinden, ilişki ağlarının dışında kalmadan ve sınıfsal farklardan söz etti) bir toplumsal konumu ve o konumun sağladığı avantaj veya dezavantajları öne çıkarıyordu.

İş yaşamında çeşitli gruplara yönelik ayrımcılık görünür ya da görünmez biçimlerde, çeşitlilik arz eden tutum ve davranışlarla kendini göstermekte, işten çıkarma ya da çıkmaya zorlamaya kadar gitmektedir. Aynı şekilde iş başvurularında, işe kabul ya da rette ayrımcılığın çeşitli yüzleriyle karşılaşılmaktadır. Girişte değindiğimiz gibi görüşmelerde vurgulanan çar-

pıcı bir gerçek işsizliğin kendisinin de bir ayrımcılık alanı olduğudur. Özellikle uzun süren bir işsizlik dönemi işsizlik etiketinin bir ayrımcılık etiketine dönüşmesi ile sınırlı kalmıyor, bu etiket diğer ayrımcılık türleri gibi iş bulma şansını da ciddi bir şekilde erozyona uğratabiliyor, işsizlik işsizliğin nedeni olabiliyor.

Şunu söylemek çok yanlış olmayacaktır: İşsizliğin bizzat kendisi bir bekleme odası değil, toplumsal bir mekândır. Yalnızca ayrımcılık ile sınırlı olmasa da ayrımcılık ile ilgili halleri ve algıları yeniden üretebilmesi işsizliğin toplumsal dönüşümün mekanizmalarından biri olduğunu gösterir. Bu bekleme odasında işsiz bireylerin geliştirdikleri algılar, stratejiler bu yönüyle ele alınmalıdır. Bu noktada işsizlik-ayrımcılık kesişimi için algılar ve stratejilerle ilgili kabaca iki yön çıkartabiliriz. Bu algı ve stratejilerin bir kısmı ayrımcılık etkilerini güçlendirirken diğerleri perdelemektedir. Ama her halükârda işsizlik toplumsal ayrımları belirginleştiriyor.

Ayrım çizgilerinin belirginleşmesi

Örneğin Hatice kendi deneyiminde sınıfsal farklılıklara ve "kültürel sermayeye" dikkat çekiyor ve bunların işli ya da işsiz olmayı nasıl belirlediğini anlatıyor: "Şeyi fark ettim mesela, BM için söyleyeceğim bunu, belki hani BM demeyelim, uluslararası örgütler diyelim... Belli bir sınıfsal şey var orada çalışan insan... Çok tuhaf bir şey bu... Yani görüyorsun, çoğunlukla Batılılar, yani İzmir, işte Aydın bilmem ne öyle gidiyor, İstanbul, Ankara falan filan. Mesela Kürt yok yani, hani türbanlı yok, annesi türbanlı olan olduğunu hiç sanmıyorum, Yozgatlı yok mesela yani falan... Ondan sonra işte şey ama yani İzmirli bir Kırşehirli, İzmir'de büyümüş. Böyle şeyler... Ya da mesela aldıkları stajyerlere bakıyorum, yani çok tuhafıma gidiyor, hani aralarında hakikaten çok niteliksiz olanları var. Yani hani ben de orta sınıfım; ama şöyle bir şey söylemeye çalışıyorum. O sana, yetiştiriliş tarzın, hani dedim ya iş piyasasında bir, böyle bir dil var, bir ilişki biçimi, bir içgüdüsel bir şey var falan diye... Ben ona sahip olan

bir orta sınıf değilim. Onun da o kültürel sermaye denen şeyin bir parçası olduğunu falan düşünüyorum."

Toplumsal konum bir algılama, anlama ve kullanma işidir. Bir işe başvururken ya da bir işte tutunmaya çalışırken kişisel özelliklere yapılan vurgular (sessizlik, itaatkârlık, çalışkanlık, vb.) toplumsal dezavantajları gizleme amacıyla geliştirilen davranışlar olabilir. Ayrımcılığa uğrayan kişiler için toplumsal ilişkiler dilinde öğrenilen, edinilen ve kullanılan tavırlar, değerler, bilme biçimleri kişiyi, kişinin kendisine dair algılarını, öz değerliliği sınırlayıp yalnızlaştırabilir. Şimdilik bu noktayı bir not olarak tutup aşağıda "dışlanma ve yalnızlaştırma" başlığında tekrar ele alacağız. Değerler noktasında bu algı biçimi başka görüşmecilerimiz tarafından da ifade edildi.

Dalkavukluğun iş bulmada etkili olduğunu söyleyen Merve hemen peşinden hemşerilik ve siyasi aidiyetlerin önemine dikkat çekiyor: "Hemşerilik, ikinci sırada. O ilişkiler çok önemli galiba. X Kargo mesela, Sivaslı ya da Yozgatlı, öyle bir şey. Tüm çalışanlar aynı memleketten, bir şekilde. Kargoyu getiren kuryesinden ikinci müdürüne, hepsi hemşeri. Siyasi olarak, devlet içinde tabii var. Bütün memuriyetler artık... KPSS'ye gireceğim ama öyle bir kadrolaşmanın içinde pek şansım olmayabilir."

Hasan: "Aslında gazetecilik yaptığın haberin kalitesiyle ilgili, üretkenliğinle ilgili olması gereken bir şey. Ne kadar haber yapıyorsun, ne kadar düzgün yazı yazıyorsun onla ilgili olması gerekiyor. Ama hiç öyle değil benim çalıştığım işyerlerinde yani temsilcinin yakını olman sana iş güvencesi sağlayabilir. İşte haber müdürünün köylüsü olman sana iş veya Aydın Doğan'la aynı ilden olmak bile zaman zaman sana bir zırh sağlayabilir. Veya filanca bakanın yakını olman sana güç sağlayabilir veya Genelkurmay muhabiriysen Milli Savunma muhabiriysen sen işten atılacağın vakit paşa telefon ettiği zaman sen çalışmaya devam edebilirsin."

Bazı görüşmeciler, herhangi bir gruba aidiyetin iş arama, bulma/bulamama sürecinde etkili olduğunu anlatırken bazıları bundan bir rivayet gibi söz ettiler. Bazıları ancak görüşmenin ilerleyen saatlerinde Alevi ya da kadın ya da engelli olduğu için

uğradığı ayrımcılıktan söz etti. Görüşmelerde, üyesi olduğu grup nedeniyle dışlandığını, aşağılandığını, taciz edildiğini anlatanların önemli bir kısmı örgütlü yapılar içinde yer alanlardı.

Faruk, doğum yeri, siyasi görüşü, "kişisel eksiklerini" dezavantaj olarak alıyor: "Bingöllü olmam dezavantaj, iktidarın sahip olduğu görüşe sahip olmamam dezavantaj, yabancı dilimin olmaması dezavantaj, herhangi bir konuda uzman değilim ve işimi sevmiyorum. Toptan dezavantajlı görüyorum kendimi."

İşsizliğin açık bir ayrımcılığa uğramış olunsun ya da olunmasın bir toplumsal konum, statü sorgulamaya yol açtığını söyleyebiliriz. Görüşmecilerimizin "nitelikli işsizler" olduğu göz önüne alınırsa işsizlik parantezi içine girmenin iş sahibi olunduğunda unutulan, bulanıklaşan toplumsal ayrımları yeniden hatırlamaya yol açtığını söylemek yanlış olmaz. Tersine ifade edilirse nitelikli iş sahibi olmak toplumsal statüde yukarıya doğru yürümek, aynı dili karşıt kavramlar ve değerler ile kullanmak anlamına gelmiyor. Meşrulaştırma mekanizmalarının her iki yönde de çalıştığı unutulmamalıdır. Üst sınıf ile alt sınıf, modern ile gelenek vb. arasındaki karşıtlıklar çıkıştan daha çok inişlerde yeniden okunmaya zorlanır.

Algılardan toplumsal rollere, uygulanan stratejilere geçen toplumsal pratikler kendi içlerinde bir tüketilme ve sorgulama potansiyeli de barındırıyorlar. Hatice'nin "kültürel sermaye" olarak adlandırdığı şey aynı zamanda bir sorgulamaya konu oluyor. Bu sorgulamanın dili daha doğrudan bir dil olmalıdır. Dikkat edilmesi gereken, şartların (konumuzdaki adlandırması ile işsizliğin) algılar ve tavırlar ile ilişkisi ve onlara yön verme kabiliyetidir. Süregiden bir işsizlik bu anlamda bir toplumsal çözülme sürecidir. "Geliştirilmiş" stratejiler, normal zamanlarda kullanılmaması ya da atlanması hata olabilecek davranış kalıpları işsizler için giderek önemsizleşir ve çözülürler.

Geleneksel rollere dönüş

Örnek olarak işsiz erkeklerin erkeklik rollerinden uzaklaşmalarına dair algıyı keskinleştirerek erkeklik ve kadınlık rolle-

rine bağlı olarak cinsiyet rejiminin altının yeniden çizilmesi ele alınabilir. İşsiz erkeğin yoksullukla değil evin geçiminden sorumlu erkeklik algısı ile baş etme zorluğunu artık depresyon ilaçları kullanmaya başlayan Erkan şöyle anlattı: "Eşinizin ailesine karşı böyle bir şey hissediyorsunuz yani hani erkek çalışır para kazanır ailesini geçindirir, e sen bunu yapmıyorsun ne işe yarıyorsun? Onlar öyle düşünüyor demiyorum, böyle bir şey hissettirdi bana da demiyorum ama böyle bir şeyi hissediyorsunuz yani eşinize karşı hissediyorsunuz, yani hani çalışmayan para kazanmayan çoluğuna çocuğuna bakmayan bir erkek, bir koca, yani kadınlar bunu düşünemez belki yani böyle olaya bakamaz ama bir erkek çok klasik şekilde böyle bakar. Yani kendini işe yaramaz, son derece psikolojisi bozuk kötümser bir adam olarak görüyorsunuz."

İşsizliğin kadınlar ve erkekler açısından farkını sorguladığımızda karşılaştığımız ortak ifadelerden biri olarak kadınların işsiz kalmalarının daha kabul edilebilir bulunmasıydı. "Aslında kadın erkek çok fark etmiyor," diye başlayan ifadeler "ama bir erkek ev geçindiriyorsa diyeyim oradan bir sorun olabilir. Yoksa kadının evde ilgileneceği şeyler vs. si var işte çocuğu var. Çocuğa her zaman kadın daha fazla ilgi göstermek zorunda. Meşgaleleri daha fazla olabilir. Erkek için bence daha zor," diye devam ediyordu. Görüşmelerde işsizliğin erkeklik boyutu "Erkek olunca onun sorumluluğu korkunç", "Çok daha kötü bir durum" "Tabii toplumun beklentisi çok fazla" "O zaman çok daha dışlanıyorsun ve aşağılanıyorsun da" biçiminde ifade edildi. Buna bağlı olarak işsizlikle bir erkeğin baş edebilmesinin kadından daha zor olduğunu belirttiler.

Kadının yeri/işi, erkeğin yeri/işi ayrımını erkeklerin de kadınların da anlatımlarında gördük. Fakat erkekler bunu daha doğal bir şey olarak ifade ederken kadınlar daha çok bunun dışına çıkamadıklarında kendilerine işaret edilen yerin de yabancısı olmadıklarını hissettiren bir dil kullandılar. Bekir, işinin çalışma koşullarının kadın yaşantısıyla uyumsuzluğunun altını çizerken, "kadın doğasına" da gönderme yaptı. Kadınların esas yaşam alanları iş değil, evdi: "Evet yani onlar daha çok

işsiz kalabiliyorlar. Neden, bizim sektör açısından düşünelim, basın sektöründe mesela gerektiğinde 24 saat, 48 saat aralıksız çalışma gerektirecek bir ortam vardır. Ama kadınların bunu yapabilme şansı biraz daha az. Örneğin ne bileyim, babalar için de geçerli bu ama kadın evine daha yatkındır mesela, çocuğuna daha yatkındır, ev işlerine daha yatkındır. Yani kadının böyle birtakım yükümlülükleri de vardır. Bizim evde olmaz gerçi bu ama genel anlamıyla söylüyorum. Kadın işinin dışında evine de zaman ayırmak zorunda. Ya da en azından yöneticiler böyle düşünüyor. Dolayısıyla örneğin bir kadının hamile kalması medya sektöründe, asgari nereden baksanız altı ay işinden uzaklaşmasını gerektiriyor. Dolayısıyla insanlar medya sektöründe işe adam alacakları zaman öncelikle erkeği tercih ediyorlar."

Farklılık sadece kadınlar ve erkekler arasında değil. Bazı görüşmeler kadınlar arasında da fark olduğunun altını çiziyordu. İşsiz evli kadınla işsiz bekâr kadına bakış da, kendilerine ilişkin algı da değişiyordu. İpek, bekâr bir kadın olarak kendini tanımlayacak bir şeyin de olmadığını söyledi: "Hani evli olmayan birinin 'İşsizim' demesiyle arada bir fark oluyor, zaten evli olan biri 'İşsizim' değil 'Ev kadınıyım' diyor." Buna karşın evli de olsa meslek sahibi kadınlar, işsizliklerinde kendilerini "ev kadını" olarak tanımlamaktan kaçınıyorlar. Bunun ev kadınlığına yüklenen anlam ve verilen değerle ilişkili olduğunu söylemek mümkün: "Hiç diyemedim. Yani hatta geçende bir yerde bana da sordular. Sizin işiniz ne? Şu an çalışmıyorum ama ben avukatım dedim. Yani mutlaka bir sıfatını koymanız gerekiyor. Ev kadını lafı çıkmıyor ağızdan." (Seher)

Yaptığımız görüşmelerde biri bankacı, diğeri öğretmen iki kadının işsizlik sürecinde çocuk yapmaya karar verdiklerini söylemeleri adeta çalışma yaşamı ile ev yaşamının uzlaştırılmayan koşullarına vurgu yapıyordu: "Ben çocuğumu kendim büyüteyim hiç olmazsa, fırsat bu fırsat deyip çocuğumu şu an 2 yaşına getirdim ve yine sonbahar eylül gibi tekrar ısrarcı bir şekilde iş arayıp, herhalde bankalar olur yine, çalışma hayatına dönmek istiyorum."

Doğum yaparak işten uzak kalan kadınların işlerine bıraktıkları yerden başlayamamaları, ücret, çalışma koşulları, statü açısından daha geri bir noktaya düşürülmelerinin yanı sıra ve daha kötüsü işe dönüş garantilerinin olmaması kadın istihdamının önemli sorun alanlarındandır. Bununla beraber 3 yıldır işsiz olan Seher'in sözünü ettiği, çocuk yapınca işe ara vermenin getirdiği olumsuzluklar, "iş"e bir gelirin dışında yüklenen anlamı da gösteriyor: "Kendimi yenileyemiyormuşum gibi hissediyorum. Bebek olunca ne gazete okuyabiliyorsunuz ne haberleri izleyebiliyorsunuz kanalı çevirmek zorunda kalıyorsunuz; böyle sanki dünyadan geri kalıyorum gibi hissediyorum. Yorgun oluyorsunuz. Evde depresif oluyorsunuz bazen. Canınız bir şey yapmak istemeyebiliyor."

İşsiz kalan kadının "koca eline bakması" yani artık kocasından para almasının yarattığı rahatsızlık annelerden miras kalan öğütleri anlamaya kadar götüren bir sıkıntı olarak dile getirildi: "Bence çok kötü bir şey. Annem hep bana kızım bir işin olsun derdi. Eşimin de zaten para konusunda hiçbir sıkıntısı yok. Bana verme konusunda da yok ama ben kendi kendime acayip bir otokontrol geliştirmişim, hiçbir şekilde harcamalarımı yapamıyorum. Para kazanamamak çok kötü yani kazanan bir kadın için kazanmamak çok kötü. Annemin ne demek istediğini şimdi daha iyi anlıyorum. Onun için de işe dönmek istiyorum artık." (Seher)

Çözülme nasıl daha alttaki katları işaret edebiliyorsa aynı şekilde geleneksel rolleri daha merkeze getirebiliyor. Bu daha geleneksel olanın benimsenmesi anlamına gelmiyor. Yukarıdaki anlatımlar geleneksel rollerin dönüşünün bir kendini dayatma olabileceğini örnekliyor.

Dışlanma ve yalnızlaşma

En alttakiler, neredeyse bütün dayanışma ağlarından dışlanmışlar olarak karşımıza çıkanlar, trans bireyler, sonra eşcinseller en fazla benzer koşulları paylaşıp, birbirine tutunanlar. Varlığını sürdürmesinin kimliğini gizlemeye bağlı olduğu durum-

larda bunu yapabilme olanakları da sınırlı. Hiyerarşinin en altı için yaptıkları iş ya da işsizlik ile yaşamları birbirine karışmış denebilir. Birçok deneme, çeşitli yolları zorlamanın sonunda hayata karışmak değil, kendi hayatlarına çekilmek, mensubu olmalarından ötürü dışlandıkları grubun içinde var olma çabalarıydı: "İş aramadım çünkü yıllardır bildiğim bir şey, artık olmayacak bir şey bir de erkek bedenine sığmadım, niye iş arayayım, iş arasam elimde işim var öğretmenlik var. Buradaki Milli Eğitim'e gittim, durumumu açıkladım, böyle, böyle dedim bana istifa da ettirmediler. 'Ben transım' dedim, dilekçe yazdırdı bana sonra bana ret cevabı geldi. Beni iki-üç müdürle görüştürdüler ve bana dediler ki 'öğretmenlik yapamazsın, çocuklara kötü örnek...' falan filan, 'bunu unutma' dediler, ben de dedim ki 'tamam ben dört sene kadrolu Milli Eğitim'in öğretmeniyim, kadrolu memurum, bana masa başı görev verin' dedim, 'Milli Eğitim müdürlüklerinde verin', ona da ret cevabı geldi. Zorlamadım ondan sonra da zaten iki-üç ay sürdü, iki-üç ay sonra tamamen trans kimliğimi yaşamaya karar verdim ve yapabileceğim tek şey de seks işçiliği." (Aylin)

İşsizlik, insanları sadece mekânlardan değil, değer alanlarından da dışlıyor. Seher işsizlere bakışla ilgili düşüncelerini ve bunun kendisinde yarattığı etkiyi şöyle ifade etti: "Dışarıda bir sosyal hayatta etiketinizin olmaması, çalışmıyorum demek bile bazen kötü geliyor bana. Bence de çalışanlara daha şey bakılıyor. Daha iyi bakılıyor yani. Bir ortamda bir araya geldiğinizde çalışmayanlar hani hep pasif, bir şey anlamaz, bilmez gibi şeyler olabiliyor sanki. Çok bariz değil ama ben onu kendi içimde hissediyorum."

Daha önce de söylediğimiz işsizlik etiketinin iş bulma şansını erozyona uğratması aynı zamanda beyaz yakalı işsizlerin mavi yakalı işlere yönlendirilmeleri anlamına geliyor. Bu, ayrımcılığın yöneldiği bir kimliğe eşlik ettiğinde "nitelikli işgücü" alanından dışlanmayı da kolaylaştırıyor. Böylece eğitimli, meslek sahibi olmanın avantajları da geride bırakılıyor. Bunun çarpıcı örneklerini başörtülü kadınların deneyimlerinde görmek mümkün. İster öğretmen, ister siyaset bilimci isterse zira-

at mühendisi olsun başörtülü kadınların iş ararken ya da kendileri için referans oluşturulurken sunulan işlerin tezgâhtarlık, sekreterlik gibi mavi yakalı işlerin ötesine geçmediğine dair anlatılar, istihdamın beyaz yakalı başörtülü kadınlar için sınırlarına işaret ediyor. On dört yıl Milli Eğitim'de öğretmenlik yaptıktan sonra başörtüsü nedeniyle işten atılan Nevin'in iş arama hikâyesi bunu destekleyici nitelikte: "Özel kreşlerde bile denetime gelindiğinde başını açma ve peruk takma olduğu için ben iş bulamadım oralarda. Ve sadece bulabildiğimiz iş mantı, ayda 300 milyona mantı bükmeye gitmekti. Ve büyük ya da büyük küçük marketlerin hangisiyse bana buldukları iş, bana İstanbul'dan buldukları torpilli iş adını vermeyeyim Partı'nin bulduğu iş Canerler'de dedi ki şey peynir falan satacak, yani tezgâhtarlık yapacaksınız. Peynir reyonu, süt reyonu, zeytin reyonu ayakta akşama kadar..."

Şule'nin hikâyesi işyerinde reddettiği müdürünün cinsel tacizi ile başlıyor. Dışlama hakaret, statüsünü düşürme, aşağılama, diğer çalışanları da kışkırtma ile devam ediyor: "Mobbing nasıl başladı, ee, ilerleyen süreçte müdür işle ilgili sorumluluklarımı azaltmaya başladı, insanların yanında çok kötü konuşmaya ve ağır konuşmaya başladı. Satın alma uzmanıydım asistan yaptı, ondan sonra bütün işlerimi aldı, insanlara bağlamaya çalıştı, işte sadece fotokopi çektirir hale getirmeye çalıştı. Mail atmam yasaklandı, firmalarla görüşmem yasaklandı, iç departmanlarla mailleşmem yasaklandı, yani her şeyi bir anda... Olabildiğince kendime olan özgüvenimi kırmaya çalıştı. O kadar ağır davranışlara maruz kaldım ki işe gitmeme isteği başladı, en ufak bir şeyde korkmaya başladım, ki ben müdürden korkan bir insan değildim ama öyle bir hale getirdi ki adam, telefonumu çaldırdığı an 'Eyvah yine ne olacak, yine beni ne bekliyor' korkusu ve telaşı başladı, sabahları kalktığımda mide bulantısı, işte isteksizlik, bir şey yiyememe, kilo kaybı, kendime olan özgüvenimin gitmesi ve ben işimi beceremiyorum şeyine düşmeye başladım." Dışlanma, ona eşlik eden değersizleştirme ve bu değersizleştirmenin içselleştirilmesi ile yalnızlaşmaya yol açıyor.

Akademide çok sosyal olup neredeyse bütün sosyal organizasyonlar kendisine verilirken, cinsel yönelimi açığa çıktıktan sonra bunlardaki azalmayı ise şöyle anlattı Selami: "Belli bir süre mobbing denen şey uygulandı. Yani hani neydi işler veriliyordu daha önce çok fazla hani o işlerin tamamı ders programı hazırlamak dışında o işlerin tamamı alındı benden. Mesela daha önce fakültenin bölümün partisinden tutun öğrencilerin yılsonu mezuniyetlerine kadar bir sürü ben yapmıştım daha önceki yıl. Çok da o zaman beğeniyorlardı o işleri sonra mesela bunlar unutuldu, ben de tamam dedim."

Görüşmelerden seçtiğimiz yukarıdaki örnekler ilk bakışta sanki işsizlik konusu ile doğrudan ilişkili gibi görünmüyorlar. İşsizlik konusunda dayatılan genel algı girişte değindiğimiz gibi bir imkânlar ve kaynaklar sorunu olarak sunulur. Buna karşın tüm örnekler yalın olarak gerçek bireylerin işlerini kaybetme hikâyeleridir. Ayrımcılık kendi başına bir değerler savaşı, önyargı bilmeceleri ve haksızlık hikâyeleri değildir. İşsizlik de sadece insansız, kör ekonomik mekanizmaların kendi başlarına yarattığı bir toplamlar mekânı değildir. Daha önce söylediğimiz gibi burası toplumsal bir mekândır. Bu ikisi arasındaki ilişki sadece kesişmeler şeklinde değildir. Biri diğerinden beslenebilir ve birbirlerine dönüşebilirler.

Bu noktada yukarıda "Ayrım Çizgilerinin Belirginleşmesi" başlığı altında Hatice'nin sözleri ile değindiğimiz "değerler" konusuna tekrar dönebiliriz. Hatice'nin "Yani çok tuhafıma gidiyor," diye başlayan son cümlelerinde kişisel niteliklerini ve kişi olarak değerini üste koyarken "kültürel sermaye denen şeyi", toplumsal konumun sağladığı "yetiştiriliş tarzı, dil, ilişki biçimi"ni bir eksiklik, sahip olmama durumu olarak anlatması bir yönüyle dikkat çekicidir. Eksiklik vurgusu vardır ama bu eksiklik bir "değer" değildir. Hatta sahip olunmaması daha insani bir şeydir. Bu algıyı "fakir ama namuslu" türünden bir meşrulaştırma mekanizması (dolayısıyla hiyerarşiyi ve ayrımları koruyan bir şey) olmaktan alıkoyan bir kabul değil daha çok bir sorgulama olmasıdır. Hatice ile görüşmenin devamında ve aynı noktaya değinilen diğer görüşmelerde bu sorgulama

yanının vurgulanmadığını görüyoruz. Vurgulanmamış olması önemli olmadığını göstermiyor. Ayrım çizgilerinin avantajlardan yoksun tarafında kalanlar kişisel niteliklerine hep daha fazla şeyler katarak yenilgilerden kurtulamazlar.

Çözümler

Yapuğımız görüşmelerde işsizlik sorununu kim çözer, nasıl çözer sorularına bazıları devlet, hükümet çözer, dedi. Kimi sivil hareketlerin önemini, kimisi ise insanların kişisel çabalarını işaret etti. Kimi bunu nasıl yapacaklarını açıklarken kimi adres göstermekle yetindi.

Yaprak, kaynakların dağılımına, askeri harcamalara dikkat çekerek demokratikleşmeye işaret etti: "İşsizlik sorununu çözmek hükümetlerin görevidir. Yukarıda dediğim gibi savaş harcamalarımızı minumuma indirebilirsek fert başına düşen milli gelirimiz de yükselir, Doğuya gitmeyen fabrikalar da kurulur, yaşam standardımız artar. Sanıyorum daha demokratikleşebilirsek, ekonomimiz daha şeffaflaşabilirse, asker ihaleleri daha açık olursa, ordunun harcamalarından hesap sorulabilirse, vergi kaçırmalar denetim altına alınabilirse bizde de işsizlik sorunu biraz geriye çekilebilir." Fatma, insan hakları ve herkesin sorumluluğundan söz etti: "Valla sistem en temel değerlere sahip çıksa, insana, insan haklarına değer verse, temel haklara, zaten hepsi değil ama en azından sorunların bir kısmı çözülür diye düşünüyorum. En basitinden herkes eşit temel eğitim alsa diye düşünüyorum. Sonuçta gene bir bütün herkesin kendi payına düşeni yapması gerekir; hani zengin olsun, fakir olsun, işvereni, işsizi, politikacısı, sanatçısı." Bekir, toplumsal hareketin gereğini vurguladı: "Ancak hani toplumsal çalkalanma artık ipleri koparma noktasına gelir, işte ne bileyim sokak eylemleri falan başlar, ancak o aşamadan sonra belki devreye girebileceklerini düşünüyorum. Yani hem patronların hem devletin..."

Çözüm önerilerinin bir kısmı yasal düzenlemeleri içeriyordu. Anayasadan ayrımcılık yasasına bir dizi yasal düzenlemenin gereğine dikkat çekiliyordu. Aylin, nasıl bir anayasa olması gerek-

tiğini anlattı: "Anayasanın komple değişmesi lazım, şey demiyorum İsviçre, Amerika anayasası falan değil, topluma uygun, ciddi, en üst eşitlik anayasasına ihtiyaç var, hiçbir şey değiştirilemez değildir, köklü değişikliklere ihtiyaç var, ben trans mücadelesi içindeyken hep şunu söyledim evet, toplumu dönüştürmek önemli ama işin başlangıç noktası anayasa. Anayasada benim hakkım tanınırsa toplum iki yıl uymasa da iki yıl sonra uyacak."

İşgücü piyasasında kadın-erkek eşitsizliğinin ve kadınların ayrımcılığa uğramasının "fırsat eşitliği" ve "eşit işe eşit ücret" hedefiyle aşılamayacağını söyleyen Savran, ayrımcılığa bakışını şöyle açıklar: "Ayrımcılık sadece bir dışlama ve engelleme mekanizması değil, aynı zamanda toplumu düzenleyen bir ilke, bütünlüklü bir iktidar ve egemenlik sisteminin bir sonucu... Kadınlaşan işkollarının değerinin düşmesi, esnekleşmenin cinsiyetli bir süreç olması bu olguyu ifşa eden ayrımcılık mekanizmaları" (Savran, 2010: 5-6). Savran, kadın istihdamı konusunda önerilecek feminist politikaların ilk koşulunun sosyal politika, çalışma biçimleri ve bakım emeği arasında bağlantıları kurmak olduğunu belirterek pozitif ayrımcılık, devredilemez babalık izni gibi taleplerin vazgeçilemezliğini vurgular. İstihdamda cinsiyet eşitliği için ya da mevcut haliyle kadın istihdamındaki sorunların çözümünde kadınlar ve erkekler arasındaki farklılıklara bakmak gerekir. Pozitif ayrımcılık gibi özel önlem politikaları dayanağını büyük ölçüde bu farklılıklardan alır.

Ayrımcılığın yol açtığı işsizlik durumlarının görünürlüğü ancak örgütlenmelerle mümkün olabiliyor. Yapılan görüşmelerde işsizliği ile uğradığı ayrımcılık arasındaki ilişkiyi çok net ortaya koyabilenler, daha çok örgütlü mücadelenin/yapıların içinde yer alanlar oldu. İşsizlik durumunu ayrımcılıkla ilişkilendirenlerin çözüm önerileri öncelikle ayrımcılığın ortadan kaldırılması, eşit yurttaşlar olarak yaşayabilmeyi güvence altına almaya yönelikti. Savran'ın kadınlar için vurguladığı politik mücadelenin ve örgütlenmenin önemi görüşmecilerimizin bu kesimi tarafından işsizliğin çözümünde vurgulanan bir şeydi.

Görüşmecilerimizin çözüm önerilerinin bir bakıma beklenen bir şekilde sıralanmış olduğu söylenebilir. Ancak gö-

rüşmelerden çözüme yönelik ifadeler bu şekli ile elendiği zaman bir eksiklik kendisini hissettiriyor. Bu eksikliğin aslında bu çalışmanın en başından itibaren kendini gösterdiğini söyleyebiliriz. Çalışmanın saha kısmı için görüşme yapılacak kişilerin bulunması aşamasında şaşırtıcı bir durumla karşılaştık. Beyaz yakalı işsizler kolay kolay görüşmeye yanaşmıyorlardı. Bu nedenle görüşmeci bulma konusunda normalden daha fazla çaba göstermek zorunda kaldık. Önceki saha deneyimlerimizde en mahrem kabul edilen konularda bile karşılaşmadığımız bu durumun söz konusu işsizlik olunca önümüze çıkmasının özel bir anlamı olup olmadığına bakmak gerekiyor. Görüşmeyi reddedenler, gelir getirici herhangi bir işi olmamasına karşın kendisini işsiz olarak tanımlamadığı, içinde bulunduğu durumun geçici olduğu gibi gerekçeler getirdiler ya da sadece görüşmek istemediklerini söylediler. Bunun nedeni olarak ayrımcılığın her zaman açıkça gerçekleştirilen bir şey olmaması, çoğu zaman ayrımcılığa uğrayanın yaşadığını tanımlamasını, anlayıp açıklamasını zorlaştıran bir süreç olduğu düşünülebilir. Ancak daha önceki deneyimlerimizden konu salt ayrımcılık olduğu zaman ayrımcılık hallerinin daha rahat ifade edilebildiğini biliyoruz.

İşsizlerle görüşmelerin ortak ve ilginç bir noktası insanların kendi işsizliğini açıklarken ayrımcılığı, toplumsal değerleri, alışkanlıkları ve ahlak kalıplarını büyük ölçüde dikkate alan bir anlatımı benimserken, kendilerine işsizliği genel olarak açıklamaları, çözüm önerileri sorulduğu zaman tüm bunları ikincilleştiren yapısal açıklamalara ağırlık vermeleridir. Çünkü kendi işimiz veya işsizliğimiz bir olgudur, deneyimlerdir ve kendi gerçekliğimizden gelirler. Burada kaçınılmaz olarak rasyonel ya da irrasyonel görünsün tüm kesişmeler vücut bulmuştur. İşsizliği bir toplumsal gerçeklik olarak açıklamak gerektiği zaman ise sistemin bizi ne olmamız gerektiğine zorladığı belirleyici koşul ortaya çıkar: "Dediğim gibi hani bu sistemle ilgili bir şey işsizlik. Şeye bakmıyor sistem, size bakmıyor." (Erkan)

Bu ifade ediş şekli, dikkat edilirse, temelsiz değildir ve piyasayı nesnel, zorunlu bir varoluş alanı haline getirmiş ve onu

toplum algısına eşitlemiş olan çok boyutlu bir ideolojik arka plana sahiptir. İş ve aş yoksunluğu kendini bir "iş talebi" olarak ve aynı zamanda rasyonel, ölçülebilir bir tavır olarak ortaya koymalıdır. Onu işgücü olarak piyasanın (ve piyasanın belirlediği toplum algısının) parçası yapan budur. Yani piyasa insanları piyasanın tanımladığı ayrımlara, kimliklere (işadamı, işçi, çalışan, yönetici,...) zorlarken, aynı zamanda ırk, din, cinsiyet, vd. temelli ayrımcılık alanlarını hem ayrımcılık pratiği olarak hem de kendilik, kimlik tanımları, pratikleri olarak erozyona uğratır:

> Çünkü Ankara'da büyümüşüm sonuçta. Yani bir şekillenme var. Ne bileyim, annem bizim Türkçe konuşmamıza çok önem verirdi; iyi Türkçe konuşacaksınız, güzel konuşacaksınız, kırık Türkçe konuşmayacaksınız falan. O yüzden ben kiminle, muhabirlik döneminde de kiminle görüştüysem hep şaşırırlardı. Ya nasıl bir Türkçe bu böyle, falan. E çünkü öyle bir şekillenme, anneden de gelen. Evde Kürtçe konuşulmuyordu zaten...
>
> O gıda üzerine işe de tutunmadım yani ben işimi iyi yapsaydım kimse beni atmazdı sonuçta. O 1 Mayıs'ta Kürt olmaların falan ötesinde, yani sen işe gerçekten sistemin istediği gibi bir eleman olursan kimse senin Kürt olmana falan filan aslında bakmıyor. Bu da bir gerçek... (Berfin)

Dolayısıyla temel sorun alanı sistem, piyasa, gelişme, göç, yoksulluk, işsizlik ve bunların yarattığı toplumsal katmanlaşma, sınıflar ve politik mücadelelerin alanı olarak görülebilir. Ayrımcılık sorunlarının bu alanlardaki gelişmelerle ilişkili olarak keskinleşebileceği veya çözülmelere uğrayacağı doğrudur. Bu çalışma için örneklenirse ayrımcılığa uğrayanların eğitimli ve nitelikli olmaları, işsizlikte olduğu gibi, kısmi çözümler getirebilse de ayrımcılığı tüketen avantajlar değildir.

Zaman zaman Kürtlerin, Alevilerin karşılaştığı ayrımcılıklar gibi acil bir "toplumsal tehdit" ya da Romanların durumunda olduğu gibi geçiştirilebilen bir "ahlaki sorun" gibi görünse de ayrımcılığın ayrı bir alan olduğu vurgulanmalıdır. Her bi-

ri kendi tarihselliği ile bu tarihselliğin diğer alanlara eklenme biçimleriyle ele alınmalıdır. Diğer önemli bir nokta ayrımcılığa uğrayanların birbirlerini görmesidir. Türkiye'deki resmi algı ayrımcılığa uğrayanların birbirini görmesi, birbirleri ile iletişimini diğer bir ciddi tehdit olarak kabul ediyor. Buna karşın sivil toplum hareketinde son on yıllık deneyim bunu doğrulamıyor. Birbirini görmenin ayrımcılığa uğrayanlar için dünyayı kendi sorunlarından, kendi karşılaştıkları adaletsizlerden ibaret sayan diğer bir körlükten kurtulma şansı yarattığı, sorunları paylaşmanın demokratik mücadele olanaklarını genişlettiği bir gerçektir.

KAYNAKÇA

Ağırdır, B. ve Pultar, E. (2010): "Kürt Meselesi, Algı ve Beklentiler" araştırması, KONDA, Temmuz.

Bakırcı, K. (2010): "İstihdamda Cinsiyetlerarası Eşitlik ve İş Mevzuatında Yapılması Gereken Değişiklikler", H. Durudoğan ve diğerleri (der.), *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları, Eşitsizlikler Mücadeleler Kazanımlar* içinde. Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Bakırcı, K. (2010): "Türk Hukukunda İş ve Aile Sorumluluklarının Uzlaştırılması: Uluslararası Hukuk ve AB Hukuku Çerçevesinde Bir Değerlendirme", İ. İlkkaracan (der.), *Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Doğru, İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları* içinde. İTÜ BMTKAUM ve Kadının İnsan Hakları Yeni Çözümler Derneği, İstanbul.

Bora, A. ve Üstün, İ. (2005): *Sıcak Aile Ortamı*. Tesev Yayınları, İstanbul.

Cindoğlu, D. (2010): *Başörtüsü Yasağı ve Ayrımcılık: İş Hayatında Meslek Sahibi Başörtülü Kadınlar*. TESEV Yayınları, İstanbul.

Dedeoğlu, S. ve Yaman Öztürk, M. (der.) (2010): *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği*. Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul.

Fundación Secretariado Gitano (FSG) (2010): *Roma Turkey Final Report, Türkiye'de Romanların Durumu, Türkiye'de Çalışma ve İnsana Yakışır İş Koşulları Sorunları*. Avrupa Roman Hakları Merkezi (ERRC) ve Edirne Roman Derneği işbirliği ile.

Gökpınar, Ö. (2009:) *Sendikalarımıza İhtiyacımız Var!, LGB Çalışanların İş Yaşamı Raporu 2009, Çalışma Hayatında Lezbiyen, Gey, Biseksüel Çalışanların Yaşadığı Sorunlar- Tanıklıklar*. KAOS GL Derneği, Aralık, Ankara.

Göregenli, M.: *Ayrımcılığın Sosyal Psikolojik Temelleri*, yayına hazırlanıyor.

Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi (KEİG) (2009): *Türkiye'de Kadın Emeği ve İstihdamı Sorun Alanları ve Politika Önerileri*.

Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (KSGM) (2010): *Türkiye'de Kadının Durumu*, Aralık.

Salman, F. (2007): *Hep Yenik Başlama Duygusu, Türkiye'de Ayrımcılık Uygulamaları: Mağdurlar ve Uzmanlar Anlatıyor*. STGM Yayınları, Ankara.

Savran, G. (2010): "Kadın İstihdamı Genelgesi Vesilesiyle", *Amargi Feminist Dergi*, 18. Sayı, Güz.

TMMOB (2009): *Kadın Mühendis, Mimar ve Şehir Plancıları Kurultayı, Sonuç Bildirgesi ve Kararlar*. Elektrik Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi, Kasım, İstanbul.

TÜSİAD (2005): *Türkiye'de Büyüme Perspektifleri, Makroekonomik Çerçeve Dinamikler/Strateji*, Yayın No. T/2005-06/398, Haziran, İstanbul

AİLE: EN GÜÇLÜ İŞSİZLİK SİGORTASI

AKSU BORA

Aile, anlamı sanki herkes tarafından bilinen, üzerinde uzlaşılan ve hep aynı şeye işaret eden bir kavrammış gibi kullanılagelse de, gerçekte birbirinden epey farklı insan gruplarına ve ilişkilerine işaret edebilir. En basiti, modern çekirdek aile, yani anne, baba ve çocuklarından oluşan aile modeli, "doğal" ve ezel ebed bir gerçeklik gibi görünse de (taş devrinde bile bir aile vardı ve bu aile Wilma, Fred ve Çakıl'dan ibaretti!) böyle değildir: Bir ideal olarak bile şunun şurasında iki yüz yıllık bir tarihi vardır, üstelik de bir idealdir, gerçeklik değil. Hanelerimizde anne, baba, çocuklar olarak yaşasak bile, hane duvarları son derece geçirgendir; aile o duvarların içine sığmayacak kadar geniştir... Paraya sıkıştığımızda dayımızın oğlundan borç alırız, çocuğu bir işe yerleştirmesi için enişte mize güveniriz, eve eşya alacaksak bir "abimiz"in dükkânına gitmeyi tercih ederiz.

Bir o kadar önemlisi, aile ilişkileri yalnızca "kan bağı" denilen o gizemli şeyle kurulmaz, pazarcı size "yenge" diye hitap ederken bu bilgiyle konuşmaktadır.[1] Devlet boşuna "baba" de-

1 Demektedir ki: "Sen ağabeyimin karısı gibisin gözümde; namus dairemin içine düşüyorsun; sana yan gözle bakmayacağım" Ya da "Bayan" der; o zaman durum biraz kritiktir: "Sen bir müşterisin. Aileden değilsin," demektedir. Aileye dahil olmayı hak edecek kadar tanıdık görünmemiş olabilirsiniz; yanlış bir pantolon, yanlış bir tavır, yanlış bir sözcük...

gildir, bölgesel güç olma hevesimizi "büyük ağabeylik" olarak ifade etmemiz de tesadüf değildir.

Aile ilişkisi, sosyoloji kitaplarının hep yazdığı gibi "türün yeniden üretimi işlevine" indirgenemez, siyasetten ekonomiye pek çok faaliyet alanını bir ağ gibi sarar ve toplumsallığın kurucu bir öğesidir. Dolayısıyla, herhangi bir toplumsal gerçekliğin aileyi hesaba katmadan anlaşılması, pek mümkün değildir. İşsizlik deneyimi de bir yandan bir sosyal politika aktörü olarak aileyle ilgilidir, diğer yandan iş ilişkilerindeki "aile benzeri örüntüler"e[2] dikkat etmeyi gerektirir.

Esnek üretimin giderek yaygınlaşması, yalnızca Türkiye'de değil, başka ülkelerde de iş ilişkilerindeki ataerkil örüntülerde önemli aşınmalara neden oluyor. Örneğin New York Binghamton'da orta boy iletişim teknolojisi firmalarında çalışan beyaz yakalıların "küçülme" nedeniyle kitleler halinde işsiz kalmalarının yarattığı travmatik etkiyi değerlendirirken Charles Koeber (2002), bu küçülme hareketinin sadece işsizliğe değil, 2. Dünya Savaşı sonrasında Amerika'nın sınıf yapısını biçimlendiren istihdam ilişkilerinde büyük bir dönüşüme de yol açtığını anlatıyor. Kimliklerini çalışma üzerinden kurarken işyerleriyle ve patronlarıyla ilişkileri de istikrar ve güvene dayalı olan çalışanlar, yeni durumu tanımlarken "soğuk" sözcüğünü sıklıkla kullanıyorlar – muhtemelen bir tür "açıkta kalmış olma" duygusuna atıfla. Ancak bu açıkta kalma, işsizlik ve maddi güvencesizlikten fazlasına işaret ediyor: "Sahipsizlik", "yersiz yurtsuzluk" gibi.

Türkiye'de de orta sınıf, asıl olarak eğitim ve çalışma üzerinden tanımlanır. İster "eski", ister "yeni" orta sınıf olsun, eğitime bağlı bireysel liyakat ve meslek, belirleyici önemdedir.[3] Bu

2 Aile benzeri örüntüler, asıl olarak ataerkil ilişkilere işaret ediyor. Patron/çalışan ilişkisinin de bir aile ilişkisi gibi tasarlanabildiği düşünüldüğünde, işsizlik deneyiminin aile ile ilişkisinin ilk bakışta görülebilecek olandan daha karmaşık olduğu fark edilebilir. Bu konuda son derece öğretici bir çalışma, Jenny White tarafından İstanbul'da yapılmıştı (White, 1999). "Devlet baba" ile istihdam ilişkisi kuran "evlatların" durumuna bu açıdan yaklaşan istisnai bir çalışma için: Çelik, 2008.

3 Orta sınıfları eğitimli elit (Bildungsbürgertum) ve işadamı, rantiye, kapitalist (Wirtschaftsbürgertum) olarak iki bileşenli olarak tanımlayan Jürgen Kocka'ya

nedenle, işsiz kalmanın orta sınıftan kadın ve erkekler için anlamı, alt sınıflardan farklıdır. Her ne kadar başbakan "Her üniversite mezunu iş bulacak diye bir kaide yok," demişse de, eğitim yoluyla meslek edinme ve toplumsal konumunu bu meslek üzerinden kurma, orta sınıfların tanımlayıcı bir özelliğidir. Üstelik, uzun bir zamandır yalnızca "ekmek getiren baba" için değil, "meslek sahibi anne" için de bu böyledir.

Türkiye'de orta sınıfın tanımlayıcı niteliklerinden biri de "modern"liktir – bu modernlik, kendini "geleneksel" olandan farklılıkla tanımladığı ve bu farklılığın önemli bir bileşeni kadın-erkek eşitliği olduğu için,[4] orta sınıftan kadınların meslekleriyle ve çalışmayla ilişkileri yalnızca "ekonomik" değil, siyasal ve psikolojik boyutlar da taşır. Bu konuya ilerde, görüşmeleri toplumsal cinsiyet ilişkileri ve duygular bağlamında analiz ederken döneceğiz. Ancak hatırlatmak gerekir ki, ailenin ekonomik ve siyasal ilişkiler içindeki kritik yerini yalnızca "geleneksel" toplumlar ve toplumsal gruplar için dikkate alıp "modern" orta sınıf ailenin bu türden bir konumu yokmuş, modern ilişkiler doğası gereği rasyonel ve ayrıştırılmış[5] ilişkilermiş gibi kavramsallaştırmak, sosyal bilimlerde yaygın bir tutumdur. Hem mülakatları yaparken hem de analiz aşamasında bu tutumdan uzak durmaya, aile ilişkilerinin (ya da aile benzeri ilişkilerin) çalışma ve işsizlik ile karmaşık bağlantılarını gözden kaçırmamaya çalıştık.

"Biz bir aileyiz"

Ailelerin desteği ve yardımı, işsizlik dönemlerinde kritik bir önem taşıyor. Bu destek, işsizin yaşına ve cinsiyetine, evli olup olmamasına göre farklı biçimler alsa da, işsizlik dönemlerinin

yapığı atıfla Türkiye'deki orta sınıfların değişimi ve siyasal biçimlenmesi üzerine bir analiz için bkz. Ünüvar, 2010: 14-24.

4 Türkiye'de orta sınıf öznelliklerinin ve toplumsal cinsiyetin kuruluşuna ilişkin ufuk açıcı bir yazı için bkz. Sirman 2002. Nükhet Sirman, "Kadınların Milliyeti", *Siyasal Düşünceler Ansiklopedisi*, 6. Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları.

5 Yani ekonomik, siyasal, toplumsal ilişkilerin ayrıştırılmış olduğu ve kendi kuralları çerçevesinde işlediği varsayımı.

"daha az hasarla" geçirilebilmesi, bu yardım ve destek sayesinde mümkün olabiliyor.

Erdem'in söylediği gibi: "Kapitalizme karşı en güçlü kurum ne tuhaf, aynı zamanda sistemin koruyucu gücü olan aile belki de. Tabii dayanışma duygusuna sahip bir aile yapısından söz ediyorum."

Türkiye'nin de içinde olduğu Akdeniz kuşağı için sosyal güvenlik sisteminin esasının aileye dayalı olduğu sıklıkla söylenir (Esping-Anderson 1990). Gerçekten de, çalışmaya ve prim ödemeye dayalı sosyal güvenlik sistemlerinin uzun süreli işsizlik konjonktürlerinde insanların temel yaşam ihtiyaçlarının sağlanması konusunda bile yetersiz kalmaları, aile dayanışması ve desteği ile telafi edilir. Türkiye, orta sınıflar için bile güvenceli çalışmanın bir standart olarak yerleşmediği bir ülke; böyle olunca, ailenin güvenlik sisteminin temel bir bileşeni olması da kaçınılmaz. Nitekim yaptığımız görüşmelerde bazı ayrıksı durumlar (ki bunlar ayrıca ele alınacak) bir yana bırakılırsa, işsizlik sigortası, ailelerin desteği idi. Yani Erdem'in tespiti, hem kendisi hem de başka eğitimli işsizler için, geçerliydi.

Uzun süreli işsiz kalan gazeteci Bekir, kendi anne ve babasının hayatta olmadığını ama eşinin ailesinin ve kendi ağabeyinin bu işsizlik döneminde destek olduklarını anlattı. Bu destek olmasaydı ne yapabileceğini kestiremiyor. Aile desteği pek çok durumda, para yardımı yapmak biçiminde oluyor ama bazen, örneğin Ferda'nın hikâyesindeki gibi, aileden birinin mülkiyetindeki bir evde kira ödemeden oturmak, erzak yardımı, hatta kimi zaman ailenin yanına taşınmak türünden durumlar da ortaya çıkabiliyor. Örneğin Erdem ve eşi, kayınvalidesinin yanına taşınarak hem kira ödemekten kurtulmuşlar hem de mutfak masraflarını kayınvalidesi gördüğü için, harcamaları son derece azalmış.

Şükrü, karı-koca işsiz kaldıkları dönemde çalıştıkları süre içinde aldıkları araba ve arsayı sattıklarını, borçlandıklarını, işsizlik süresi uzayınca tamamen çaresiz duruma düştüklerini anlattı. Sonra da bu durumdayken ailelerinin imdada yetiştiğini ve düze çıkmalarını sağladıklarını söyledi.

Ancak, bu "dayanışma duygusu"nun içinde nelerin olduğuna, nasıl işlediğine, bu duygunun kapsama alanına girebilmenin koşullarının neler olduğuna biraz daha yakından bakmak gerekli. Yaptığımız görüşmeler, bir yandan aile desteğinin önemini gösterdi ama diğer yandan bu desteğin ilk bakışta görülebileceği kadar sorunsuz ve pürüzsüz olmadığı da anlatıları biraz derinlemesine dinleyince ortaya çıkıyordu.

Aslında böyle bir analizi yaparken, sadece işsizliğe ve ailenin bir sosyal güvence kurumu olarak nasıl işlediğine değil, daha genel bir çerçevede orta sınıf ailesine ve bu ailede yetişmenin yarattığı öznellik biçimlerine ilişkin de ipuçları elde edebildik.

Uzatılmış çocukluk

Görüştüğümüz işsizlerden önemli bir bölümü, gençler ve mezuniyet sonrasında düzenli bir işte çalışma deneyimi olmayanlardı. Aile yanında yaşama, bir anlamda çocukluğun uzatılması olarak deneyimlendiğinde, işsizlik durumunda yapılan yardımlar da çocukluk döneminin harçlığı ve aile bakımı çerçevesinde daha rahat düşünülebilir oluyor. Günümüzde çocukluğun giderek uzayan, yirmilerinin ortasına kadar sarkan bir dönem haline geldiği de dikkate alındığında, üniversite mezunu ve yirmilerinin başındaki birinin işsizlik deneyiminin özgül bir durum olarak ele alınması gerektiği ortaya çıkıyor.

Çocukluk döneminin böyle uzaması, kadınlar için daha kabul edilebilir görünüyor. Örneğin Zeliha, "Şu açıdan ben epey şanslıydım, bana baskı yapmadılar. Ama annem çok endişeleniyor işte, hani ay ne olacak bu çocukların hali diye. O nedenle, aslında şey, göstermelik de olsa bir iş bulsam fena olmayacak; en azından annemin içini rahatlatacak," derken, iş bulmanın tıpkı bir sınavdan geçer not almak gibi düşünülebileceğine işaret ediyor. İş bulmak bu anlamda hayati bir problem değil, anneyi yatıştırmakla ilgili bir şey gibi duruyor. Nitekim benzer yaşlarda bir başka kadın olan Ezgi de kendi evinin olmasından memnun olduğunu ama annesiyle yaşamayı daha rahat bulduğunu söyledi; çünkü "anne düzeni" olarak adlandırdığı

düzen, sorumlulukların kendisi tarafından üstlenilmediği, tersine, kendisine ait sorumlulukların bile (telefonunu unutmamak gibi) hatırlatıldığı, tam bir çocukluk halini sürdürebileceği bir rahatlık sunuyor. Ezgi, böyle bir düzen içinde yaşamanın sadece rahatlık ve konfor değil, aynı zamanda iş konusunda seçicilik de sağladığını düşündüğünü belirtti: "Yani hani, tamamen kendi ayaklarımın üzerinde dursam çok daha iyi hissedeceğim kesin ama şey, şurda şöyle bir durum da var; kendi ayaklarınızın üzerinde dururken aslında işte şey, bir şirkette paspas da oluyor olabiliyorsunuz bir yandan, o nedenle hangisi daha iyi diye tartamıyorum."

Kendi ayaklarının üzerinde durmak bir şirkette paspas olmak karşılığında ise, tercih edilmeyebilir. Bu noktada, ailenin "dış dünya" karşısındaki koruyuculuğunun epeyce geniş kapsamlı olabildiğini görüyoruz. Orta sınıftan aileler için çocuklarının "düzgün bir iş" bulmak, evlenmek hatta çocuk sahibi olmak gibi yetişkinliğe geçiş eşiklerini atlamaları, onları koruyup kollama işinin hafiflemesi anlamına gelmeyebiliyor. Ne aileler ne de çocuklar için. Abant İzzet Baysal Üniversitesi İktisat Bölümü 4. Sınıf öğrencileriyle yaptığımız odak grup tartışmasında bu konuyu genişçe ele almıştık. Yirmi yaş civarındaki bu gençler, elbette ki okulu bitirdikten sonra bazı sorumlulukları üstlenmelerinin gerekeceğini ama iş bulamamak ya da yüksek lisans yapmak gibi durumlarda aile desteğini hep arkalarında hissettiklerini belirtmişlerdi. Bir erkek öğrenci, kendi işini kurmayı hedeflediğini, ailesinin de "cebine belli bir miktar alıp sermayeni, bir yere belli birikimini yapana kadar" kendisini destekleyeceğini anlattı.

Ailenin genç kadın ve erkeklere desteği sadece onlara bakmak biçiminde değil, bunun yanında iş bulmalarında da en önemli kaynağın aile ve aile üzerinden kurdukları bağlantılar olduğu anlaşılıyor. Bu konuda henüz mezun olmamış gençler de mezun olmuş ve iş arama deneyimi yaşamış olanlarla benzer noktadan bakıyorlar: İş sınavları önemlidir ama gerçekte işleyen mekanizma, kişisel ilişkiler ve bağlantılardır. Örneğin yine Abant İzzet Baysal Üniversitesi'nde yaptığımız odak grup tar-

tışmasında bir erkek öğrenci şunları söyledi: "Ben üniversitedeki bütün arkadaşlarımla konuştuğumda, dördüncü sınıftayız ve herkesin dediği şu: Genel olarak, şurda dayım var, burada babam var, burada buyum var, şurda şu var... Onlar konuşacak diye düşünüyorum." Dönem arkadaşlarının büyük bir bölümü de bu görüşü onayladılar ve destekleyici pek çok örnek anlattılar. Bu görüşe karşı "kendini pazarlama yeteneği" üzerinden bir alternatif yol öne sürüldüyse de grubun büyük bölümü, kişisel ilişki ve bağlantıların vazgeçilmez önemde olduğu fikrindeydi. Bu ilişki ve bağlantılar da esas olarak aile üzerinden kuruluyordu.

"Bu yaştan sonra..."

Aile desteğinin, şükranla karşılanan ve kabul edilen bir şey olmasına karşın, aynı zamanda, bir tür güçsüzleşme etkisi de yaptığı anlaşılıyor. Görüştüğümüz kadın ve erkekler, ailelerinin yardımından söz ederken özenle ne kadar minnettar olduklarını vurguladılar; bir yandan da daha az vurgulu olsa da, bu yardımın ağırlarına gittiğini belirttiler.

Evli olmalarına karşın her biri kendi ailesiyle yaşamak zorunda kalan iki çiftle görüştük. Kemal, eşinin ve kendisinin "ergenler gibi" ailelerinin yanında yaşamaya devam etmesinin ancak çok özel koşullar nedeniyle ve geçici olarak kabul edilebileceğini söyledi. "Ayşe'nin yaşı 34, benim yaşım 33. Kim bu vakte kadar hayatını kurmamış veya bu şekilde yeni evli genç ergenler gibi hayatını bu şekilde devam ettirir, onun için istisna olduğunu düşünüyorum." Serdar'la yaptığımız görüşme de neredeyse tamamen eşiyle birlikte yaşayamayışı etrafında döndü.

Evlilik ve çalışma hayatına girmek, çocukluktan yetişkinliğe geçişte önemli iki eşik. Bu eşiklerden birini geçtiği halde ikincisinde "takılmış" olmak, sürecin de yarım kalmasına neden oluyor. Kemal'in "ergenler gibi" ifadesi, bu takılmanın pek de bilinçdışı bir durum olmadığına işaret ediyor. Yine Kemal'in "Evliyiz, barkımız yok," demesi, evliliğin tamamına ermediği, henüz yarım bir evlilik olduğuna işaret ediyor. "Aile-

nin çocuğu"ndan "koca" konumuna geçmek, geçimden de sorumlu olmak anlamına geliyor. Her iki örnekte de bu erkekler ancak geçici bazı işler yapmışlar, sürekli ve uzun süreli çalışma deneyimleri olmamış. Bu nedenle, evli olmalarına karşın bir tür *arafta* yaşamayı sürdürüyorlar.

Çocukluğun böyle uzaması, sadece evli erkekler için değil, kadınlar için de sıkıntılı olabiliyor. Bu örneklere biraz yakından bakıldığında, evli kadınların kendi ailelerinden yardım almakla ilgili sıkıntılarının bir bölümünün de kocalarının erkeklik rolünde "başarısız" olmasından kaynaklandığını fark edebiliyoruz. Yani yetişkin ve kendi ailesini kurmuş biri olarak aileye bağımlı olmanın ötesinde, ailesini geçindirmeyi başaramayan bir erkekle evlenmiş olmanın da zorlayıcı olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin kocasının ailesinden maddi ya da manevi herhangi bir destek almadıklarını ama kendi ailesinin özellikle ikinci çocuklarının doğumunda büyük destek verdiğini anlatan Berfin, kocasına öfke duyduğunu anlattı. Bu öfke, geçim sıkıntısı yaşıyor olmanın getirdiği sıkıntının ötesinde, kocanın edilgin bir konuma geri çekilmesiyle ve ailesine karşı kendisini zor durumda bırakmasıyla ilişkiliydi.

Evlendikten ya da bir biçimde kendi hayatını kurduktan sonra yeniden ailenin desteğine muhtaç olmak, hatta onlarla yaşamaya dönmek, hem erkekler hem de kadınlar için zor bir deneyim. Örneğin Yaprak, öğrenciliği sırasında bile harçlığını çıkarmakla övünürken, yıllar sonra, kocası ve çocuğuyla birlikte ailesine muhtaç duruma düşmüş olmanın kendisine çok ağır geldiğini anlattı: "Tabii 30 yaşları civarında olup hâlâ ailenin kanatları altında olmak çok ağırıma gidiyordu." Halen öğrenciliği sürmekte olan bir erkek de benzer biçimde, aileye bağımlılığın meşru karşılanabileceği yaşın bir limiti olduğuna işaret etti: "Mesela benim babam emekli sandığı, tamam bana atla demezler yani, git bir iş bul biz seni besleyecek miyiz demeyecekler ama hani ben bir kere kendimi yük hissederim onların yanında, 'Baba bana para ver' diyemem yani ben bu yaştan sonra."

Ailenin bir tür güvenlik sağlayıcı işlevi olsa da, bu güvenliğin çeşitli karşılıkları olduğu, en azından kişinin bağımsızlığını ze-

dediğinin düşünüldüğü anlaşılıyor. İpek, ailesinin kendisine güç verdiğini, onlar sayesinde köklerine bağlı hissettiğini dikkatle vurguladı ama arkasından da ekledi: "30 yaşımda hâlâ aileme bağımlı olmaktan vicdan azabı duyuyorum."

Kalpsiz dünyadaki cennet mi?

Bu "kalpsiz dünyadaki cennet"[6] imgesi, desteğin her durumda yönlendirme ve beklenti baskısı ile el ele gittiğini fark ettiğimizde, pırıltısını biraz kaybediyor. Aileler çocuklarını çok ileri yaşlara kadar destekliyorlar; öyle ki, çocukluğun yirmilerinin ortalarına kadar uzadığı rahatlıkla söylenebilir. Ancak çocukluğun uzaması, yetişkinliğe geçişin ertelenmesi, dolayısıyla kendi kararlarını verebilen, hayatını denetleyebilen bir kişi olabilmenin de uzak bir geleceğe kalması anlamına geliyor.

Her ne kadar bu erteleme görüştüğümüz genç insanların hepsini aynı biçimde ve şiddette etkilemese de, bir orta sınıf ailesi özelliği olarak ele alınmayı hak ettiği fikrindeyiz. Bir başka yerde (Bora ve Üstün 2005) "öznelik kapasitesinin örselenmesi" olarak tartıştığımız bu durum, farklı sınıfsal çerçevelerde farklı biçimler alıyor. Bunların karşılaştırılması ve farklılıkların ortaya konması son derece ilginç olurdu. Ancak yaptığımız sınırlı görüşmelerin bize verdiği ipuçlarından hareket ederek, ailelerle gençler arasında bir müzakerenin gerçekleştiğini söyleyebiliriz: Bakım ve desteğin ileri yaşlara doğru uzaması karşılığında bağımlılık ve itaatin sürmesi. Bu müzakere, sevginin ve fedakârlığın terimleriyle yapıldığı için, tanınması ve ayırt edilmesi çok kolay olmasa da, pek çok anlatıda izlerine rastlamak mümkün. Örneğin Ceylan, ailesinden hiç para istemediğini ama onların verdiğini söyledikten sonra, istemediği halde KPSS'ye girmesinin de onların (özellikle annesinin) "çok istemesi"ne bağlı olduğunu anlattı. Annesi onun öğretmen olmasını, düzenli bir gelir elde etmesini istiyormuş ve öğretmenlerin yaz tatillerinin uzunluğunu da bu mesleğin ca-

6 *Heaven in the Heartless World*, Christopher Lasch'ın 1977 yılında yayınlandığında büyük yankı uyandıran kitabının adı.

zip tarafı olarak öne sürüyormuş. Ceylan'ın kendisi için düşündüğü meslek bu değil ama annesinin "kalbinin kırılması", onu korkutuyor.

Abant İzzet Baysal Üniversitesi İktisat Bölümü son sınıftan bir kız öğrenci, okulu bitirdikten sonra gecikmeden iş bulmak istediğini, bunu da annesini mutlu etmek için yapacağını anlattı. Annesi çeşitli vesilelerle kızının para kazanmaya başladığında o güne dek erteledikleri eksiklerini tamamlayabileceklerini, örneğin pencerelere PVC kaplama yaptırabileceklerini söylüyormuş. "Onu gayet iyi niyetle söylüyor, asla baskı oluşturmak amacı yok belki ama bu sefer ben kendimi o sorumluluğun altına girmiş hissediyorum." Bu konuşma devam ederken, bir sınıf arkadaşı kendi deneyiminin de buna çok benzediğini söyledi. Bu tür bir beklenti baskısını "doğal" kabul ediyordu, çünkü aileleri onları bir başka şehirde okutabilmek için fedakârlık yapmıştı, bunun karşılığını ancak başarılı olarak ödeyebilirlerdi. "Onlara göre benden beklentileri çok yüksek. Benden daha iyi şeyler bekliyorlar, onları vermeye çalışıyorum onlara, onu vereceğim yani, o şekilde olacak."

Okuma sürecini uzatmaya çalışan, mümkün olduğunca kendi eğilimlerine uygun işler yapmaya çalışan Selami de ailesi ile pek az görüştüğünü, çünkü her görüşmenin kendisinden beklenileni veremediği türünden sözlerle bittiğini anlattı. Babasının işsiz ve yoksul olması nedeniyle halasının onu mali olarak desteklediğini ama bu desteğin her zaman belirli şartlarla sürdürüldüğünü söyledi. Bu şartları kabul etmek istemediğinde, desteği de kaybetmiş.

Belirtmek gerekir ki, aile desteği her durumda sorunsuzca verilmediği gibi, öyle de alınmıyor. Pek çok örnekte, bu desteğin nasıl sıkıntı ve eziklik yarattığını konuştuk. Kimi zaman destekleniyor olmaktan mutlu olanlar bile, zaman zaman bunaldıklarını, aile desteğine muhtaç olmanın kendileri için utanç kaynağı olduğunu söylediler. Eriş, işsiz kalınca ailesinin yanına dönmüş ve harcamaları ortak yapmaya başlamışlar. Ailesi hem maddi hem de manevi olarak ona destek olmuş. Ama kendisinin bu desteği kabul etmekte zorlandığını şöyle ifade et-

ti: "Ama siz kendinizi eksik hissettiğiniz için her olaya alınıyorsunuz ve gittikçe huysuzlaşıyorsunuz. Hep beraber bir yere gidileceği zaman, geriliyorsunuz. Hesabı ödeyememek, hatta teşebbüs bile edememek kendinizi fazlalık gibi hissetmenize neden oluyor."

Bir başka erkek işsiz, Tekin de ailesiyle birlikte yaşamanın işsizlikle başa çıkmakta kendisine yardımcı olduğunu anlattı. Ama üstüne başına hiçbir şey almamak, evden dışarıya neredeyse hiç çıkmamak gibi yöntemlerle harcamalarını minimuma indirmiş olmasına rağmen, ailesine karşı sıkıntı duyduğunu söyledi: "Bu süreçte hayattan ve dünyadan nefret ettim. Babamdan utandım."

Ailelerin sevgi ve fedakârlık terimleri içinde yarattıkları ve "senin iyiliğin için" ifadesiyle meşrulaştırılan baskı, bazı durumlarda daha açık ve doğrudan bir hal alabiliyor. Özellikle kişinin kendi yaptıkları (ya da yapmadıkları) sebebiyle işini kaybettiğine ya da iş bulamadığına inandıklarında. Örneğin Burhan, nasıl bir iş yapmak istediğini bildiği gibi, kendisini (kendi deyimiyle) "çarkın dişlisi" haline getirecek türden işlerde çalışmayı istemediğinden de emin. Son derece sınırlı imkânlarla ve hemen hiç para harcamayarak bu tutumunu sürdürmeye çalışıyor. Ancak onun bu tutumu, ailesi tarafından desteklenmek bir yana, suçlanmasına neden oluyor: "Onlar beni anlamadıkları için iş beğenmez falan olarak görüyorlar. Çünkü hani, dediğim tarzda görüşmeler oluyor ve ben geliyorum, evde anlatınca e idare etseydin falan gibi bi cevapla karşılaşıyorum." Burhan'ın anlatısı, aileye bağımlılığın aynı zamanda bir "uyumlulaştırma" mekanizmasını işlettiğinin berrak bir örneği. Egemen normlar ve değerlerin aile kanalıyla nasıl yürüdüğünün, güçlendiğinin... Farklı görünen ama çok benzer bir örnek, Nevin'in hikâyesi.

Nevin, dindar bir ailede yetişmiş, kendisi de dindar bir kadın. 28 Şubat sürecinde başörtüsü sebebiyle öğretmenlikten atıldığında, aile desteği bulamadığından yakındı: "Ama işte, o zaman atıldığım dönem bile ağabeyim, kız kardeşim sürekli diyorlardı; niye böyle yaptın, neden böyle yaptın sanki? Sen ken-

di kendine böyle yapıyorsun, böyle bir şey var mı? Ne kadar abartıyorsun. Ne kadar katısın. Ne kadar yani, yobaz düşünüyorsun falan gibi. O zaman böyle üzüntülerinden tabii ki, yargılıyorlardı..." İşini kaybetmesi nedeniyle kendisini suçlayan ailesinin "üzüntüden" bunu yaptığını söylerken, eşinin de arkasında durmaması nedeniyle sıkıntılı bir dönem geçirdiğini anlattı. "Eşim arkamda değil. Eşim de destek değil, kardeşim de destek değil. (...) E tabii dolaylı olarak 'başını aç' diyor. 'Bana güvenme' diyor. Eee, kardeşlerim de öyle, bu kadar emek verdin sen yani ne yapacaksın, eşine güvenmiyorsun hani. Güvenecek bir insan değil. Neye güvenip de yola çıkıyorsun..." Nevin'in ne kendi ailesinden ne de eşinden destek görmesi, kendisiyle benzer deneyimlerden geçen kadınlarla dayanışmasıyla bir ölçüde telafi edilmiş. Ancak bu örnek, ailenin "dış dünyaya" karşı koruma sağlamasının kişinin o dünyanın koşullarına uymasının sağlanması anlamına gelebildiğine işaret ediyor. Bu anlamda "koruma" kalkanının kişiden çok dünyanın düzenini içine aldığını söylemek abartı olmayacaktır.

"Kalpsiz dünyadaki cennet" olmayı, kalpsiz dünyanın söylediklerini sevgi ve fedakârlığın diliyle tekrar etmek olarak düşünebiliriz gibi görünüyor. Bu dil, aileyi cennet yapmıyor ama dünya ile arasında bir fark olduğu, hanenin duvarlarının sahiden de bizi dünyadan koruyabileceği yanılsamasını güçlendiriyor.

Hasan, siyasal düşüncesini paylaştığı halde eşinin bu düşünceleri işyeri ilişkilerine taşımaması gerektiğini söylemesinden yakındı. İşsizliğinin patronların adaletsizliği, sektörün acımasızlığı, sendikalı çalışanların cezalandırılması gibi nedenleri olmasına karşın, bütün bu nedenlere rağmen sessizce ve göze çarpmadan çalışmayı beceremeyen kendisinden kaynaklandığını düşünüyormuş. Yüksek eğitimli ve tecrübeli bir gazeteci olarak mesleğini sürdürememek Hasan için çok zor ve incitici bir şeyken bu güçlüğün sorumlusu olarak görülmenin işsizliği daha da ağırlaştırdığı anlaşılıyor. "Bugün yine aynı konuyu tartıştık. İş aramıyorsun falan gibi laflar oldu, işte yazsana falanca yerin internet sitesine falan. Onu direkt söylemiyor-

lar ama sadece parasal karşılığı değil, ama hiçbir şey yapmıyor olmak onları rahatsız ediyor, yani onlar onun sıkıntısını yaşıyor. Bir şey yap yani, onu karşılığı çok düşük de olsa falan eşimin şeyinde şey var, ama o sonucu biliyordun. Ama aynı şeyi yaptın aslında, kabahat sendedir. Biraz akıllı uslu olsan bu sonuç olmaz şeyleri var."

Hasan'ın hikâyesi, ailenin hizaya sokucu işlevinin bir başka boyutuna dikkatimizi çekiyor: Cinsiyet rolleri. Burada para kazanmanın ötesinde, "hiçbir şey yapmıyor olmak"la ilgili bir problem var. Erkeğin "kalpsiz dünya" ile ilişkisi, bu dünyadaki cennet olan aileyi ona karşı korumak, savunmak ve aileyi geçindirmektir. Böyle tasavvur edilen bir ilişkinin bu şekilde yürümemesi, yalnızca ailenin geçim sıkıntısı çekmesine neden olmaz; aynı zamanda, erkeğin ve kadının, ailenin bir bütün olarak bu dünyadaki konumunu da sıkıntılı bir hale sokar. Çünkü cinsiyet rolleri ile ilgili bir karışıklık ortaya çıkmıştır; geçici bir dönem için buna göz yumulabilse bile, bir "karışıklık" olduğu açıktır. Bu noktada, erkeklik rolünün bir çelişkisi de ortaya çıkıyor: Bir yandan, "akıllı uslu olmak" bir aile babasının sorumluluklarının gereği gibi görünüyor. Haksızlık karşısında bile sessiz kalması gerektiği zamanı bilecek, işini ve geçim sağlayıcı rolünü tehlikeye atmayacak biri olarak davranacak. Diğer yandan pasiflik ve sessiz kalmak, erkekliğe tanımı gereği aykırı tutumlar. Dolayısıyla, Hasan erkekliğin gereğini yaptığında, erkeklik konumunu karmaşık bir hale getirmiş oluyor. Aile babası rolünün gereğini yaptığında da muhtemelen kendisini bir tür "eksik erkek" gibi hissedecek...

Siyasi düşünceler ya da çalışma hayatına ilişkin tercihler gibi nedenler dışında, varoluşa ilişkin daha temel durumlarda da aile desteğinin sürdürülmediğini görüyoruz. Özellikle cinsel yönelim ayrımcılığının aileler tarafından da yapıldığı, bu anlamda kalpsiz dünyaya karşı koruma bir yana, trans ve eşcinsel bireylerin aile tarafından o kalpsiz dünyaya fırlatıldıkları söylenebilir. Örneğin Ersan, ailesinden herhangi bir destek görmediğini, kendi başının çaresine baktığını, zaman zaman arkadaşlarının dayanışması sayesinde açlıktan kurtulduğunu anlattı. 17 ya-

şındayken, aslında bir kadın değil erkek olduğunu açıkladığında, ailesinin şiddetli bir tepki gösterdiğini, bunun üzerine evden ayrıldığını söyledi. Bu dönemde kendisine ailesinden sadece ağabeyi gizlice destek olmuş. "Abim üniversiteye gidiyordu o sırada, Hacettepe'ye gidiyordu burada, gıda mühendisliği bölümünde. Onun yanına geliyordum hafta sonları, bana ayakkabı, kıyafet alıyordu. KAOSGL dergilerini getiriyordu. Konya'da yoktu çünkü. Cebime de atıyorum, bir 50 lira, 100 lira harçlık koyuyordu."

Benzer bir deneyimi yaşayan Aylin de kendisini bir erkek değil kadın olarak gördüğü için ailesi tarafından ağır şiddet gördüğünü, zincirle bağlandığını ve dışarı çıkmasının yasaklandığını anlattı. Bizim kendisiyle konuştuğumuz dönemde ailesinden hemen hiç kimseyle görüşmediğini söyleyerek kız kardeşlerinin kendisine tahammül bile edemediklerini, sadece bir ağabeyinin destek olduğunu anlattı. Bu ağabeyi, on altı yaşındayken kendisini zincirlerden kurtararak kaçmasına yardım etmiş.

Ailenin farklı "sorun durumları"nda farklı tepkiler gösterdiği anlaşılıyor. Yeni mezun bir gencin henüz iş bulamamış olması kabul edilebilir bir durum; dolayısıyla, ailenin koruma kalkanı bu durumu kapsıyor. Elbette ki bazı yönlendirme, "kalp kırılması" ihtimalleri, alttan alta hissettirilen beklentilerle birlikte. Başörtüsünün yasaklandığı bir durumda başını örtmekte ısrar etmek, dindar bir aile açısından sahiplenilmesi beklenebilecek bir tavır ama öte yandan, bu tavrın bir bedeli de var: işsizlik. Farklı örneklerde, ailelerin farklı tepkiler verebildiğini gözlemledik. Nevin'in örneğinde aile Milli Eğitim Bakanlığı ile aynı tarafta yer alarak başını açması yönünde baskı yapmış ama tersi örnekler de var. Ev geçindirmenin kadınlık tanımının ayrılmaz bir parçası olmadığı da düşünüldüğünde, kadının başını örtmesinin işsizliğe neden olmasına karşılık, ailenin dindarlık prestijini yükselttiğinden söz edilebilir pekâlâ. Bu nedenle, başörtüsü takmakta direnmenin ne türden bir "sorun durumu"na karşılık geldiği, her bir örnekte ayrıca ele alınacak kadar farklılık gösterebiliyor. Buna karşılık, bir erkeğin siyasal görüş ya da haksızlık karşısında aktif tavır alma gibi nedenlerle işsiz kalma-

sı, her koşulda bir "sorun" Bir kadının başı örtülü olması nedeniyle çalışamaması dindar bir aile için daha az gelir ama daha fazla prestij anlamına gelebilirken, bir erkeğin haksızlıklar karşısında sessiz kalmaması, daha az gelir ve daha fazla karmaşa demek. Dolayısıyla, aile koruması bu gibi durumlarda ancak geçici kaydıyla devreye girebiliyor.

Cinsel yönelim nedeniyle ortaya çıkan "sorun durumları"nın ise aile açısından kabul edilemez görüldüğü, bu gibi durumlarda aile üyesinin geçici olarak bile korunmasının mümkün olmadığı anlaşılıyor. Burada ele aldığımız her iki örnekte de, ailenin bazı üyeleri (her ikisinde de ağabeyler) kardeşler arası dayanışmayı toplumun hizaya sokucu normlarının üzerinde gördükleri anlaşılacak biçimde davranmışlar; ancak buradaki korumanın son derece sınırlı kaldığını da unutmamalı.

Sonuç olarak, aileyi bir "cennet" olarak göreceksek bile, bu cennetin kendisini çevreleyen kalpsiz dünyanın bir parçası ve duvarlarının göründüğünden çok daha geçirgen olduğunu unutmamak gerekli. Dünyanın kuralları, aile için de geçerli. Kabul edilebilir ve edilemez durumlar var ve bunlar koruma kalkanının ne kadar işlevsel olabileceğini de belirliyor.

Cinsiyet

Klinik psikolog ve sosyolog Dr. Thomas T. Cottle, işsizliğin psişik sonuçları üzerinde uzmanlaşmış. ABD'de özellikle altı aydan fazla işsiz kalanların durumlarını incelediği araştırmasında, uzun süre işsiz kalanların, ölümü bekleyenlerinkine benzer semptomlar gösterdiğini saptamış (akt. Rifkin 2007: 156-7). Bir yıllık bir işsizliğin sonunda insanlar öfkelerini kendilerine yöneltiyorlar, utanç ve değersizlik duygularına kapılıyorlar, yaşama güçleri eriyor. Bizim yaptığımız görüşmelerde, değersizlik duygusu ve utancın konuşmanın hangi düğümlerinde ve nasıl ifade edildiğine ilişkin bir analiz, "Sancılı Dil, Hadım Edilen Kendilik ve Aşınan Karakter" başlıklı bölümde yapılıyor. Bu "hadım edilmenin" cinsiyetler açısından farklı yaşandığı tahmin edilebilir. Cottle da işsiz erkeklerin erkeklikle-

rini ve güçlerini yitirdikleri duygusuna kapıldıklarını, utangaçlaştıklarını, çocuksulaştıklarını, görünmez ve içine kapalı insanlar olmaya yöneldiklerini söylüyor.

Amerikan beyaz orta sınıfları üzerine yapılan araştırmanın bu bulgusu, bizim görüştüğümüz erkekler için de kısmen geçerliydi. Erkeğin işsizliğinin kadınınkinden daha "zor" olduğuna ilişkin bir bilgi, sadece erkekler değil, kadınlar tarafından da ifade edildi. Örneğin Seher, "İşsizlikle kadınlar daha kolay baş edebilir diye düşünüyorum. Bir erkeğin işsiz kalması daha kötü bir şey. (...) Aslında kadın erkek çok fark etmiyor ama bir erkek ev geçindiriyorsa diyeyim, oradan bir sorun olabilir. Yoksa kadının evde ilgileneceği şeyler vesairesi var işte, çocuğu var..." derken, yerleşik cinsiyet rollerine işaret ediyordu.[7]

Victor Seidler de (Seidler 1993: 194) Cottle'ınkine benzer bir kendilik varsayımından yola çıkarak, insanların meşru "normallik" nosyonuna uymaya çalıştıklarını, bunu başaramadıklarında kendilerinde bir eksiklik ya da yetersizlik olduğunu düşünme eğiliminde olduklarını söylüyor. Ona göre erkeklik, sınıfsal bağlamı ne olursa olsun, belirli bir denetim nosyonuna sıkıca bağlı – sadece kendini değil, başkalarını da denetleme. Denetimin gerçekten mümkün olup olmadığından bağımsız olarak, erkeklerin hayatın denetimi kendi ellerindeymiş gibi davranma ihtiyacı duyduklarını, çünkü böyle yapmadıklarında erkek kimliklerinin tehlikeye düştüğünü sandıklarını ileri sürüyor.

Bu düşüncenin Seher'in de dediği gibi, bir "bilgi" olarak kadın ve erkeklerin zihinlerinde var olduğunu, bu bilgiye dayalı olarak yetersizlik hissetme, gururunun kırılması gibi hisler yaşadıklarını hem orta sınıftan işsizlerle yaptığımız görüşmelerde hem de daha önce yaptığımız bir başka çalışmada (Erdoğan vd. 2002) kent yoksullarının dilinde görmüştük. Ancak, bu bilginin nasıl kullanıldığının ve yarattığı hislerle nasıl başa çıkıldığının daha derinlemesine bir analize ihtiyaç gösterdiğini düşünüyorum. Çünkü bir yandan kırılan gurur gibi hislerin dışa vu-

7 Cinsiyet rolleri ile işsizlik arasındaki ilişkiler, "Ayrımcılık Bağlamında Beyaz Yakalı İşsizliği" başlıklı bölümde daha ayrıntılı ele alınıyor.

rumunun sınıfsal farklılıklar gösterdiği söylenebilir (ne de olsa hissi vuracak "dış", farklı sınıfsal konumlarda farklı biçimler alıyor), bir yandan da her bilgi gibi bu da bağlamsal yorumlara tabidir. Örneğin, daha önce değinilen "uzamış çocukluk"la birlikte düşünüldüğünde, babanın (ya da annenin/kayınvalidenin) bakımında yaşamak, erkeklik kimliğini zedeleyen bir durum olarak deneyimlenmeyebiliyor. Erdem, "Yakın çevresinden para almak ya da bir şekilde bütçeyi bu kaynaklarla desteklemek eşek kadar adamı bozuyor tabii de ben sanırım pek bozulmadım. Çünkü kayınvalidemle aramızdaki diyalog ve birlikte yaşıyor oluşumuz zaten bu tür uzaklıkları ortadan kaldırmıştı," derken, bu bağlamsal yorumlardan birini yapıyor. "Eşek kadar adam" olmak, genellikle yetişkin erkekler için değil, evin büyümüş çocukları için kullanılan bir tanımdır; Erdem'in kendisi için kullandığı bu tanım, kayınvalidesiyle aynı evde yaşarken, eşinin ve kendisinin evin "çocukları" konumunda bulunduklarına işaret ediyor. Böylelikle yeniden çocuk olarak Erdem işsizliğin kendisini "bozmamasını" sağlayabiliyor.

Bir başka örnek, başörtüsü yasakları nedeniyle işsiz olan Sevim'in kendisinin ve eşinin işsiz kaldıkları dönemlere ilişkin yorumlarıydı. Evlendiklerinde Sevim çalışıyor ve eşi işsiz durumdaymış; Sevim'e göre bunun daha sonraki evlilik hayatlarında olumlu bir etkisi olmuş: "Biz olaya tamamen ters başladığımız için, yani ben çalışan eşim işsiz olduğundan dolayı, kendi aile hayatımdaki birtakım taşları yerine oturtmam çok kolay oldu.(...) Eşime şey yaptı, böyle olmaz, kadının parasını yemeyle olmaz, iş bul... Allah'tan eşim böyle dolduruşa gelen bir tip değil." Sevim, erkekliğin evin geçimini sağlamakla ilgili bir şey olduğu "bilgisi"ni bir tür "dolduruş" olarak nitelendirerek işsizliği cinsiyet kimliğinden ayrı bir bağlama yerleştiriyor. Daha sonra kendisi işsiz kaldığında ise bu bilginin yaygınlığının ve gücünün farkında olarak, kendisi benimsemese bile kendisini "ev kadını" olarak tanıtabilme konforundan yararlandığını anlattı. Ancak her iki durumda da Sevim için bu bilgi dışsal, başkalarına ait ve benimsenmeyen bir düşüncenin işaretiydi.

Kadınların kendilerini "işsiz" değil de "ev kadını" olarak tanımlayabilmeleri, toplumsal cinsiyet rollerinin diğer yüzü. Evin geçiminden değil, ailenin bakımından sorumlu olmak, işsizliği kadınlar için –toplum gözünde ve bazen– daha tahammül ediliyor kılıyor olabilir. En azından yaygın norma göre bu böyle. Ancak bir meslek sahibi olmak üzere hazırlanmış, yükseköğretim görmüş, diploma sahibi olmuş kadınlar açısından durum bundan biraz farklı gibi. Daha önce belirtildiği gibi, orta sınıflığın "modernlik" ile birlikte düşünüldüğü bir bağlamda, ev kadını olarak adlandırılmak kolay kabul edilebilir bir şey değil. Örneğin Dilek bu farkı ve yaygın toplumsal cinsiyet normunun kendisi için uygunsuzluğunu şöyle anlattı: "Genelde orta yaş üstü akrabalar ve aile dostları evli olmamdan dolayı ve kadın olmamdan dolayı bunu çok önemsemedikleri için sinirlerim bozuluyor. 'Olsun, çocuk yaparsın, evinin işlerini yap' gibi sözler duymak benim hiç duymak istemediğim sözler oluyor. Ve en çok bu insanların hâlâ işsiz olduğumu bilmeleri, beni çok rahatsız ediyor..." Kendisini "orta yaş üstü akrabalar"dan daha modern, eski düşünce tarzlarına uzak biri olarak görürken, ev kadını rolünün konforuna sığınmaktansa işsizliğin rahatsızlığını göze alıyor. Kendini ev kadını değil de işsiz olarak görmek, beraberinde yetersizlik ve güçsüzlük duygularını da getiriyor; çünkü Dilek "Hiçbir zaman yapmam," dediği işlere de başvurmuş ama bunlardan da bir sonuç alamamış. Böyle olunca, "Belki de sandığım kadar yetenekli değilim," diye ifade ettiği şüpheleri yaşamış. Bu şüphelerle başa çıkmaktaki en büyük desteği, kendisiyle aynı durumda olan arkadaşları olmuş. Dilek gibi üniversite mezunu olup işsiz olan arkadaşlarının varlığı, ona bir anlamda teselli olmuş, "İşsiz olmam sadece benim beceriksizliğim ve yetersizliğim değil," diye düşünmesini sağlamış.

Ev kadınlığını benimsememek yalnızca imajla ilgili bir sorun gibi de görünmüyor. Dışarıya bir "ev kadını" görüntüsü vermenin ötesinde, kuşaklar arasında aktarılan bir tür kadınlık bilgisinin öğrettiği erkeğe bağımlılığın iyi bir şey olmadığı düşüncesinin de bu genç kadınların işsizliği ev kadınlığına tercih et-

mesinde etkili olduğunu düşünüyorum. Ev dışında çalışmayan annelerin kızları olarak, annenin hayatını tekrarlamama arzu ve iradesinin[8] bu kızların hayat planlarında dikkate değer bir yeri var gibi duruyor. Bunu örneğin Seher'le yaptığımız görüşmede de görüyoruz. Seher'in annesi ev kadınıymış ve kızına hep bir işinin olması gerektiğini telkin etmiş. Seher, annesinin maddi konularda babasıyla herhangi bir sorununun olmadığını ama kızının okuyup bir meslek sahibi olmasını çok istediğini anlattı: "Annem bana hep 'Kızım bir işin olsun' derdi. Onu şimdi daha iyi anlıyorum. Eşimden yana hiçbir problemim yok, yani kendi birikmişim de var, eşimin de zaten para konusunda hiçbir sıkıntısı yok. Bana verme konusunda yok. Ama ben kendi kendime acayip bir otokontrol geliştirmişim, hiçbir şekilde harcamalarımı yapamıyorum. (...) Para kazanamamak çok kötü yani kazanan bir kadın için kazanmamak çok kötü. Annemin ne demek istediğini şimdi daha iyi anlıyorum." Bir yılı aşkın bir zamandır evde bebeğine bakıyor, kendisini "ev kadını" olarak tanıtıp tanıtmadığını sorduğumuzda şöyle cevap verdi: "Hiç diyemedim. Yani hatta geçende bir yerde bana da sordular. Sizin işiniz ne? Şu an çalışmıyorum ama ben avukatım dedim. Yani mutlaka bir sıfatını koymanız gerekiyor. Ev kadını lafı çıkmıyor ağızdan."

Sonuç

Aile, orta sınıflar için de yalnızca bir "yeniden üretim ve tüketim" birimi değil, ekonomik, siyasal ve toplumsal ilişkiler içinde önemli bir yer tutuyor. Beyaz yakalı işsizliğin deneyimlenmesini anlamaya çalışırken, ailenin bir destek mekanizması olarak nasıl işlediğini analiz etmek gerekli. Aile, "kalpsiz bir dünyanın kalbi" olduğunda bile, bu dünyadan apayrı bir yerde duran ve farklı kurallara tabi bir yer değil. Tersine, aynı kural-

8 Bu arzu ve irade yalnızca kız evlatlara değil, annelere de ait. Rosalind Coward'ın Britanya orta sınıfından anneler ve kızlarıyla yaptığı araştırmanın bulgusu olan "kızların annelerinin hayatını tekrarlama baskısı" ile Türkiyeli orta sınıflardaki modernleşme isteği arasındaki farklılıkları bir başka yerde tartışmıştım. (Bora 2001)

ları, başka bir dille, fedakârlığın ve sevginin diliyle yeniden üretiyor. Dolayısıyla, dışlama, damgalama, hizaya sokma gibi mekanizmalar, aile tarafından da işletiliyor.

Aile ilişkilerinin neresinde durulduğu, hangi rollerin yerine getirildiği veya hangi beklentilerin karşılanması gerektiği yaşa ve cinsiyete göre farklılık gösterse de, bütün üyelerini aynı biçimde sevgiyle sarıp sarmalayan, bağrına basan, koşulsuzca kabul eden bir cennetten söz etmek zor.

Ancak, bütün "istisnai durum"lara rağmen, ailenin bir sosyal güvenlik mekanizması olmayı sürdürdüğünü söyleyebiliriz.

Orta sınıfların giderek yapısal hale gelen işsizlik durumunun aile ilişkilerini uzun dönemde nasıl dönüştüreceği, bu güvenlik mekanizmasının nerelerde tekleyip nerelerde daha güçlü hale geleceği ilgiye ve sorulmaya değer sorular olarak önümüzde duruyor. Bu soruların yanıtları, yalnızca aileye bakılarak verilemeyecek kadar karmaşık olacaktır; başta da söylendiği gibi, aile, toplumsallığın kurucu öğesi olarak içinde yer aldığı ve üretiminde rol oynadığı bütün ilişkilerle birlikte ele alınmalıdır. Böyle yapıldığında, sadece aile değil, toplumsal gerçekliğin her boyutu daha derinden kavranabilecek, aile, birtakım "anomaliler" nedeniyle dikkatimizi çeken, herhangi bir anomali olmaması durumunda ilgiye değer bulunmayan bir kurum olmaktan çıkabilecektir.

KAYNAKÇA

Bora Aksu (2001): "Türk Modernleşme Sürecinde Annelik Kimliğinin Dönüşümü", *Yerli Bir Feminizme Doğru* içinde (der) Aynur İlyasoğlu, Necla Akgökçe. Sel Yayıncılık, İstanbul.

Bora Aksu ve İlknur Üstün (2005): *Sıcak Aile Ortamı*. Tesev Yayını, İstanbul.

Çelik, Kezban (2008): "My State Is My Father: Youth Unemployment experiences Under The Weak State Welfare Provisions of Turkey". *Journal of Youth Studies*, Vol. 11 No. 4.

Erdoğan Necmi vd. (2007) *Yoksulluk Halleri* (2. Baskı). İstanbul, İletişim Yayınları.

Gosta Esping-Anderson (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Blackwell, Oxford.

Koeber Charles (2002): "Corporate Restructuring, Downsizing and the Middle Class: The Process and Meaning of Worker Displacement in the 'New' Economy"", *Qualitative Sociology*, V 25, No. 2.

Jeremy Rifkin (2007): *Das Ende der Arbeit*. Çev. Thomas Steiner ve Hartmut Schickert. Fischer Verlag, Frankfurt am Main.

Sirman, Nükhet (2002): "Kadınların Milliyeti", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünceler, Cilt 4: Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 226-245.

Ünüvar, Kerem (2010): "Siyasetin Üzerindeki Hayalet: Orta Sınıflar", *Birikim* dergisi (Aralık). 260. Sayı, s. 14-24.

Victor Seidler (1993): *Unreasonable Men: Masculinity and Social Theory*. Routledge, New York.

White, Jenny (1999): *Parayla Akraba*. Çeviren Aksu Bora. İletişim Yayınları, İstanbul.

BEYAZ YAKALILARIN İŞ BULMA VE GEÇİNME STRATEJİLERİ

TANIL BORA

Belirsizlik, kararsızlık, "vasıfsızlık"

İş "nedir", neresidir?

İpek'in sorusu hem gayet yalın, hem gayet geniş bir soru: "Nasıl iş bulunur ki? Hani iş dediğin nedir ve nasıl bulunur? Hani nereye gidersin de nereden iş bulursun?" Üniversite mezunlarının birçoğu için işsizlik kaygısı, bu yalın ve geniş sorularla başlıyor aslında. Birçokları, üniversiteyi bitirince –hatta öğrenim sürecinde– bu belirsizlikle yüz yüze geliyor ve ne yapacağını bilememenin çaresizliğini yaşıyor. "Üniversite, meslek yüksek okulu olmadığı için asıl vasıf iş hayatında ediniliyor diye düşünüyordum ve böyle de duyuyordum," diyen Gül'ün bu iyimserliği kısa sürmüş, "Bu kadar zorlanacağımı düşünmemiştim," diyor. Felsefe bölümü mezunu Ezgi'de, bu belirsizliğin basbayağı paniğe yol açtığını görüyoruz: "Ne öğretmen ne akademisyen olmak istiyorum. Çalışmak istiyorum ama ne iş yapmak istediğimi hiç bilmiyorum. Yüksek lisans için de bir sürü çalışılacak, sınava girilecek, depresyona girdim. Hatta bir dershaneye başvurayım dedim, gidemedim dershaneye, o kadar kötü hissettim ki o akşam. Ben daha küçüğüm, iş hayatı-

na hazır değilim falan diye." Erdem'in söyledikleri, epey bir süre çalıştıktan sonra işsiz kalan, yani iş deneyimine sahip birinin dahi "Nasıl iş bulunur ki?" sorusundan kurtulamayabileceğini düşündürüyor: "Ne iş arayacağımı bile bilmiyordum. Başkaları ise büyük bir firmada bu kadar uzun yıl çalışıp bunca zamanın deneyimi ile rahatlıkla bir işe girebileceğimi düşünüyorlardı."

Belirsizlik ve kararsızlık, birçoklarını iş arama "işini" ertelemeye itiyor. Henüz okuldayken başlayabiliyor bu erteleme: "İş sınavlarına da hazırlanmak gerekiyordu henüz okuldayken ama anlaşılan bu meseleyi erteliyordum. Yani bu mesele üzerine düşünmeyi..." (Gül) Erdem, işi düşünmeyi ertelemesinde, öğrenciliğinde siyasi faaliyetlere gömülmesinin de etkisi olduğunu söylüyor. Siyasi angajman veya "öğrencilik havasından" çıkamamak, çıkmayı istememek, başta Burhan, başkalarında da rastladığımız bir erteleme saiki. Yüksek lisans yapmak, yaygın bir erteleme yöntemi. Hale, sosyoloji mezunlarının iş bulamadığını görerek, uzmanlaşmak amacıyla, "Belki ilerde işime yarar," diyerek yüksek lisansa girmiş; ona göre "Hem okuyor olmak insanı rahatlatıyor en azından" "100 lira, 50 lira, 200 liraya" parça başı küçük işler yapan Güzel Sanatlar mezunu İsmet, yüksek lisansa girince "Bir rehavet oluştu yine çalışmamaya başladım," diyor. Yüksek lisans, doğrudan veya mutlaka akademisyenlik veya uzmanlaşma hedefinden öte, yaygın biçimde, öğrencilik hayatını uzatma ve iş arama zorunluluğundan kaçınma amacına yarıyor. Hatta aynı saikle yapılan doktoralar da yok değil.

"İş dediğin nedir ve nasıl bulunur?" sorusunu soran İpek, kamu yönetimi mezunu idi. Mezun olduğu bölüm hakkında şöyle konuşuyor: "Ben hep söylerim, İktisadi İdari Bilimler korkunç bir bölümdür; çünkü aslında bence vasıfsız insan yetiştirir, çünkü bir şeyiniz yok. Hani Kamu Yönetimi, Uluslararası İlişkiler ve hani ne yapabiliyorsunuz ki?" Ankara SBF'nin Uluslararası İlişkiler bölümünden mezun olan Gül de aynı fikirde: "Bu okumalar da güzeldi ya insana pek meslek kazandırmıyordu. Üstelik bizim okul zaten bir tür 'Mesleksiz Yüksek Okulu'ydu. Kimsenin eline başına altın bilezik takı filan tak-

mıyordu." Erdem, bazı firmaların/kuruluşların bir mesleği icra ettirmek üzere, bazılarınınsa meslek insanı yetiştirmek üzere eleman aldığını; "Mesleksiz Yüksek Okulu" mezunlarının bu ikinci yol sayesinde, o yola girme fırsatı bulabilirlerse meslek sahibi olabildiklerini düşünüyor. Bazı iş alanlarında, üniversitenin kazandırdığı varsayılan formasyon önemsenmiyor. Yaprak'a göre, turizm sektöründeki istihdam bunun bir örneğidir: "İyi okullardan mezun olmak falan kimsenin umurunda değil. Yurtdışında yaşayan işçi çocuklarını sırf iyi dil biliyor diye eğitimine falan bakmaksızın düşük ücretle çalıştırıyorlar. Bir de tabii eğitimli Rus kızlarını çalışma izinleri olmadığından düşük ücretlerle çalıştırıyorlar."

Belirli bir mesleğin eğitimini veren üniversite programlarıyla genel bir formasyon kazandıran fakülteler/bölümler arasında, ilki lehine iş bulma kapasitesi veya şansı açısından belirgin bir fark var. Örneğin bazı mühendislik branşlarının, başta inşaat mühendisliği mezunlarının iş bulma şansları çok yüksek: "Kriz olmadığı zaman inşaat sektöründe bayağı rahat iş bulunabiliyor. Bir de hani sadece ofis işi değil inşaat sektörü saha işi de oluyor. Şantiye işi de oluyor. Öyle olduğu için seçenek çok yani, insanlar da tercih ediyor. Hani biraz daha iyi maaş alayım derse saha işine yöneliyor. Ya da işte ben saha işinde yükselmek istiyorum derse işte şantiye şefi olayım çalışayım derse... sahayı tercih ediyorlar, şantiyeye gidiyorlar." (Timur) Buna karşılık gerek az evvel değindiğimiz "mesleksiz yüksek okul"larda okuyanlar, gerekse ziraat mühendisliği gibi mezun sayısı sürekli artarken iş alanının gitgide daraldığı meslekleri öğrenenler, baştan handikaplı durumdalar.

İstihdam rejimlerince "kaale alınmadıkları" duygusunu yaşayan meslek erbabının hayal kırıklığını ayrıca anmak gerekir. Bilgi-belge yönetimi uzmanı Merve'ninki gibi: "Belki her işkolunda bu vardır, bizim alanımızda her yere eş dost akraba yerleştirilmiş. Meslekle hiç en ufak alakası olmayan insanlar. Dil-Tarih kütüphanesinde part time çalışmıştım öğrenciyken. Ders aralarında falan gidiyordum. Resmen yirmi yıldır o işi yapanlara hâlâ bir şeyler öğretiyordum öğrenci halimle. Çok üzülü-

yorum, düşünün, orası üniversite kütüphanesi!" Meslek "ruhsatı" ile istihdam pratiği arasında tekabüliyetsizliğin önemli bir veçhesi de budur.

Gelişen formasyonlar, yükselen çıtalar

Yüksek lisans yapmanın, iş meselesini ertelemek yanında, iş bulma şansını artırmak üzere formasyonunu geliştirme amacıyla da tutulan bir yol olduğunu belirtmiştik. Birçok beyaz yakalı işsiz, bu amaçla yüksek lisans yanında dil eğitimine ve başka kurslara devam ediyor. Kimileri, daha üniversite bitmeden giriyorlar bu çabaya: "İkinci sınıfım tamamen kurslarla geçti, evet elimde bazı sertifikalar var ne işe yarayacak, atıyorum sigortacılık, dedim ki o kursa giderken, hiçbir şey yapamazsam trafik sigortası dükkânı açarım, kendi memleketimde milletin zorunlu trafik sigortasını yaparım dedim yani o sertifikayı o yüzden aldım. Belli olmaz belki ilerde bir gün bana lazım olur ya da olmaz." (Odak grup görüşmesi)

Yine üniversiteyi henüz bitirmemiş bir genç, "torpil" umduğu bir yakınının onu formasyonunu geliştirmeye yönlendirdiğini aktarıyor: "Ankara'da bir kurumun genel sekreteriyle bir görüşmem olmuştu, bizim aile dostumuz kendisi, bana söylediği şu oldu, hani benim ailemin ondan beklentisi bana torpil yapması, ben yanına gidip görüştüğümde 2 sene önce, KPSS'den en az 85 alırsan, bak işte benim işletme İngilizceden mezun sekreterim, sekreterya der geçersin 3,5 milyar maaş alıyor, işte Rusçayı öğrenmelisin, Çinceyi öğrenmelisin bu şekilde çok daha fazla iş sahibi olursun, ondan sonra bana birkaç şey daha böyle yapmam gerektiğini, ondan sonra onun yanına geldiğimde, atıyorum, enerji bakanıyla beni o şartlar altında tanıştırabileceğini söyledi. Zaten ben bunları yaptıktan sonra yanılmıyorsam işsiz kalmam herhalde. Onların şirketi birazcık daha Orta Asya, Ortadoğu'ya yönelik olduğu için belki de benden o iki dili talep etti." (Odak gruptan bir öğrenci) "Torpil" vaadi dahi, talibin iki dil ve "birkaç şey daha" kursuna gitmesine bağlı görünüyor! Nitekim iş başvurularında –en azından kâğıt üze-

rinde– talep edilen vasıflar, birçok meslek alanında çıtayı gitgide yükseliyor. Dil vs. becerilerini artırma tembihlerinin, adeta sosyal Darvinist bir ideolojik söylem olarak yayıldığını gözlüyoruz. Ezgi'nin söyledikleri, bu durumun yarattığı basıncı yansıtıyor: "Giderek standartlar yükselmeye başlıyor. Mesela üstüne master eklemek zorundasınız. Deneyim eklemek zorundasınız. Gazeteye bakıyorsun, beş yıl deneyimli sekreter, üç yıl deneyimli sekreter. Ben ilk deneyimimi nerede yapacağım o zaman. Giderek bazı kalifiye insanlar artıyor ve sen çok geriden başlamış oluyorsun iş hayatına. Sürekli kendini geliştirmek işte CV' me şunu da ekleyim bunu da koyayım, ne olacak giderek artıyor işsizlik. (...) İyi çalışıyorum. İşi en iyi şekilde yaparsan akıllarında kalıyorsun. İkincisi İngilizce geliştirmem lazım."

Resim öğretmenliği mezunu Fatma, 38 yaşına gelmesine rağmen, piyasada karşılığı olan bir formasyon almak üzere yeniden öğrenim görmeye niyetleniyor: "Ben okuyacağım yine ama daha piyasaya dönük yine sanatla ilgili bir bölüm okuyacağım ama daha çok bilgisayara dayalı işler yapılabilen, burada çünkü o eğitimi almamıştım, klasik resim eğitimi aldım o da kazanç açısından işime şu an yaramıyor, dolayısıyla işime yarayacak bir bölüm okumak istiyorum tekrar."

Sık anılan "formasyon geliştirme" kalemlerinden birisi, "yurtdışı" Kimi zaman akademik eğitim, kimi zaman dil eğitimi kastediliyor "yurtdışı"yla, kimi zamansa bu kelime "çekip gitmeyi" veya müphem bir vaadi, bir umudu imliyor. Kemal'inki örneğin, böyle muğlak bir yurtdışı deneyimi: "2008'de istifa ettikten sonra iş bulamadım, epey birçok yerde aradım, Ankara dışına da artık kaydım. 2008 krizinde biraz birikmiş param da vardı, dedik yurtdışına hem dil eğitimi, hem de ufkumun sınırları nedir ne kadardır onu görmek amacıyla Londra'ya gittim. Bir 40 gün kadar kaldım. Aslında niyetim çok daha uzun süreli kalmaktı fakat lanet kriz orayı da feci vurmuş, çünkü orada düz bir işçilikten yani garsonluktan hamallığa kadar ne kadar işe başvurduysam bir türlü cevap alamadım."

Muhtemel-mutasavver işler veya sınavlar için formasyonunu geliştirme "işinden" yılgınlığa düşenler de var. Erdem şöyle

diyor: "Yoksa aylarca İngilizce de çalıştım. Oturup 2499 sayılık Sermaye Piyasası Kanunu ve ilgili tebliğleri Kuran hatmeder gibi önüme yüzlerce kez açıp koydum. Ama beşinci sayfadan sonra gözkapaklarımdaki ağır disklerin tahakkümüne boyun eğmekten kurtulamadım. Çünkü hedefsiz çalışmanın anlamı olmuyor. İnsan okumayı bile hedefler üzerinden yapmıyorsa –her zaman değil tabii– bu dağınık okumaların çok da faydasını göremiyor." O, mesleki beceri geliştirmeye eleştirel yaklaşıyor: "Kariyer programı denen ve benim her daim nefret ettiğim şeyin ise yanına yanaşamadım. Bunu kapitalizmin saçmalığı olarak gördüm. Bir tür aptallaştırma çalışması." Merve, bir dil daha öğrenme niyetini, iş bulmaya yarayacağından biraz ümitsiz, belki biraz da sinik bir tavırla, kendi zevkiyle "meşrulaştırıyor": "İspanyolca öğrenmeyi düşünüyorum. Dile yeteneğim var. Ne işe yarar, bilmem tabii. En azından Pedro Almadovar filmlerini altyazısız izlemeye yarar, o da bir zevktir yani."

Seçicilik – nereye kadar?

Beyaz yakalıların işsizliğinde, onların gerek –özellikle orta sınıf mensupları söz konusu olduğunda– aile desteği sayesinde hayatlarını idame ettirebilmelerinden ötürü gerekse sahip oldukları veya kendilerine atfettikleri vasıflardan ötürü daha seçici olmalarının da etkisi yok mu? Görüştüğümüz işsizler arasında bunu doğrudan teslim edenler oldu: "Bir de hani biz üniversite mezunu insanlar olarak seçici davranıyoruz. O yüzden de işsiz kalıyoruz." (Lerzan) "Yani biraz iş seçimi oluyor bu eğitimli kesimde. Ya da bizim karşı komşunun kızı ODTÜ mezunu kaç senedir işsiz. Neden? Çünkü beğenmiyor." (Seher)

Beklenebileceği gibi, istihdam olanağı yüksek, itibarlı mesleklerde seçicilik artıyor. Makine mühendisi Zeliha'nın gelip kendisini bulan bir işi geri çevirişi, buna örnek gösterilebilir: "Bir firma ben başvurmadan çağırdı. Kauçuk işleri, çeşitli araba parçaları yapıyorlardı. Otomotiv sektörüne kafa üstü girmek bana pek cazip gelmediği için, istemiyordum zaten, o da öyle kaldı."

"İyi okullarda okumuş", "iyi aile terbiyesi" almış olmak, başka deyişle püriten-modern şehirli orta sınıf terbiyesi, Can'a bakılırsa, seçiciliğin yanında, iş bulmayı (ve hayatı!) zorlaştıran (ama yine de övünülen) bir sakınganlık da getiriyor beraberinde: "Biraz kolejli olmak, burnu büyüklük de var bunun içinde. Muhtemelen işte birazcık da şimdiki yeni değerlerde çakal olmak bir üstünlükken bizim için 'Sen bir şey isteme, onlar sana bir fiyat biçsinler çiğ olma, isteyen olma' gibi değerlerin bizde çok olması halen..." (Can)

Emeklilik, rahat bir geçim sağlamasa da hayatı idame ettirmeyi güvenceleldiği oranda, iş aramada seçiciliği artırıyor. Gazeteci Bekir'in anlatımı bunu örnekliyor: "İş arıyorum ama şöyle arıyorum: Rahat çalışabileceğim, kendi kültürel yapıma uygun, parasal açıdan çok da önem taşımayan, yani çok önem vermediğim ama rahat çalışabileceğim, kafamın rahat olabileceği, yani belirli bir yaş seviyesine, belirli bir kültür seviyesine geldiğim için artık daha rahat bir iş ortamı arzuluyorum ve o yüzden de daha seçici davranıyorum. Yani bu ara mesela işsiz olduğum dönemde bir grup arkadaşımızla birlikte hareket ediyoruz, bir iş teklifi geldi mesela. Çok komik rakamlar önerdiler. Kabul etmedik, geri çevirdik. (...) yani biraz yaşam standardımı belki biraz düşürürüm ama şey, ölmem, açlıktan da ölmem. O noktada olduğum için, o rahatlıkla zaten seçici davranabiliyorum. Normal koşullarda düz bir işçi olsam, birikimim olmasa bunu yapamam tabii ki, bir tercih hakkım olmaz. Ama bugün o tercihi yapabilecek noktadayım." Görece yüksek bir aylığa hak kazanmış olan astsubay emeklisi Zülfü, ancak yeni bir ev için takside girdiklerinde bir iş arama zorunluluğu duyduğunu anlatıyor.

Emekli-işsizlerin seçiciliğinin de bir ömrü var tabii. Mezuniyetten ya da bir süre görece tatminkâr koşullarda çalıştıktan sonra işsiz kalanlar, başta daha seçici davransalar da, iş bulamadıkça beklentilerini düşürüyor, daha "düşük" seçeneklere razı olacak hale geliyorlar: "Tabii ilk çıkartıldığımız dönemde tabii daha çok farkında değilken biraz daha seçici davranıyorsunuz yani hani İzmir Karşıyaka olsun mesela, evime yakın olsun

derken 'İzmir'in ilçeleri de olur'a geçtik, ondan sonra artık son dönemlerde neresi olursa olsun, oldu." (Erkan) "Baştan çok seçiciydim, hani ilk o 8 aydan sonra iş başvurularına bulunmaya başladığım sıra, o zaman büyük firmaları tercih ediyordum. Ama çok akıl kârı bir iş değilmiş herhalde yani, şimdi düşünüyorum, daha küçük bir firmada daha sakin sakin çalışmak varken niçin büyük firmaları istedim? Güvencesi en azından daha iyi diye herhalde, oralara başvurmayı tercih ettik. Sonra, geçen sonbahar civarı işte artık makine mühendisi yazıp sıradan gelen bütün ilanlara sırayla başvuruyordum yani, işin kendisini tanımını okumadan, bir an evvel bulayım şeklinde." (Zeliha)

Prekarizasyon

Seçiciliğin terk edilmesiyle prekarizasyon arasındaki geçiş gayet hızlıdır. Giriş metinlerinde ele aldığımız prekarizasyon sürecinin, görüştüğümüz beyaz yakalı işsizlerin deneyimlerinin "kurucu" unsurlarından olduğunu söyleyebiliriz. Son derece düşük ücretlerle hatta birçok durumda ücretsiz, güvencesiz, geçici süreli çalışma koşulları, çalışıyor olmakla işsizliğin arafında kırılgan bir istihdam rejimi oluşturuyor. İşsiz beyaz yakalılar, kâh asgari geçimlik bir gelir uğruna, kâh bu araftan geçip "gerçek" bir işe kavuşma umuduyla, kâh salt işsiz değil çalışıyor olma statüsünü önemsedikleri için, bu koşullara katlanmak durumunda kalabiliyorlar: "En kötü işleri bile kabul ettim tabii. Yeter ki eve para gelsin. Bu mültecilerle ilgili proje öyle bir şeydi. 800 lira maaş. Ben 800 liraya çalışacak insan değilim yani. Ama ne yapacaksın, hiç değilse ev kirası çıksın falan diyorsunuz." (Berfin)

Prekarizasyonun yaygın mekanizmalarından biri, uzun ve ucu belirsiz "deneme süreleri"yle çalıştırmadır. Üstelik "boğaz tokluğuna" hatta bazen ücretsiz çalışmak söz konusudur bu deneme sürelerinde. Ankara'dan İstanbul'a gidip medya sektöründe iş olanağı arayan Burhan, ücretsiz çalışacağı deneme sürelerine maddeten tahammülü olmadığı –bazen de sonucuna güvenemediği– için pes edişini anlatıyor: "Fotoğraf ajansla-

rı var, orada fotoğraf eğitimleri veriliyor, sergiler falan oluyor. Ben orada asistan olarak başlayacaktım ama ilk başlangıçta para verilmiyormuş orada. Sonra veriliyor ama... Cüzi bir miktar. Ama ilk başta verilmediği için, ben oraya ev taşıyacaktım, para yok. Sonra oradayken bir üniversitede spor iletişimi sertifika programına katıldım. Onu da bitirdik. Oradan hatta televizyonlara staja gittik. Onlar daha vahim şeyler söylediler: İki sene boyunca stajyer gelmemi istediler. Hiç para vermeden. Bu iki sene de şey yani, garantisi yok, iki sene sonra başlamanın da garantisi yok. "Bakacağız" diyorlar ve uzaya da bilir. Mesela biz orada bir spikerle bayağı samimi olduk, o bana kendi durumunu anlattı. Şimdi bir kanalda spor müdürü. Ben, dedi, üç sene gelip gittim, üç otobüs değiştiriyordum, hiç para almadan. Bir tek yemek veriyorlarmış. Benim gibi şehir dışından gidecek birisi için çok zor şartlardı. Orada öyle bir yenilgi alınca Ankara'ya döndük. (...) Ankara'da fotoğraf ve sinema üzerine gittiğim kurumlarda da hep bu stajyerlik engeli vardı. Bir kere eğitim istediler önce. Fotoğrafçılık eğitimi vermek için başvuruyorsunuz ama onların verdiği eğitimi almanız lazım önce. Onun için de para ödemeniz lazım. E zaten ben işsizim!"

Kamu yönetimi mezunu Kemal, iş koşullarında "belirli bir standardı koruma" kaygısını bir kenara bıraktığı gibi ücretsiz çalışmayı da göze aldığını anlatıyor: "Denizli'deki yerel gazetelere varana kadar birçok yere gittim görüştüm, yani o anlamda hiçbir standart çizmedim kendime. Denizli'deki yerel bir televizyonun yapabilecekleri çok belli ama sırf bu mesleki tatmini sağlamak için gittim mesela ben bazı yerlerde ücretsiz çalışmayı bile düşündüm. (...) Bir radyo için evet olmadı, artık o küçük şehrin küçük esnaf zihniyetinden mi kaynaklı veya beni yetersiz mi gördüler onu hiç bilmiyorum." Kemal gibi ücretsiz çalışmaya razı birçok insanın yöneldiği gazetecilik, alanın profesyonellerini de boğaz tokluğuna ya da sistematik hak kayıplarını göze alarak çalışmaya zorlayabiliyor. İş ortamından kopmamak, meslek heyecanı, alternatifsizlik, basın emekçilerini buna itebiliyor: "Sıfır gelirle ama o onu devamlı işte diğer gazetede işe başlayarak 2-2.5 ay sonra şey yaptık ama ciddi bir şey: Ora-

da yemek de yiyebiliyorduk. Orada ulaşım giderlerimizi de işveren karşılıyordu. (...) Benim 2- 3 yıl izin yapmamışlığım var, Y gazetesinde haftada altı gün çalışıyoruz. Benim hiçbir mesaim 8 saat sürmedi. Bazen saat 12-1'e kadar haber yazdık. Devamında eve gidip gömlek değiştirip sabah 8'de yine başka yeni bir habere gittik. Ankara dışına gittik. Zor davalar izledik. Ama işte üç yıl süresince izin kullanmayabildik falan gibi kötüydü koşullar. X'te de aynı koşullar vardı. Ve fakat onun altında başka bir becerimiz yok kişisel olarak. Ne yapabilirim diye düşündüm. Yazma okuma haber dışında bir şeyimiz yok. Onun için de gazetecilik iş kolunda iş aradık." (Hasan)

Endüstriyel kurumlaşma açısından basından daha küçük ölçekli olan ve "zanaatkâr" kültürünün hâlâ hüküm sürdüğü kitap yayıncılığı alanında, istihdam koşulları iyiden iyiye "elâstiki" olabiliyor. Yayıncılık alanında çalışmak için taşıdığı arzunun nasıl istismar edildiğini anlatan İlknur, bu alanın yanı sıra, belki genel olarak entelektüel emek alanındaki prekarizasyonun güçlü bir tasvirini yapıyor: "Okuldan genel olarak çok memnun olmasam da (belki de sihirli bir değnek olacağını düşünmüştüm) bu sırada aldığım bazı dersler oldukça hoşuma gidiyordu. Üç dönem boyunca yani bir buçuk yıl ders almak zorunluydu ve bu sırada edebiyata ve kitapların dünyasına sokulmuştum. Ödev yazmak, araştırma vs. yapmak bana iyi geliyordu. Dergilere de ödev/yazı göndermeye başladım. Bir iki tanesi yayınlanınca oldukça heveslendim. Bir yandan da iş arıyordum ve aklımdan dergilerde, yayınevlerinde çalışmak geçiyordu. Bu arada kısa süreli bir iki iş yaptıktan sonra tesadüf sonucu küçük bir yayınevinde bir iş bulup çalışmaya başladım. Hem ofis işlerini hem de kitapların son okumalarını yapıyordum. Çok sevinçliydim. Bu sevincin de etkisiyle her şeyi kabul ediyor, her görevi üstleniyordum. Altı gün çalışılıyordu. Bir yandan okul devam ediyordu ve akademisyenlik fikri yine de aklımın bir köşesindeydi. Okul bitene kadar aylarca bu yayınevinde çalıştım, aslında yayıncılık, dergicilik yapmak bana cazip gelmişti ancak bu yayınevinde her işe koşuyor olmak ve pek çok haksızlığa ses çıkaramamak ayrıca yayıncıların yani patronların ke-

tum tutumları nedeniyle çok fazla bir şey öğrenmemeye başlamak, bu işin daha çok ofis işine dönmesi (paranın yetersizliğini söylemiyorum bile çünkü onu baştan ben kabullenmiştim) vb. sebeplerden ötürü ayrıldım. (...) Yayıncılık alanında bir şeyler yapmak için uzun süre sabrettim, bir fırsat çıksın diye bekledim. Bu arada ufak tefek çeviriler dışında ailemden destek alıyordum. Fakat üzerimde büyük bir baskı (toplum baskısı) hissediyordum. Daha sonra yıldım ve yayınevlerini bırakıp karşıma çıkan diğer iş imkânlarını da kovalamaya başladım ancak başka türden bir birikimim, istidadım olmadığı için herhangi bir işe giremedim. (...) Son olarak büyük bir yayınevinde, alacağım maaş konusunda bir türlü uzlaşamayarak (aslında öğle değildi böyleydi, yemek dahildi ama şöyleydi türünden yanlış anlamalar) deneme süresinden sonra ayrıldım çünkü deneme süresi bitmesine rağmen bana asgari ücret yatırmaya devam etmeleri ve görev sınırlarının bir türlü netleşmemesi nedeniyle kısacası beni oyalamalarına sinir oldum. Bir plazada konuşlanmış olan dolayısıyla maddi imkânları yerinde olan bu yayınevi/şirketten yapılan haksızlıklara ve iş bilmezliklere katlanamayarak ayrıldım."

Yabancı dil becerileri olan beyaz yakalılara tutamak sağlayabilen bir iş çevirmenliktir; lakin bu da düzensiz ve güvencesiz bir iş alanıdır: "Yani işte 50 sayfa bir şey çevirirsem 300 kağıt ediyordu. Birkaç tane yaparsam bunlardan –ki 50 sayfayı, eğer konuyu biliyorsam hızlı çeviriyorum da bilmiyorsam işte bir haftada falan çeviriyorum–, bir hafta için de 300 kağıt epeyi iyi bir para. Çok ekonomik sıkıntı çekmedim o süre içerisinde..." (Zeliha)

Entelektüel emeğin prekarizasyonunun başka bir örneği, sosyoloji mezunu Deniz'in, sosyolog bir öğretim üyesinin bir projesinde yevmiyeyle çalışırken tanık olduklarıdır. Deniz projeyi yürüten firmanın "çalışma kültürünü" şöyle anlatıyor: "Bu işe başvurmamı sağlayan işte bir hocadan duydum falan, mail attı, onunla iletişime geçince, (...) Şimdi bir sosyoloğa yardım ediyorum.(...) Sosyal projeleri yürütüyor. Şirket, bayağı kötü bir şirket. Geçen gün çalışan elemanlarından biri şey dedi, özel

şirket çok kötüdür ama bu şirket özel şirketten daha kötüdür falan dedi. Yani, mali konularda insanları çok sıkıntıya düşürüyorlar, ya üç kuruşun hesabını yapıyorlar falan hani, üç lira beş lira için işte kavga çıkarabiliyorlar falan, hakikaten üç lira beş lira yani. Dediğim gibi bayağı tersleyebiliyorlar. Çalışana çalışmadın diyebiliyorlar. Geç gelince ama geç çıkınca onun hesabı olmuyor ama işte, hesabı oluyor yani ama tam vaktinde gelip tam vaktinde çıkınca da rahatsız oluyorlar falan. Eşek gibi çalışıp senin işte, bir işi yetiştiremezsen bile senin tembelliğin diyebiliyorlar yani. Bir özel bir şirketin biraz daha hani rahatsız edici versiyonu." (Deniz)

Esnek ve part-time çalışmanın insana daha fazla zaman bırakan, "özgürlük tanıyan" bir istihdam biçimi olarak romantize edilebildiğini yine giriş metinlerinde belirtmiştik. Ancak bu istihdam biçiminin öteki yüzü, güvencesizlik ve sosyal hak kaybıdır. Gül'ün durumu, insana hiç zaman bırakmayan ağır çalışma temposu ile esnek çalışmanın prekarizasyonu arasındaki ikilemi yansıtıyor: "Tempo iyice çekilmez hale gelmişti. Yurtiçi, yurtdışı yoğun seyahatler, ofiste yoğun çalışma saatleri... Yönettiğiniz işin yılda binde birini kazanamamak... Bunun sadece çalıştığım firmaya özel bir durum olduğunu düşünmüyorum, bu yaşadığımız kapitalist sistemin doğal sonucu ve ben daha fazla bu sistemin göbeğinde yer almak istemiyordum ve ayrıldım. Fakat sonrasında istediğim gibi bir iş bulamadım. O yüzden halen eski şirketimde part-time olarak, esnek bir çalışma düzeninde çalışmaya devam ediyorum. Sigortam ya da sosyal güvencem yok."

Resim öğretmeni Fatma'nın "takı, ufak tefek çanak, seramik boyama" işleri yapmasını da, vasıflı emeğin mekanikleştirip değersizleştirilmesi bakımından bir prekarizasyon biçimi sayabiliriz. Başörtülü olduğu için iş bulamayan Ayşe'nin, imam hatip lisesi öğrencilerinin takip ettiği kurslarda "hem çok uzun saatler hem de güvencesi olmadan" çalışması, hiç kuşkusuz bir prekarizasyon örneğidir. Ataması yapılmayan öğretmenlerin durumunda, prekarizasyonun ağır istismar boyutuna ulaştığını görüyoruz. Birçok öğretmen, "ilerde..." vaadiyle ücretsiz çalış-

tırılıyor: "Bizim arkadaşlarımızın çalışan çok fazla. Bizim dershanede çalışan arkadaşlarımıza, bizim platformun yöneticilerinden bir arkadaş var, cam siliyordu, masa temizliyordu, çay yapıyordu ama hani... ama bir yandan da öğretmenlik yapıyordu. Yani staj bu diyorlardı para vermiyorlardı. İlk girdiğiniz sene para vermezler size, sigortanız da yatırılmaz, 'Beğenecek miyiz?' diye. Beğenilirse ikinci sene sigorta yatırılıyor ayda 100-150 lira. 5-6 yılın sonunda 45 saat, haftada 45 saat ders çalışır, derse girerek bir milyara falan çalışırsınız çok beğenilirseniz. Ağabeyim çalıştı yıllarca gitti geldi, gitti geldi olmadı dershane bir türlü. Ücretli öğretmenlik yapan arkadaşlarımız var. Bunlar, benim arkadaşım da var Tarsus'da tuvalet temizlettiriyor müdür ona, odun kırdırdı yani bunlar uç şeyler, belki de hani birçok kişi ya olur mu falan diyecektir ama böyle yani, gerçekten böyle. İsim ve yeriyle belli hepsi. Tuvalet temizlettirdi, niye? İşten atılma korkusuyla çünkü okul başlayınca istifa dilekçeni yazdırıyor, müdür alıyor istifa dilekçeni, canı istediği zaman tarihini yazıyor gönderiyor. Bir yerde dershane patronlarının da işine geliyor öğretmen sayısının artması." (Şafak)

Projecilik

"Projeler", entelektüel emek alanında, geçici süreli ve "parça başı" çalışmanın tipik biçimi olarak yaygınlaşıyor. Özellikle ulusal ve uluslararası sivil toplum kuruluşlarının yürüttüğü araştırma projeleri, başta sosyal bilim mezunları olmak üzere, birçok beyaz yakalıya çalışma alanı açıyor. Tanıtım-reklam, iş ve toplantı organizasyonu gibi alanlarda da proje eksenli bir çalışma alanı var. Projelerde, genellikle her halükârda "garantisiz" ve sosyal güvencesiz ama düzenli ve görece yüksek gelirle çalışanlardan, düzensiz, ara sıra "düşen" işlerle yetinerek ve düşük gelirlerle çalışanlara uzanan bir istihdam yelpazesi görebiliyoruz.

"Projecilikte", esnek çalışmanın romantizasyonu dediğimiz eğilim gönülleri çelebiliyor: "Proje bazlı şeyleri tercih etmeye başladım. Bunun da en temel nedeni "bu arada bu kriz biter ve ben de işe dönerim" idi. Ve proje bazlı çalışmak şöyle de gü-

zeldi: Üç ay yoğun çalışıyordum, dolayısıyla o üç ay yoğun çalışırken belki altı aylık maaş kazanıyordum. Üç ay da yatıyordum." (Can)

Projeler, kalıcı işlere sıçramak için bağlantı sağlayacağı ümidiyle de cezbediyor: "Benim arkadaşım X'te çalışıyordu o dönem. Ben de gönüllü olarak çalışmak istediğimi söyledim herhangi bir dernekte. Bana bir dernek bulur musun dedim. O da bana Y'yi önermişti. Orada iki ay gönüllü çalıştım. Sanırım çalışmamdan hoşnut kaldılar. Sonra bana yönlendirdi proje gelince. Şimdi gene şubatta bir projeleri olacak sanırım. Beni düşündüklerini, bir terslik olmazsa, söylediler. Bakalım bekliyorum." (Ezgi)

Ezgi'nin anlattıkları, "projecilik" ortamında klientalist ağların etkisine işaret etmekte. Hatice'nin anlatımı, buna da bağlı olarak, proje eksenli çalışmanın kırılganlığını ortaya koyuyor: "Bir STK bir proje yapıyor, koordinatör olarak birini alıyor. Bir sonraki projeye dışarıdan birini almıyor; kendi içinden birini alıyor. Senin en baştan bunlarla gidip stajyer, gönüllü falan bağlar kurman gerekiyor. Eğer yanlış yere olta attıysan, işte bir süre sonra kalıyor yani. O proje bitiyor, yeni proje üretmiyorsa kurum mesela, kalıyor. Ya da onlarla bir sorun yaşarsan, bir biçimde kopuyorsun mesela. Öyle bir pazarlıksız ilişki kurduğum bir kurumda koptu mesela ilişkim."

Projeciliğe iyimser bir giriş yapan Can için bu alanın tıkanması, klientalist ilişkilerin ve düzensizlik sorununun dışında, tanıtım-halkla ilişkiler projelerindeki nesnel değişim süreçleriyle de alakalı olmuş: "Hep bölük pörçük böyle böyle geliyordu. Fakat giderek iki projenin arası açılmaya başladı. Giderek iki projenin arasının açılmasında birden çok faktör var. Bir tanesi halkla ilişkiler giderek daha çok kadın mesleği gibi algılanmaya başlandı. Karşı tarafı etkileme şu bu... Benim yaptığım işi üniversiteli genç süpervizör çocuklarla çözüp, işte başlarına da bir tane bayan yönetici koyup... Ya da onu da alt yükleniciler yapmaya başladı. Mesela zaten event[1] yapan bir grup var; 'Hos-

1 "Event management": Konferans, salon toplantısı ya da tanıtım etkinliği düzenleme yönetimi.

tesi de getiririm abi bilmem neyi de hallederim, proje bazında bana verin' demeye başlandı." Can'ın anlatımından, yeni kuşakların ve yeni bir profilin devreye girişiyle bu alandaki çalışma kültürünün değişmesinin de kendisini dışlar hale geldiğini anlıyoruz: "Yani günde bazen ne bileyim 100, 150, 200 telefon konuşmasından yani gün boyunca hiç kapanmayan bir telefondan bahsediyoruz. Atıyorum, 30 tane nokta var diyelim plaj, gece kulübü vs. Bunlar için farklı ölçü ve renklerde yastık, şezlong kılıfı işte ne bileyim ışıklı tabela vs. üretiliyor. Belgesi yazılıyor, kamyona yükleniyor oraya götürülüyor. Ve bunlar birbirine çok karışabilir. Atıyorum, kırmızıların 17 tanesi oraya 22 tanesi buraya gelecek. Dolayısıyla hem imalatçıyla hem kamyoncuyla hem de orda karşılayacak adamla yirmişer defa belki günde konuşmam gerekiyor. Ve bir süre sonra baktık suratlar asılmış, birlikte çalıştığım insanlarda. Ne oldu? 'E telefonda çok gürültülü konuşuyorsun.' Ama yazık ki bir kamyoncuyla fısıldayarak konuşulamıyor mesela. Ama başka türlü bir yaşam tarzı kurulmuş o dünyada. Televizyondaki *Avrupa Yakası*'ndaki dergi profiline benzer bir profil, çalışma ortamı olarak. Ben orada çok garip kaçıyorum." Şehirli genç orta sınıf değerlerinin değişmesi ve "sterilleşmesine" ilişkin bu tasvir, kuşkusuz sadece "projecilik"le sınırlı düşünülmemeli.

Proje bulma olanağının düzensiz/garantisiz olması yanında, bir projenin kendi iş sürecinde de çalışma ve ücret koşulları düzensiz/garantisiz olabiliyor. Hatice'nin kanıksadığı gibi: "Bu ay gönüllü çalışmamız istendi mesela, yani bu ay para almıyoruz biz; çünkü proje parası bitmiş. Hani bu önceden, zamanında öngörülmemiş bir şey ve hani almıyoruz; ama hiçbirimiz böyle kıyameti koparacak pozisyonda değiliz. Zaten bir şey yok ve hani ne yapacağız yani... Projeyi bitireceğiz işte yapılacak bir şey yok falan; ama tuhaf bir şey bu. O kadar emeğinin karşılıksız kalma ihtimaline ve kalmasına o kadar alışkınız ki..."

Gerek böylesi düzensizliklerle ve hukuksuzluklarla, gerek bu alandaki klientalizmle ilgili, projelerin "sahibi" veya yürütücüsü olan sivil toplum kuruluşlarıyla ilgili sorunlar da var. Berfin, bunları sorguluyor: "Sivil toplum örgütlerinde ya da in-

san hakları alanında da, artık köşeler birtakım başka bakış açısına sahip insanların hegemonyasında. Oralara dalmak için biraz daha yırtıcı falan, başka türlü köşeci falan olmak da gerekiyor yani. Herkes öyledir demiyorum ama biraz STK'larda Türkiye'de de Almanya'da da aynı şeyi gördüm. (...) En son bir kadın kuruluşuna başvurdum. İlan üzerine başvurdum. Çok da iyi bir işti. Bir üniversite ile ortak bir proje. Orada da görüşme süper geçti. İkinci görüşmeye çağrıldım falan filan. 'Anne olduğunuz için alamayız' gibi salak bir yanıt verdiler mi bunlar bana? (...) 'Çocuğunuz 9 aylık. Bizim işimiz flexible bir insan istiyor.' Dedim ki bunu bana bir kadın derneği mi söylüyor yani? Orada ciddi bir başka bir kırılma oldu."

Akademisyenlik

Yüksek lisans yapmanın, birçok durumda iş aramayı ertelemenin veya iş bulma şansını artırmak için formasyonunu geliştirmenin bir yolu olduğunu belirttik. Ancak tabii yüksek lisans yapmayı akademisyenlik mesleğine intisap etmenin ilk basamağı olarak düşünenler de var. Bunu tutkuyla isteyenler de var; örneğin Ceylan üniversite öğretim üyeliğine girebilse neresi olursa olsun bütün taşra üniversitelerine gitmeye dahi hazır olduğunu söylüyor. Ama kimileri için de akademisyenlik, birinci tercih olmayıp her ihtimale karşı "yoklanan", denenen bir seçenek. Kemal'in anlatımı, iş arama sürecindeki kararsızlık ve seçiciliklerin akademik kariyer ihtimalindeki yansımasını örnekliyor: "Ya direkten döndü, ya auta çıktı bir şekilde denk getiremedik yani. (...) Bunun iki sebebi var, birinci sebep benim kendim, buna çok ciddi bir şekilde üniversiteden mezun olur olmaz asılmam gerekiyordu, diğer mesleklerin peşinde giderken bu fonda ilerledi. Fırsat buldum ama bu anlamda hem basiretli davranamadım, biraz da seçici davrandım. İkincisi, direkten döndüğüm kısım, o işler sizin de bildiğiniz üzere diyeyim, çok fazlasıyla ahbap çavuş ilişkisiyle yürüyordu. Pamukkale, Muğla, Samsun 19 Mayıs Üniversitesi falan birçok yere müracaat ettim. Bana söylenenden çok daha farklı bir gerekçeyle, başka

kriterlerin arandığı sonradan anlaşıldı ve bu hâlâ devam ediyor, çok acıdır ama bu sebepten olmadı."

Kemal, akademik dünyadaki klientalizmin ve aranan (yine giderek çıtası yüksetilen) ölçütlerin caydırıcılığına değiniyor. Bu etkenler, İlknur'u da akademik kariyer hevesinden vazgeçirmiş: "Akademinin çok da kolay olmadığını anladım. Gelecek kaygısı her şeyden önce geliyor ve motivasyonumu kırıyordu. Herkes bu yolu deniyordu ve bunun için büyük sınavlara giriliyor; uzak ülkelerde eğitime gidiliyordu. Baş döndürücü bir hızla çalışılıyordu ayrıca 'hocalarla iyi ilişkiler', 'yurtdışında eğitim' gibi birtakım şeyler kural haline gelmişti. Akademiye girmek bu haliyle beni memnun etmeyecekti. Bu, başka şeylerden kaçmak için seçtiğim bir yol olduğunda uzak durmak istediğim diğer işlerden farklı olmayacaktı. Üstelik müthiş bir rekabet ortamı vardı ve beni korkutuyordu. Ayrıca akademisyen olmak için uzun zaman gerekebilirdi. Oysa ben her zamanki gibi heyecanlı ve endişeliydim. Ailemle sorunları da hesaba katarak hemen para kazanmak istiyordum."

Yüksek lisans veya doktora tezi yazmanın kendisi de iş belirsizliğiyle ilgili erteleme, "salınıma bırakma" sürecinin bir parçasına dönüşebiliyor. Bunun önemli bir nedeni, tez sonrası üniversitede bir kadro bulma güvencesinin olmaması, bununla ilgili belirsizlikler. Selami'nin durumunda olduğu gibi: "Tezimi yazmayı da yaymıştım. Lozan ve azınlıklar üzerineydi, kolayca çıkaracağım bir şeydi ama uzattıkça uzattım falan filan. (...) Ne olacak ne yapacak, nerede kadro açılsa ne olacak? Neyse en sonunda Ankara Hukuk Fakültesi ve Gazi'de birer kadro açıldı. İkisi de eşzamanlıydı, bir ay arayla yapıldı sınavlar. Hukuk Fakültesi çevre hukukunu kazandım, ondan bir hafta önce de Gazi'dekini kazandım, mali hukuku. Kendi fakültemde [Hukuk] yüksek lisansımın 1-1.5 ay uzaması dolayısıyla Ankara Üniversitesi'nin atama kriterlerine göre sınavı kazanmış olmama rağmen atama yapılmadı."

Selami, öğretim görevlisi olarak çalışmaya başladıktan bir süre sonra, siyasi ve cinsel kimliğiyle ilgili uğradığı ayrımcılığa paralel olarak, üniversitede mobbing'e maruz kaldığını an-

lanıyor: "Belli bir süre mobbing denen şey uygulandı. Daha önce bazı işler veriliyordu, ders programı hazırlamak dışında o işlerin tamamı alındı benden. (...) Bana verilen işler azalınca 'Ne zaman geldin ne zaman gittin?' sorulmamaya başlandı. Eskiden biraz geç gitsen 'Nerde kaldın?' diye sorulurdu." Gerçi, Selami'ye göre üniversitede çalışmanın işletme mesaisi mantığıyla düzenlenmesi, başlıbaşına akademik faaliyetin ruhuna aykırıdır: "Gerçi o da başka bir denetim biçimi. Memur gibi. Bana tuhaf geliyordu, hani gerektiğinde ben saat 12'de çıkarım gece, gerektiğinde saat 9'da gelirim. Saat 9-5 çalışma bana tuhaf geliyor. Sonuçta akademik bir şey, düşünüyorsun gerektiğinde saat 12-1'e kadar kalırsınız." Akademisyenliğin memurlaştırılmasının, akademik kariyere ilgi duyan birçoklarının bundan soğumasında bir etken olduğunu kaydetmek gerekir. Buna karşılık, tam da bu memurlaşma rejimi, akademiye özel ilgilerinden ziyade ilave bir iş seçeneği olarak yönelenleri teşvik ediyor olmalıdır.

Akademisyenliğe adım atanların memurlaşmadan önce maruz kaldığı sorun –memuriyetin haklarını onlardan esirgeyen–, Yüksek Öğrenim Kanunu'nun 50/D maddesinin getirdiği statünün güvencesizliğidir. Bu statüye ve etkilerine Türkiye'de beyaz yakalı işsizliğine genel bir bakış sunan giriş metninde değinmiştik. 50/D, prekarizasyonun akademik alandaki uygulamasıdır. Nitekim Selami, 2010 yılındaki Tekel işçileri direnişine genç öğretim üyelerinin "50D = 4C" yazılı grevci gömlekleriyle katıldıklarını hatırlatıyor. Tekel işçilerinin itiraz ettiği, Devlet Memurları Kanunu'nun 4/C maddesi de, özelleştirilen kamu kuruluşlarındaki çalışanları geçici işçi statüsüne bağlayarak sosyal haklarını tasfiye eden bir düzenlemedir.

Bu arada bizzat akademik faaliyetin içeriği ve kalitesiyle ilgili hayal kırıklığından ötürü bu işi bırakanların da olduğunu kaydedelim: "Çukurova Üniversitesi Maliye Bölümü'nden 2004'te mezun oldum. Hatta aynı bölümde yüksek lisansa devam ettim. Bu aşamada 5-6 ay kadar yurtdışında da bulundum. Tez aşamasının sonlarına doğru yüksek lisansı bırakmaya karar verdim. Çünkü böyle bir işin Türkiye'de hakkıyla –bazı istisna-

lar dışında– yapılabileceğini sanmıyorum. Özellikle akademide iktisat alanında havanda su dövmekten öteye giden bir şey yapıldığını düşünmüyorum. Pek mükemmel (!) neo-liberal iktisadi modelleri allayıp pullayıp tekrar tekrar önümüze sürmekten başka bir şey yapıldığını görmedim ben. İstisnalar kaideyi bozmamakla birlikte genel gidişat bu şekilde." (Tekin)

Prekarizasyona direnme çabası

Prekarizasyon, beyaz yakalılarda elbette tepki doğuruyor. Vasıflarının ve standartlarının altında ücretlendirilmekten, sosyal hakları verilmeden ağır koşullarda çalıştırılmaktan elbette memnun olmuyorlar. Görüştüklerimizin çoğu, hayatını idame ettirme imkânı olduğu oranda, böylesi koşullarda çalışmaya yanaşmama eğilimindeydi. Hatta bu direncini kendi koşullarını zorlayarak sürdürenlere de rastladık.

Hukuk Fakültesi'ni bitirdikten sonra avukatlık stajını da yapmış olan Selami'nin, üniversiteden çıkarıldıktan sonra avukatlık seçeneğini reddetmesi, prekarizasyona direnmenin bir örneği: "Avukatlık yapmayı pek istemedim. Aslında düşündüm, düşünmedim değil. Ama avukatlara çok düşük ücret verdiklerini öğrendim. Sigortalı çalıştırdıklarından, ödemem gereken borçları ve haciz gelebileceğini düşünerek... yani o paradan da elimde hiçbir şey kalmayacak... Bin lira para alacaksınız, veya 700-800 lira. Bir ev tutma imkânım bile mevcut değil. Yani 'avukatlık yapmam' diye şımarıkça bir şey değil benimkisi..."

Kimya mühendisi Mehmet, deneyimli ve uzman olduğu bir alanda emek gücünün karşılığını alamadıkça, iş kabul etmek istemiyor: "İki yerle görüştüm ben. İstanbul'da ve Çerkezköy'de. Onlarla görüştüm. Kendimi orada ifade edebileceğimi biliyordum, orada bana ihtiyaç olduklarını biliyordum. Ama ben 2001 yılında aldığım maaşı şu andaki son başvurduğum işte bile alamadım. Ki başka bir şehre taşınmayı da göze alarak. En son işi bıraktığımda 1400 lira maaş alıyordum. Ben ondan birkaç sene sonra bir yere başvurduğumda 1600'e kadar düşmeme rağmen onları ikna edemedim. Ki onların aradığı özel-

liklerde biriydim. Öyle olunca da bir daha hiç iş başvuruları yapmadım. Sadece kontrolleri [bir tür parça başı çalışma] yapmaya başladım." (Mehmet)

Burhan, tipik bir prekarizasyon "teklifini" reddedişini anlatıyor: "Abimin bi arkadaşı aracılığıyla... Bir bilgisayar firmasının İstanbul yolunda birkaç katlı bir yeri vardı. Ben de bilgisayardan biraz anladığım için, işte gidersin orada, bilgisayar satışı falan diye... Gittim konuştum ama bana sundukları şartlar, geçen sene, 550 lira maaş, sabah on akşam on, yemek ve yol parası da yok. İki dolmuş gidiyorsunuz, e yemek yiyeceksiniz kendi cebinizden, zaten 550 lirayı geçiyor. Adama dedim ki bedava çalışacağım ben sizde... O da dedi ki: 'Senin gibi binlercesi var yani, istemiyorsan ben hemen bulurum.' Sırf abinin hatırına görüştük filan dedi bana hatta. Sonra da telefon etmiş, ne dik kardeşin var falan diye böyle." Boğaz tokluğuna –veya daha aşağısına!– çalış(tır)ma rejiminin yadırganmayıp böylesi şartlara razı olmamanın bir "diklik" veya tuzu kuruluk alâmeti olarak görülmesi, yerleşik bir tutum ve toplumun çoğunluğunca yadırganmıyor. Beyaz yakalı işsizlerin bu durumu kabullenememesi de yüksek bir anlayışsızlık duvarına çarpıyor.

Ferda, çıkarıldığı bankalardaki çalışmasının karşılığı olan sosyal haklarını korumasını sağlayacak koşulları sağlamadıkları için, yeniden bir bankada çalışmak istememiş: "Gittim bir ikisiyle görüştüm, evet alabiliriz sizi buyurun gelin diyorlar ama, hep şöyle diyorlar bana: Yalnız Emekli Sandığı ile biz uğraşamayız, işte bizim hiçbir personelimiz Emekli Sandığı'na tabi değil, bizim özel emeklilik sandığımız da var zaten, aynı zamanda sizi sigortalı da yapacağız, hani her iki taraftan da istifade edebilirsiniz, ama biz Emekli Sandığı'na yatıramayız kesenekleriniz. Aa, ama bir dakika, devlette 10 yıllık bir birikmişim var benim, bu 10 yılı ben emeklilik hakkımı aldığımda ikramiye olarak alabiliyorum, Emekli Sandığı bana ödüyor özelleştirme idaresi adına. Emekli Sandığı'ndan emekli olma hakkım da var. Ben niye bu 10 senemi çöpe atayım? Hiç mantıklı değil. Emekli Sandığı'nı kabul edecek bir yer de bulamıyorum bu şartlar altında. Yok ya, ben o zaman çalışmayayım, kendimi bir işyerinde çalışıyor gös-

tereyim dedik [eşiyle beraber]. Yani 5 sene boyunca kendi cebimizden paramı ödeyerek emeklilik hakkımı almaya çalıştım. (...) Ekstra bir nereden baksanız bize yaklaşık 200 liralık işte bir götürüsü var aylık bu işin. Cebimizden."

Hasan, bir internet haber sitesinde ücretsiz çalışma teklifine icabet edemeyişinin nedenlerini anlatırken, gazetecilikteki prekarizasyonun bir tasvirini de yapıyor: "İşsizken büroya gidersin telefonunu kullanırsın, işte çay varsa çayını içersin. Bu bile gider. Bunun için çalışan insanlar var. Büro var oraya gidiyor çayını içiyor, kendi cep telefonunu değil kurumun telefonunu kullanıyor. Gazeteciliği böyle yapıyor. Giderini azaltıyor. O koşullarda evde çalışmam gerekiyordu. Yani bürosu yok o internet sitesinin. E benim haber üretmem için günde belki 50'ye yakın telefon görüşmesi yapmam lazım. Belki çok önemli bir şey için taksiye binip bir tarafa fırlayıp gitmem lazım. Ekonomik gücüm yok. Ücret vermeyecek ama giderlerimi karşılayacak gücüm de yok."

Prekarizasyona direnmenin açık, "tavırlı" örneği, Burhan'dır. O, geçim darlığına katlanma pahasına, sosyal hayatını daraltan, kendisini had safhada sömürdüğünü düşündüğü işlerden uzak durmakta kararlı görünüyor: "Sosyal hayatı ne kadar sıfırlıyorsa bir iş ben o kadar uzak duruyorum o işten. Bir kere 12 saatlik bir iş, en sevdiğim iş de olsa ve o 12 saati benden sürekli istiyorsa, her gün yapmamsı istiyorsa ondan uzak duruyorum. Ne olursa olsun. Optik sektöründe, gözlük işlerinde çalışan bir arkadaşım vasıtasıyla bir optik firmasına gidip görüştüm ve onların sunduğu şartlar belki biraz daha iyiydi ama yine benden 12 saatimi istiyorlar. O 12 saat da şey değil yani, 12 saat çalışıyorsun 12 saat sana kalıyor değil! Sabah 9 akşam 9 diyorlar, 9'da orada olmak için 7'de kalkıyorsun, eve geldiğinde saat 10-11'i buluyor, e hangi kalan vakitte ne yapacaksın? Mesela ayda iki gün izin diyorlardı. On beş günde bir pazarları. E şimdi para için her şey yapılmıyor. Öyle bir tercih benimkisi."

Prekarizasyonun özgül bir veçhesi, beyaz yakalı çalışanların belirli bir "handikabından" ötürü görece iyi ücretten ve sosyal haklardan esirgenmesidir. Başörtülü olduğu için çalışma alanı

kısıtlanan öğretmen Nevin'in muhatap oldukları ve tanıklıkları, bunun açık bir örneği: "Sadece bulabildiğimiz iş, ayda 300 milyona mantı bükmeye gitmekti. Ve bana torpille buldukları bir iş de, dediler ki bir markette peynir falan satacak, yani tezgâhtarlık yapacaksınız. Peynir reyonu, süt reyonu, zeytin reyonu ayakta akşama kadar... (...) İşsizlikten dolayı ya da ne bileyim çok zor durumda kalsam başımı açıp çalışmayı düşünmüyordum da herhalde böyle ne bileyim mantı bükmek, ya da başörtülü çalışabileceğim cüzi bir işte herhalde çalışmayı da düşünürdüm. Galiba yani... ama o şartlara katlanmak da, mantı bükmek, tezgâhtarlık yapmak ya da başörtülü bile olsa o zor şartlar altında düşük ücretli çalışmak da yani sömürülmek değil mi? Yani inancımız da sömürülüyor, suiistimal ediliyor. (...) Çaresiz olduğunu bildiği için çok holdinglerde çok üniversite mezunu kızcağızlar çok cüzi ücretle çalıştırıyorlar. Sekreter, ne bileyim çaycılık gibi suiistimal ediliyordu."

Geçici ve vasıfsız işler

Başörtülü öğretmen Nevin'in üstelik torpille bulabildiği iş seçenekleri, mantı bükmek ve markette tezgâhtarlıktı. Beyaz yakalı ("vasıflı") işsizler, mecbur kalırlarsa, mavi yakalı ("vasıfsız") işlerde çalışmayı göze alırlar mı? Bu konuda "kırmızı çizgileri" var mıdır, kendilerini nasıl hissederler?

Bu çalışmayı sürdürürken sohbet ettiğimiz bir esnaf, üçü de üniversite mezunu olan işsiz kuzenlerinin durumu kadar babalarının tutumundan da şikâyetçiydi. Babaları oğullarına kızıyor, "Taşı sıksa suyunu çıkarır, hiçbir şey yapamasa gider araba yıkar," diyordu. Sohbet ettiğimiz esnaf, babayı anlayışsız buluyordu: "Eskisi gibi zannediyor. Oğlanın öyle kendiliğinden gidip araba bile yıkayamayacağını bilmiyor." Bu konuyu ele alırken, belki öncelikle bunu unutmamak gerek: Mavi yakalı işlere "erişim" imkânları da "elde bir" değildir. Maddi-manevi sınıfsal aşılsa bile, hem vasıfsız işlerde de "bolluk" yoktur, hem o iş alanlarının da kendi klientalist ağları söz konusudur.

Üniversitede öğrenciyken "vasıfsız" sayılan işlerde çalışan-

lar, böylelikle genel olarak iş hayatıyla ilgili ilk deneyimlerini yaşamış oluyorlar. Bu deneyimlerin genel olarak iş hayatıyla ilgili, özel olarak mavi yakalı işlerle ilgili olumsuz duygular biriktirdiği söylenebilir. Örneğin, Ezgi'nin deneyimleri: "Kafe, sinema, kırtasiyede çalıştım. İlk işim sinema. Yaz okulu zamanıydı, gişede çalışmak için başvurdum. 1,5 ay çalıştım. Ki o dönemde Marx'ı, sosyalizmi öğreniyorum. Diğer çalışanlara anlatıyorum. Bize haksızlık yaptıklarını anlatıyordum. Çünkü 12 saat çalışıyoruz ama asgari ücret alıyoruz. Çok düşüktü. Başkası da seni öğrenci olduğun için almıyor. Mecburen gidiyorsun yani. Oradaki müdür kendi cebine atıp paraları sonra işte bize 'Kasa ne kadar kazanırsa o kadar alacaksınız' diyordu. (...) Sonra çağrı merkezi gibi bir şeye girdim. Bir hafta orada çalıştım. Gazeteden falan numaraları bulup sağlık ürünleri pazarlamaya çalışıyorsun. Ama ne tabelaları var ne bir şeyleri var, kredi kartı numarası istiyorlar, ben olsam hayatta vermem. Çıktım oradan, dolandırıcı olduklarını düşündüm. Paramı alamadım. Bir hafta çalıştım zaten. Nasıl kaçtığımı bilemedim. Zaten o sinemadan da paramı o kadar zor aldım ki. Artık adam toplayıp gittik. Zorla. Vermiyorlardı. Ben işten çıkmışım, 50, 50 vermeye kalkıyorlar. Sonra bir arkadaşımın kırtasiyeler vardı, elemana ihtiyaçları olduğunu söyledi. Okulların açılış dönemine yakın iki hafta gelip bize yardımcı olur musun dedi. Köpek gibi çalıştık, on saat falan. Hiç bilmediğim bir iş. İki haftanın sonunda bana teşekkür bile etmedi bırakın parayı." Ezgi, birçok öğrenci arkadaşının "Hem içerim hem ortamım olur hem çalışırım" düşüncesiyle kafelerde garsonluk yapmayı düşünebildiğini söylüyor: "Ama mezun olup da garson olarak çalışmayı çok azı yedirebiliyor kendine."

Üniversiteden hemen sonra yurtdışına gidip kol emekçiliği yapan Ceylan da bu deneyimini bir gençlik macerası olarak düşünüyor: "Yani ben mezuniyetimi verir vermez Alaska'ya gittim. Fabrikada çalıştım, balık fabrikasında, 'work and travel' ile üç ay kadar. Orada güzel para kazandım. Ondan sonra buraya geldim. (...) Work and travel ile bütün öğrenciler gidiyor.[2]

2. *Au pair* olarak, yani günlük hafif ev işleri ve çocuk bakımıyla ilgilenmek karşılığında bir aile yanında kalmak üzere yurtdışına (çoğunlukla Avrupa ve Ku-

Bu işi yapan bir sürü acente var. Biraz İngilizce öğrendim falan. Sonra yani şimdi çünkü mezun olan arkadaşlarım hemen böyle boşluğa falan düştüler. Benim öyle bir şeyim olmadı. Çünkü hemen yapacak bir şeyler buldum kendime. Uğraşacak bir şeyler buldum. Ondan sonra da şey yaptım. Buraya geldikten sonra bir arkadaşımın İngilizce öğretim seti vardı onu hazırlıyordu, onun çizimlerini yapıyorlardı ben de yardım etmiştim biraz ona devam ettik. İşte üç ay kadar da sürekli onun evine gittim geldim çalışmak için. O ara da pek boş kalmadım. Ondan sonra da işte şeye başvurdum yüksek lisansa. Sonra yüksek lisansa başladım. O arada da işte böyle küçük küçük işler bulmaya çalıştım falan. Bir ara... kültür merkezi var birkaç şey bina ötede. Orada biraz çalıştım. İşte garsonluk falan yaptım. Ama çok yapamadım o işi, pek bana göre değil. (...) sürekli yapılamaz yani o iş. Hani gençlik, macera işte. Belki 5 aya kadar normal, olur da ondan sonrası çok zor yani. Hava soğuk zaten, şartları da çok zor."

Görüştüğümüz beyaz yakalıların genel eğilimi, beden-kol emekçiliği veya hizmet sektöründe vasıfsız işleri "kaldıramayacakları" yönünde. Kemal eşinin öğrencilik yıllarında "hamburgercilik vs." yaptığını söylüyor ama bu işleri "katlanılması çok zor" buluyor: "Harbiden psikolojinizin çok sağlam olması gerekiyor öyle bir yerde çalışabilmeniz için, cidden onu kaldırabilmek gerekiyor. Ha, başlarım, yapmak isterim başlarım ama devamı gelmez çok iyi biliyorum." Burhan da "Yani mesela sanayide falan çalışılmaz, mavi yaka derken," diyor. O mavi yakalı işlerle ilgili kırmızı çizgisini şöyle çiziyor: "Bir hiyerarşi olmasın yeter benim için. Mavi yaka da öyle bir şeydir... İşin en alt tabakası olduğundan, sürekli boyunduruk altındasın, o sıkıntılı oluyor."

Yine de "vasıfsız" işlerde çalışmayı deneyenler, en azından ellerine bir para geçmesi için bu yola başvuranlar var. Uyum sağlayamadıklarını, hem ücretlerin düşüklüğünü ya da ödenzey Amerika'ya) gitmek, gençlerin başvurdukları bir başka yoldur. Au pairliğin de "kısa dönemli/geçici" bir prekarizaszyon mekanizması olarak işlev gördüğü düşünülebilir.

memesini, hem de insan ilişkilerini, muameleyi "kaldıramadıklarını" anlatıyorlar. Hale dört ay çalıştığı bir mezunlar derneğinde, "Bana burada sekreter dediler falan diye ağlayarak babamı aradığımı biliyorum," diyor. Resim öğretmeni Ceylan'ın bir kültür merkezindeki garsonluk deneyimi ancak bir hafta sürmüş: "Şiir dinletisi falan yapıyor, yazarları çağırıyor sahibi. İşte yazar konuşurken bana diyor ki 'Müşterinin önüne çay bırak, çay istiyor musunuz diye sor' diyor bana. Ama ben de konuşmacıyı kesemem yani. Dinleyici ile konuşmacı arasında bağlantı var, ben onu koparacağım, çay ister misiniz diyeceğim. Öyle bir şey yapamazdım. O yüzden çıktım. (...) 15 lira veriyordu günlük. Ben de onun yerine kitap aldım bir sürü. Kitap-kafeydi. Öyle ayrıldım oradan. (...) Onun dışında mesela bir keresinde bir iş hanının tavanına bulut resmi yapmıştık. Böyle üç tane falan iş yaptık ama hiç paramızı alamadık. (...) Ben 200 lira aldım, arkadaşım 100 lira alabildi falan. 9 milyarlık bir işti. Altı milyara düşmüş sonra. Sonra Etlik'te bir iş merkezinde kukla merkezi açılıyordu. Yine oranın duvarlarına resim yapmaya başladık ama yarım kaldı. İşte tuhaf şeyler oldu patronu intihar etti falan gibi. Biz gene paramızı alamadık. 1 milyar alacağımız var hâlâ. Arada sırada arıyoruz ama vermiyorlar."

Güzel Sanatlar mezunu İsmet, bir giyim mağazasında iki üç ay 400 liraya tezgâhtarlık yapmış. Çalışma koşullarının ağırlığını veya kötü muameleyi sorgulayınca veya "işçiler arasındaki iletişimsizlikten" yakınınca gördüğü tepkiler üzerine, "Böyle aptal yerde çalışamam," deyip ayrılmış. Sonra, bir serigrafi atölyesinde, 650 liraya anlaştıktan sonra ay sonunda "500 verebiliriz," demeleri üzerine ayrılmış. Ona göre zaten böylesi işyerleri üniversite öğrencisi veya mezunlarını çalıştırmaktan kaçınıyorlar: "Çalıştığım bu vasıfsız çalışan yerlerde üniversiteli gençleri çalıştırmak istemiyorlar kurumlar. Çünkü üniversiteli çocuklar sorguluyorlar. Marketlerde de öyle."

Mavi yakalı işlerden hiyerarşik yapısı nedeniyle uzak durduğunu söyleyen Burhan, –belki "başında birisi olmadan" çalışabileceği için– seyyar satıcılığı denemiş. Çok kısa süren o deneyimiyle beraber, "Acaba konformist miyim?" diye kendini sor-

guladığını anlatıyor: "Daha önce seyyar satıcılık yapmış arkadaşlarım önermişti. İyi de para var, üç beş saat çalışıyorsun. Beni birisine gönderdiler, tamam dedim, gideyim. Bir kadınla konuştum, bana dedi ki: 'Akşam sokağa çıkacak bir eleman lazım' Tamam dedim. Akşam altıda çıkıp, belli bir saat demedi de, insanlar ne zaman giderse falan gibi bir şeydi. Mevsimine göre satış. O dönem kıştı. Atkı, bere, şal, eldiven. El örgüsü ama, fabrika değildi. Örtüler, onun yanında boncuk, şunlar bunlar. O işe başladım, bir iki gün, yapamadım. Satış yapıyorsunuz ama soğukta dikiliyorsunuz. Benim alıştığım belli bir rahatlıktan sonra, hani çok keskin bir geçiş oldu. Belki öyle bir deneyimim olsa devam edebilirdim ama... Bir de kış mevsiminde başlamanın dezavantajını yaşadım, üşüyorsunuz falan. (...) O da kesmedi açıkçası, çünkü şöyle bir şeydi, bana önerdiği para: Eldivenleri iki buçuk milyona satacaksın, beş yüz bini senin. Hatta ne beş yüzü, iki yüz elli bin mi demişti? Karıştırıyorum rakamları ama... Ha, bana şöyle bir şey anlattı, o beş yüz bin oradan kalmış. Beş yüzü bini bunun kâr, biz bunu bölüşeceğiz, iki yüz elli bini senin iki yüz elli bini benim diye bir şey anlattı bana da tabii ben ona inanmadım. Yani zaten baktım para da kalmıyor yani. Üşüdüğüne değmiyor. Ama şöyle bir şey vardı, benim seyyar arkadaşlarım vardı, hiçbir yere bağlı olmadan gidip doğrudan toptancıdan alıp satan, onlara para kalıyordu. Zaten benim arkadaşım da öyle bir şey sanıp önermiş. Zaten öneren arkadaşım da 'Zaten hiç çalışmasaydın' dedi. Orada çok mu acaba konformistim falan filan diye sorgulamıştım yani. Bir ara kendimi öyle sorguladığım bir dönem oldu yani ama yok dedim, sadece konfor meselesi değil."

Buna karşılık, siyasi hükümlü olduğu için iş bulamayan kimya mühendisi Osman, alternatifsizlikten, mecburiyetten, sokakta kitap, kalem, çakmak satmış. Üstelik bunu "düzenli iş" olarak yürütmüş: "On dört sene ben sokakta kaldım" diyor. Bu arada kendisi SSK primlerini yatırarak emeklilik hakkı kazanmış. Serdar, dokuz-on sene işsizliğin ardından bir arkadaşıyla beraber iki sene kadar seyyar köfte tezgâhında çalışmış: "Seyyar yapmıştık. Bugünün parasıyla gecede 300-400 lira para ka-

zanıyorduk. Yani aylık 9-10 bin lira geliyordu. Sonra günden güne düştü. Bir noktada cebimize para koymadığımız gibi cebimizden masraf yaptık." Mesleğini yapmaktan çoktan umudunu kesen ziraat mühendisi Serdar'ın tek iş beklentisi, bir köfteci ya da birahane işletmek. Bunun için bir arkadaşının bir yerden beklediği alacağını almasını bekliyor.

Ataması Yapılmayan Öğretmenler Platformu'nun bir dönem sözcülüğünü yapan Şafak, birçok meslektaşının "vasıfsız" işlere mecbur olduğunu söylüyor. Sosyal bilgiler öğretmeni olan ve dokuz senedir atama bekleyen kendi abisinin inşaatta çalıştığını, garsonluk, bulaşıkçılık yaptığını, şimdi Mersin'de "pavyon bar tarzı bir yerde günlük 20 liraya gece bekçiliği" yaptığını anlatıyor.

Çaresizlikten, "mecburiyetten" katlanılan işlerin daha ağırı, belki en ağırı, seks işçiliği. Aylin'in paradoksu, çok çarpıcı: "Seks işçiliği yapmamak için seks işçiliğinden kazandığım parayı üniversiteye yatırıp" öğretmen olduktan sonra –transseksüel kimliğinin de "handikabıyla"– iş bulamayınca çaresiz seks işçiliğine dönmüş. "38 yaşındayım, seks işçiliği yapıyorum. Ben 92'de seks işçiliğine devam etmiş olsaydım o zamanın parasıyla –ki ben 4 sene üniversite hayatımı tamamen bu parayla geçirdim o zaman– İstanbul'da 2 tane ev alacak param vardı. Madem döndüm dolaştım, 38 yaşıma geldim yine seks işçiliğindeyim, bu ara dönem dışında hep hayatım seks işçiliğiyle geçmiş, dönüp dolaşıp kısır döngüye girmişim, e bunu yapacağıma 92'de seks işçiliğine devam etmiş olsaydım şimdi İstanbul'da Ankara'da 2'şer 3'er apartmanım vardı benim ve seks işçiliğini de bırakmıştım."

İş arama işi

İşsizler için, iş aramanın kendisi, rutinleri, formları olan, emek verilen bir etkinlik. Aynı zamanda stratejileri olan, bunlar üzerine düşünülen ve tabii insanın sürekli kendisi üzerine düşünmesine yol açan "girdiler" üreten bir etkinlik. Beyaz yakalı işsizler hangi mekanizmalarla iş arıyorlar, hangi ilişkilerine, hangi vasıflarına güveniyorlar – ya da güvenemiyorlar? Henüz iki

aydır iş arayan astsubay emeklisi Zülfü'nün naif denebilecek iyimserliği, ne derece paylaşılıyor?: "Evet, bulacağım ben, kesin bulacağım. Çünkü arama tekniklerini biliyorum ben, yani yılmıyorum, ümitsiz değilim, kesinlikle ümitsiz değilim, bana ihtiyacı olan bir insanın olduğunu mutlaka biliyorum yani ben, benim elimdeki mesela sertifikalı belgelerimi saysam siz bile şaşırırsınız, inanın bana şaşırırsınız."

Okul, torpil, ilişkiler

Bu bölümün başında, üniversite mezunlarının, okulda kazandıkları formasyonla ve bu formasyonun "meslek erbabı" sayılmak açısından yeterliliğiyle ilgili kaygılarına değinmiştik. İş arama sürecinde, mezun olunan üniversitenin "kimliği" başlıbaşına önemli bir rol oynuyor. Ankara Üniversitesi, ODTÜ, İTÜ, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi gibi köklü ve "prestijli" sayılan üniversitelerle diğerleri, özellikle de taşra üniversiteleri arasında, istihdam fırsatları açısından belirgin bir eşitsizlik var. Bir taşra üniversitesinden mezun olan Hakan, bir iş mülakatı deneyiminden hareketle bu eşitsizlikten bahsediyor: "Sonuçta ODTÜ'lü de vardı. Başka üniversitelerden de vardı. Herhalde tahmin ediyorum üniversite kıyaslaması olmuştur. Çünkü bir Anadolu Üniversiteli, bir ODTÜ'lü, bir Hacettepe karşısında hani biz hep aşağılık kompleksine girmiş oluyoruz. Aslında da hani bu hayatın gerçeği bu, ODTÜ'lüye de sorsanız kendisi de öyle düşünüyordur." Çukurova Üniversitesi mezunu Tekin de "Metropol şehirlerdeki iyi üniversitelerden, fakültelerden-bölümlerden mezun olmanın her zaman bir öncelik getirdiğine" inanıyor ve bu bakımdan kendini dezavantajlı görüyor. Keza Muğla Üniversitesi'nden mezun Dilek "Daha prestijli üniversitelerden mezun olan kişilerin bana göre daha avantajlı olduğunu hep düşündüm," diyor. Hale, özellikle "sizi görmeden CV üzerinden yapılan ilk elemelerde sistemin gözde okul ve bölümlerinden mezun olmanın gerçekten çok önemli" olduğuna dikkat çekiyor. Gül, "bazen işverenle aynı üniversiteden mezun olmanın" da önemli olabileceğine işaret ediyor.

Ancak Tekin, ayrıcalıklı, "şanslı" okulların mezunlarının da eskiye göre daha zor iş bulduklarına şahit olduğunu ekliyor. Bunu, avantajlı okullar arasında hep anılan Mülkiye'den (Ankara SBF) mezun olan ve iş bulmak için okul ilişkilerini seferber eden Erdem de onaylıyor: "Ben mesela Mülkiye'nin forsunun iş bulma meselesinde tamamen söndüğünü bu vesileyle öğrendim."

Dilek, "çoğu zaman da sınıfsal olarak üst sınıfa ait olan kişilerin iş bulma olasılığının fazla olduğunu" düşünüyor. Bunun yanında, "Kesinlikle tanıdık, hemşerilik ya da belirli siyasi görüşten olma gibi bağların önem taşıdığını biliyorum ve bu durumlara çok şahit oldum," diyor. Tekin de "siyasi görüş, etnisite, hemşerilik gibi faktörlerin etkili olabileceği" kanısında; "dalkavukluğun da zaman zaman geçer akçe olabileceğini" ekliyor. Merve de dalkavukluğun etkili olduğunu düşünenlerden.

İster mezun olunan okul, ister başka bir aidiyet olsun, iş bulmada "torpil"in önemi üzerinde hemen herkes mutabık (bkz. ayrıca sınavlar ve KPSS ile ilgili bölüm). Seher'in sözleri, genel kanaatin özeti sayılabilir: "İş görüşmelerimden yana bir sıkıntım olacağını sanmıyorum. Ama torpil sıkıntım olabilir. Hani torpilim yetmeyebilir. Torpil bulamayabilirim." Hale, iş bulmak için aile-ahbap vs. desteklere bel bağlamamak gerektiğini savunduğunu ancak daha sonra bu "idealistçe" tutumdan şüpheye düştüğünü anlatıyor: "Hiçbir zaman işe başvururken işte babamlar şey falan, bak dayın da ajans sahibi, işte yıllarca gazetecilik yaptı falan. Ama daha hiçbir zaman referans... Kullanmak gerekiyormuş. Ben böyle tırnaklarımla bir yere gelmeyi daha çok istiyordum. (...) Bilkent mezunu işte paralı okumuş bilmem ne işte zaten babasının şeyiyle staja girdi o da. Ya işte o kızı görüyorum. İşte orada ne işi var onun." (Hale)

TÜİK anketine göre,[3] Türkiye'de işsizlerin % 31'i "eş-dost vasıtasıyla" iş arıyor. Görüştüğümüz beyaz yakalılar arasında arkadaş ilişkilerinin iş bulmada rekabet unsuru olduğunu söyleyen de var gerçi ama çoğunluk iş ararken arkadaşlarının aracılığından yararlanıyor. Hatice, rekabete dikkat çekenlerden: "Bir

3 Ekim-Kasım 2010 dönemine ilişkin haber bülteni, 17 Ocak 2011.

defa arkadaşlarınız eğer sizin çevrenizden, işte benzer okullardan mezun vs. işsiz insanlarsa, bir defa rekabet oluyor aranızda. Yani hani normalde herkesin birbirine söylemesi lazım, şurada iş var, burada bir şey var... Ama herkes kendini düşünüyor; çünkü ikiniz de aynı işe başvuracaksınız." Arzu, tersine, işsiz bankacıların birbirlerine iş bulduğunu anlatıyor: "Arkadaşlarımızdan bir tanesi bir bankaya girdi, o girdikten sonra başka bir arkadaşımı müşterisinin olduğu yere işe yerleştirdi. Ben yine arkadaşlarımın birinin vasıtasıyla iki farklı işyerine görüşmeye gittim."

Arkadaşlık ilişkileri ve çalıştıkları dönemlerden kalan bağlantılar, beyaz yakalı işsizlerin hepsi için çok önemli dayanaklar. Fakat bunların var ettiği beklentilerin çoğu zaman boşa çıktığı da açık. Can'ın söyledikleri, böylesi hayal kırıklıklarının hazin bir ifadesidir: "Sonsuz iş bağlantım var. Hakikaten sonsuz iş bağlantım var. Ama bunun hiçbiri bana bir iş olarak dönmüyor."

Bazı iş alanlarında "grupçuluğun" güçlü olduğu, insanların "takım" halinde iş bulabildiği veya işinden olabildiği görülüyor. Medya, bunun belirgin olduğu bir alan. Can "Mass medyada [kitlesel medyada] mesela en önemli şeyin ekip olmak olduğunu düşünüyorum," diyor: "Ekip halinde hareket edebilmek, bir camiada bir grupla birlikte hareket ediyor olabilmek ve orada eskimiş olmak büyük avantaj diye düşünüyorum." Bekir bunu teyit ediyor: "Medya sektöründe ekip olayı denen bir olay var. Yani bir üst düzey yönetici bir yere transfer olduğu zaman giderken daha önce birlikte çalıştığı, yakından tanıdığı arkadaşlarını beraberinde götürür."

Medyanın oligopolistik yapısı, bu alanda iş bulma olanaklarını daraltan bir etken. Zira bir çalışanın büyük grupların yayın organlarından biriyle yaşadığı ihtilaf, onun grubun bütün yayın organlarının "kara listesine" girmeye yol açabiliyor. Hasan'a kulak verirsek: "Tabii hepimizin sorunu A grubuyla mahkemelik olmak basının medyanın % 60'ında % 50'sinde hiç iş bulamamak demek. Çünkü ben X gazetesiyle mahkemeliğim fakat gruba ait bütün medya grubunun aynı zamanda hasmıyım ben. Yani X'ten atıldığımda gidip Y'de işe başlayamıyorum, Z'de iş

aramaya gidemiyorum. Gazetede tanıdığı vasıtasıyla işe giren insanlar oldu bir iki örnek iki hafta sonra dosya fark edildiği için atıldılar işten. Hatta yakın tarihe kadar, bu İslamcılar biraz güçlenene kadar rakip medya grupları arasında gizli bir antlaşma vardı. İşte B grubundan atılanı A grubu da almazdı. Birbirlerine düşman olmalarına rağmen A grubundan atılanı da karşı taraf almazdı. Kısmen şimdi kırılsa da halen bunun bir mirası var. Yani bir işyerinden atılmışsa damgalanıyor bu insan. Öyle bir zorluk var. Onun için mesela A grubuna ait hiçbir medya organından iş isteyemiyoruz."

Kendini sunma, "prezentabl" olmak

İş bulmada "dalkavukluğun" geçerliliğine inananlardan az evvel bahsetmiştik. Onlardan biri, Merve, bu kanaatini şöyle açıyor: "Bir şeyi yapamayacağını bildiği halde içinden, 'Yaparım ne demek... sizin için' falan gibi göz boyama stratejileri çok işe yarıyor galiba. Ben yapamayacağım işe 'Yapmaya çalışırım' falan derim, fazla açık sözlüyüm galiba. Oradan kaybettiğimi düşünüyorum." İlknur da iş ararken "Yeterince atak ya da saldırgan değildim. Çevremdekiler hep böyle söylüyordu," diyordu.

'Kendini sunma, öne çıkarma' bakımından kendini eksik görenler, aslında bu eksikliklerini bir samimilik/dürüstlük ve kendine saygı alameti sayıyorlardı. Zira hâkim iş kültürünün sütunlarından biri saydıkları "kendini pazarlama" değeri ile barışık değildiler. Gül'ün söyledikleri bu eleştirel bakışı temsil ediyor: "Karakter özelliği olarak özel sektörün en önem verdiği şeylerden biri 'ilk önce kendini pazarlamayı bilmek'tir. Yani kendi tanıtımını iyi yapmak, yaptıklarını allayıp pullayıp satmak. Ben özellikle pazarlama bölümünde de çalıştığım için bu özellikle söylenirdi bana ama karakter özelliği açısından benim en son yapabildiğim şeydi bu, o yüzden performans görüşmelerinde bunun dezavantajını çok yaşadım. İyi işler çıkardığım ama hiç kendimi göstermediğim geri bildirimini çok aldım."

Erkan "prezentabl" olmanın doğrudan doğruya dış görünüşle de ilgili olabildiğini hatırlatıyor: "100 kişi başvuruyor, 10 da

o işi yapabilecek insan varsa birbirlerine eşit, bu işi çok iyi şekilde yapabilecek 10 aday varsa, daha güzel olanı, daha yakışıklı olanı, yeşil gözlü olanı seçiyorlar yani." (Ayrıca bkz. bu kitapta İlknur Üstün'ün ayrımcılıkla ilgili makalesi.)

Buna karşılık, üniversiteyi bitirmek üzere olan bir öğrencinin söyledikleri, "kendini pazarlama"nın nesnel bir icap olarak benimsenmesinin örneğidir: "Bir malı pazarlıyor gibi kendini pazarlaman lazım artık yani bir iş bulabilmek için. Senin ikna kabiliyetine bakıyor, şirketine faydana bakıyor başka türlü seni zaten artık almıyor. (...) [Devlet memuriyetine giremezsek] Özel sektörde çalışma zorunluluğu gibi bir ihtimal var, bunun için kendimizi iyi pazarlayabilmemiz lazım." (Odak gruptan bir öğrenci)

"Kendini pazarlama"nın öteki yakası, "kendini saklamak"tır. Can insanın nasıl buna zorlandığını anlatıyor: "Bırak diş çıkarmayı, gerçi bireysel bazda çıkarttım ama politik duruş olarak zaten kendimi gizlemem gerekiyordu. Coca Cola'da çalışırken sol görüşlü bir adam olduğumu söylemek zaten sonumu getirirdi. Dolayısıyla [gazetecilikten] sonraki hayatım saklanarak geçti. Türkiye'nin konjonktürü itibariyle, hem de çalıştığım sektörler itibariyle o da tabii aslında ciddi şizofrenik bir durum yani. Ben ağzıma Cola koymayan bir adamım, halen de koymam, işte sofraya oturduğumuzda hepimizin önünde birer bardak Coca Cola durur, ben su içerdim. Ha, bu bir ideolojik tavır değil, mideme dokunduğu için."

CV, mülakat

Deniz iş aramaya başladığında, "etrafta bu kadar CV döndüğünü bilmediğini" söylüyor: "Artık dönerci ustası bile CV bırakmaya başlamış. Garip geliyor yani hani, CV dediğin şey biraz böyle hani, ne bileyim sanki bana şey gibi geliyordu, çok çok vasıflı insanlar bunları yapabilirler ya da ne bileyim hani çok nadir yerlerde bunu istiyorlarmış gibi falan..." Arzu ilk iş arama deneyimini şöyle anlatıyor: "Baktılar CV biraz boş, yeni mezun, 'Bir call center deneyimi ister misiniz?' dediler. Call

center'da agent olarak çalıştım." Yine Deniz, "pek doğru düzgün işlere başvuramadığından" yakınırken, bunun nedenini CV'sinin zayıflığıyla açıklıyor: "Çünkü CV'de bir şey yok, sadece garsonluk var doğru düzgün. Hacettepe'nin araştırmasına çıkmıştım kadına yönelik aile içi şiddetle ilgili, tek o var yani akademik bir şey olarak, doğru dürüst elle tutulur bir şey olarak..." Beri yandan Merve, "CV'ye ben kendimi ne kadar sığdırabilirim, ne kadar anlatabilirim?" sorusunu soruyor.

Velhasıl CV, yani iş başvurularında sunulan özgeçmiş metni/formu, beyaz yakalıların iş arama "etkinliğinin" kilit unsurlarından biri. CV'yi geliştirmek, ona "anlamlı", "işe yarar" bir satır eklemek, iş bulma ümidini artıran bir "performans" gibi algılanabiliyor. Gerçi bir yere "CV bırakmak", çok defa ıssız adadan okyanusa şişe içinde mesaj salan kazazedelerden daha büyük ümitlere sevk etmiyor aslında iş arayanları. Ancak yine de "zorunlu hareket serisinin" bir parçası olarak, CV bırakmaktan/yollamaktan imtina edemiyorlar. Öyle ki, "Artık CV yollamayı bıraktım," sözü, iş bulma umudunu tamamen yitirmenin vecizesidir.

CV hazırlamanın, CV'yi "düzenlemenin" kendisi de bir mühendislik faaliyeti gibi tasavvur edilebiliyor. İş bulmakta aracılık eden internet siteleri ve özel kurumlar, bu konuda "yol gösteriyor" veya denetlemede bulunuyorlar. Bu firmalardan örneğin www.yenibiris.com'un tanıtım broşüründe "özgeçmiş bankasında" 10 milyon 500 bini aşkın CV bulunduğu duyurulmaktadır,[4] www.secretcv.com'un tanıtım broşüründe 9 milyonu aşkın CV'den söz edilmektedir. Asiye'nin deneyimi, buna tanıklık ediyor: "İnternet üzerinden müracaatlarımdan hiçbir sonuç alamadım. Bunlardan birinde yaşadığım bir durum var. Onların formatına göre CV oluşturuyorsunuz. Executive CV için onların değerlendirmesi gerekiyor. Bana bir rapor göndermişlerdi, bunun içinde, orta düzey yöneti-

4 Bu kurumun "aday profili"nde yer alanların sadece % % 3, 55'i ilköğretim, % 27.59'u lise mezunu, geri kalanlar en az üniversite-lisans yüksekokul mezunu veya öğrencisidir. % 5, 89 oranında yüksek lisans veya doktora öğrencisi veya mezunu bulunmaktadır.

ci olarak çalışmama rağmen, benim çalıştığım pozisyonları yönetici olarak kabul etmemişlerdi. Ayrıca benim biyoloji öğretmenliği lisans diplomamı, üniversite mezunu olarak kabul etmemişlerdi vs..."

İş arayanlar yalnız bu gibi yönlendirmelerle değil, kendi stratejik değerlendirmelerine göre de CV'lerini "dizayn, ediyorlar. Gül "özgeçmişini sistemin değerlerine uygun iş ve kişisel gelişim deneyimleriyle dolduranların avantajlı" olduğunu düşünüyor: "İşin içeriği gerektirmese bile işveren bundan etkilenebiliyor, sonra da karşılıklı beklentilerini karşılayamayıp kısa vadeli çalışma dönemi handikabı da oluyor tabii işverenler için." Ezgi'nin, etkileyici olacağını düşündüğü "deneyimleri" uydurup CV'sine katan bir tanıdığının bu taktiğinde gözü kalmış: "Çocuğun biri, 'Ben işte böyle atıyorum, insanlarla konuşma semineri, iyi konuşma semineri diye yazıyorum' diyordu. Nerden bilecekler? (...) Ben zaten yalan diyemem, becerebilsem belki derdim. Artık becerebilsem yapardım diye düşünüyorum. Çünkü fırsat eşit değil ve ben bir şekilde kendim için fırsat yaratmalı, lehime çevirmeliyim. Zaten o kadar çok haksızlık var ki." Ezgi, aynı zamanda, bu CV "mühendisliğinin" anlamsızlığına ilişkin gözlemlerini paylaşıyor: "CV'deki fotoğrafa bakıyorlardır belki. Bakıyorlar ama okuduklarını sanmıyorum. Mesela ben internetteki CV'me bir sürü şey yazmıştım. Üç ay falan geçmiş, unutmuşum ben. Arayıp çağırdılar. Bayağı lüks bir yer. Çok lüks bir şirket. Mimarlık şirketiymiş. Dibim düştü. Patron beni görüşmeye aldı. 'Biz sizi düşünmüyorduk ama sizin İngilizceniz çok iyiymiş, biz o yüzden size başvurduk,' dedi. Ama ben orada bir sürü şey yazmışım. Sırf İngilizceye bakmış sekreterlik konumuna göre çağırıyor. Fotoğrafa bakmıştır, düzgün bulmuştur, bakmış İngilizcesi de var, geri kalan mühim değil. Böyle baktıklarını düşünüyorum." İngilizceye veya yabancı dile verilen sihirli önemle ilgili Merve'nin de bir tanıklığı var: "Bir de çok komik... İşe alırken İngilizce sınavı yapıyorlar, muazzam sınavlar, mülakatlar, gramer... Bayağı ağır bir sınav. KPDS gibi bir sınavdı. Giriyorsunuz. Ondan sonra ama hiç İngilizce kullanmadım ben! Bir telefon konuşması bile yapmadım.

Çok gerilediği için işte, şimdi bir arkadaşımla beraber İngilizce kursuna başlayacağız!" Merve, kendisi gibi işsiz bazı arkadaşlarının, İngilizcenin yanında bir ikinci dil kursuna başladıklarını aktarıyor – hep CV'lerini geliştirme saikıyla: "Bilmiyorum, bu tamamen bir umut... Şu sertifikayı da alayım, CV'me ekleyeyim, biraz daha güvenli olayım."

CV'yi geliştirmeyi, yeni iş imkânları açacak beceri hatta "meslek" edindirmeyi vaat eden kurslar, beyaz yakalı işsizlere yönelik bir ekonomi oluşturduklarını da gözden kaçırmamalı: "Genellikle bilgisayar teknolojileri üzerine meslek edindirme kursları var ama açıkçası onlara da güvenmiyorum. (...) Onun güvencesini veriyorlar, ama ne olur, en fazla staj gibi on gün bir yere gönderirler, ama tamamen işverenle ilgili bir şey, elemana ihtiyacım yok der, almaz. Ve inanılmaz da paralar dönüyor bu kurs işlerinde." (Merve) Türkiye'de bir zamandır faaliyet gösteren özel istihdam büroları da bu ekonominin önemli bir aktörü haline gelmekteler. Kısa bir süre bu bürolardan birinde çalışan Arzu, oralardaki çalışma tarzını tasvir ediyor: "Oraya gelen insan bir ümit iş bulmak için geliyor. Görüşmeler yapıyor ama bu bürolar herkesin ağzına bal veriyor. Herkese çok olumlu bir görüşmeymiş gibi yansıtıyorlar. Aslında nötr davranmak zorunda bir insan kaynakları uzmanı. Ama burada öyle bir şey söz konusu değil. Her gelen olumluymuş, hemen işe başlanacakmış izlenimi alarak çıkıyor." Arzu, bu aracı kuruluşların hem işsizlerin hem çalışanların kaderiyle oynayacak kadar "yırtıcılaşabildiğini" anlatıyor: "Bir de rekabet söz konusu bu bürolar arasında. Pozisyon çalmak, adayı kapmak için uğraşıyorlar. Aday aynı günde hem bir insan kaynakları bürosuna hem öbür insan kaynakları bürosuna randevuya gidiyor. Aynı yer için. (...) Çünkü firma ilanı hepsine veriyor. Büro kişiyi işe yerleştirirse para kazanıyor. Herkes aynı şeyin peşinde koşuyor. Benim bu işten ayrılma noktamın tek sebebi, karşılaştığım bir durum: Bir pozisyon için çalışıyorduk. Firma bizim bulduğumuz elemanın yerine kendi bulduğu kişiyi işe aldı. Kendi bulduğu da firmanın aradığı özelliklere sahip değildi. Fakat bizim bulduğumuz kişi de son derece donanımlı, bu işe gerçekten uygun ve aslın-

da hedefi de o firmaya o pozisyona girmek olan bir kişi. Nokta atışı bir kişi. Sanki öbür işe yeni başlayan kişiye bir ilan, bir görüşme varmış gibi telefon açıp mülakata çağırdılar. Bir iş teklifinde bulundular. Olmayan bir işi pazarladılar ve o kişiyi o pozisyondan istifa etme noktasına getirdiler. Amaç kendi elindeki adamı oraya aktarmak. İkinci bir olay da şu: Firmayı arıyorsunuz, çok iyi bir yerde çalışıyor adam, onu oradan diğer tarafa çekmeye çalışıyorsunuz. Bin bir yalanla dolanla o insanın cep telefonuna bir şekilde ulaşıp mesai saatleri dışında o insanı oraya çekmeniz gerekiyor. Örneğin pazarlama müdürüyse sanki bir firmadan arıyor, süper bir projeniz var gibi konuşuyorsunuz. Bir senaryo yazıyorsunuz. O senaryoyu çok iyi bir şekilde oynayıp o adamın cep telefonuna öğle tatilinde ulaşacaksınız, öğle tatilinde dışarıda olacak adam, içeride olsa adama aktaracaklar direkt, o bir risk sizin için. Mesai saatleri dışında adamı arayıp başka bir iş için çekiyorsunuz. Yalan dolanın ve karmaşanın çok olduğu bir şey."

CV bırakmanın/yollamanın, iş başvurusunda bulunmanın ana mecrası, internet: "İş başvuruları şu anda internet üzerinden yapılıyor, başka bir şansımız yok zaten. Firmalara gidip elden CV bırakma şansınız yok. Kabul etmiyorlar. İnternet üzerinden. Ya da tanıdık aracılığıyla. Belki bir tanıdık bulursanız..." (Merve) Birçok internet sitesi –kimileri daha fazla kurumlaşmış, kabul görmüş– iş başvurularına aracılık ediyor. Görüştüklerimizin hemen hepsi, internet üzerinden iş başvurusu deneyimini yaşamıştı ya da halen internet üzerinden iş olanaklarını takip etmeyi sürdürmekteydi. Yine hemen herkesin temel şikâyeti, ilke olarak bu başvurulara hiç cevap gelmemesidir: "Cevap vermiyorlar. Sadece ilk başvurduğunuzda bir otomatik mesaj geliyor. Başvurunuz değerlendirmeye alınacaktır diye. Ondan sonra takip ediyorsunuz sürekli. Oradaki yeşilin kırmızıya döndüğünü görünce anlıyorsunuz ki tamam, olmamış. Yeşil ışık pozisyon hâlâ açık demek, kırmızı olunca kapanıyor." (Merve)

Yüz yüze iş görüşmesi, daha ileri bir aşama olarak görülüyor: "Bire bir görüştüğüm ve bire bir çalışacağım insanları hep ikna

etmişimdir," diyen Erkan'ın bu iyimserliğini birçokları paylaştığından, yüz yüze görüşme, özellikle ilk deneyimlerde, iş bulma ümidini artırıyor. Ancak görüşmelerin kendisi, ümitsizliği koyultan sonuçlar doğurabiliyor. Hakan'ın anlattığı gibi: "Beni çağırdılar bir gün gittik işte konuşuyoruz, grup halinde alıyorlar yaklaşık on iki, on üç kişilik grup halinde iş görüşmesi yapılıyor. Metin verdiler, işte bunu değerlendirin, söz hakkı alın, tartışın aranızda falan tarzı oldu. Hani neye göre seçtiler onu da bilmiyorum açıkçası. Bana sadece telefon geldi. İş görüşmeniz olumlu geçmedi falan denildi. İş görüşmesinin neyi olumlu olumsuz geçti onu bilmiyorum. Çünkü bir metin veriyorlar, okuyorsun onu tartışıyorsun, olay bu." Başarısızlık duygusu, belirsizlik duygusuyla birleşip iyice bulanıklaşıyor böyle bir durumda. Erkan'ın, "tanıdık üzerinden gittiği için sonuçları ve neden beni almadıklarını öğrenebilmesi"ni bir avantaj olarak belirtmesi bu bakımdan manidardır. Asiye'nin, "referanslar aracılığı ile" gittiği için, "Kendilerini zorunlu hissettikleri için beni görüşmeye çağırdılar," demesi de manidardır. Kendisiyle usulen veya olsa olsa "nezaketen" iş görüşmesi yapıldığını sezinlemek veya açıkça bilmek, kuşkusuz maneviyat bozucu bir durumdur.

İş görüşmelerinin içeriğinin ve üslubunun da maneviyat bozucu olabildiğini görüyoruz. Zeliha, mesleki formasyonu ve kişiliği örseleyen mülakat deneyimlerinden söz ediyor: "İş görüşmeleri biraz saçma gelişiyor. İlk başta bir insan kaynakları departmanından biriyle görüşüyorsunuz, o size üstünkörü bir şeyler soruyor. Üstünkörü demeyelim de, kişilik özellikleri falan filan gibi şeyleri değerlendirmek önemli. Daha sonra teknik görüşmeye giriyorsunuz. Yeni mezun bir insanın çok bir şey bilmediği aşikâr. Karşı tarafsa saldırarak karşılıyor sizi. Strese ne kadar geliyorsunuz onu test ediyor mesela. Bu bana ilk karşılaştığımda bayağı korkunç gelmişti yani. 'A-a azarladı beni yaa!' falan diye çıktım dışarıya. Sonradan anladım ki genel prosedür böyleymiş. Yani orada hususi moralinizi bozmaya çalışıyorlar, belki bilmediğimiz bilemeyeceğimiz şeyleri soruyorlar ya da işte çeşitli teknikler var. Nasıl diyeyim, akıl sağlığı ye-

rinde olmayan bir süreç, insan gibi konuşmuyorsunuz çünkü hiçbir zaman. (...) Ama kişisel algılamadım zaten mülakat sürecini. Ama hani kişisel algılasanız çok aşağılayıcı bir şey yani. Baştan ne bileyim, özel olabilecek sorular da soruyorlar. Mesela işte, 'Okulu neden uzattın?' sorusu iğrenç bir soru. Sorulması gerekiyor, evet, yani ense mi yaptın bunu bilmeleri gerekiyor ama orayı kurcalamayı ben anlayamıyorum. İşte bir sıkıntı algılarsa uğraşıyor orada, oradan kaçmaya çalışıyorsunuz sürekli falan. Bilemeyeceğiniz şeylerin sorulması gibi durumlar mesela, doğrudan saldırmak ya, başka bir şeysi yok yani bunun."

Beyaz yakalı işsizler, özellikle belirli bir iş deneyiminden geçmiş olanlar, iş görüşmelerindeki muhataplarını kendi bilgileri ve vasıflarıyla tartıyorlar. Mülakatın niteliğini ve kendilerini işe almak için "sınava çekenleri" vasıfsız/kalitesiz olarak değerlendirdikleri zaman, bu da bir motivasyon kaybına yol açıyor. Bu yönde bazı tanıklıklar aktaralım: "Denizli'deki bir şirkette idari işler şefi arıyorlardı, müracaat ettim, iki kişi yönetiyordu mülakatı, birisi insan kaynakları müdürü ve asistanı. 'Birtakım işleri hemen hızlı bir şekilde yapar mısın?' dedi bana müdür. İşin niteliğine göre değişir dedim. 'Yani düşünerek mi yaparsın, ağır ağır planlar mısın yoksa direkt karar verir misin?' Niteliğine göre değişir deyince, 'Hayır senin mizacına göre değişen bir şey var, hızlı mısın, yavaş mısın?' dedi, şöyle biraz düşündüm, 'Tamam ben alacağım cevabı aldım' dedi çekti gitti. Hatta sorduğu soruların cevabını bile istemedi. Asistanı 'Ben soruların cevabını dinlemek istiyorum' dedi, o 'Yok ben biliyorum, cevabı aldım' dedi çekti gitti. (...) Şu ana kadar girdiğim mülakatlarda kendi dengim olarak gördüğüm bir kişi vardı, o da Ankara maliye ya da kamudan mezundu, direkt havasından, oturuşundan, soru soruşundan anlayabiliyorsunuz zaten. Onun dışında ne kadar mülakata girdiysem klişelerle karşılaştım. Yani tabii ki mesleki tecrübesini küçümsediğimden değil ama ben olsam başka sorular sorarım, diyebileceğiniz insanlar." (Kemal) "Görüşürken karşınızda profesyonel birilerini arıyorsunuz. Maalesef büyük firmalar da dahil artık profesyonel insanları karşınıza çıkartmıyorlar. Yeni mezun, işte 3-4 se-

nedir çalışan insanlarla karşılaşıyorsunuz. Dolayısıyla şey oluyor, ya bu mu benimle görüşecek, benim düzeyimde biri olsa keşke filan diyorsunuz. Çünkü sorduğu soru, tavır, davranış her şey çok etkili oluyor, fark ediyor." (Engin)

Kısacası, iş görüşmeleri, işsizlik deneyiminin, başlı başına tatsız bir faslını oluşturuyor: Güven kırıcı hatta bazen travmatik... İş görüşmesini yürüten meslektaşları karşısında tabi konumda ve "boynu bükük" olmak, hele bu kişilerin liyakatsiz olduklarını düşünüyorlarsa, beyaz yakalı işsizler için bilhassa incitici oluyor. Erkan'ın anlattığı türden bir manipülasyona maruz kalmak durumunda, yenilgi duygusu derinleşiyor kuşkusuz: "Mesela en son, bir bankaya başvurdum. Krediler bölümüne başvurmuştum. Her şey tamam, okey, hatta maaş konusunda bile benim için pazarlık edeceğini söyledi, o kadar bitmiş durumda iş. Dediler ki hadi bir de genel müdür yardımcısıyla görüş. Öğleden sonra, İstanbul'da oluyor bu, ben İzmir'den İstanbul'a gittim. Bir gün içinde 3-4 kişiyle görüştüm. Hani gelmişken bir daha bir daha çağırmayalım seni, hepsiyle görüş dediler. Bankanın genel müdür yardımcısı da bir Rum, Türkiye'den gitmiş. Banka Yunan bankası zaten, işte onu genel müdür yardımcısı olarak buraya göndermişler. İzmir'i falan da biliyor. Baktı işte, nereden geldin, İzmir'den. Ya, dedi, İzmir'den niye geldin ki buraya? İzmir bırakılır gelinir mi? Hani İzmir gibi güzel bir memleket falan. Ya işte İzmir'de iş bulamıyorum, mecburum buraya gelmeye falan. Dedi ki müşteri potansiyelin var mıdır orada? Bize müşteri kazandırabilir misin? Tabii dedim, 6 yıl ben orada pazarlamacılık yaptım, 500-600 tane tanıdığım firma var yani sonuçta. E, dedi, biz orada şube açacağız, orayı düşünmez misin, orada çalışmayı düşünmez misin? Düşünürüm tabii, niye bırakıp geleyim evimi, buraya taşıyacağım ailemi getireceğim falan, bu minvalde geçti konuşma. Sonra bu konu kapandı başka şeyler konuştuk. Öğleden sonra haber verdiler, ilgili müdürü aramış, bu arkadaşın aklı fikri İzmir'de, bunu almayalım buraya demiş! Böyle komik şeyler oluyor. Klasik tabirle zarf atıp beni tongaya düşürmüş arkadaş. Böyle abuk subuk şeyler de oluyor sonuçta. Kötü niyetle yapılmış bir hareket..."

"Fazla vasıflı"

Beyaz yakalı işsizlerin –yine özellikle belirli bir iş deneyimi olanların– karşılaştığı engellerden biri de "fazla vasıflı" sayılarak geri çevrilmeleri. Belki ilk aşamada seçici davranarak liyakatine/kariyerine uygun mevkiler arayan ancak bulamayınca giderek daha "sıradan" saydığı düşük gelirli işlere razı olan beyaz yakalılar, bu tür işlere başvurduklarında ilke olarak "bizim için fazlasın" duvarına çarpıyorlar. Sırasıyla bir üst düzey yönetici-mühendis ve iki bankacının anlatımlarıyla örnekleyelim: "Benim başıma çok geldi. Kaç kere bir arkadaşım demiştir: Ya ben seninle hep çalışmak istemişimdir ama bizim şirketimiz senin istediğin parayı veremez ki. Ya kardeşim sen benimle konuştun mu, benim ne talep ettiğimi biliyor musun? Bilmiyorsun. Çağır bir konuş! Ama adam senin yaptığın işlere, yönettiğin şirketlere bakınca, 'Ben buna şu parayı teklif edemem veya şu işi yap diyemem' diye düşünüyor, hakaret gibi algılanır diye düşünüyor. Ayıp ederim, diye düşünerek size yaklaşamıyor. Ben bazen böyle arkadaşlarıma diyorum, ya hiç önemli değil, yani para da önemli değil, yardıma ihtiyacın varsa parasız da yaparız." (Kerem) "Ben kriterlerimi düşürdüğümde gidip yani şunu da yapabilirim... Kariyer hırsı yüzünden gelinen yerler yüzünden, o kariyer hırsı denen şeye öyle doydum ve nefret ettim ki, müdür filan olmak istemiyorum ve benim için zaten bitti. Yani ben rahatlıkla karşıdaki kafede haftanın belli günleri çalışıp servis yapıp para kazansam ya da bir tatil beldesinde bunu yapsam ağırıma gideceğini zannetmiyorum artık. Geçici bir süre için para kazanmak adına bunu yapabilirim. Ama böyle işlerde beni kabul etmiyorlar." (Gözde) "Bir yer de 'overqualification' dedi; 'Kardeşim sen bana fazlasın' dedi. Bir factoring şirketine başvurmuştum İzmir'de, İzmir şubesinde çalışacaktım. Factoring şirketi de tefeciliğin yasal durumudur. 'Kardeşim sen bana fazlasın' dedi, 'ben daha basit bir eleman istiyorum'. Para konusunda onu ikna etmeye çalıştım, ben o kadar sizin tahmin ettiğiniz gibi yüksek paralar istemiyorum falan diye... Açık açık söyledi, yok dedi, sen bana fazlasın dedi." (Erkan)

Osman'ınki daha özel bir örnek. O, iş mülakatlarında siyasi görüşünden ("siyasi hükümlü" sabıkasından) ötürü elendiğini anlatıyor: "Okuldan mezun oldum, artık kimya mühendisi oldum. İlanlara bakıyorum. Bir yere gittim. Cam fabrikası. Ya hocam dedi. Ben seni nasıl işe alayım. Sen çok bilinçli bir adamsın. Ben işçilere asgari ücret veriyorum. Sana iş veremem. Birkaç yere aynı şekilde karşılaştım. Bu açıklıkla söylüyor. Sen örgütlersin, diyor. Sendika yok. Başıma çıkartırsın. İhtiyacım var ama seni çalıştıramam. Birkaç yerden yine bu şekilde kovuldum. (...) Biri, senin içinde mahkûm kadrosu olması lazım, dedi ama mühendisler için böyle bir mahkûm kadrosu yok, dedi. İşçi olsan çalıştırabiliriz, dedi. Özel sektörün de bir mahkûm kadrosu var. 50 yaş üstündekiler için. Fakat sen mühendissin dediler. (...) Artık kimsenin beni çalıştırmayacağını düşündüm."

Yaş

"Fazla vasıflılık" handikabı, doğal olarak, birçok durumda yaşla örtüşüyor. Erkan örneğindeki gibi: "Benim arkadaşlarımın hepsi müdür olmuş durumda üst düzeydeler falan, ben aradan 2 yıl geçtiği için o pozisyonlara başvuramıyorum, ama beni daha alt pozisyonlarda da değerlendirmiyorlar çünkü yaşım ileri, yaş meselesi Türkiye'de önemli..."

Yaş meselesi, başlı başına da önemli. Yayınevlerine redaksiyon yaparak gelirini artırmaya çalışan emekli mühendis Necla, başvurduğu yayınevlerinin gerekli vasıflardan önce yaşa baktıklarını söyleyerek "Türkiye'de yaş ayrımcılığının" geçerli olduğunu ileri sürüyor. Kerem "40-45 yaşın üzerindeki kişilerin iş bulmaları[nın] Türkiye'de ancak tanıdıklar vasıtasıyla olabileceği" kanaatinde. Bir ara Antalya'da turizm sektöründe iş arayan Yaprak, "Kimse 30-35 yaşından sonrakilerin yüzüne bakmıyor," diyor. Uzun süre tanıtım ve halkla ilişkiler projelerinde çalışan Can, giderek genç insanların tercih edilmesinin bu alanı kendisine kapattığını anlatıyor. Motosiklet kullanmasının da desteklediği genç görünümüne rağmen, CV'sine bakıldığında yaşının bir önyargı duvarı oluşturduğu kanısında. Can'ın şu

söyledikleri, iş deneyiminden uzaklaştıkça uğranan beceri kaybına işaret etmekte: "İşler arasında aralar seyrelince iş hayatının jargonundan da uzaklaşıyorsun. Powerpoint sunum yapmak mesela bana ters geliyor. Yapar mıyım? Çok zorlarsam yaparım ama şu anda 20'li yaşlarındaki bir adam kadar hızlı yapamam." Powerpoint masum bir örnek sayılabilir; bilgisayar donanımlarındaki ve genel olarak teknolojideki olağanüstü hızlı dönüşüm, birçok beyaz yakalının vasıflarının hızla eskimesine yol açabiliyor. Doğrudan yaşla bağlantılı olması gerekmeyen ama yaş (gençlik) tarafından "simgelenen" bu zaaf, görece yaşlıların/orta yaşlıların (varsayılan veya reel) handikabına dönüşüyor.

Birçok iş alanında aranan elemanların hem genç hem deneyimli olması beklentisi, çelişkili bir durum ve bunaltıcı bir kıskaç. Merve ve İpek'in anlatımları, bu kıskacın insanları nasıl daralttığını örnekliyor: "İş başvurularında aranan nitelikler kısmında hem 5 yıllık tecrübe istiyorlar, hem 4 yıllık üniversite mezunu istiyorlar, tabii ki yüksek lisans tercih sebebi, yabancı dil falan zaten istiyorlar –ama kullandırmıyorlar–, artı 30 yaşını geçmemiş olmak! Ben bunu anlamadım. 17 yaşında üniversiteye girmek, bunu başarmak zorunda değilim. Ki 17-18 yaşında girdim ama İstanbul'da yaşayamadığım için oradan ayrıldım Ankara'ya geldim, bir sene de hazırlık okudum, Oradan üç yıl kaybım var zaten. Normal aslında bu. Beş sene sonra üniversiteye giren insanlar da var. Tamamen sınav sistemiyle ilgili, kesinlikle zekâyla ilgili olduğunu düşünmüyorum. 20 yaşına girdim. 4 yıl okuyacağım, 24. İki sene de master diyelim, 26. E 5 sene de iş tecrübesini ben ne ara yapıp da 30 yaşında kalacağım hâlâ? Nasıl olacak? 32 yaşındayım, evet, 5 yıl tecrübeliyim, ama orada 32 yazdığı için ben otomatik olarak eleniyorum. Çok görülüyor bu. Benle hiç görüşmeyi tercih etmiyorlar. Beni görse belki anlamayacak 32 yaşında olduğumu." (Merve) "Mesela şu anda işte 35 yaştan büyük olmamış olmak. Şu an 35 yaşında değilim; ama çok da önümde uzun bir zaman yok. Bu arayı çok iyi değerlendirmeliyim. Bu çok sınırlayıcı ve rahatsız edici bir şey, 35 yaşından büyük olmamak. Yani şim-

di 35,5 yaşında olsam ne olacak? Bitti mi yani? İnanılmaz derecede rahatsız edici bir şey. Ben şu an 31 yaşındayım, şöyle düşünüyorum: Önümde 4 sene var, bu 4 seneyi çok iyi değerlendirmeliyim, yarın bir gün de ben bu 35 yaş sınırıyla karşılaşacağım. Hani buna az bir şey kaldı yani." (İpek)

Yer, taşınma, yurtdışı

Beyaz yakalılar için en iyi iş olanakları büyük şehirlerde yoğunlaşıyor – özellikle de iki büyük şehirde. Aslına bakılırsa en büyük cazibe merkezi İstanbul. Üniversite eğitimini büyük şehirlerde yapmış olanlar, öncelikle yine oralarda iş imkânı arıyorlar. Bazı işlerde ise, örneğin medyada ve araştırma-eğitim projelerinde, zaten sadece büyük şehirlerde iş olanağı var. Örneğin Lerzan, yine bir proje nedeniyle geçici olarak gittiği Kars'tan bu nedenle hemen döndüğünü anlatıyor: "Kars'ta çünkü benim hani çalışabileceğim bir ortam, ortam derken hani, iş yok. Benim yapmak istediğim tarz işler İstanbul'da veya Ankara'da olur."

İş için daha küçük bir yere gitmek, genellikle, ancak çok sıkışıldığında razı olunacak bir seçenek. Ancak o zaman da bu karar kolay verilemiyor. Serhat'ın anlattıkları, böylesi tereddütlere bir örnek: "Mesela bir tanesi Gebze'den, bir tanesi Tuzla'dan, bir tanesi, en son geçenlerde aradı Kayseri'den, diyor ki gel bizim işimizi yap. Tabii biz Kayseri'ye mayseriye gitmeyiz. Tuzla'dakine veya Gebze'dekine ben görüşmeye gittim ama evi falan taşımak gerekiyordu, göçmek gerekiyordu. Burada kalacak yer de vereceğim sana, dedi. Oturduk eşimle dedik n'apalım? Dedik ki hiç girme dedik kendimize, burada yakın bir yerde olursa olur olmazsa işte, pek düşünmedik." "Projecilik" türü geçici ve "esnek" işlerde bu tereddütler artabiliyor: "Diyarbakır'da bir projeye çağrıldım. Üç yıllık bir projeydi. O projede ben göreve başladım, Eşim de tayinini yaptıracak. Nikâhımızı falan kıymıştık, oraya gelecek. Mümkün değil. Tayinini yaptıramadılar. Sonra ben baktım, proje hiç sağlam bir proje değil. Beni Ankara'dan Diyarbakır'a çağırdınız, hani Kızılay'dan Çan-

kaya'ya çağırmıyorsunuz. Bu kadar düzen bozuyorum, geliyorum ama hiç sağlam bir proje değil yani." (Berfin)

Birçok beyaz yakalı işsiz, sıkıştığı oranda, ilke olarak iş için "küçük bir yere" gitmeye razı olacağını söylüyor. Fakat bunun için girişimde bulunmanın pek fazla yolu yok. Buna karşılık, İstanbul'dan Antalya'ya taşınma kararı verirken "küçük bir kentte daha kolay iş bulma ümidini" de besleyen, "küçük bir işletmede yine büro yöneticiliği gibi daha mütevazı bir iş bulabilirim" zanneden Yaprak'ın bu beklentisi boşa çıkmış. Çalışmamız çerçevesinde, büyük şehirler dışında yaşayan az sayıda beyaz yakalı işsizle görüştük. Hepsi bulundukları yerlerde iş olanaklarının darlığından veya koşulların olumsuzluğundan şikâyetçiydiler; onlar da büyük şehirlerde çalışmayı istiyor ve bunun için yol-bağlantı bulamıyorlardı.

Yurtdışı, beyaz yakalı işsizler için "ütopik" bir özlemin ifadesi olabiliyor. Resim öğretmeni Fatma, "Bir de yurtdışını denemek istiyorum, şansımı bir de o şekilde denemek istiyorum," diyor. Ezgi'nin sözleri, "yurtdışını" zaten "Batı" olarak düşünen ve orayı bir "fırsatlar diyarı" gibi tahayyül eden baskın imgeyi yansıtıyor: "Orada üniversite işi daha kolay... Fırsatlar daha fazla ve ikincisi bu toplumun kültürüne ben çok yabancı geliyorum. Benim yaşam tarzım, benim düşüncelerim onlara çok farklı geliyor. Orada birazcık daha rahat... Birazcık daha Batı'ya uygun... Bir de bunlarla uğraşmayayım diyorum." Burada gönül indirmeyeceği işlere yurtdışında (yani Batı'da) razı geleceğini söyleyen Erkan'ın anlatımı da bu bakımdan anlamlı: "Valla orada ne iş olsa yaparım diyeceğim. Şunu yapmam şunu yaparım demeyeceğim. Gidip orada bankacılık yapabileceğimi zannetmiyorum en azından birkaç yıl, onun için vasıfsız işlerden başlayıp, işte ailenin restoran geçmişi var zaten, onunla ilgili bir şeyler, belki bir kursa gidip bir şeyler yapabilirim diye düşünüyorum. (...) Mesela, Kanada'ya gidince bir yerde temizlikçi olarak da çalışabilirsiniz, bu yadırganmaz da... Bir yadırganma şeysi belki Türkiye'nin koşullarıyla ilgili... Türkiye'de yaşınız 30'u geçtikten sonra öyle vasıfsız bir işte çalışamıyorsunuz. (...) Yurtdışında daha az önemli olduğunu düşünüyorum

bu yaş meselesinin, onun için çalışabilirim diye düşünüyorum, bunda sıkıntı yaşamam diye düşünüyorum."

"Proje" üretmek?

Türkiye'nin son otuz yılda "piyasa toplumu" olma sürecinde geçirdiği dönüşüm çerçevesinde, "girişimcilik" söyleminin yükselen bir itibarı var. Türkiye'de beyaz yakalı işsizliğe genel bir bakış sunan giriş metninde konu ettiğimiz, memuriyeti "risksiz" ve "bedavadan" para alan bir asalaklık olarak karalayan söylem, girişimci "zihniyeti" bu "yozlaşmadan" çıkmanın yolu olarak yüceltiyor. Bu muteber seçeneğin beyaz yakalı işsizlerin de aklını çeldiği oluyor; ender rastlanmakla birlikte, "iş kurma" ihtimali üzerine kâh gerçekçi kâh hayali tasarılar geliştirmeye yönelebiliyorlar.

Merve'nin aktardığı durum, dertleşirken "farzı- muhalleri" hayal etmeye yakındır: "Eskiden de arkadaş olup da iş derdiyle daha çok yakınlaştığımız bir sürü insan var. Ortak noktamız, çözüm arayışları üretmeye çalışmak... birlikte bir iş kuralım bir şeyler yapalım... beyin fırtınaları falan." Şükrü ise çıkarıldığı bankadan aldığı tazminatı "yakmasına" yol açan gerçek bir girişimcilik deneyimi aktarıyor: "Bir tanıdığımızdan bir teklif geldi. Reklam ajansı vardı. Gelin ortak olalım, beraber iş yapalım dendi. Normalde benim hiç düşünmediğim bir şeydi ticarete girmek. Hiç tecrübem olan bir konu da değildi. Hep çünkü maaşlı, profesyonel çalışmıştım. Değerlendirdik; iş bulma şansımız çok az, bankacılıkta 50 bin kişi işsiz. Türkiye'nin o anki ekonomik şartlarında kendini toplaması, bu insanlara tekrar yer açılması herhalde bir iki sene sürer. İki sene dayanma gücünüz de yok. Tamam, deneyelim dedik. Ticarete girdik. (...) Bir yıl sonra iflas ettik. Çünkü hiç bilmediğiniz bir alan. Ortağımız da herhalde bizim birikimlerimiz için ortaklık teklif etmişti. Öyle düşünüyoruz. Yani siz kendinizi düşünsenize, elinize neşter verip hadi bu hastayı ameliyat yap deseler. Bizimki öyle bir şeydi. Bir yıl sonra iflas ettik. Bütün birikimler, her şey bitti. Ortaklıktan ayrıldık." Şükrü daha sonra aynı alanda ken-

disi küçük ölçekli bir firma kurup, uzun süre sıkıntılı koşullar yaşadıktan sonra ayakta kalmayı başarmış. Ancak Şükrü'nün alternatifsizlikten de kaynaklanan bu ısrarı istisnai görünüyor. "Hep maaşlı, profesyonel çalışmış" olanların genellikle girişimcilikten ürktüklerini gözlüyoruz.

Can'ın yaşadığı "deney", bir yanıyla özgün olmakla birlikte, bilhassa aileleri de beyaz yakalı çalışanlar olan beyaz yakalıların girişimciliğe uzaklığı bakımından tipik sayılabilir: "Şöyle bir deney yaşadım. Bundan altı ay önce baktık karı-koca işsiziz, bir çare arıyoruz. Ne yapalım, elimizde ne doneler var? İşte benim babam doktor, kardeşimin karısı İngilizce öğretmeni, benim karım Arapça öğretmeni, karımın annesi özel özürlü çocuk eğitmeni, teyzesi tarih öğretmeni. Eğitmen ve doktordan oluşan bir ekibimiz var. Dedik ki bir çocuk merkezi kuralım. 'Baby parking' gibi bir şey kurduk. Herkes müthiş bir fikir dedi. Projenin özü şu: Sinemaya gideceksin, çocuğunu iki saat bırakacak yer arıyorsun, bize bırak git. Eve aldığın çocuk bakıcısı hırsızlık yapabilir, çocuğuna kötü davranabilir vb. ama biz sana kurumsal bir yer veriyoruz. 24 saat açık, doktor yanında. Çocuğunu bize iki saat bırak git ne işin varsa, hiçbir şeyin yok, altı aylık ödemeyi nasıl yaparım demene de gerek yok. (...) Çok da iyi duyurduk. İki gazete yarım sayfa haber yaptı. Bir televizyon kanalı on beş dakika cumartesi günü yayın yaptı. Birkaç dergide, çocuk dergisi, haber yaptılar. (...) Altı ay açık tuttuk, kaç müşteri gelmiştir dersin? Bir kişi bile gelmedi!"

Geçinme

Şükrü, uzun süre yüksek gelirle çalıştıktan sonra işsiz kalmanın ani çöküşünü yaşayanlara bir örnek: "Daha önceki yaşantınızda hiç parayla ilgili bir sıkıntı çekmemişsiniz, belli bir yaşam seviyeniz var ve bir anda evinizin elektriği suyu kesiliyor. Yani onu bile ödeyemeyecek duruma geliyorsunuz. Bunu mecazi anlamda söylemiyorum. Oldu yani, o durumlara geldik." İster istemez, hayat tarzlarını değiştiriyorlar. Asiye'nin anlattığı gibi: "Yaşam şeklim tamamıyla değişti, çok az parayla günlük

aktivitelerimi sürdürüyorum. Bundan şikâyetçi değilim. Bu ülkede birçok insan böyle yaşıyor, ben de onların bir uzantısıyım. Yirmi yıl şirket arabası kullandım, şu an arabasızım. Toplu taşıma araçlarını kullanıyorum. Önceleri otobüslerde midem bulanıyordu, alıştım." Sözgelimi hiç alışmadığı belediye otobüsüne binmek gibi sadece duygusal açıdan değil fiziken de müteessir edebilen radikal değişiklikleri kaldıramayanlar da oluyor. İşsizliği kabullenememek veya bu durumun geçici olacağına inanmak (inanmayı istemek), duygusal bir dirence yol açabiliyor. Merve, işsizliğe "ileriye doğru kaçarak" reaksiyon veren bir arkadaşını anlatıyor: "İstanbul'da vardı öyle bir arkadaşım. O inadın en büyüğünü yaptı. Çalışıyorken, para kazanıyorkenki hayat standardını işsizlikte daha da yükseltti. O da bir depresyon hali belki. Tamamen battı, bankalarla mahkemelik oldu. Ama sonra toparlandı, kendi işini kurdu. Belki de saksı düşmüş gibi bir şey oldu kafasına mahkemelik olunca."

Çalıştıktan sonra işsiz kalan beyaz yakalıların bir şansı, bir miktar birikimlerinin olabilmesidir. İnşaat mühendisi Timur, yurtdışında bir süre çalıştıktan sonra yaptığı birikimin uzun süre idare ettiğini söylüyor. Projelerde çalışan Hatice, biriktirdiği parayı "yiyor" Hekim Eriş "mecburide [mecburi hizmette] bir araba almıştım. Onu sattım. Şimdilik onunla geçiniyorum" diyor. Burhan, okuldayken aldığı fotoğraf makineleri ve malzemelerini satarak parasızlığına geçici pansumanlar yapıyor. Ulaş, bir süre işsiz kalacağını "planlamış" ve bunun için "yazları tekstil atölyelerinde ya da sahil kasabalarında kumsalda kitap satarak bir yıl geçinebileceğim parayı biriktirmiş"! Ancak "işsiz kalma süresi bir yıldan fazla sürünce ailemden destek almak durumunda" kalmış.

Çalışırken işsiz kalmanın travmatik etkisini yoğunlaştıran bir etken, başka aile üyelerinin de işsiz olması veya işini kaybetmesidir. Esnek çalışma ve prekarizasyon koşullarında, eşlerin ikisi veya biri çalışıyor durumda olabildiği gibi, ikisinin birden işsiz olduğu kesitler de olabiliyor. Serhat'ın, eşiyle işsizliklerinin eşzamanlı olup olmadığını hatırlamak için hafızasını zorlamak durumunda kalması manidar bulunabilir (unutul-

ması istenen zamanlar, zihnin bulanıklaştığı zamanlar): "Eşim o ara çalışıyordu... Biz dönem dönem kesiştik mi işsizlikte, bir ara kesiştik gibi hatırlıyorum, tam hatırlamıyorum ama öyle bir şey..." Gazeteci Bekir, eşinin de kendisinin de işsiz olduğu dönemlerde, iş arama "işinde" bile masraftan kısmaya dikkat etmeye zorlandıklarını anlatıyor: "İş aramaya mesela paramız olmadığı için dönüşümlü giderdik. Yani otobüs bileti alacak dahi paramız olmadığı için işte bir gün o giderdi bir gün ben giderdim görüşmelere falan." Can, çekirdek ailenin ötesinde, destek alınan geniş ailenin "toplu" işsizlik yaşadığı bir kesitten bahsediyor: "Esas girgirı eşimin hamilelik döneminde yaşadık. Üç ay içinde kardeşimin karısı ve benim karım hamile kaldılar. Kardeşimin karısı işten çıkartıldı. Karım ayrıldı. Benim işim yoktu. Babam, doktor, işten çıkartıldı. Kardeşim işsiz kaldı. Dolayısıyla dört evde teyzemi de sayarsak çalışan kalmadı. İlginç bir süreçti. (...) Sonra kardeşim işe girdi. Babam işe girdi, geçen hafta da eşim işe girdi. Ama tabii öyle bir gedik oluştu ki o gediğin kapanması ancak arka arkaya iyi işlerin uzun süre gelmesiyle mümkün."

Destek

Aile desteği, tahmin edileceği ve çalışmamızın aileyle ilgili bölümünde genişçe ele alındığı üzere, beyaz yakalı işsizlerin temel asgari geçim teminatıdır. Görüştüğümüz beyaz yakalı işsizlerin az sayıda istisna dışında hemen hepsi, ailelerinden destek alıyordu. Aile, imkânları geniş olmasa da, destek sağlıyor. Örneğin İsmet'in desteği, Urfa'da işçi olarak çalışan babası; Urfa'da geçim koşullarının rahatlığından ötürü, bunun sorun olmadığını söylüyor. Tabii bu destek de ancak asgariye yetiyor: "Kimi zaman hiç yiyecek, cebimde yemek yiyecek param olmuyor. Günü öyle geçirdiğim, aç geçirdiğim günler oluyor. Mesela ben 4 ay önce evde yaşarken, arkadaşımla yaşıyordum. Sadece ailemin gönderdiği ve ablamın gönderdiği para kira, yakıt ya da elektrik parasına gidiyordu, yemek masrafına para kalmıyordu." Nurcan'ın anlatımı, aile dayanışması tablosunu çizme-

ye yetecektir: "Babamdan, ablalarımdan... Daha çok babam. İstiyorum, açıkça söylüyorum, benim şu şu şu ihtiyacım var baba diyorum, olunca veriyor, olmayınca bekliyorum (...) Çok büyük ihtiyacım olduğu zaman da, memur olan ablamla alışveriş yapıyoruz. Onun kredi kartını kullanıyorum, taksitlendirip ona ödüyoruz. Bazen kabul etmediği zamanlar oluyor. (...) Kendine alırken bana da alıyor mesela, o da geri dönüşünü istemiyor, 'Zaten ben çalışıyorum sen de memur olacaksın, sen de bana yapacaksın, sen de benim çocuğuma alırsın' diyor. Yeni bebeği var, 'Sen de benim oğluşuma alırsın' diyor, ben de tamam hiç merak etme diyorum, öyle idare ediyoruz işte çalışana kadar..."

Bazen aile desteği arkadaş desteği ile bütünleniyor veya onu ikame ediyor. Burhan iş aramak için gittiği İstanbul'da uzun sürelerle arkadaş evlerinde kalmış. Keza işten çıkarılınca uzun süre arkadaş yanında kalan Selami'ye arkadaşları ayrıca bankada dayanışma hesabı açarak destek olmuşlar. Selami, sınırlı bir süre işleyen bu hesaptan kalan borçlarını imkân bulduğunca ödemeye özen gösterdiğini söylüyor ve arkadaşlarından aldığı para desteklerini "iane" olarak tanımlamaktan kaçınmıyor. Selami'nin özgün durumu, kendisine bir sendikanın misafirhanesinde kalma olanağının tanınmış olması. Sendikanın bir aktivisti olarak belirli bir maddi destek de alıyor ancak bu konumu güvenceli bir statüye bağlanmıyor. Selami bu koşulları da bir tür prekarizasyon bağlamında düşünüyor: "Mesela sendikadan aşağı yukarı 600 lira para alıyorum. Nasıl oluyor? Yolluk yazıyor ya da işte bir gider gösteriyor, o şekilde alıyorsunuz. (...) Sendikanın son genel kurulunda benim ilgili olduğum alanda bir büro kurulması istendi. Ve bu büro kuruldu. Ve bu meselelerden Selami zaten anlar, iyi de anlar falan gibi bir şeyle benim bu büronun uzmanlığını yapmamdan söz edildi. Burada bir uzman istihdam edin, o da bu işi yapsın gibi öneriler geldi Ama bu geçiştirildi. Şu gün anladığım kadarıyla da böyle bir niyet yok. Bu da bir biçimde ifade edildi bana. Onun sebepleri üzerine de düşündüm. (...) Bütünüyle olumsuzlamıyorum ama Türkiye'deki muhalif yapıların kendilerinin de bir tür hâkim yapı-

nın türevi olduğu düşünüyorum. Hâkim yapının türevi olursanız oradaki hastalıkların da benzerlerini üretirsiniz ya da onu temellük edersiniz. Şimdi sendikalar ve odalardaki durumu az çok siz de biliyorsunuzdur. Belli siyasal aidiyetler, belli siyasal fraksiyonlar vardır, onlara ait olmanız gerekir. (...) Bunlara göre konumlar dağıtılır."

Başka yer?

İşsiz kalanların ya da "sabit" işsizliği uzun sürenlerin geçim şartlarını kolaylaştırmak için aile evine dönmeleri, sık başvurulan bir strateji. Bu bazen ayrıldıkları kente geri dönmek anlamına geliyor. Örneğin İpek: "Trabzon'a zoraki döndüm. Yoksa, belki de üniversiteyi burada okuduğum için, Ankara'yı çok seviyordum ve Ankara'da olmayı çok istiyordum. Bir de hiçbir zaman Trabzon'u çok seven bir insan olmamıştım. Trabzon'u yaşam ve bu süreç [işsizlik] bana sevmeyi öğretti ve artık Trabzon'dan çıkmak istemiyorum. Ankara'da yaşayamıyordum, iş bulamıyordum çünkü. O yüzden de tabii ki kentime döndüm, çünkü masrafsız bir yaşam..." Yaprak, "memleketi", "kökü" olmamasına rağmen, geçim koşullarının elverişliği olacağını düşünerek Antalya'ya taşınmış: "2001'deki işsizliğimde her ne kadar emekli maaşı alıyorduysam da İstanbul'da ev kirası ödemek ve yaşayabilme imkânına sahip değildim. Doğalgaz fiyatları dolar kuru nedeniyle fırlamıştı, neredeyse ev kirasına yakın yakıt parası ödeniyordu. Eşim vefat etmişti ve tek başıma yaşamak zorundaydım. Daha ucuza yaşayabileceğim bir şehir arayışına girdim, kızım da turizm sektöründe çalıştığından onun için de iyi olabileceğini düşünerek Antalya'ya yerleşme kararı aldık."

Bu adımı atmasalar bile, bir acil durum stratejisi olarak küçük bir yere taşınmayı düşünenler de var. Şükrü, çok daraldıklarında son çıkış olarak aile evine, köye dönmeyi düşünmüş. Serhat, eşiyle beraber "Ege tarafında" küçük bir yere taşınmayı düşündüklerini söylüyor. Merve, küçük bir sahil kenti olan "memleketine" dönmeyi, işsizlikten kurtulmaktan öte, büyük şehir hayatının toplam mutsuzluğundan kurtulmanın yolu ola-

rak hayal ediyor: "Ailem orada yaşıyor. Oradaki ilçe halk kütüphanesine gözümü dikmiş durumdayım. Ev kiraları olsun, geçinme olsun, Ankara'ya göre yarı yarıya bir gelirle idare edebilirsiniz ve huzurlu olursunuz. Denizin olduğu her yerde ben zaten çok daha huzurluyum. O iyot kokusu..."

Standart düşürme, masraftan kısma

Beyaz yakalı işsizlerin de temel geçim stratejilerinden biri, elbette, olabildiğince masrafları kısmak. Yoksul veya alt-orta sınıf ailelerden gelenler, buna zaten alışkınlar. Üniversiteye sınıf atlama beklentisiyle gitmiş olan beyaz yakalı ailelerden, üst-orta veya orta sınıf ailelerden gelenler bunu büyük bir yenilgi olarak yaşayabiliyorlar. Masraftan kısmanın ölçüleri de sınıfsal olarak hayli farklılaşabiliyor.

Erkan'ın anlattıkları, üst-orta sınıf bir geçim düzeyinin işsizlikte gerileme sürecinin örneğidir: "İşten çıkarıldıktan sonra ben kendime hiç ayakkabı almadım mesela, yeni bir elbise almadım, pantolon almadım. Daha önce ayda 3-4 bin harcarken şimdi ayda 500 lirayla geçinmeniz gerekiyor. İşte kiranızı ödüyorsunuz... Kredi kartı borçlarım dörtte bir beşte bir oranında azaldı mesela, azaltıldı, azaltmak zorundasınız zaten. Tatile gidemez oldum. İzmir'de yaşıyorum, bu sene denize girmedim mesela. Eskiden, İzmir'de bir saat mesafede gidebileceğiniz bir sürü yer var, altınızda araba var, hafta sonları mutlaka bir yere gidiliyordu. (...) Zaten bankanın arabasıydı, banka vermişti bana. Kızım yuvaya gidiyordu mesela, yılbaşından sonra göndermeme kararı aldık. Çünkü bir 500 lira da oraya vermeniz gerekiyor." Şükrü, yüksek gelirli işini kaybettikten sonra giderek her şeyi minimuma indirdiklerini söylüyor: "Yani nasıl söyleyeyim size, bir 5 yıl 6 yıl boyunca insan üzerine giyecek bir şey almaz mı? Almadık. Alma durumu yoktu çünkü, kazandığımız her kuruş bankaya gidiyordu, borç ödemeye." Kerem, daha az dramatik bir hayat standardı erozyonunun tasvirini sunuyor: "Bizim [emekli] maaşımız ancak çocuğun aylık okul taksidine gidiyor. Tabii birikimlerimizi kullandık bugüne

kadar. Ama eski hayat standardımızı devam ettirmemiz mümkün değil. Ne oldu, standartları en az iki derece düşürdük. Eskiden haftada bir veya iki dışarıda yemeğe giderken artık iki ayda bir gitmeye başladık. Ondan sonra sinemaya gitmek yerine DVD alıp evde seyrediyorum. Bugün üç kişinin sinemaya gitmesi 45 milyon lira, ıvır zıvır 50-55 milyon lirayı buluyor. Aynı şeyi evde seyredersem dört milyon beş milyon. Dolayısıyla tabii bizim bu hayat standartlarımızı düşürmemiz ekonomiye de yansıyor; sinemacı para kazanamıyor, restoran para kazanamıyor, herkesin işi kötü gitmeye başlıyor. Ama öyle olmak zorunda, çünkü gelir yok, o zaman ne yapacaksınız, giderleri kısmak zorundasınız. Üstünüze başınıza zaten almıyorsunuz. Bir sürü şeyimiz var onlarla idare ediyoruz. Özel günlerde bile kimse birbirine hediye almasın, bir işe girdiğimizde para kazandığımızda daha özel bir hediye alırız deyip o özel günü de geçiştiriyorsunuz. Dolayısıyla doğum günü, yıldönümü, yılbaşı, bayram, bu tür şeyler kalmadı. Tabii her şeyden önemlisi tatil yapamıyorsunuz veya çok kısıtlı birkaç günle sınırlı bir tatil yapıyorsunuz. Gittiğiniz yerin standartlarını düşürüyorsunuz, tatil süresini kısıyorsunuz, tatilde yapmış olduğunuz harcamaların miktarını kısıyorsunuz. (...) Arabanın bakımını bile erteliyorsunuz, diyorsunuz beş bin km daha gitsin de öyle yaptırırım. (...) Bazen insan insanların yaşadıklarını görünce kendi yaşadıklarına binlerce kere şükreder hale geliyor. Bakıyorsun adam Türkiye'nin en saygın okullarından mezun olmuş, yılların şirketi, şirket kötüye gitmiş batmış, adam evindeki televizyonuna kadar bilmem nesine kadar hacze uğramış. (...) Master yapmış, Amerika'da bilmem nerde okumuş adamın haline bak diyorsun, ne Türkiye ne de bu adam bunu hak etmiyor. Hani adam it değil uğursuz değil hırsız değil, son derece düzgün adam bunları yaşıyor. Bir şirketin genel müdürüyken işsiz kalmış arkadaşıma 'Ne yapıyorsun?' diye telefon açıyorum. Diyor ki 'Karımla birlikte temizlik yapıyorum' diyor. Oğlum diyorum, ne temizliği diyorum. Abi artık kadın almıyoruz temizliğe işte biz yapıyoruz, 60 lira 50 lira bir kadına vereceğin para, diyor."

Merve'ninki, daha "orta halli" bir standart erozyonunun, daha "sakin" bir tasviri: "Bizim burada oturmamız tamamen ikimizin de işyerine çok yakın olmasıyla ilgiliydi. Hem yol hem zamanı kurtarmak için. Yol parası o kadar önemli değil ama zaman çok önemliydi. Ama eşim de başka bir işe başladı. Bizim şimdi gelir düzeyimize göre planlamamız gereken ilk şey, başka bir eve çıkacağız, büyük ihtimalle, yarı yarıya kirayı düşüreceğiz. (...) Ayda dört kere sinemaya gidiyorsak şimdi bir kere gidiyoruz. Onun açığını korsan filmlerle kapatıyoruz. Alışverişimizi tabii ki çok fazla dikkat edip azaltmaya başladık. Seyahatlerimiz öyle, yurtdışı seyahatleri ikimiz de çok seviyoruz, yeni yerler görelim diye, birkaç yere gittik, her sene bir yer görelim diyorduk, İtalya'ya, İspanya'ya gittik, en son geçen sene Macaristan'a gittik ama bu sene için bu planlar kalktı. Belki daha lüks şeyler bunlar ama..." Hasan'ın durumu da görece hafif bir erozyonun örneği: "En görünür toplu kalem çocuğun harçlığıydı. Yoksa çok eğlenceye tatile para ayırabilecek şeyimiz yok zaten. Onlardan yine kıstık ama zaten çokça harcama kalemimizin içinde yer almadığı için... Belki kısa mesafeli seyahatlerimizi bile iptal etmek durumunda kaldık. Diyelim ki Bursa'ya işte üç günlüğüne ağabeyimin yanına gitme imkânım varsa o kalemlerden bile vazgeçtik. Belki temel ihtiyaçlar satın almada bütçe çok düştü. En kötüsü tazminatsız atılmak ve geleceğe yönelik hiçbir şey satın alamıyorsun. İşte çok kötü bir araban var. Onun dışında şey yok. Bitirilmiş bir evin yok. Kaba inşaatı bitirilmiş ama içi yapılması gereken bir ev var; o işten atıldığımız döneme denk geldi. Evin üzerinden yaklaşık üç yıl dört yıl geçti, halen bitirmiş değilim. Oturacaktım veya mevcut evi kiraya verecektim. O evi bitiremedik. Üç - üç buçuk yıldır o ev boş, halen toparlayamıyorum."

Gençlik zamanlarına-şartlarına mahsus daha "keyfe keder" bir durum tasviri, Ceylan'dan: "Mesela babam 50 lira veriyor bir bakıyorum 3 gün içinde bitivermiş. Metro kartı alıyorum, kontör alıyorum. Zaten çok aramıyorum ben insanları. Bazen çaldırıyorum arkadaşım arıyor falan, o arıyor, bu arıyor. Onun dışında dışarıda çok yemek yemem. Arada sırada bira içiyo-

ruz, bir 33'lük içiyoruz. Bir masada 5 kişiyiz, 2 tane bira alıyoruz, hep beraber içiyoruz, kalkıyoruz falan." Ezgi'nin "keyfe keder" tasarruf niyetleri, daha çok suçluluk duygusuna dayanıyor: "Her hafta karar alıyorum sigarayı bırakacağım diye ama azaltamıyorum da bırakamıyorum da. Çok para ve zam da oldu. Ayıp yani... (...) Hiçbir şeyden kısmıyorum galiba ve üstelik de bira arttı sigara arttı, çünkü gevşeme ihtiyacım var. Suçluluk duygusu da bu ara niyeyse duymuyorum. Ama zaten çok büyük harcamalar yapan biri değilsin..."

Hayat standardının zaten düşük olduğu vasatlarda, yoksunluğun ölçeği büyüyor elbette: "İki ay boyunca makarna yedik mesela, sadece makarna yedik. Başka arada bir işte arkadaşlarımızdan yiyorduk ya da gidip ablamın yanında yemek yiyordum. (...) Param olmayınca [Etimesgut'tan] Kızılay'a inemiyorum ya da oturup bir yerde yemek yiyemiyorsun. (...) 4 ayda bir sinemaya gidiyorsun ya da istediğin bir kitabı almak için 3 ay bekliyorsun." (İsmet) "En ucuz makarna neyse markette, bir liralık da var, 550 kuruşluk da var, onları alıyorsunuz. Üç öğün aynı şeyi yerseniz daha az para gidiyor. Bu tip şeyleri uyguladığım çok oldu. Ya da dışarı çıktığımda, dışarıdaki bütün işleri o çıktığım zamanda halletmek. Yol parasından tasarruf. Ya da mesela, şu anda evde bu yıl hiçbir ısıtma sistemini kullanmadım. Elektrikli şey var, UFO var. Çok para geliyor. Ben de işte hırka giyiyorum, üşüdüğüm zaman montumu giyiyorum. Onu yakmıyorum hiçbir şekilde." (Burhan)

Selami, "kıt kaynaklarını" kitaba sarf etmeyi lüks saymıyor ve bunun için başka yoksunluklara katlandığını söylüyor: "Cemil Meriç parasızmış... Kendimi Cemil Meriç'le özdeşleştirdiğim için falan değil, örnek vermek için söylüyorum. O mesela hep götürüp kitaba yatırırmış, hep parasızmış çünkü kitap alırmış. Başka örnekleri de var, örnekleri biliyorum çevremden. İki kuruş olsa gider kitap alır. Benim de öyledir. Ne yapıyorum, o kitabı aldığımda parasız kalıyorum. Bir şey yemiyorum. İşte poğaça mesela, son zamanlarda aldığım aşırı kilolar bu tür hamur işi, poğaça ucuz şeyler nedeniyle. (...) Her yere yürüyerek gidiyorum." Selami, tam da bu anlattıklarının peşinden, "kül-

türel sermayesinin", onu yoksulken yoksul değil gibi gösterdiğine de dikkat çekiyor: "Dışarıdan bakıldığında yoksul görünmüyorum. Yoksul değilim baktığınızda, çünkü baktığınızda kılık kıyafet yerinde... dolayısıyla yoksulluk şeyi içerisinde sayılmıyorum."

İşsiz kalınca yüzleşilen geçim zorlukları, bazı beyaz yakalıların yitirdikleri "hayat standardını", özellikle de eski tüketimciliklerini sorgulamalarına yol açıyor. Gözde'nin söyledikleri, böylesi bir özeleştirel bakışın örneğidir: "[Yaşam standardım] çok düştü haksızlık olur aslında. Sadece belki biraz lükslerim vardı kendime ait, her yere taksiyle gitmek, çok alışveriş yapabilmek gibi, bir de işte sürekli takı ve elbise, topuklu ayakkabı, işte şık giyinip gitmeniz, kuaföre gitmeniz, saçınızı yaptırmanız gereken durumda buna yönelik yaşıyordum. Şimdi daha basit... Gerek de yok zaten bütün bunlara evin içindeyken. (...) Şu anda düşünüyorum, bana müstahaktır. İyi güzel burnum sürttü, süper, belediye otobüslerine binmek durumunda kaldım. Yani bunlar aslında normalde de yapmam gereken şeylerdi, rahatıma fazla düşkündüm. (...) Eskiden 1,5 kazanıyorsam 3'lük yaşıyordum, sonuçta onun bedelini ödedim. Elimde bir kenara koyduğum 20-30 bin lira bir para olsaydı bugün hiç bunları düşünüyor olmayacaktım. Çok daha iyi bir refah düzeyim olurdu kuşkusuz. Kenara para atmak benim hiç yapmadığım bir şeydi bunca yıldır, bu kadar savruk olmanın bedeliydi. Yani kendimi eleştiriyorum, çok net, bana iyi oldu bu." Şunu da eklemeden durmuyor: "Ama inşallah uzun sürmez..."

Masrafları azaltma stratejisinin en sağlam taktiklerinden biri, evden az çıkmak. İlknur açıkça koyuyor meseleyi: "Geçinme stratejilerinin en önemlisi evden çok az çıkmak." Merve para harcamamak için dışarıya çıkmamaya çalıştığını söylüyor: "Çünkü biraz kendimi tutamama gibi bir huyum var, alışveriş anlamında, bu da lazım, şu da lazım falan diye..." Burhan, gayet yalın, masrafı sıfırlamak için evden çıkmıyor.

Ailesinin yanında oturan Serdar, talepkâr olmayan, kanaatkâr bir tablo çizerek işsizliğin getirdiği yoksunluğu yumuşatıyor: "Durumumuz iyiyken de dört kişi beş kişi oturup akşam

içki içip hesap veriyorduk. Ben veriyordum. Şimdi oturursak haftada bir gün herkes kendi hesabını veriyor. Başka lüksümüz yok. Ev-kahve... Kahveye gidiyorum, başka da bir şey yok. (...) Tek kısıntımız, tatile gitme yok 11 senedir." Gözde'nin mecbur olduğu ve bir "hayat dersi" gibi algıladığı kanaatkârlığı, bazıları öteden beri taşıdıkları bir değer olarak vurguluyorlar. Kerem, çocuğunun da "evdeki lambaların lüzumsuz olanlarını tek tek söndür"mesiyle övünüyor: "O da aile bütçesi için tasarrufta bulunuyor." Can, tutumluluğu hem orta sınıf püritenliğinin erdemi hem başlı başına bir geçinme stratejisi olarak ele alıyor: "17 senelik montla bisiklete binersen bir şey olmaz. Benim şöyle bir avantajım var. Annem avukat babam doktor; ama ikisi de memur ailelerinden geliyor. Malı korumak bizde çok dikkat edilen bir şeydir. İkisi de çok yoksulluk görmüş. Aileleri yoksul olduğundan değil. Türkiye yoksulluk görmüş. Hatta İkinci Dünya Savaşı arifesinde Trakya'yı boşaltmışlar bunlar, Bursa taraflarına gitmişler, kaçaklık görmüşler vs. Şişenin etrafına bakır tel çevirip ısıtıp kırıp ağzını düzeltip onu bardak haline getirmek benim ailemde olağan bir şey, garipsenecek bir şey değil. Dolayısıyla büyürken ben de öyle büyüdüm. Mal kıymetini bilirim. (...) Dolayısıyla ihtiyaçları minimize ederek, fark ettim ki haftada 20 lirayla yaşayabiliyorum. Tamam, toplu alışveriş yapmak koşuluyla... Çayımı evde demleyip içerek... Bu beni rahatsız etmiyor."

"KPSS'YE SIĞINDIM..."

İşsizler, seçme sınavları, stres ve adalet duygusu

TANIL BORA

23 Mart 2010 günkü gazetelerde yer alan bir haber, Bursa'da Fikret isimli öğretmenin girdiği ilk KPSS sınavında başarısız olduğu için bunalıma girip intihar ettiğini bildiriyordu. Basına yansıyan-yansımayan başka intihar vakalarından da söz edenler var. İntihar üç nokta olabilir; her halükârda, Kamu Personel Seçme Sınavı (KPSS), beyaz yakalı işsizler için bir büyük stres kaynağıdır. Sadece kazanma-kazanamama stresi değil. Sınava hazırlık süreci de, sınav sonrası alınan puana göre atanma uğraşı da stres yüklüdür. KPSS, bir aşama, bir hedef olmanın ötesinde, bir *süreçtir*; KPSS hazırlığı hiç de dar olmayan bir zaman aralığına hatta yıllara yayılabilir, ortak bir sosyal tecrübe olarak paylaşılır. Bu bölümde, beyaz yakalı işsizlerin, kâh ümitlerini bağladıkları, kâh bir formalite olarak yerine getirdikleri KPSS sınavını nasıl bir deneyim olarak algıladıklarına bakacağız.

ÖSS

Ama önce kısaca Öğrenci Seçme Sınavı'na (ÖSS) da değinelim. Zira ÖSS, KPSS'yle ilgili duyguları da etkileyen bir deneyimdir. Stres tecrübesi itibarıyla ister istemez hafıza tarafından çağırılacaktır. ÖSS de KPSS de ülke çapında, anonim, kitlesel, merkezî sınavlardır. Bilgiyle ilişkiyi araçsallaştırıcı, rakamlaştırıcıdırlar. Büyük ve anonim bir yarış ve rekabet basıncı yaratırlar. Gençlerin ergenlikten çıkış çağında maruz kaldıkları ve hayatlarını belirleyecek bir eşikten geçmenin (ya da geçememenin) stresiyle atlattıkları ÖSS'nin 4 veya 5-6-7 yıl sonrasında gelip çatan KPSS'nin, onlara aynı kâbusu gördürecek ve "büyük sınav" engelini hâlâ geride bırakamadıkları hissettirecek bir regresyon etkisi yarattığını varsayabiliriz.

ÖSS, üniversite tercihleriyle beraber gençlerin meslek ve kariyer beklentilerini de belirler. Üniversite mezunları, meslekleri ve gelecekleriyle ilgili tatminlerini de tatminsizliklerini de, geri dönüp baktıklarında, ÖSS'deki tercihleri ve şanslarıyla irtibatlı düşünürler. Hayal kırıklıklarının miladı, ÖSS olabilir. Sonradan pişmanlık duyabilirler.

Hoşnutluktan veya pişmanlıktan bağımsız olarak, birçok insanın üniversite tercihini üzerinde düşün(e)meden, tesadüfen yaptığını unutmamak gerekir. Orta sınıf/beyaz yakalı olmayan ailelerde yetişenler, sadece aile yönlendirmesinden değil çok zaman herhangi bir yönlendirmeden mahrum kalırlar. Anne babası ve ağabeyleri ilkokul mezunu olan, "hatta sülalede ilk" üniversiteli olduğunu söyleyen Burhan, üniversite sınavı aşamasında ne yapacağını bilememiş, "önünde bir örnek" yokmuş. Şükrü de benzer şeyler anlatıyor: "Üniversite ile ilgili bir bilgim hiç yoktu. Etrafımda okumuş, bana önayak olacak insanlar da yoktu. Ailemde en iyi okuyan insan benim. Köyde yaşıyorduk."

Görüştüğümüz beyaz yakalı işsizler arasında da temsil edilen bir başka kategori, üniversite tercihlerini öğretmenlerine (daha çok dershane öğretmenleri) emanet edenlerdir: "ÖSS puanım çok yüksek olmadığından dershane tercih listemi tamamen dershane müdürüne bıraktım" (Deniz). "Hocalarımızla görüştük. Kamu yönetiminin önünün daha açık olacağını söylediler. O yüzden girdim" (Hakan).

Hakan'ın devamında söyledikleri, üniversitenin ta başında yaşadığı hayal kırıklığının ifadesidir: "İlk girdiğim derste, bilgisayar dersiydi, hoca aynen şöyle söyledi: Niye bu bölüme geldiniz? Dört yıl sonra hiçbir şey olamayacaksınız, dedi. İlk dersimiz oydu. Ben bunu duyunca direkt şok oldum zaten." Hangi saikla tercihte bulunmuş olursa olsun, birçok gencin üniversiteye girer girmez –hatta öncesinde– benzer hayal kırıklıkları tattığını varsayabiliriz.

Yönelim belirsizliği, gençleri, dönemin gözde mesleklerini tercih etmeye iter. İş bulma fırsatları, parası veya itibarı bakımından rağbet gören branşlara ilgi duyulur. Zaten "çevre" de, tavsiye arayan gençleri bunlara yönlendirir. Ferda ve Erkan, işletmenin, onların üniversiteye girdikleri dönemin "modası" olduğundan söz ettiler: "Böyle bizim gibi sosyal branşlara daha çok ilgi duyan insanlar

için bir böyle moda furya vardı, meslek furyası. İşte nereye girmeyi düşünüyorsun, hedefin nedir? İşletmeci olmak, iktisatçı olmak veya ekonomist olmak falan." "Ne bileyim işte, yani o dönemlerde bilinçli karar veremiyorsunuz yani hani bir moda vardı işte İngilizce işletme bir şeydi ben de belki o modaya kapıldım, bırakmak istedim hazırlıktan sonra, daha iyi, ne bileyim, daha güzel şeyler okumak istedim."

Erkan'ın sözleri, daha üniversite tercihi aşamasında başlayan tatminsizliğe örnektir. Birçok genç, gönlündeki bilim dalına veya mesleğe göre tercih yapmaktan, ailesi ve çevresi tarafından "caydırılır" Caydırmanın nedeni esasen iş bulma/para kazanma/prestijle ilgili algılardır. Örneğin Gözde, ailesinin meslek/kariyer planına ters düştüğü için konservatuvar kapısından döndürülmüştür: "Ya çünkü eğitim ona göre yani bir kere anne babalar sizi kendi öngördükleri mesleklere yönlendiriyorlar en başta. Benim konservatuvara sınavsız bir dilekçe ile girme hakkım olduğu fakat annemin buna küçükken izin vermediği gibi... hâlâ pişmandır, benim yüzümden sen hep sevmediğin bir işi yapmak zorunda kaldın diye." Erdem, Türkoloji ya da edebiyat okumayı isterken, ailesi "parasal ve iş olanakları az diye" bu bölümleri yazmasına izin vermemiştir. Babası, "açkolog olmaması", yani aç kalmaması kaygısıyla gerekçelendirmiştir bunu!

İş ve gelir güvencesi olan –hiç değilse öyle olduğu varsayılan– mesleklerin öğretildiği üniversiteleri seçenler arasında, bu tercihi gönülsüzce yapanlar veya sonradan bu tercihten pişman olanlara rastlamak sürpriz olmayacaktır bu durumda. En itibarlı mesleklerden mühendisliği (mühendisliğin belirli dallarını) seçenlerden Faruk, bunun tipik örneğidir: "Mühendislik kazandım, aslında mühendisliği hiçbir zaman isteyerek okumadım. Ailemizde öyle tahsilli biri olmadığı için kimse de yönlendirmedi. Puanıma göre bir yer seçtim. O da elektronik ve haberleşme mühendisliği oldu. (...) Üniversite yerleştirme sınavı hangi işi sevdiğimizi, hangi işte başarılı olabileceğimizi ölçen bir sınav değil. Daha 17 yaşında birinin tüm sorumluluğu üstüne alıp kendine uygun mesleği seçmesini bekleyemeyiz. Ben de seçemedim. Toplum ve aile baskısı benim mühendislik okumama neden oldu." Zeliha'nın anlatımı da, bir "zorunlu istikamet" olarak mühendislik tercihine sevk edilmesinin ve bu arada kendisinin de bunu istiyor hale gelmesinin ve-

ya istediğini zannetmesinin hikâyesidir: "Fen lisesine girmem gerektiğini söylediler Ben sınava pek hazırlanmadım ama matematiğim kuvvetlidir benim başından beri, sınava da aslında biraz aile zoruyla götürüldüm, hani sabah kalk hadi sınava gidiyoruz şeklinde. Fen lisesi bir özel fen lisesiydi, orası epeyi rahat bir süreçti üniversiteye kadar. Ama şimdi düşünüyorum ben daha ziyade görsel sanatlara yetenekliyimdir, pek mühendislik yapabilecek falan bir insan değilim muhtemelen yapı itibariyle. Fen lisesi biraz talihsizlik olmuş herhalde. Yani gidişatı çok saçma bir şekilde çizmiş olduk o dönem. Annemler, ikisi de mühendis olduklarından ötürü benim mühendis olmamı hakikaten istiyorlardı. Çok fazla düşünmedim tercih yaparken. Başarı seviyem zaten çok iyiydi, derece yapacağıma falan inanıyorlardı. Bir şekilde koşturmacanın içerisinde üniversite sınavına girip kazandım. (...) Puanıma göre tercih yaptım aslında, çok fazla düşünmeden. Mühendis olmayı istediğimi düşünüyordum o dönem yani samimiyetle. Konular ilgimi çekiyordu işte ne bileyim, hani fen grubundaki çocuklar ne yaparlar, genelde bilim teknik okurlar, işte küçük bulmacalar çözerler falan, hepsi vardı, bütün belirtiler! Ama yani çok seviyordum da mı yapıyordum falan, şimdi sorguluyorum... hani başka bir şey olsa daha mutlu olurdum gibime geliyor."

Kısacası, Oğuz Atay'ın büyük eseri *Tutunamayanlar*'daki ünlü pasaj, ironik-dramatik anlamını korumaktadır: "Kaç yıl sonra başlayacağını henüz bilim adamlarımızın kesinlikle tespit edemediği Tunç devri halkımız için bir iş devri olacaktır. Herkes istediği mesleği seçecektir. Ressam olmak isteyenler reklamcı, yazar olmak isteyenler hukukçu, hukukçu olmak isteyenler tezgâhtar, adam olmak isteyenler uşak ve dilediği gibi yaşamak isteyenler rezil olmayacaklardır."[1]

Kuşkusuz burada yönelim belirleme ve yönlendirmenin yanı sıra, meslek gruplarıyla ilgili ihtiyaçların saptanması veya öngörülmesiyle ilgili bir sorundan da söz edilebilir. İthal ikamesine dayalı planlı ekonomi döneminde, bu yönde bir planlama "niyetinden" ve öngörü "arzusundan" söz edilebilir. Devlet Planlama Teşkilatı, 1963'ten beri beş yıllık kalkınma planlarında sektörlere, grupla-

1 Oğuz Atay, *Tutunamayanlar*, İletişim Yayınları, s. 213.

ra göre işgücü açığı veya fazlasına ilişkin projeksiyonlarda bulunmuştur. Fakat bu projeksiyonların gerek üniversite kontenjanlarının belirlenmesi gerek istihdam rejimi üzerinde yönlendirici olabildiğini söylemek zordur. 1980'den sonra Türkiye'nin hızla uyarlandığı piyasa toplumu dinamiği içinde, böylesi bir plan ve öngörü niyeti zaten devreden çıkmıştır. Nitekim 9. Plan'da (2007-2013), Avrupa Birliği'ne uyum düzenlemelerine de uygun olarak, bu projeksiyona yer verilmemiştir. Gerçi sermaye temsilcileri zaman zaman işgücü profilinin yapısıyla ilgili rahatsızlık belirtmekte, ara eleman ve meslek eğitiminin teşvik edilmesi telkininde bulunmaktadırlar (buna Türkiye'de beyaz yakalı işsizliğine genel bir bakış getiren bölümde de değinmiştik). Birçok meslek örgütü de kendi alanlarında üniversite kontenjanlarının kısıtlanmasını istemektedir. Ancak bu ve benzeri talepler etrafında bir kamusal ve politik tartışmanın yürütüldüğünden söz etmek zordur.

Devlet kapısı, KPSS kapısı

12 Temmuz 2010 tarihli *Milliyet* gazetesinde yayımlanan bir röportaj, KPSS sınavına gösterilen teveccühü belgeliyordu. Bu KPSS'ye (toplam 3 milyon 789 bin 331 aday arasında) üniversite mezunu 1 milyon 370 bin 565 kişi katılmıştı. Gazete, kısa mülakatlar yaptığı üniversite mezunlarının çoğunun "garantili iş" olduğu için devlet memuriyetini tercih ettiklerini aktarıyordu: "Gelecek kaygınız yok" "Devlet memuru olunca geleceğiniz garanti altına alınıyor" "En iyisi bile devlet kapısı gibi olmuyor, sigorta ve güvenceler tam" "Evlenmem için devlet memuru olmam gerek" "Bu devirde bir bayan için en ideal iş devlet memurluğu. Hem rahat hem de stressiz. Çalışma saatleri de uygun. Evinize ve çocuğunuza da zaman ayırabilirsiniz." Görüşülen adaylardan birçoğu ayrıca, ailelerinin onların memuriyete ve dolayısıyla KPSS'ye girmelerini istediğini belirtiyorlardı.

Bu aile baskısı etkeniyle biz de yaptığımız görüşmelerde karşılaştık. KPSS, beyaz yakalı işsizler adına, "zorunlu hareketler serisinin" bir adımı olarak algılanıyor. Bu sınava girmeye teşebbüs etmemek, kolaylıkla, işsizin çalışmaya zaten niyetli olmadığının bir delili olarak görülebiliyor. Başka (memuriyet dışı) iş bulmak için çaba har-

cayanlar hatta halihazırda bir işte çalışanlar dahi, güvenceli ve "sağlam" bir kariyer için, KPSS'ye girmeleri baskısıyla karşılaşıyorlar. Merve, eşinin ailesinin "hem bana hem ona öyle bir baskısı var," diye anlatıyor: "Her aradıklarında: Ders çalışıyor musun, KPSS'ye çalışıyor musun? Öyle bir baskıları var." Ceylan da KPSS'ye "onlar" yani ailesi için girdiğini söylüyor: "Annem çok istiyordu girmemi." Görüşme yaptığımız odak gruptakilerden biri, KPSS'ye girmeyi ailenin ve çevrenin baskısını ve "Ne olacaksın?" sorularını savuşturmanın çaresi olarak görüyor. "Ne diyorsunuz peki ne olacaksın dedikleri zaman?" sorusuna verdiğini söylediği cevap: "Artık yani puanım neye yeterse..."

Milliyet'in röportajında bir genç kadın, memuriyetin "bir bayan için ideal" olduğunu söylüyordu. Görece rekabetsiz, stressiz, çalışma süresi belirli ve sınırlı olması nedeniyle, bir bakıma "yarı iş" gibi görülen memuriyetin (bilhassa öğretmenlik) kadınlar için en uygun (hatta belki tek uygun!) iş olduğu fikri, yerleşik bir kabuldür. Bankacı Arzu, kardeşinin kendisine bu yerleşik kabul doğrultusunda baskı yaptığını aktarıyor: "Kardeşim hâlâ akıllanmadın, inatla banka diyorsun, otur KPSS'ye çalış, evinin kadını olursun beşte çıkar evine gidersin zihniyetinde." Arzu'nun "zihniyet" kavramını kullanırken ona zımnen atfettiği "gerilik, darlık" imaları düşünüldüğünde, memuriyetin, hırs, yükselme azmi, kariyer hedefleri vs. içeren bir iş motivasyonuyla ters düştüğünü söyleyebiliriz. Nitekim hâkim "iş/business" kültürünün söyleminde de öyledir. Bu "zihniyeti" paylaşanlar ise, memuriyeti ve KPSS'yi bir "yenilgi" veya "B planı" olarak görmeye meyillidir.

Kimileri içinse, memuriyet dışı seçenekler B planıdır! Odak gruptan birinin anlatımı, sadece bunu değil, KPSS'nin üniversite mezunları üzerindeki çok yönlü basıncın kesişme noktası olduğunu da ortaya koyuyor: "Benim annem kendisi çalışıyor, çocuk bakıyor ve şey diyor, bir yıl boyunca hazırlan yani, KPSS için hazırlan, dershaneyse, artık neyse, ne gerekiyorsa yapılacak diyor hani. Hiçbir hazırlığın yok çünkü okul bitirmekle uğraştın. Okul bitti, ondan sonra bir sene KPSS'ye hazırlanacağım. Ama şöyle diyorum, kendime bir yol çizmiyorum, her şeyi düşünmeye çalışıyorum çünkü sadece KPSS düşündüğümde ortada kalabilirim. ÖSS'de de çok iyi puanlar yapıyordum ama... üniversitemi küçümsemiyorum ama fark-

lı bir üniversitede olabilirdim ama buradayım yani. Çok farklı durumlar da çıkabilir ve kalabilirim de... KPSS olmadığı zaman farklı donanımlarla kendimi özel sektöre adapte etmek zorundayım. Odak gruptaki görüşmecilerden birinin birinci tercihi memuriyettir ama "seçkin" olmayan bir üniversiteden mezun olduğundan, KPSS'de başarılı olamayacağından endişe etmektedir. ÖSS'deki "başarılı" performansının bile "seçkin" üniversitelere yetmemiş olması, KPSS'yle ilgili şevk kırıcı bir emsaldir onun için. Bunun yanında ailesinin fedakârlıklara da katlanarak onu KPSS'ye itmesi, üzerinde vicdani bir baskı oluşturmaktadır.

KPSS'ye "her ihtimale karşı" girenler de vardır. Memuriyeti hedeflemiş değildirler, başka öncelikleri vardır veya herhangi bir öncelikleri yoktur, KPSS'ye girmelerinin nedeni CV'lerini geliştirmek veya ola ki bir fırsat çıkarsa memuriyet seçeneğini de ıskalamamaktır. Kemal gibi, örneğin: "En son KPSS sınavına ben her ihtimale karşı girdim, hazırlanarak girdim ama neden girdim, elimde bulunsun diye." Hiçbir koşulda aç kalmayacağını söyleyen inşaat mühendisi Timur'un durumu, tamamen keyfe kederdir: "KPSS var önümüzde, ona gireceğim bir şekilde. (...) Kazanırsam da o şeyi deneyeceğim, hani kalıcı bir iş olur mu diye. Gireceğim bakacağım ortama eğer kazanırsam. Baktım beğenmedim, yine çıkma şansım var." Belma'nın bahsettiği bir yakını gibi, çalışan ve işinden de "aslında memnun" olmasına rağmen "iyi bir puan alırsa memurluğa geçmek" için KPSS'yi deneyenler de vardır.

Nurcan ve İsmet'in anlatımları, kendilerini zaten "mağlup" sayan ve pek de ümitvar olmamalarına rağmen KPSS'de şansını deneyen işsizlerin algısını yansıtır: "Zaten mesleği sevmediğim için iş bulmak istemedim, bir yerde çalışmak istemedim... Yaş, yaşım ilerledi, kendime güvenim kalmadı. Yani çalışamam yapamam diye KPSS'ye ben de sığındım, bilmiyorum artık, KPSS'ye başladım (...) Eylül 26'da da son, artık ona da sığınamayacağız, yani mutlaka bir yerde çalışmam lazım yani." "KPSS sınavına girdim. Bu kaygıdan dolayı. Çok çalıştım ama olmadı. Çünkü hep gelecek kaygısı var. Olmazsa hep benim hayatımın sonu olur diye düşündüm. Çünkü işsiz kalacaktım. Ne yapacağım ben diye... Urfa'ya dönmek istemiyorum."

Ezgi, kamu personel rejiminin tamamen özelleşme eğiliminde olduğu, "ileride devlet memurluğunun da kalkacağı" fikrindedir. Bu-

na rağmen KPSS'de şansını deneyecektir. ALES'e[2] de gireceğini söyler ve ekler: "Ne varsa yapayım diyorum." KPSS konusu vesilesiyle, iş için her fırsatı değerlendirme, "bütün yolları tüketme" basıncına rastlıyoruz Ezgi'de de. Burhan, böylesi bir basıncın yanı sıra sevgilisiyle aynı yolu izleme (ve mümkünse aynı işe girme) kaygısıyla KPSS'ye girmiş olmasına, bugün pişmanlıkla bakıyor. Onun özeleştirisi, bir mecburiyet sayarak KPSS'ye girme otomatizminin, özdeğer duygusunu ve özgüveni aşındırmasına dair bir içgörüyü yansıtıyor: "O KPSS sürecini falan mesela o yüzden yaşadım. Kendi yeteneklerimin olduğu alanı terk edip, sırf sevdiğim insanla beraber olabilmek için, onla aynı sektörde olabilmek için, bir an önce bir işe girelim falan diye... Onun yerine kendi istediğim şeyler üzerinde daha çok yoğunlaşıp daha çok fırsat kovalayabilirdim. En azından ben mutlu olurdum. E kendi mutlu olan insan başkasını mutlu edebilir! Bu da iki senemizi aldı. Ben iki sene önceki duruma geldim şimdi. O iki sene boşa gitti. Orada benim hatam var yani. Bir duruş sergileyemedim. Aslında istemiyordum, bir duruşum vardı, ama dışa yansıtmadım onu."

Ezgi "Ne varsa yapayım diyorum," derken, KPSS'nin yanı sıra ALES'e de girmekten bahsediyordu. Akademik kariyer yapmayı tasarlayanlar, 2007 yılından beri ALES'e ve 2000 yılından beri ÜDS'ye[3] girmek zorundalar. KPSS kadar kitlesel katılımlı olmamakla birlikte, bu sınavlar da "yeterince" streslidir. Uzmanlaşılan bilim dalına odaklanmayıp çok geniş kapsamlı bir "genel bilgi" sınavı niteliğinde olan ve ÖSS'nin sadece hatırasını değil kısmen müfredatını da hortlatan ALES, adaylara öğrenciliğinin başına dönme duygusu verir, edinmiş oldukları müktesebatın/formasyonun hiçleştiğini düşündürür. Gerek ALES'in gerek ÜDS'nin (KPSS'nin de) çıtasının her geçen sınavda yükselmesi, endişeleri artırır. Araştırma görevliliği sözleşmesi yenilenmeyince işsiz kalan Selami'nin ALES ve ÜDS'yle ilgili sözleri, bir "anlamsızlık duygusunu" yansıtıyor: "Sınavlara girmem gerekiyor. ALES, ÜDS falan filan çok uzun süredir girmiyorum. Bir de böyle bir şey var, tahmin edersiniz ki her dö-

2 ALES: Akademik Personel ve Lisansüstü Eğitim Giriş Sınavı. 2007'de, "lisansüstü eğitimi giriş sınavı" ile akademik personel kadro alım sınavının birleştirilmesiyle oluşturuldu.

3 Üniversitelerarası Kurul Yabancı Dil Sınavı.

nem bir şey değişiyor. Araştırma görevlisi olma koşulları yeniden belirleniyor, birkaç yılda bir ona göre üniversiteler kendilerine göre bir şey belirliyor. Olmadı işte ALES yani bir tür şeyler ÜDS tekrar. (...) Bunlara tekrar girmeniz gerekiyor. İşin garibi her sene girmeniz gerekiyor. Belli dönemler belli sürelerle arka arkaya da oluyor. (...) 40- 50'şer lira para her seferinde hazırlanıp girip bunlara, bir kenara bırakıyorum."

İşsizlik riskinin söz konusu olmadığı düşünülen bir meslek dalı olan hekimlikte ise, yine merkezi olarak yapılan uzmanlık sınavları (TUS)[4] önemli bir eşik oluşturuyor. Genç hekimler arasında bu sınava takılan adlardan biri: "Tıptan usandırma sınavı!" TUS'ta başarısızlığın sonuçları, istenmeyen bir dalda uzmanlığa yönelmekten, uzman olamayıp 'pratisyen' hekim olarak kalmaya uzanıyor. Eriş'in anlattıkları, TUS eşiğinde karşılaşılan zorlukların ve TUS'ta başarısızlığın hekimler için de işsizliğe yol açabileceğine işaret ediyor: "Tıp fakültesinde okuyan bir öğrencinin, –geneli konuşuyorum tabii ki–, amacı doktor olmak değildir. Uzman doktor olmaktır. Bunun için ya staj görürken hastanede arkadaşlarınızın üzerine bütün işleri yıkıp kendiniz kaçarak ders çalışacaksınız ya da mecburi hizmete gitmeyip istifa edecek, dershaneye gideceksiniz falan filan. Ama sonuç şu: oturup konsantre olmanız lazım. Ben mezun olur olmaz kaçak nöbet tutmaya başladım. İki ay içerisinde atama yapıldı. Mecburi hizmet tayin yerim kısaca özetlemek gerekirse berbat bir yerdi. O yüzden orada çalışırken sınava hazırlanma çalışmalarım hep yetersiz kaldı. Çünkü çok yoğun ve karmaşık bir yere gitmiştim. (...) Mecburi hizmette atıyorlar sizi herhangi bir yere, ders çalışamıyorsunuz. Amaç da o zaten, mecburideki ders çalışmasın ki orada kalsın, aile hekimliğinde kadro tamamlansın. (...) Mecburi hizmetim bittikten sonra biraz daha çalıştım, ödemelerimi de bitirince istifa ettim. Çünkü artık diplomamı almaya ve başka yerlerde çalışmaya hak kazanmıştım. Tayin istemedim çünkü biliyordum, beni hiçbir yere atamazlardı. 2009'un 31 Aralık tarihinde son mesaimi yaptım ve 1 Ocak 2010'a işsiz girdim. Sınava çalışmak için nisan ayına kadar hiçbir yere başvurmadım. Nisan ayında istediğim sonuç gelmeyince eylül sınavını denemeye karar

4 TUS: Tıpta Uzmanlık Sınavı.

verdim. İş bakmadım değil. Ama benim aradığım iş daha çok sınavıma daha rahat konsantre olabileceğim bir işti ama İzmir'de bu şekilde iş bulamadım." (Eriş)

Bir "iş": KPSS'ye hazırlanmak

Timur, kız arkadaşının bir işte çalıştığını belirttikten sonra ilave etmişti: "Ama o daha çok sınava hazırlanıyor, KPSS'ye hazırlanıyor." Onun çalıştığı iş geçici bir uğraş, bir ara duraktır, asıl "işi" KPSS'ye hazırlanmaktır. Nitekim Belma, KPSS'ye hazırlanmayı bir mesai olarak tasvir ediyor: "Herkes sabah erken kalkıyor işine gidiyor. Ben sabah erken kalkıyorum, kitaplarımla baş başayım falan, kursa gidiyorum. (...) biliyorum ben de bir gün işe gireceğim. Buna inanıyorum." Odak grup görüşmesinde de bir öğrenci, sınavdan "topyekün" bir angajman olarak bahsediyordu:

> – KPSS'ye hazırlanıyoruz. Şu anda düşünecek başka bir şeyim yok.
>
> – Sadece KPSS'ye mi hazırlanıyorsunuz?
>
> – Evet. Bir yıl boyunca en azından böyle.

Beyaz yakalı işsizlerin aileleri ve çevrelerince KPSS'ye girmeye teşvik edildiklerini yukarıda konu etmiştik. Dolayısıyla KPSS'ye hazırlanıyor olmak, genellikle "meşru" bir "iş"tir. Fakat bu meşruiyet kırılgandır. Özellikle yaşı ilerlemiş veya işsizliği uzayan "sınav çalışanlarının", hele KPSS'ye tekrar tekrar girenlerin pek de mutebber addedildiğini söyleyemeyiz. Nurcan'ın durumunda olduğu gibi: "Düğünlere, aile toplantılarına, misafirliklere çok gitmiyorum, hoşuma gitmiyor çünkü gittiğin zaman soruyorlar, n'apıyorsun? KPSS'ye hazırlanıyorum dediğim zaman herkesin surat ifadesi değişiyor bir kere."

KPSS'nin, stresli ÖSS deneyiminin "hortlaması" gibi algılanabildiğini söylemiştik. Aynı zamanda, birçok aday için, dershane deneyiminin geri dönüşüdür. Sınava kendi kendine hazırlananlar da olmakla beraber, KPSS'ye hazırlık dershaneleri kurumsallaşmış durumdadır. Üniversiteye hazırlık sürecinde lise öğretimi ikincilleşir, formalite haline gelirken üniversiteye hazırlık dershanelerinin öğ-

retim zincirinde fiilen zorunlu basamaklara dönüştüğünü biliyoruz. Buna benzer biçimde KPSS'ye hazırlık dershanelerinin de üniversiteyi ikame eder hale geldiğini söylemek abartılı olmayacaktır. Ancak bazı üniversite mezunlarının KPSS ve başka sınavlara girmek için kendini dershane desteğine zorunlu hissettiği de bir vakıadır. Kimileri üniversitede aldıkları lisans programının hedeflediklerı işin (ve/veya onun sınavının) gerektirdiği formasyona uymamasından ötürü, kimileriyse düpedüz aldıkları üniversite eğitiminin yetersizliğinden ötürü dershaneye gitmeye mecbur oluyorlar. Nitekim bazı üniversitelerde son sınıflarda –tıpkı liselerdeki gibi– okulun gevşediği, enerjinin daha çok KPSS kursuna akıtıldığı gözleniyor (yine "bastırılanın geri dönüşü!"). Odak gruptan birinin anlatımı, buna örnektir: "KPSS A diye bir bela var şu an başımızda. Ve KPSS A'da benim gördüğüm derslerin [ancak] %10 etkisi var. Arkadaşlarım da buradalar. Bizim KPSS A'ya girebilmemiz için, maliye, muhasebe, işte bütün hukuk derslerinin tamamını ekstra bir performansla görmemiz gerekiyor. Okulda gördüğümüz dersler, yok AB Hukuku, yok Deniz Hukuku, saçma sapan, benim sınavda önüme çıkmayacak olan dersler." Bu yakınma, yine lise öğretiminin "lüzumsuzluğuyla" ilgili yakınmaları hatırlatıyor: "Hayatta (sınavda!) işimize yaramayacak bilgiler"den yaka silken faydacı-araçsalcı mantığın, üniversite düzeyinde de devam ettiğini görüyoruz.

KPSS'yle ilgili burada anılan A ve B kategorileri arasındaki ayrım da önemli. Yüksek vasıflı ve "önü açık" kamu görevleri için açılan A sınavına yalnızca yükseköğrenim lisans diplomasına sahip olanlar girebiliyor, lise ve ön lisans mezunları, daha düşük statülü kamu görevleri için açılan B sınavına girebiliyorlar. Ancak A sınavının çıtası, odak grup görüşmecilerinden birisi örneğinde gördüğümüz gibi birçok üniversite mezununun aldığı öğrenimin boyunu aşıyor; böyle olunca da birçok üniversite mezunu peşinen B sınavına razı oluyor. Bu tabii, hem lise ve ön lisans mezunlarının iş bulma olanaklarını daraltan hem de üniversite mezunlarının statü kaybına işaret eden bir eğilim.

Bir başka odak grup üyesinin durumu, pekâlâ dershanelerin üniversiteyi ikame etmesinin örneğidir. O dershanelere henüz lisans öğrenimi sırasında "devam etmeye" başlamıştır: "Ben mesela 4 senedir buradayım, X diye bir eğitim kurumu var burada, ikinci üni-

versite gibi kullandım orayı mesela ben. Üç yılım orda geçti, bir sürü kurs aldım, girişimcilik kursu, muhasebe kursu, aklınıza gelmeyecek kurslar. Dört-beş sertifika dizdim ve iki senem orada geçti, ikinci üniversite gibi. Bir sürü sertifika, bir sürü programlar yapılıyor, oraya katılıyorum, dinleyici bilmem ne..." Ne var ki bu "ikinci üniversite" de iş bulmak için iyimser kılamamaktadır onu: Bakıyorum bazen, hani belki faydasız demiyorum, muhakkak her şeyin bir faydası var, bunun da bize bir faydası var amma velakin yine karamsarım."

Ceylan'ın söyledikleri, bir etik soruna dikkat çekiyor: "KPSS kursunda mesela şey oluyor, üniversitemizdeki hocalar, hani bize hiçbir şey öğretmeyen hocalar gelip kursta bize ders veriyorlar. Farklı şeyler anlatıyorlar. Aynı hocalar ama. Yani biraz para falan..." (Şimdilik) yaygın olmayabilir, fakat bu uygulama, eğitimin özelleşmesinin-paralılaşmasının akademisyenleri kullandığı kadar akademisyenlerce de kullanılan utanç verici bir cephesi sayılmalı.

KPSS "sınava çalışanlar" için bir "iş"tir, ciddi mesai gerektiren bir uğraş. Beri yandan KPSS, ticari bir etkinlik olarak da ciddi bir "iş"tir. Dershane sektörünün bir branşını da artık üniversite sonrası eğitim-öğretim kursları oluşturmaktadır. KPSS kursları ciddi bir masraf kapısıdır.[5] Konuştuğumuz KPSS iştirakçisinin çoğu bunu dert ediyordu: "Sınav gramer ağırlıklı bir şey onun için kursa gitmem lazım. Biraz pahalı sanırım, biraz para lazım. KPSS 600 liraydı. Ucuzdu" (Ceylan). "Kurs ücreti zaten kapıyı 3,5'tan açıyorlar. Mesela Y dershanesi geçen sene 4,5 milyar fiyat çıkardı bana. Hem genel yetenek, hem genel kültür, hem alan bilgisi, 4,5 milyar bana fiyat çıkardı. Ne demek 4,5 milyar yani?" (Belma). Odak grupta yer alan öğrencilerinden biri için, ücretler, dershaneye gitmekten vazgeçirecek ve KPSS'den ümidi kestirecek kadar büyük bir engeldir: "Lise sonda evet gittim belki dershaneye ama gittiğim dershane çok başarılı bir dershane değildi. Sonra kazanamadım sınavı, babam da bana çok karşı çıktı, seni dershaneye yazdırmam falan, kazanabiliyorsan tek başına kazan diye. Ondan sonra ben, bir

5 Örneğin Ankara'da 2010 kış döneminde sadece genel kültür-yetenek derslerini içeren 264 saatlik bir KPSS hazırlık programı 800 lira, eğitim bilimleri programı 950 lira, 490 saatlik bir iktisat-işletme programı 2750 lira ücrete tabiydi (taksitli ödemede rakamlar artıyordu).

inat uğruna, babamla büyük bir tartışmaya girmiştik biz bu konuda, yollamadı ama ben üniversite sınavını kazandım. Bu KPSS için asla yollamayacak. Zaten Susurluk'ta öyle bir şey yok. Balıkesir'e gitmem gerek. 45 kilometre gidiş, 45 kilometre dönüş, çekemezsin falan diyecek. E maddi olanaklarımız da tabii ki sınırlı, benim babam işçi emeklisi."

Odak gruptan bir başka öğrenci, "Dershane sektöründe dönen milyar dolarlar olduğu için bu sınavlar hiçbir zaman kalkmayacak" fikrindedir.

Adaletsizlik, kayırma, yolsuzluk

KPSS "süreci", başta belirttiğimiz gibi, her aşamasında stresle yüklü. Sınavın içeriği de öyle: Uzmanlık bilgisinde derinleşmekten öte, özel olarak hazırlanmayı gerektiren "genel" sorular içeren[6] (böylece onları üniversite öncesine ve ÖSS'ye döndüren) sınav, adayları güvensizleştiriyor, gerilime sokuyor ve adalet duygularını zedeliyor. Öğretmen olarak atanmak için KPSS'ye giren Şafak, "KPSS öğretmenliği ölçmüyor," diyor: "Bir resim öğretmenine matematik sorusu sorulabiliyor KPSS'de veya hiç alakası olmayan teknik eğitim öğretmenine tarih sorusu sorulabiliyor. Bu kesinlikle onun yeterliliğini ölçen bir sınav değildir." Şafak, ülkede büyük bir öğretmen açığı varken KPSS yoluyla öğretmen alımlarının kısıtlanmasını, öğretmenleri güvencesiz, ucuz işgücü olarak çalıştırma politikasına bağlıyor. Ceylan, bir arkadaşının mesleki yetersizliğine karşılık İngilizce bilmesi sayesinde kadro "kapmasını" adaletsiz buluyor: "Çok vasat bir öğrenci, resim yapamaz, grafik işleri de çok kötüdür ama çok iyi İngilizce biliyor. 80 küsur puan aldı ÜDS'den, şimdi bir üniversitede araştırma görevlisi. Bütün gün bilgisayar başında Facebook'ta takılan bir insan. Ve 2 milyar maaş alıyor, şimdi altında da arabası var yani. Olabiliyor öyle şeyler."[7]

Çıtanın sürekli yükselmesi, bir başka stres kaynağıdır. ÜDS/KP-

6 Sözgelimi 2010 sınavının ilk sorusu, artık bir mizah klişesi haline gelen "havuz problemine" yakındır; bir depodan boşalan suyun miktarının ölçülmesiyle ilgilidir.

7 YÖK'ün öğretim elemanı atamalarıyla ilgili 31.07.2008 tarihli yönetmeliğine göre, sınavlarda yabancı dil puanı % 40 ağırlıklıdır.

DS'den[8] örnek verirsek, 2005 yılında ÜDS/KPDS taban sınırını 55-65 arasında belirleyen bir üniversitenin, 2009 yılında bu sınırı 70-85 arasına çıkarttığı görülür. "Sınav çalışanları", her seneki sınavın daha zor, her sene kontenjanların daha dar olduğu, her sene biraz daha çetinleşen bir KPSS-ÜDS-ALES maniasıyla karşı karşıya görmektedirler kendilerini. Belma, ümitsizliğini şöyle dile getirir: "KPSS'den sonra başka bir sınav daha önüme koyacaklar çünkü artık o da yeterli olmayacak yani..."

Bazı meslek alanlarında kamuda istihdam alanı zaten gitgide daralıyor. Kimya mühendisi Mehmet, bu meslek alanında kendisinin KPSS'yle ilgilendiği dönemde alınacak kamu personeli sayısının üç yıl içinde 96'dan 54'e ve 33'e düştüğünü hatırlıyor. Ziraat mühendisi Serdar, Toprak Mahsulleri Ofisi'nde yıllarca sınav açılmadığını, 1990'ların sonunda bir ara 18 kişilik bir ziraat mühendisi kadrosu açıldığında ise bununla ilgili sınavın "kimseye duyurulmadan yapılıverdiğini" anlatıyor.

Stresin KPSS-sonrası aşaması da var. Zira KPSS'de alınan "derece", otomatik olarak memuriyete atanmayı getirmiyor. Ancak belirli mesleklerde ve çok yüksek puanlar alanlar, mutlaka atanacaklarına güvenebilirler. KPSS'de alınan yeterli puan, devlet kurumlarının özel meslek sınavlarına girme "ruhsatı" veriyor. Devlet kurumlarının sınavlarında da kayırma ilişkileri devreye giriyor. Merve, bu ilişkileri düşünerek, baştan umutsuzluğa kapılanlardan: "KPSS'ye gireceğim ama öyle bir kadrolaşmanın içinde pek şansım olmayabilir. Puana göre bakmayacak, kim bu diyecek, referansı kim diyecek, siyasi görüşüne bakacak. Yüz yüze görüşme bile yok atamalarda bildiğim kadarıyla." Selami çevresinin hâkim olmak üzere girmeye zorladığı KPSS sınavı için, "Asılsaydım kazanma ihtimalim olabilirdi," diyor; ancak sonrasında sözlü sınavlarda siyasi görüşleri nedeniyle eleneceğine kesin gözüyle baktığı için sınava asılmamış. Burhan, KPSS sonrasında kız arkadaşının atanması için bir aracı bulduklarını ama kendi adına bu ilişkilere girmek istemediğinden sınavdan da uzak durduğunu anlatıyor: "Bir de orada başka şekilde ilişkiler de istiyorlardı. Ben onlara yanaşmadım açıkçası. (...) Siyasi şeyler. Mesela o dönem biz kız arkadaşım için Milli Eğitim Bakan-

8 KPDS: Kamu Personeli Dil Sınavı.

lığı'nda üst düzey bir yetkili bulduk. Gittik konuştuk, onun sayesinde oldu. İçerde tanıdıkları olduğunu söyledi, mülakatta yardımcı olacaktı falan... Ben öyle bir şey istemedim."

2010 KPSS sınavının tespit edilen yolsuzluk nedeniyle iptal edilmesi, hiç şüphe yok, KPSS "süreci" ile ilgili adaletsizlik ve ümitsizlik duygularını koyulaştırmıştır. Sınavların İslamcı bir örgütlenme ağı içinde çalınarak servis edildiğine (hatta bu işin daha önceki yıllarda da yakalanmaksızın/fark edilmeksizin yapılmış olduğuna) ilişkin iddialar, atamalarda zaten kanıksanmış olan –ve zaten köklü bir geleneğe dayanan– kayırma "rejiminin" kökleşmişliğine ilişkin kanaatleri güçlendirmiştir.

Sürekli sınav rejimi

Seçme sınavları rejiminin ördüğü *sürekli sınav* zinciri, beyaz yakalıların liyakatlerinin kabulündeki/tanınmasındaki yapısal aşınmayı belirginleştirir. Lise/üniversite diploması ve derecesi bir şey ifade etmiyordur; bilgilerinin/mesleki yeterliliklerinin yeniden ve yeniden sınanması gerekiyordur. Bu gerekliliği elbette bilginin özellikle fen-teknik-uygulama mesleklerinde iki on yıl öncesine nazaran olağanüstü büyük bir hızla değişmesinin, yenilenmesinin icaplarıyla açıklayabiliriz. Sürekli eğitimin ve yetişkin eğitiminin giderek yaygınlaşması da aynı icaba bağlı bir gelişmedir. Ancak, özellikle tam da sürekli eğitimin kurumsallaşmadığı koşullarda,[9] Türkiye'deki gibi sınav-eleme sistemleri, bir prekarizasyon mekanizmasına dönüşmektedir. Meslek sahiplerinin/üniversite mezunlarının kendi bilgilerine/liyakatlerine olan güvenlerinin sarsılması da bu mekanizmanın bir parçasıdır. Daha vahimi, bu güvensizliğin –gerek üniversite eğitiminde gerek "iş kültüründe" gerekse yönetim rejiminde yatan– haklı temellerinin de olmasıdır!

9 Türkiye'de sürekli eğitim, olduğu kadarıyla da büyük oranda özel bir hizmet veya bir "kişisel gelişim" "iş"idir, kamusal bir hizmet/etkinlik değildir. "Kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşu" statüsüyle Türk Tabipleri Birliği'nin yürüttüğü sürekli tıp eğitimi gibi istisnaları unutmadan...

ATAMASI YAPILMAYAN ÖĞRETMENLER

İLKNUR ÜSTÜN

Lisesi var, üniversitesi var ama işi yok!

Öğretmenlik yükselen Cumhuriyet'te bir misyon ifade eden ve saygın bir toplumsal statüyü garanti eden bir meslekti. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinden 70'li yıllara kadar şehirli sınıfların yanı sıra çocuklarını okutma olanağına sahip kırsal kesimlerde bir yükselme basamağı idi. Sonra yavaş yavaş öğretmenlik mesleğini cazip kılan koşullar değişmeye başladı: *Bu diplomayı aldığın zaman işin hazır*... 2000'li yıllarda artık bu garanti hali de geride kalmaya başladı. Sürekli kamuoyuna açıklanan öğretmen açıkları sayesinde, devlette işin hazır inanışını besleyen öğretmenlik, cazibesini koruyordu. Öyle ki eğitim fakülteleri dışındaki fakültelerde okuyanlar da işsizlik korkusuyla halen can simidi olarak görebiliyorlardı öğretmenliği. Bunun için pedagojik formasyon eğitimi sertifika programına katılmak, katılabilmek için de MEB'in "öğretmenliğe kaynak gösterdiği"[1] bir bölümde okumak gerekiyor. Fakat Milli Eğitim Bakanlığı "ihtiyaç" duyduğu alanlar için "pedagojik formasyon"[2] aramaksızın KPSS sınav sonucuna göre de atama yapabiliyor. Bu yaygınlaşma ile

1 Mezun olunan bölümün Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın 80 No.'lu kararnamesinde yer alması

2 "Milli Eğitim Bakanlığı'nın öğretmen ihtiyacını Eğitim Fakültesi mezunlarından karşılayamaması üzerine yıllar önce uygulamaya sokulan pedagojik formasyon, önceden üniversitelerde eğitim sürecinde alınabilirken, sistem değiştirilerek, adayların mezuniyetlerinden sonra eğitim bilimlerinde 1,5 yıl tezsiz yüksek lisans yaparak öğretmenlik yapma hakkı tanınmıştır. Bunun dışında Milli Eğitim Bakanlığı ihtiyacı olan branşlarda KPSS Eğitim Bilimleri KPSS10 puan türünden 75 ve üzeri alan adayların pedagojik formasyonları olmasa bile atamalara başvurabilme imkânı sağlamış, bu adayların pedagojik formasyon eksiklikleri görevleri esnasında giderilmektedir."http://www.memurum.biz/2010/07/pedagojik-formasyon-veren-universiteler.html#ixzz1FL3u7BC4; http://www.memurum.biz/

öğretmenliğin –lisesi, üniversitesi olup, atama öncesi ya da sonrasında bir sertifika programından geçerek de yapılabilen bir iş haline gelince– "ayrı bir meslek" olarak tanımlanması güçleşiyor.

Bu "mesleği" seçme nedenleri çeşitlilik gösteriyor. Aylin gibi bir üniversitede özellikle de hukukta okumak isterken tesadüfen öğretmenlik okuyan da var, Ayla gibi öğretmeninin yönlendirmesiyle öğretmenliği seçen de. Uzak hayalleri süsleyen farklı şeylerden söz etseler de çoğunda ortaklaşan "iş güvencesi" beklentisi. Şafak da öğretmenliği "öncelikle işsiz kalmamak için" seçmiş. "O zamanlar hani Türkçe öğretmenliği sıkıntısı yoktu. Türkçe öğretmeni olarak atanma konusunda sıkıntı hiç yoktu. Çok fazla açık vardı, halen de var. O yüzden kesinlikle atanırız diye girdik üniversiteye." İlkokuldan beri hayali olan "resim"i eğitim fakültesinde okumuş Ceylan da öğretmenliği bir umut olarak görenlerden: "Öğretmenlik olması da iyi oldu bir bakıma, şimdi hani öğretmenlik şansım var. Çünkü işte ressam olup bir şey yapamamak daha şey yani." Bu hali ile öğretmenlik yükselen Cumhuriyet'in yükselen şehirli sınıfları içinde yer almaktan, saygın bir toplumsal misyonu taşımaktan artık bir hayli uzakta görünüyor. Daha çok *orta sınıfların pek de seçkin olmayan bir kesiminde daha aşağıya düşmeme durumuna işaret ediyor.*

Deniz Yıldırım ve arkadaşlarının yaptığı söyleşilerde[3] de, bizim yaptığımız görüşmelerde de öğretmenlerin neredeyse hepsinde ortaklaşan hikâye, çok zor koşullarda okuduklarıydı. İnşaat ustası babanın, temizliğe giden annenin kendilerini okutma gayretini, üç kardeşiyle birlikte babasının 300 TL gazi maaşıyla okumanın zorluğunu anlattılar. Bursla okumak zorunda kalan da vardı. Hem çalışıp hem okuyan İsmet, yoksulluğun ders "başarısına" etkisini şöyle örnekledi: "Çok kaliteli boyalarım yoktu yani. İyi boyam yoktu. Boyayı sürdüğümde sadece boyanın yağı kalıyordu. Üzerinde hiçbir etken bırakmayan boyalar kullanıyordum. Ama mesela resim yapardım. Kendi resmimin yanında arkadaşıma da resim yapardım. Arkadaşlarıma yaptığım resimler, kendi kaliteli boyalarıyla resim yapardım. Bana kendi boyalarımla aynı resmi yapardım. Bana mesela düşük not verirlerdi, 3 verirlerdi, daha kaliteli yapılan boyalar-

3 Deniz Yıldırım, İlker Akçasoy ve Kansu Yıldırım'ın, ataması yapılmayan öğretmenlerle ve anneleriyle AYÖP'ün 15 Ağustos'ta Ankara'da gerçekleştirdiği büyük protesto mitingi sırasında ve sonrasında yaptığı söyleşiler.

la yapılan resimleri aynı kişi yapıyor yine ben yapıyorum arkadaşıma 5 veriliyor."

Ceylan üniversitede okurken resmi "yan iş" olarak yapan "geleneksel kadın" öğretmen imajını, resmi hayallerinin işi olarak gören kendisi ile uyuşturamadığı için öğretmenliği istemediğini anlattı. "Üniversitede okurken öğretmen olmayı hiç istemiyordum. Özellikle kadın resim öğretmenleri ile ilgili şöyle bir kanı var: Evinde oturur, çocuğuna bakar, bir yandan örgüsünü örer bir de gider öğretmenlik yapar, para kazanır ekstra gibi. O yüzden pek istemiyordum o anlayış yüzünden de. Ama şimdi istiyorum öğretmen olmak. Böyle bir şey olmak zorunda olmadığını biliyorum. Öyle örnekler gördüm öyle olmayan. Hani bir yandan resmini yapan, bir yandan da işte öğretmenlik yapan insanlar da var. O yüzden. Hem düzenli para, düzenli her ay maaş alıyor olmak güzel bir şey."

Küçük geçici işler yapmanın, sürekli gelecek kaygısı yaşamanın çok zor olduğunu anlatan İsmet, öğretmenliği istediği şeyleri yapabilmek için bir araç olarak görüyor. "Bir yandan istiyorum çünkü, hani düzenli param olur ve çok rahat geçinirim, yapmak istediğim her şeyi yaparım, güzel resimler yaparım, belki hayatım daha düzene girer diye düşünüyorum. Ama bir noktadan da işte bulunduğum şehirden başka bir şehre gitmek de istemiyorum. Ama parasızlık da olmuyor. ...parası var ve güvencesi var, işte yarın hasta olduğumda yine bakılacağım, edileceğim."

Şafak ise öğretmenliği seçmesinin ikinci nedenini anlatırken öğretmenliğe toplumsal yapıya nüfuz eden bir güç atfediyordu. "Hani öğretmen olduğunuzda ben, şey çok fazla, bir okul döneminde işte yüzlerce öğrenciyle diyalog kurabilirsin. Bu Türkiye gibi bir yerde özellikle, ben Mersin'de yaşadım bunu daha çok biliyorum. Göçün, çok fazla göç, savaşın olduğu bir yerde insanları kendi içinde çelişkiler yaşadığı bir yerde, onları yönlendirmek onlara bir yol göstermek açısından bir avukata göre bir öğretmen çok çok daha önceliklidir yani. Ben, bu açıdan biraz daha istedim ya, öğretmenler biraz daha hani yönlendirici, bu açıdan biraz daha bana çekici geldi aslında.

Öğretmenlik misyonuna inen son darbe ise "Ataması Yapılmayan Öğretmenler Platformu" adı altında bir toplumsal pozisyonun doğması ve ülkenin başbakanının onları "Öğretmen Olamayanlar

Birliği" olarak aşağılayabilmesiydi.[4] *Öğretmenliğin "devlet güvencesi" ile özdeşleşmesinin bittiğinin bu "resmi" ilanı* fiilen bir meslek olarak mevcut üniversiteler ve atama koşulları ile iş ile işsizlik statüsü olarak iç içe girmesinde belirginleşiyor. Geçmişin saygın mesleği öğretmenlik; işsizliği, işportadan taksiciliğe yan meslek sahibi öğretmenleri vb. ile artık "esnek işgücü piyasası"nın kurbanlarından biridir. İşsizliğinin meslek seçimi ile ilişkisini sorduğumuzda Ayla, daha geniş bir alanı işaret ederek "Bu zamanda eğitimle-bilimle alakalı iş seçimlerinin Türkiye için uygun bir tercih olduğunu düşünmüyorum. Bu yüzden elbette ki benim seçimim de yanlış oldu. İstediğim bölüme çok az bir farkla ulaşamadım, şimdi düşünebildiğim gibi o zaman da düşünseydim kendime şans vermeliydim diyorum, bu yüzden kızgınım. Genelde çoğu meslekte iş açısından sıkıntı var ama öğretmenlik mesleğinin alanı dar bir meslek olduğunu düşünüyorum, bu yüzden meslekle işsizlik paralel." Deniz ise sorunun temelinde planlama, kaynakların dağılımını gösterdi: "Plansız programsız öğretmen yetiştirme", "Bize kaynak yok diyorlar. Harcamaları neden bizden kısıyorlar? Her şeye gelince kaynak var."[5]

Atanası yapılmayan öğretmenlerin sayısı *350 bini* aşarken, "Milli Eğitim Bakanlığı, Personel Genel Müdürlüğü'nün norm kadro esasına göre yaptığı hesaplamaya göre resmi öğretmen açığı *142 bindir*. Milli Eğitim Bakanlığı'nın, resim, müzik ve beden eğitimi branşla-

4 03.02.2010 Ajanslar: Başbakan Erdoğan grup konuşmasında Atanamayan Öğretmenler Platformu'na seslendi. "Türk-İş'in önünde birikmiş olan 300-500 tane işçi ki, bunların yanına gelen birçok üç kuruluşlar, hiç alakası olmayan, Öğretmen Olamayanlar Birliği. Ne demek Öğretmen Olamayanlar Birliği ya? Böyle şey mi olur? Türkiye'de bazı şeyler cidden komikleşmeye başladı. Ne demek Öğretmen Olamayanlar Birliği? Bunun imtihanı vardır, bilgisayar ortamında girersin, kazananlar kazanıyor. İşte bak bu yıl da 40 bin alıyoruz. Bu 40 binin içine giren girecek. Bu 40 binin dışında kalan, 'Biz bunun dışında kaldık, bizim halimiz ne olacak?' Kardeşim dünyanın hiçbir yerinde bir fakülteyi bitiren veyahut da ne bileyim... bir eğitim enstitüsünü bitiren, değişik uygulamaları var, öğretmen oluyor diye bir şey yok ki? Aynı şekilde Üniversiteyi bitiren herkes iş buluyor diye bir şey yok ki? Bugün dünyanın en gelişmiş ülkesi Amerika'da işsizlik yüzde 9'a ulaştı. Japonya'ya gel, felaket... İspanya'da yüzde 8 küsurdan yüzde 18'e çıktı işsizlik."

5 D. Yıldırım, İ. Akçasoy ve K. Yıldırım, "Atanası yapılmayan öğretmenlerle söyleşiler", 2010, Ankara

rında ders saatlerini azaltarak, "tasarruf" yoluna gitmesi de yine bu branşlarda çalışan binlerce öğretmeni açıkta bırakmıştır" [6]

"Biz öğretmen yetiştiriyoruz, ressam yetiştirmiyoruz"

İsmet, güzel sanatlar lisesine giderek başlamış resim eğitimine: "Mutluydum resim yaparken. Hem okuyordum, hem çalışıyordum, yaptığım işten de hoşlanıyordum, sergiler mergiler açıyordum. Bu resim benim için iyi bir seçimdi mesela." Fakat üniversite eğitiminin kötülüğünden şikâyetçi: "Mesela, bizim okuduğumuz bölüm eğitim çıkışlı bölüm Güzel Sanatlar'da. Güzel Sanatlar'da şey başladı 2000'den sonra; biz öğretmen yetiştiriyoruz ressam yetiştirmiyoruz. Öğretmen yönü ağırlıklı basan resim öğretmenleri yetiştirmeye çalışıyoruz denildi. O yüzden resim dersleri, mesela alan dersleri düşürüldü saatleri. Hep eğitim derslerinin sayısı artırıldı. Şimdi eğitime bakıyorsunuz mezun olduktan sonra ne iyi öğretmen yetiştirildik, ne de iyi bir resim eğitimi alacak şekilde eğitildik."

Eğitim fakültesinden mezun olan Ayla, çalışırken işsiz kalanların işsizliğinden yetersiz çabalarını ya da işvereni sorumlu tutarken kendi durumunu "meslekle alakası olmayan sınavla işe alınmanın şanssızlığı" olarak açıkladı. KPSS'ye hazırlanan Ceylan'ın hiç umudu yok: "Bizim alanda 75 almak yeterli oluyor ama matematik bilmiyoruz biz. Matematik yapamadığımız için biraz daha şeyiz onun için. Üstelik üniversitede yüksek olan özgüvenini de işsizlik döneminde kaybetmiş: "Üniversiteye ilk girdiğimde böyle bir kaygım yoktu. İş bulmak, hani şey gibi geliyordu, ben zaten gencim, iş bulurum, her şeyi yaparım falan gibi. Mezun olunca, hani bunu isteyen bir sürü genç var. Onlar da en iyisini tercih etmek istiyorlar falan.

Şafak da KPSS'nin öğretmenliği ölçmediğini söylüyor: "Nedeni ise bir resim öğretmenine matematik sorusu sorabiliyor KPSS'de veya hiç alakası olmayan teknik eğitim öğretmenliğine tarih sorusu sorabiliyor. Bu kesinlikle onun yeterliliğini ölçen bir sınav değildir." Öğretmen lisesini, İngilizce öğretmenliğini bitirmiş ataması yapılmayan bir diğer öğretmen de "Orada bir tane bile İngilizce

6 Eğitim Sen Merkez Yönetim Kurulu'nun "2010-2011 Eğitim Öğretim Yılı İlk Yarıyılı Sonunda Eğitimin Durumu" başlıklı açıklama metni. 27 Ocak 2011.

soru sorulmuyor mesela. Branşınla hiç ilgisi yok bunun," diyor.[7]

'Öğretmen olarak yetiştirilmişler' ama kimi üç, kimi beş, kimi dokuz yıldır KPSS'ye giriyor ve atamasının yapılmasını bekliyor. Ataması yapılmayan bir öğretmen, aynı yıl birlikte hazırlanıp girdikleri sınavdan 74 ve 75 alan iki arkadaşının ataması yapılırken, 78 aldığı halde atanmamış.[8] Mehtap öğretmen KPSS'den 91 almış ama bu sefer de yaş haddinden ataması yapılmamış. 2005 yılında mezun sayısı 44 bin iken KPSS'ye müracaat eden işsiz öğretmen sayısı 173 bin olmuştur. 2009 yılında mezun sayısı 49 bin iken KPSS'ye müracaat edenlerin sayısı 244 bine çıkmıştır.[9]

Atanmış ama başörtüsü nedeniyle atılmış öğretmenlerden biri olan Nevin işsizliğin yaşattığı sefalete mi çok sevdiği mesleğini yapamamaya mı daha çok üzüleceğini bilemediğini söylerken o da diğer görüşmeciler gibi çok zor koşullarda okuyup öğretmen olduğunu anlattı. "Ben fakülde ne zorlukla okudum. Kredi aldım. Babam hayatta değildi. Annem çalışmıyor. Hepimiz okuyoruz yani neler biz ne zorluklarla okuduk. Biz yaz tatillerinde kız kardeşimle bulaşık yıkamaya giderdik ya bir Tofaş'ın şeyine fabrikada bulaşık yıkardık yaz tatillerinde."

Devlet piyasaya ve kendine ucuz işgücü servis ediyor

Şafak, çok fazla öğretmen açığı varken bir de sınav barajı koyarak atama yapılmamasını esnek istihdama işgücü oluşturma olarak açıklıyor. "Niye öğretmenler boşta kalıyor? Çünkü ucuz işgücü yetiştiriliyor. Yani hem devlet kendisine yetiştiriyor, hem de sermayeye, sermaye güçlerine yetiştiriyor. Devlete şöyle yetiştiriyor: Ücretli öğretmenlik denen bir öğretmenlik statüsü geliştirildi, üç öğretmen bir öğretmen maaşı ile çalıştırılıyor. İş güvencesiz, sürekli işten atılabilecek, hatta işe başlarken istifa dilekçesi yazdırılarak başlatılıyor işe. Birçok okulda istenildiği zaman işten atılmak mümkün.

7 D. Yıldırım, İ. Akçasoy ve K. Yıldırım, "Ataması yapılmayan öğretmenlerle söyleşiler", 2010, Ankara.

8 D. Yıldırım, İ. Akçasoy ve K. Yıldırım, "Ataması yapılmayan öğretmenlerle söyleşiler", 2010, Ankara

9 Eğitim Sen, 2010-2011 Eğitim Öğretim Yılı Başında Eğitimin Durumu, 18 Eylül 2010 (http://www.egitimsen.org.tr/down/egitim_raporu_.doc)

Öğretmenler, sadece özel sektörde değil, giderek artan sözleşmeli, vekil ve ücretli öğretmenlik sistemiyle kamuda da esnek istihdamın işgücü haline gelmişlerdir. Sözleşmeli öğretmen sayısı, 2007'de 20.314 iken 2008'de 40.314, 2009'da 50.319 olmuş ve 2010'da 73.950'ye ulaşmıştır.[10]

MEB Personel Genel Müdürlüğü'nün resmi verilerine göre Mart 2010 tarihi itibarıyla Türkiye'de toplam 61 bin 551 ücretli öğretmen okullarda görev yapmaktadır. Türkiye'de kadrolu, sözleşmeli ve ücretli öğretmenlerin toplamının 678 bin 551 olduğu göz önüne alındığında ücretli öğretmenlerin bütün öğretmenlerin içindeki oranı yüzde 9.06 olmaktadır.[11]

Görüşmelerde işsiz öğretmenlerin bazıları atanmayı beklerken geçici işlerde çalıştıklarını, bazıları umudunu kaybedip sürekli bir iş bulma çabasına girdiğini, Şafak gibi bazıları ise öğretmenlik dışında bir şey yapamayacağını anlattı. "Hani ben de öğretmen olarak yetiştim başka hiçbir şey yapamam hiçbir mesleği yapamam. Hani bir garsonluk, bir inşaatçılık, bunları hiçbir zaman düşünmediğim, aklımdan bile geçirmediğim için bunları yapamam ben sadece öğretmenlik yapabilirim. Özel sektörde de bizim pek fazla şansımız yok, bundan dolayı ben devlette öğretmenlik yapabilirim. Kamuda öğretmenlik yapmadığım, yapamadığım sürece benim yaşam alanım kısıtlanmış olacak." Ayla devletten umudu en başında kesmiş: "Mezun oldum, kendi alanımda devlet atanası 'sıfır' olduğu için sınava hazırlanmadım bile. Ama özel kurumlarda çalıştım, sonra master eğitimime devam ettim, bu süreçte bambaşka işler yapmayı da sürdürdüm.

Ataması yapılmayan öğretmenlerin yaşamlarını sürdürmek için girdikleri işlerde durumları, Tanıl Bora'nın "Beyaz Yakalıların İş Bulma ve Geçinme Stratejileri" yazısında belirttiği gibi güvencesizliğin ağır istismar boyutuna ulaşmış hali. Devlette ücretli öğretmen olup çok düşük paralarla çalışmaktan okulun temizlik işlerini de yapmaya, dershanelerde sigortasız, parasız çalıştırılıp bir gün alınabilirsin vaadiyle tutulan öğretmen hallerini anlatıyor Şafak: "Bizim dershanede çalışan arkadaşlarımıza, bizim platformun yöneticilerinden bir ar-

10 KESK, Kamuda Güvencesiz Çalışma Yaygınlaşıyor, 4.4.2010 http://www.kesk.org.tr/taxonomy/term/13

11 Eğitim Sen, 2010-2011 Eğitim Öğretim Yılı Başında Eğitimin Durumu, 18 Eylül 2010 (http://www.egitimsen.org.tr/down/egitim_raporu_.doc)

kadaş var, cam siliyordu, masa temizliyordu, çay yapıyordu ama hani. Evet, ama bir yandan da öğretmenlik yapıyordu. Yani staj bu diyorlardı para vermiyorlardı. İlk girdiğiniz sene para vermezler size, sigortanız da yatırılmaz beğenecek miyiz diye. Beğenilirse ikinci sene sigorta yatırılıyor ayda 100-150 lira. Beş-altı yılın sonunda 45 saat, haftada 45 saat ders çalışır, derse girerek bir milyara falan çalışırsınız çok beğenilirseniz. Ağabeyim çalıştı yıllarca gitti geldi, gitti geldi olmadı dershane bir türlü. Ücretli öğretmenlik yapan arkadaşlarımız var. Bunlar, benim arkadaşım da var Tarsus'ta tuvalet temizlettiriyor müdür ona, odun kırdırdı yani bunlar uç şeyler, belki de hani birçok kişi ya olur mu falan diyecektir ama böyle yani, gerçekten böyle. İsim ve yeriyle belli hepsi. Tuvalet temizlettirdi, niye? İşten atılma korkusuyla çünkü okul başlayınca istifa dilekçeni yazdırıyor, müdür alıyor istifa dilekçeni, canı istediği zaman tarihini yazıyor gönderiyor. Dershanelerde de arkadaşlar bedavaya çalıştırılıyor. Bir yerde dershane patronlarının da işine geliyor öğretmen sayısının artması.

Dershaneler, özel okullar ya da devlet okullarında çalışmak, kadrolu, sözleşmeli ya da ücretli olmak ya da mavi yakalı işi yapmak benzer eğitimlerden geçenler arasında yeni hiyerarşiler kuruyor.[12]

Devlette ücretli öğretmenlerin, yerine biri atandığı zaman işine hemen son veriliyor. Bunu kendilerine de, öğrencilerine de, ailelerine de açıklayamadıklarını söylüyorlar. Şubat ortasında müdürün gelip "Yerine atama yapıldı, işine son verildi," dediğini anlatan Diyarbakır'dan bir öğretmen "Ne yaşadığımı düşünebilir misiniz? Öğrencilerim 'Öğretmenim, siz öğretmen değil miydiniz?' diye sordu bana. Bunun yanıtını birileri vermeli, ben değil," diyor. Bir başka öğretmen ise yaşadığı baskıyı şöyle anlattı: "Ücretli öğretmenlik yaparken yerime kadrolu öğretmen geldi. Eşime bunu bildiremedim. Evden takım elbisemi giyer çıkardım, çarşıda müsait bir yerde otururur KPSS'ye çalışmaya çalışırdım. Akşam da okuldan dönüyor gibi eve dönerdim." Ücretli öğretmenlikte yaşamı sürdürmeyi sağlayacak bir gelirden ise söz etmek mümkün değil. Her sene ikinci döneme kalmadan ayrılmak zorunda kaldığını anlatan fen bilgisi öğ-

12. Bu konuda daha geniş bir okuma için Necmi Erdoğan'ın bu çalışmasındaki "Sancılı dil, hadım edilen kendilik ve aşınan karakter: Beyaz yakalı işsizliğine dair notlar" yazısına, özellikle de yazının "Beyaz yakalı işsizliği, prekaryalaşma ve eğitsel sermaye" bölümüne bakınız.

retmeninin deneyimi şöyle: "Aileme destek olabilmek için sesim güzel olduğundan gittim yanıma org ve bağlamacı alarak düğünlere çıkıum. Hafta içi okulda ücretli öğretmenlik yapıyordum, hafta sonu düğünlere gidiyordum. Beni gören öğrencilerim oluyordu, ben utancımdan yerin dibine giriyordum. Buradan kazandığım parayla okuldaki diğer öğretmen arkadaşların yanında ezik kalmamak için kendime bakmak zorunda hissediyorum, elbiseler alıyordum. Ben ücretli öğretmenliğe başladığım zaman da okuldan 232 lira alıyordum. Düğünlerden ise 200 lira kazanıyordum. Siz olsanız öğretmenliğinize ne kadar saygı gösterirsiniz? Artık müzisyenliği işim, öğretmenliği ek işim olarak görüyordum." Beş yıldır ataması yapılmayan bir Türkçe öğretmeni ise yazları inşaatta çalışıp kışları ücretli öğretmenlik yaptığını söylüyor: "Hani fırsat eşitliği, hani imkân eşitliği? Bunlar sadece lafta kalan şeyler. Biz öyle çok para da istemiyoruz. Sadece benim bir işim var diyebilmek ve ben öğretmenim, öğretmenlik yapıyorum demek istiyorum."[13]

Şafak'ın abisi de ataması yapılmayan öğretmenlerden. Dokuz senedir atanmayı bekliyor, sosyal bilgiler öğretmeni, iki çocuğu var: "Ağabeyim yaptı, birçok iş yaptı. İnşaatta çalıştı, garsonluk yaptı, bulaşıkçılık yaptı, şimdi bir pavyonda güvenlikçi. Bunları yapıyor ağabeyim. Dershanelerde bedava çalıştı bir dönem, yani işte dershanede çalışırım diye."

Ceylan, bir yandan öğretmenlik dışında bir iş yapmayı yediremiyor kendisine: "Dört yıl okumuşsun resim yani ben niye gidip tezgâhtarlık falan yapayım diye düşünüyorsun. O biraz zor oluyor yani." Öte yandan fabrika işçiliği, kültür merkezinde garsonluk, çok düşük ücretlere çizimle ilgili parça başı işler yapmış, özel okullara başvurusundan sonuç alamamış: "Orada sanırım torpil dönüyor. Çünkü birkaç arkadaşım girmişti özel okula. Hem çok yıpratıcı falanmış, hem de herkes tanıdığını alıyor. İşte bilmem nesinin çocuğu, bilmem nesinin kızı falan."

Anketörlük, tezgâhtarlık, serigrafi atölyesinde baskı gibi işlere girip çok ağır koşullarda çalıştığını söyleyen İsmet için sorun işin ağırlığı değil: "Ben resim yapmayı seviyorum, resim öğretmenliği ya da resimle ilgili bir şey yapsaydım yine ağır bir işte çalışsaydım so-

13 D. Yıldırım, İ. Akçasoy ve K. Yıldırım, "Ataması yapılmayan öğretmenlerle söyleşiler", 2010, Ankara

run olmayacaktı mesela." Ablası ve enişteşi de ataması yapılmayan öğretmenlerden: "Onlar ikisi de, yani enişteşim de ablam da çalışıyorlar bir kurumda öğretmenlik yapıyorlar. Onlar da atanamadı. Dershanede çalışıyorlar. Ama sömürülebiliyorlar onlar da yine. 800'e yapıyorlar mesela. Sabah akşam çalışıyorlar çok vicdansız şekilde. Ablam on yıldır bekliyor mesela."

Sadece iki arkadaşının atandığını söyleyen Ceylan, diğer arkadaşlarının da öğretmenlik dışında *sokaklarda öyle iş aradıklarını*, mavi yakalı işlerle hayatlarını sürdürdüklerini, özellikle erkekler için durumun daha zor olduğunu, kötü şartlarda matbaalarda çalışabildiklerini anlattı. Şafak ise sokakta karşılaştıklarından arkadaşlarına çok fazla öğretmenin ekmeğini öğretmenlik dışında, mavi yakalı işlerde bulabildiğini anlatıyor: "Güvenlikçisiyle, garsonuyla falan, genelde denk geldiğim, ya da algıda seçiciliktendir yani ya da böyle herhalde genelde öğretmenlere denk geliyorum, ben öğretmenim diyorlar. Herhalde gerçekten böyle, çok fazla öğretmen artık başka bir şekilde hayatını kazanmaya çalışıyor. Bizim arkadaşlarımız var, güvenlikçi işte, pavyonda çalışan."

Esnek çalışmanın, güvencesizliğin en vahşi hallerini deneyimleyen beyaz yakalı işsizler, "ataması yapılmayan öğretmenler" İşsizlik dönemini açlığa varan bir yoklukla geçirdiğini anlatan resim öğretmeni İsmet, bu koşullarda resim yapmanın lüks olduğunu söylüyor: "İki ay boyunca makarna yedik mesela, sadece makarna yedik. Başka arada bir işte arkadaşlarımızdan yiyorduk ya da gidip ablamın yanında yemek yiyordum. Onun haricinde her gün arkadaşım da ben de, o da aynı durumdaydı, aynı bölümden mezunduk, sürekli makarna yiyorduk. Ekmek bazen olmuyordu falan aç kalıyorduk falan böyle garip bir durum oluyordu. Bu dönemde de oluyor mesela param olmayınca Kızılay'a inemiyorum ya da oturup bir yerde yemek yiyemiyorsun. Şimdi resim yapmak işte, resim yapmak çok istiyorum ama lüks kaçıyor."

Öğretmenin hali böyleyken eğitim nasıldır?

Öğretmenlerin yaşadığı sefalet bir yana, sürekliliği güvence altına alınmamış, çeşitli biçimlerde devreye sokulan öğretmenlik hallerinin eğitimin niteliğine etkisini sorgulamak gerekir. Atama ko-

şullarının, geçici öğretmen istihdamının eğitimin niteliğine olumsuz yansımaması imkânsız. Nitekim Milli Eğitim Bakanlığı 2009 yılı için yayınladığı iç denetim faaliyet raporunda sözleşmeli öğretmenlere ilişkin değerlendirmesine göre; "Sonuçta, eğitim-öğretim hizmetleri aksamakta, öğrenci öğretmensiz kalmakta, ders ücreti karşılığı öğretmenlikle açık kapatılmaya çalışılmaya devam edilmektedir."[14] Eğitimin genel ve ortalama standardının giderek düşmesine paralel olarak özel okulların ve üniversitelerin yaygınlaşması ihtiyaç duyulan "üst kalite" işgücünün giderek artan oranlarda çocuklarını özel okullarda ve yurtdışında yetiştirmeye gücü olan üst-orta ve üst sınıflardan sağlanacağını gösteriyor. Bu eğilimin aslında sağlık gibi sosyal adalet ile doğrudan ilişkili diğer sektörlerdeki gelişime paralel olması tesadüf değildir.

> Yaşanılan bu sorunlar uzmanlık gerektiren bir mesleğe sadece iş gözüyle bakılmasından kaynaklanmaktadır. Öyle ki açık öğretim fakültesi mezununu sınıf öğretmeni olarak istihdam etmenin başka hiçbir açıklaması yoktur. Bir taraftan hukuken öğretmenliğe bir uzmanlık atfedilirken diğer taraftan ne eğitim alanı ile ilgili ne de pedagojik formasyona sahip olmayan kimseler öğretmen olarak istihdam edilmektedir.[15]

Mesleki eğitimin öğretmenliğin koşulu olmaktan çıkarılmasının eğitim fakültesi mezunlarını mağdur ettiğini ataması yapılmayan bir öğretmenin annesi şöyle ifade etti: "Çocuğum ücretli öğretmenliğe başlamıştı, bir ay ayrıldı döndü ki işletme mezununu edebiyat öğretmeni diye işe almışlar."[16]

"Anne kimseye ataması yapılmadı deme..."

Ataması yapılmayan öğretmenler sadece işsizlikle, işsizliğin getirdiği yoksullukla, başarısızlık duygusuyla baş etmek zorunda kalmı-

14 Eğitim Sen, 2010-2011 Eğitim Öğretim Yılı Başında Eğitimin Durumu, 18 Eylül 2010 (http://www.egitimsen.org.tr/down/egitim_raporu_.doc).

15 Eğitim Sen, 2010-2011 Eğitim Öğretim Yılı Başında Eğitimin Durumu, 18 Eylül 2010 (http://www.egitimsen.org.tr/down/egitim_raporu_.doc)

16 D. Yıldırım, İ. Akçasoy ve K. Yıldırım, "Ataması yapılmayan öğretmenlerle söyleşiler", 2010, Ankara.

yorlar, ağır bir çevre baskısı da yaşıyorlar. İsmet yaşadığı sıkıntıyı şöyle ifade etti: "KPSS sınavına girdim. Bu kaygıdan dolayı, mesela ben çok çalıştım ama olmadı. Çünkü hep gelecek kaygısı var. Olmazsa hep benim hayatımın sonu olur diye düşündüm. Çünkü işsiz kalacaktım. Ne yapacağım ben diye, Urfa'ya dönmek istemiyorum. Benim ailemin dışında bir çevre baskısı var çünkü, 'Okudu ne oldu?' Küçük yerlerde dedikodu çok fazla oluyor. İşte 'Öğretmen olamadı', 'Ne yapacaksın? Evde mi kalacaksın'."

Farklı biçimlerde yaşasalar, ifade etseler de "mezun olup, bir şey olamadıklarını düşünen" komşular, akrabalar hatta aileler altından kalkılması daha zor bir mesele olarak duruyor. Ataması yapılmayınca evliliğini de yedi ay sürdürebildiğini ve boşandığını anlatan beden eğitimi öğretmeni "hiçbir şeyi kalmadığını" anlatıyor: "Annem babam ve ben birlikte yaşıyoruz. Anlayışlı insanlar ama bir paket sigara parası istemek kurşun yemekten beter geliyor. Ücretli öğretmenlik yapmadım. Öğretmenlik onurunu çiğnetmedim. Gittim TOKİ inşaatlarında tesisatçılık öğrendim, tesisatçılık yaptım. Baskıyı artık hayat kendisi oluşturuyor. Otuz beş yaşıma geldim. Evim ocağım hiçbir şeyim yok. Evlenememişim, baba olamamışım, hayat özgüvenimi tamamen bitirdi." Ataması yapılmayan öğretmenlerden biri bunu "Çevremizin bakışlarından artık bıktık. Her sene 10 bin atama yapıldığında çevremizdeki bakışlar bizi bunaltıyor. 'Yine mi giremedin?' bakışları bunlar," biçiminde ifade ederken, bir diğeri mahallede yoldan geçerken bile ne kadar zorlandığını anlattı: "Senin öğretmen olman veya dört yıllık bir üniversite mezunu olman hiçbir şeyi değiştirmiyor. Paranı kazandığın anda etrafındaki insanların ve ailendeki bireylerin sana verdiği değer değişiyor. 'Öğretmensin niye yapmıyorsun bu işi?', 'Her defasında 20.000 öğretmen atanıyor, sen niye atanamıyorsun?' İster istemez insanlar artık senin zekanı bile sorgulamaya başlıyor. Sokaktan geçerken kafamı uzatıp bakıyordum, mahalledeki kadınlar ordaysa ben mahalleye girmiyordum. Akrabalarımdan daha ilkokul mezunu olmayanların gereksiz yorumlarına maruz kalıyorsun." Ataması yapılmayan bir edebiyat öğretmeninin annesi çocuğunun yaşadığı baskılanmayı şu sözlerle anlattı: "Kızım bana 'Anne kimseye ataması yapılmadı deme' diyor."[17]

17 D. Yıldırım, İ. Akçasoy ve K. Yıldırım, "Ataması yapılmayan öğretmenlerle söyleşiler", 2010, Ankara

Hayallerini, sağlıklarını, hayatlarını kaybettiler...

Eğitim görüp bir diploma ile "mesleğini eline alan" öğretmenler, atamaları yapılmadığında sadece hayallerini kaybetmiyorlar, sağlıklarını, hayatlarını da kaybediyorlar. Şafak gibi kanser hastası olanlar, depresyona girenler, açlık sınırında yaşayanlar var. Ataması yapılmayan yirmi bir öğretmen daha fazla dayanamayıp intihar etti.[18]

Şafak: "Benim hastalığım ilk sene, okulu bitireceğim senenin ikinci dönemine denk geldi. KPSS'ye çalıştığım bir dönemde hastalandım. Bunun yaşattığı stresten olduğunu düşünüyorum ben. Bayağı hani kasıldım son sene artık. Ben hani beklemiyordum. Ben okulu bitirecektim, atanacaktım, evlenecektim, ne bileyim işte evim olacaktı, arabam olacaktı. Böyle şeyler düşünüyordum sürekli."

Ablası ve enişte gibi ataması yapılmayan İsmet, kardeşinin üniversiteye hazırlık sürecinde yaşadığı zorlanmayı anlatırken bir yandan da adalet sorgulaması yapıyor: "Mesela küçük kardeşim iki haftada altı kilo falan verdi. Stres oldu işte 'Kazanamazsam ne olacak, işsiz olacağım', falan filan bir sürü kaygı yaşarken ablam zengin bir burjuva dershanede çalışıyor, çocuklar şey diyorlar, ablam anlatıyor mesela, 'Ne olacak ki hocam biz bu sınavı işte barajı geçersek ailemiz bizi işte Avrupa'da okutur' diyorlar, 'Ondan sonra, babamın işte fabrikasına geçip çalışacağım, bana niye ders anlatıyorsunuz' gibi bir mantıkla anlatıyor. Bu adaletsizliği anlamaya çalışmak çok zor geliyor."

Gelir ve sosyal güvence olmayınca sağlık sorunu da daha ciddi bir hal alıyor. Şafak bunu en uç noktada yaşayanlardan: "Şöyle, benim bitirdiğim sene sosyal güvencem yeşil kart. Fakat şöyle bir şey vardı hani Türkiye'de proteze çok ... ben yeşil kartı çıkaracağım zaman koluma sıçramıştı kanser bir dönem. Yeşil kartı çıkartmak için bir buçuk ay bekledim. Kemiğin içindeki kanser bir buçuk ay sonra tekrar film çektirdiğimde yayılmıştı. Ondan sonra akciğerime, daha sonra pankreasıma her tarafıma yayılmıştı. Yani sosyal güvence için yeşil kart çıkartmak istedim böyle oldu. Şimdi yeşil kart çıkartmak istiyorum vermiyorlar babamın evi var diye. Şimdi sosyal güvencem yoktu uzun süredir, kemoterapim kesilmişti."

---

18 Ataması Yapılmayan Öğretmenler Platformu, basın açıklaması, Şubat 2011

Ataması Yapılmayan Öğretmenler Platformu

Her geçen gün sayıları artan binlerce eğitim fakültesi mezunu bir gün atamasının yapılacağı umuduyla hayatını sürdürmeye çalışıyor. KPSS kitapları, ekmek kavgası, ayakta kalma çabası arasında gidip geliyorlar. Beyaz yakalı işsizler içinde örgütlü mücadeleleriyle kendilerini farklı bir noktaya taşıyorlar.

KPSS'de kopya skandalı örgütlü mücadelenin tetikleyicisi olmuş. Şafak, bütün umudunu bağladığı sınava neredeyse ölümü bile göze alıp hazırlandıktan sonra kopya olayı bir çarenin de tükenişi olmuş: "Çok ağır şartlarda çalıştım. Çünkü tek çıkış yolum KPSS'yi kazanmaktı. Hastalıktan kurtulmanın yolu da öğretmen olmaktı. Bir odaya soktular beni, çit odası deniyor. Oda çok temiz olması lazım, çok temiz olması lazım ki mikrop kapmayasınız. Ben odaya 20-30 tane kitap soktum son bir hafta sınava çalışmak için. Mikrop kaptım kitaplardan, az daha ölüyordum. Buna rağmen işte sınava girdim fakat sınavda kopya çekildi." Kalabalık bir kopya şebekesinin yakalandığı, bir grup insanın da kopya çekmekle suçlandığı olayın *"münferit"* denerek üstünün kapatıldığı olayda "Tahminim 5 bine yakın insan kopya çekti sınavda," diyor Şafak. Bu olay, Şafak'ın öncülüğünü yaptığı giderek büyüyecek bir örgütlenmenin ilk eylemine yol açmış: "Siz canınızı dişinize takıyorsunuz, ... kopyayla birileri bir şekilde atanıyor, sizin hakkınız yeniyor. Bu şekilde de yani hani artık ben kımıldayacak bir yer bulamadım yani. Bu yüzden bir basın açıklaması yapalım dedik. Sanal ortamda örgütledim arkadaşlarımı, basın açıklaması yaptık."

İnternetten başlayan örgütlenme bir araya gelinen basın açıklamaları ile sürmüş: "Facebook'tan öğretmenleri örgütledik, bir forum sitesi var memurlar net'in orada örgütledik. 15-20 arkadaşa ulaştım. Ankara'da basın açıklaması yaptık fakat baktık ki basın yeterli ilgi göstermiyor basın açıklamasına. Şafak'ın kimi zaman hastane odalarına taşınan örgütlenme mücadelesinde çaresizlik arttıkça yeni yollar bulma çabaları da artmış; açlık grevine gitme düşüncesini paylaştığı arkadaşlarını ikna edip üç gün açlık grevi yapmışlar: "İlk gün 20 kişiydi, daha sonra ikinci gün 30 kişi oldu, üçüncü gün 40'a çıktı, duyan geldi böyle." Sonunda bakanın dikkatini çekmeyi başarmışlar. Hep aynı şeyleri duymaktan farklı bir şey beklemedikleri görüşmeden böyle düşünmekte haksız ol-

madıklarını görerek çıkmışlar: "Bakan bizimle görüşme talep etti açlık grevinden sonra, Milli Eğitim Bakanı. Bakan ile görüştük ama hani şöyle bir şey oldu, bakanla görüşmeden önce basına verdiğim basın bültenini hazırlamıştım ne görüştüğümüze dair. Çünkü biz bakanın ne söyleyeceğini biliyorduk: 'Maddi durumdan atayamıyoruz, Maliye Bakanı bütçe çıkarmıyor.' Bakanla görüşmeden çıktığımızda hazır olan basın metnini dağıttık basına, aynısını söyledi çünkü bize. Bir ihtimal söylemez diye dağıtmayacaktık ama dağıttık çıkışta."

Bakanın elinden bir şey gelmediğini, çok üzüldüğünü söyleyip kahve ikram ettikten sonra yolladığı öğretmenler, Ataması Yapılmayan Öğretmenler Platformunu[19] kurup illeri örgütlemeye başlamışlar. İlk basın açıklamasında beş kişiyken sonraki eylemlerde yüzlerce oldular, örgütlenmeleri yaklaşık otuz ile yayıldı. Ankara başta olmak üzere çeşitli şehirlerde, kimi zaman eşzamanlı eylemler yaptılar. Görünür oldukça, sorunlarını gündeme taşıdıkça çevreye de daha fazla "rahatsızlık" verdiler; Başbakanın aşağılama girişimi yetmedi, "kamu düzenini bozmak"tan dava açıldı.

Örgütlenmenin gücünü içerdiği öğretmen ya da şehir sayısı değil, çaresizlik ve yalnızlık duyguları içindeki atanmamış öğretmenlere, hatta ailelerine verdiği umut belirliyor. Türkiye'nin çeşitli yerlerinden atanmamış öğretmenler ve ailelerinin "Ataması Yapılmayan Öğretmenler Platformu'nun" 15 Ağustos'ta Ankara'da gerçekleştirdiği protesto mitingine gelmeleri de bundan: "Annem temizlik şirketinde taşeron işçi, asgari ücretle çalışıyor. Dört kardeşiz ve en büyükleri benim. Şu anda ben sekreterlik yapıyorum. Benim üniversiteye girerken aklımda böyle bir hayat yoktu. Sudan çıkmış balığa döndüm. Ücretli öğretmenlik yaptım bir süre, elime geçen para 500 lirayı geçmedi. Keşke üniversite okumasaydım diye düşünüyorum. Bizi sürekli 'öğretmen olamayanlar birliği' diye aşağılayacaklarına soruna niye çözüm bulmazlar? KPSS'ye bir de kendileri girsin ve bizim aldığımız puanları alsınlar, rica ediyorum. Ama artık biz de sesimizi gür bir şekilde duyuruyoruz. Ataması Yapılmayan Öğretmenler Platformu'nun gönüllüsüyüm." Van'dan gelen ataması yapılmayan bir başka öğretmen sesini duyurma umudunda, "Geçen yıl Iğdır'da KPSS skan-

19 Ataması Yapılmayan Öğretmenler Platformu (AYÖP) hakkında daha geniş bilgi için bkz. http://www.ayop.biz/

dali yaşanınca artık dayanamaz oldum. Bu ülkede hırsızlar öğretmen olmayacak dedim. Ben bunun için Ataması Yapılmayan Öğretmenler Platformu'na katıldım. Buraya inşaattan çıkıp geldim. İnşaat işçiliği yapıyorum. Bu adaletsizliği, haksızlığı kabullenemiyorum. Sorunlarımı kime ileteceğim?" Kızının yıkılan hayallerinin hesabını sormaya gelen de, güvenecek kimseleri kalmayıp çocuğunun hakkını aramaya gelen de vardı. Kızının atanmamasını daha büyük bir resmin içine yerleştirip AYÖP'ün mitingine gelen anne şöyle ifade ediyordu: "Oğlum Cudi'de dokuz ay kaldı, zengin çocukları rapor alırken benim oğlum orada görev yaptı. Ben biktım bu eşitsizliklerden. Kızım edebiyat öğretmeni. Üç yıldır ataması yapılmıyor. Depresyona girdi, psikolojisi bozuldu. Eve kapandı. Eşimin gazi maaşı var. 300 lira para geçiyor elimize. Dört çocuğum var. Hepsini de başkalarının eski kitaplarıyla okuttum, önlüklerini kendim diktim ben. Hepsi üniversitede okudu çocuklarımın. Bu yoklukta okuttum. Niye? Eğitimci olsunlar, topluma yararlı insan yetiştirsinler diye. Çocuklarımızı ücretli köle yapmak için, 600 liraya çalıştırmak için atama yapmıyorlar. Ben bunun için mi uğraştım onca yıl? Kızım rahatsız şu anda, evde. İstanbul'dan Ankara'ya, buraya gelemedi. İnternetten duyduk bu protestoyu, atladım kızımın yerine, kızımın hakkını aramak için buraya geldim tek başıma. Artık güvenecek kimsemiz kalmadı ülkede.[20]

Bu kitap içinde yer alan diğer yazımızda[21] işsizliğin bir bekleme odası olmadığını, bir toplumsal mekân olduğunu ifade etmiştik. Bu toplumsal mekân toplumsal ayrımları, adaletsizlikleri, eşitsizlikleri yeniden görmeyi, düşünmeyi, yargılamayı zorluyor. Tüm bunlar insanların düşüncelerinde kalmıyor, hem kendi içlerinde hem de çevreleri ile yaşadıkları çatışmalara dönüşüyor. İşsizliğin, ayrımların, adaletsizliğin etkileri kadar bu etkilerin neye dönüştüğü de önemlidir. AYÖP işsizlik zemininde örgütlenmenin örneği olarak ve bir imkânı göstermesi yönünden önemlidir. Örgütlülük çaresizlik ve değersizleştirmeye karşı insanlara bir savunma zemini sunar. Kendi sözüne sahip olma, sözünü ortaklaştırma ve geliştirme toplumsal inisiyatifi yaratır. Bu, zayıf ya da güçlü olabilir. Zayıf ya da güçlü olmasından belki daha önemli olan, bir yön'ün ortaya çıkmasıdır.

20 D. Yıldırım, İ. Akçasoy ve K. Yıldırım, "Ataması yapılmayan öğretmenlerle söyleşiler", 2010, Ankara.

21 "Ayrımcılık bağlamında beyaz yakalı işsizliği."

BANKACILIK: "ÜZGÜN VE SAĞLIKSIZ ADAMLAR, KADINLAR..."

TANIL BORA

Bu çalışma çerçevesinde görüştüğümüz işsizlerin yedisi bankacıydı. Bunun pratik anlamı, bankalarda çalışmış olduklarıdır! Zira, bir yandan, bankacılığı ayrı bir meslek olarak tanımlamak zor. Bankalar ağırlıkla işletme, ekonomi, kamu yönetimi öğrenimi görmüş olanları istihdam ediyorlar; ancak bunun dışında çok farklı mezuniyetlerden gelenler de bankacı olabiliyor. Nicel ve nitel istihdam kapasitesi, bankacılığı iş arayanlar (ve "iş düşünenler") için ilgiye değer kılıyor. Hayli geniş bir "bir ihtimal" menzilinde yer alıyor bankacılık. Her şeyden önce, Belma'nın tabiriyle "çok sık alım [eleman alımı] yapmaları", menzili genişletiyor. Hele müfettişlik, uzmanlık hedeflemeyip "gişeye" razı olunca...

Görüştüklerimiz arasında, bankacılık yapmamış fakat bir seçenek olarak düşünmüş olanlar, bu işe mecbur kalınmadıkça yapılmayacak bir iş olarak bakıyorlar. Belma, "Ya oralar gerçekten çok sömürüyor," diyor: "Benim çevremde var böyle tanıdıklarımız. Gişede çok cüzi bir paraya asgari ücrete çalıştırıyor ve çok yoğun. Kasa bir açık veriyor ya da fazla veriyor, gece 10'da, 11'de çıkıyorsun. (...) Bir de bankalar girdiğimiz zaman üç yıllık sözleşme yapıyorlar, çıktığın takdirde yüklü bir tazminat... En son görüştüğüm arkadaş hiç memnun değil, çok yorucu diyor. Resmen sömürüyorlar, diyor. Ama üç yıllık sözleşme yaptım çıkamam, diyor." Görüşme yaptığımız odak gruptan birinin anlatımı, banka seçeneğinin ehveni şer olarak tasarlanmasının örneğidir: "Benim ablam bankada müdür yardımcısı, bir sene önce bana asla bankacı olmamamı öneriyorken, 'Bir eve bir bankacı yeter, senin o sınavlara girmeni istemiyorum' diyorken, artık fikrini değiştirmeye başladı. 'Banka memur alacak senin adına CV vereyim mi,' diye soruyor. Ben bunu çok düşündüm. Benim ablam sabah sekizde gidiyor, gece sekizde dokuzda geliyor.

Bankacılık, Erdem'e de bilhassa "sömürücü", yıpratıcı bir iş olarak görünüyor: "Banka müdürlerinin üzgün ve bedensel olarak sağlıksız adamlardan oluştuğunu düşünüyorum. Sağlıklı olanlarını gördüm ama genel durum hakkında kanım böyle."

Bir dönem yüksek bir gelirle bankada çalışmış olan Erkan, "parası" dışında hiçbir "zevki" olmayan bir iş olarak tanımladığı bankacılığı "mecburiyetten" yaptığını söylüyor: "Biraz mecburiyetten, biraz şartların daha uygun olmasından dolayı. Hani çok sevdiğim bir meslek mi? Hayır. Ben her zaman söylemişimdir, iş görüşmelerimde bile söyledim: Ben bu mesleği çok seviyorum, bankacılık finans sektörü, ne güzel, acayip zevk alarak çalışıyorum demezsiniz. Öyle bir işkolu değildir. Birilerine para kazandırmak, patronunuza para kazandırmak, patronunuza değil de hissedarlarınıza para kazandırmaktır; e bu da hiç kimsenin acayip zevk alarak yapacağı bir iş değildir. Bir işten zevk almanız için sosyal getirisi olması lazım, bu işin hiçbir sosyal getirisi yoktur. Tek, tek amacı vardır bankacılık sektörünün: sermayedarlara para kazandırmak. Başka hiçbir şeysi yoktur. Doktor hayat kurtarır, öğretmen yeni nesiller yetiştirir, eczacı birisine ilaç vererek onu iyileştirir, ne bileyim ressam bir eser verir falan ama sizin öyle bir şeyiniz yoktur."

Adrenalin, prestij, para

Öte yandan, bu işte belirli bir tatmin bulanlar da yok değil. Arzu'nunki, uç bir durum sayılabilir. O, annesinin bankacı olmasının tesiriyle, çocukluktan itibaren bankacılığa niyet ettiğini anlatıyor: "Millet bebeklerle oynarken ben dekontlarla oynardım. Hep söylerdim, ben Xbank Kızılay şubesinde çalışacağım. Annem orada çalışıyordu çünkü."

Arzu'nun hem tercihlerine hem eğilimlerine ve yeteneklerine uygun saydığı başka özellikler de buluyor ama bankacılıkta: "Yapacağım işin kesinlikle diyalog halinde olması gerekiyor. Konuşmam lazım, konuşmadığım bir işi yapamam. Muhasebecilik hiçbir zaman bana göre olmadı. Kağıtlara gömülüp, bir odaya kapanıp çalışma hiçbir zaman bana uygun bir şey olmadı. Konuşmayı seviyorum ve hedef odaklı çalışmayı da seviyorum, ki bu olduğu zaman insan kendini geliştirmek zorunda kalıyor. Rekabetten dolayı kendi-

nizi geliştirmek zorundasınız." Gözde, hem "ailede çok bankacı olduğu ve çok bankacı hikâyeleri dinlediği" için bu alana yönlenmesiyle benziyor Arzu'ya, hem de bu işi "kişiliğine" uygun bulmasıyla: "Hiperaktif bir kişilik olduğum için... Rutin bir iş değil. Şubeydi, görevdi, tanımdı hep değişiyor. Sık terfi alabiliyorsunuz. Yani durağan bir iş olmadığı için bana cazip geldi. (...) Ben birilerinin portföyünü yönetmek, onlara finansal danışman olmak mevzuunu seviyorum, insan ilişkilerini seviyorum. Bana güvenip bir şey sormalarını seviyorum, insanlarla oturup ekonomi, para, piyasa konuşmayı seviyorum. Bunun beni yönlendirdiği, kendimi iş konusunda ve bilgi konusunda geliştirme hikâyelerini seviyorum."

Rutine sıkışmamak, hiperaktiflik, rekâbet, kendini sürekli geliştirme... Bu motifler, insanların kendilerine yakıştırdıkları kişilik özellikleriyle bankacılığın icapları arasında paralellik kurdukları yüceltimler. Kapitalizmin bir "ajanı" olarak bankacılığın meslek ideolojisinin, meslek erbabı tarafından içselleştirilmesi veya yeniden üretimi de diyebiliriz. Bankacılar, televizyon haber bültenlerinde her şeye hükmeden bir kudret –kimi zaman da doğal afet!– gibi anılan "piyasalar"ın mahremine girdiklerini tasavvur edebilir, "içeriden bilmenin" gücünü hissedebilirler. Kapitalizmin pekâlâ "farkında" olan, bankacılığa da asla "tutkun" olmayan Yaprak dahi, o dünyadan bir heyecan ve tatmin resmi çiziyor: "Önünüzdeki ekranda bütün dünya piyasalarını takip edebilmek insana ayrı bir vizyon kazandırıyor. Sözgelimi Anayasa kitapçığının fırlatıldığı andan itibaren Ecevit açıklama yaparken ekranda faizlerin nasıl adım adım günlük 7500'lere çıktığını, Deutsche Bank'ın nasıl 4,5 milyar dolar döviz talep ederek parayı yurtdışına çıkarttığını adım adım ekranda izleyerek tarihi bir ana tanık olmak sonuçları hepimiz için çok acı da olsa o zaman için heyecan vericiydi. Ayrıca ekrandan o zamanki parayla trilyonlarca tutarda işlem yapmak da adrenalini çok yükselten heyecan verici ve riskli bir işti." Şükrü, 1990'lı yıllarda bankacılığın mesleki ve teknolojik atılım dönemde çalışmanın "çok tatmin edici olduğunu" vurguluyor: "Hazine fon yönetimi olayı Türkiye'de bilinmiyordu, daha yeni kuruluyordu. Onun içinde bulunduk, altyapısını yaptık. Bankalar arası para transferi, EFT falan o tip şeyler yoktu mesela. Onların ilk Türkiye'ye geldiği aşamada biz olayın içindeydik. Yani çok tatmin oluyordum.

Tabii esas tatmin kaynağı, ekonomik krizler (özellikle 2001 krizi) öncesinde alınan yüksek ücretlerdir. Ferda, kamuda çalışan emsallerinin "iki katı falan" maaşlar aldıklarını söylediği o dönemi, "Çok aydınlık günlerdi onlar bizim için," diye hatırlıyor. Bir "altın çağ"! Görüştüğümüz bankacılar bu adlandırmayı hep onayladılar zaten. Bu adı kendiliğinden telaffuz eden Gözde, "altın çağı" şöyle tasvir ediyor: "Futbolcu gibi transfer ücretleri alırdı bankacılar. O zamanın parasıyla çok iyi paralara transfer olurlardı küçük bankalara. Biliyorsunuz 83 tane banka vardı. Daha sonra bunların çoğu kapandı, fona devroldu vs."

Arzu, bankacılıkta çalışanların çoğunluğunun "maddi gelirden ziyade işin saygınlığını" önemsediği kanısında. O "saygınlığın" bir parçası da dış görünüşe, "prezentasyona" (kendini sunmaya) verilen önem. Arzu, "imaj mühendisliğini" mesainin bir parçası olarak anlatıyor: "Tabii ki, dış görünüşünüz her zaman önemli. Mesela benim şube müdürüm bankayı dolandırdı falan ama 33 yıllık bir bankacının bu işi bu kadar profesyonelce yürütebilmesinin en önemli nedenlerinden biri bu. Kadın o kadar güzel giyinen, karşısındaki insana hitap etmeyi bilen bir insandı ki kimse böyle bir insandan farklı bir olay beklemedi. Ki bu bankacının zorunlu olarak yapması gereken bir şey. Biz her sabah gittiğimizde birbirimize bakardık, şu olmamış bu olmamış diye direkt söylersin ki bir daha onu giyinmez. Herkes süslenir püslenir, topuklusunu giyer, akşama kadar ayakların şişse bile tıkır tıkır koşturursun. Ama bir rahatsızlık duymazsın, çünkü işinin bir parçası." Erkan da aynı resmi çiziyor: "Hani çok erkek olmamak lazım, ideal kentli olmanız lazım bankacılıkta. Parlatmanız lazım kendinizi, iyi giyinmeniz lazım, içtiğiniz sigaranın öyle ucuz bir marka olmaması lazım, pahalı telefonlar kullanmanız lazım...

Birikim için mülakat yaptığımız Plaza Çalışanları Platformu aktivistleri, İstanbul-Maslak'taki "görkemli" iş merkezlerinde çalışanları "işadamı görünümlü memurlar ve işçiler" diye tanımlamışlardı.[1] Mahdut aylık gelirlerinin önemli bir kısmını kıyafet ve "aksesuvara" harcıyor, gelirleri ve mevkileri işçilik olmasına karşın kendilerine "işadamı süsü" veriyor, kendilerini öyle düşünmek istiyorlardı.

Arzu ve Gözde, işsiz kaldıkları zaman, bankacılık günlerindeki

1 Tanıl Bora: "Plaza eylemcileri platformunun iki aktivistiyle söyleşi", *Birikim* 259 (Kasım 2010), s. 49-55.

tüketim ölçeklerini sorgulamışlar. Arzu, sürekli dış görünüşe "yatırım yapmanın" doğru olmadığını teslim ediyor: "Abartmışım ben. Onu yapacağıma en basitinden bir şey al koy kenara. Ya da hep bankaya yönelik kıyafet alacağına spor bir kıyafet al." Kendinden önceki kuşaklardan bankacıların "ev araba sahibi olduğunu" bilen Gözde, "Ben çok tutumlu yaşayan biri de olmadığım için maalesef, cezasını şimdi çekiyorum," diye hayıflanıyor.

"Kullan-at" İstihdamı

Bankacılıkta kariyer fantezilerini okşayan "dinamizm", "enerjiklik", "fırsatlar" gibi sloganların öteki yüzünde, "kullan-at" tarzı bir istihdam rejiminin güvencesizliği var. Erken yaşlandıran bir emek rejimi, bankacılık. İki anlamda: Hem stres yüklü çalışma ortamı yıpratıyor, hem de yönetimler gençliği biraz "eskiyenleri" çıkartıp yerlerine "yeni" genç elemanlara yöneliyorlar. Hem ücret maliyeti, hem fiziki performans beklentisi, hem de "dış görünüşe" verilen önem, gençlik eşiğini sürekli aşağı çekiyor.

Gözde'nin anlatımı, bankacılığın "tüketici" istihdam mekanizmasını özetliyor: "Bizim sektörde biraz fazla transfer yoğundur. 10 yılı geçtikten sonra artık zaten şirket sizden kurtulmaya bakar çünkü biraz maliyetli bir personel olmuşsunuzdur. Kıdem ve ihbar tazminatınız artmıştır. Bir de dikkat ettiniz mi hiç bilmiyorum, girdiğiniz zaman şubelere hiçbir zaman 40 ve üstü yaşlarda kimseye rastlamazsınız. Varsa da onlar operasyon ve gişe arkasıdır veya şube müdürüdür. Mesela Kızılay şubesinde çalışırken en yaşlı bendim. 35 yaşındayım ben. (...) Bölgede başlamıştım çalışmaya ben. İnsanların iş akdi fesih görüşmeleri bölgede yapılırdı. Orada onlarla birlikte oturup ağlarken bana çok uzaktı tabii bu. 20'li yaşlardaydım. Bir gün benim de başıma gelir diye düşünmüyordum açıkçası. İnsanlar 40-45 yaşına gelip işten çıkartıldıkları zaman, en yetkiliye kadar, bunun stresini yaşadıklarına tanık oluyordum. Hep genç nüfus istenir. Çünkü siz pazarlama için aktif olarak dışarıda çalışmak zorundasınız, yaş ilerleyince birazcık bununla ilgili bıkkınlık oluyor."

Yaprak, özellikle krizlerin uzun süre aynı bankada çalışmayı iyice imkânsız hale getirdiğine dikkat çekiyor: "Ya işyeriniz iflas ediyor, ya da eleman çıkarımında genellikle ücretleri yüksek olan eski

çalışanlarını kapı önüne koyuyorlar. Nasıl olsa çok daha düşük ücretle çalışmaya hazır milyonlar var."

Kamu bankalarının özelleştirilmesi sürecinin, bankacılığın prekarizasyonunda "kurucu deneyimi" oluşturduğunu söyleyebiliriz. 1990'ların ikinci yarısında başlayan bu süreçte, çalışanlar, kamu personeli olarak bir havuza devredilmekle özelleşen bankada çalışmak arasında tercih yapmak durumundaydılar. Özel sektöre geçmek, tabii "risk alarak", çok daha yüksek gelir imkânına kavuşma yolu olarak özendiriliyordu. Bu deneyimi yaşayanlardan Ferda, özel sektöre geçmekte tereddüt edenlere yöneticilerin nasıl meydan okuduğunu hatırlıyor: "Şöyle diyorlardı mesela: Siz nasıl olur da kendinize güvenip okey demezsiniz? O zaman demek ki siz işinizi bilerek yapan insanlar değilmişsiniz. Size öyle imkânlar sağlıyoruz ki, bu imkânları piyasada havada kapacak birçok insan var. Nasıl kabul etmezsiniz? O zaman demek ki siz zaten bunca senedir işinizi bilmeden yapmışsınız. Havaya almışsınız bu maaşları falan gibi."

Uzun tereddütlerin ardından özelleştirilen bankada çalışmayı tercih eden Ferda, o dönemde "kendini ispatlama psikozuyla" nasıl yoğun bir çalışma temposuna girdiklerini anlatıyor: "Şu an artık kamu sektörü de öyle oldu gerçi de o zaman biz hedef diye bir şey bilmiyorduk. İşte tuttturmamız gereken hedefler, ulaşmamız gereken müşteri sayısı filan gibi, bankacılığın böyle hard [sert], agresif yanından hiç haberdar değildik. Aa, işte gerçek bankacılık bu, falan. Çünkü böyle söylüyorlardı bize: Siz bankacılık yapmamışsınız, burada esas bankacılığı göreceksiniz ve çok keyif alacaksınız. Biz o hızla daldık." Başlangıçtaki heves, çok geçmeden "stres ve travma"ya dönüşmüş: "O güne kadar hiç hayatımda eve iş götürmemiş bir çalışan olarak işte küşat mektupları falan yazıyordum evde. Akreditif mektuplarını falan evde tamamlıyordum. (...) Çalışma şartlarımız çok ağırlaştı. Kamu sektöründeyken belli bir saatimiz vardı, işte sekiz buçukta başlayıp altıda bitiriyorduk. Bilemedin özel günlerde altı buçuk yediye kadar çalışıp evimize makul bir zamanda gidiyorduk. Ama burada tabii kurtlar sofrası, kendini göstermek adına kimse kimsenin işine yardımcı olmuyor. Ben öyle dönemler bilirim ki eşim beni dışarıda arabanın içinde veya işte gelip yanımda otararak saatlerce beklemiştir. Mesela o dönemde işte acaba bir çocuk yapsak mı falan dedik. Yok ya nerde? Mümkün değil,

ben kafayı yerim falan deyip vazgeçtik. O şekilde çok böyle stresli yaklaşık bir 4,5-5 sene geçirdim." Ferda, 2001 krizinde çalıştığı bankanın batmasının ardından, bir süre başka bir bankaya devredilen personel arasında yer aldıktan sonra işten çıkarılmış.

Erkan, yönetim değişikliklerinin de bankalarda işten çıkarmaları tetiklediğini söylüyor. İstifaya zorlayıcı psikolojik baskılar (mobbing) karşısında "hiçbir şey olmamış gibi" çalışmaya devam etmenin de iş ideolojisinin (ve prekarizasyonun) bir parçası olduğunu anlatıyor: "Artık psikolojik bir harp... çok yıpratıcı bir süreç... bir yandan da işinizi yapmak zorundasınız. Hem de işinizi iyi yapmanız gerekiyor ki hani sizi belki işten çıkartmazlar, hani çıkartırlarsa da sizin elinizde bir silah olsun, ben işimi iyi yapıyordum diye, dava açarsanız mesela. Benim müdürüm istifa ettikten sonra 'İşini hep çok iyi yap' derken şöyle bir örnek vermişti: Hani parasını alamayan futbolcular vardır, bunlar antrenmana çıkmazlar, maçlarda da oynamazlar, ama bir yere de transfer olamazlar. Bazıları da para almadıkları halde antrenmanlara çıkarlar, maçta iyi oynarlar ki transfer olabilsinler. Hani birileri onu görsün, başka yere gidebilsin diye. Böyle davran, demişti."

İş ideolojisinin bir parçası da, ücret talebinin, "kendini sunma" stratejisiyle ve çalışanlar arası keskin rekabetin bir bileşenine dönüşmesi. Yine Erkan'ın anlatımından aktaralım: "Maaş konusunda mümkün olduğunca aradan cevaplar vermeye çalışıyorsunuz, yani şunu isterim falan diyemiyorsunuz orada. Kritik bir şey var, çok düşük maaş söylerseniz sizden şüphe duyabilirler, yani 'O kadar kötü durumda ki ne maaş versek kabul edecek, demek ki bu iyi bir adam değil' deme olasılıkları vardır. Çok sıkıştırırlarsa, son aldığım maaş civarında olması gerekir, ama tabii sizin de bir skalanız vardır, o skalaya riayet etmek gerekir gibi yuvarlak cevaplar vermeye çalışıyordum ben mesela. (...) Bankada hiç kimse diğerinin maaşını bilmez. Hatta bunu öğrenmeye çalışmak işten çıkartılma gerekçesidir. Diğerlerinin maaşını öğrenmek istediği için işten çıkartılan insanlar vardır."

Stres

Bankacılıkta prekarizasyonun belirgin bir veçhesi, yukarıdaki anlatımlarda da değinilen, çalışma koşullarının yıpratıcılığıdır. Ferda,

"yok sistem değişecek, yok dönem sonu diye" sırasında gece ikilere hatta dörtlere kadar uzanan ve karşılığı ödenmeyen "aşırı" mesailerden bahsediyor. Erkan net bir şekilde "Bankacılıkta mesai saati diye bir şey yoktur," diyor: "İşiniz ne zaman biterse o zaman çıkarsınız.

Çalışma koşulları bağlamında, Ferda'nın "hard, agresif bankacılık" diye adlandırdığı yöntemlerin de, bankacılığın stresinin önemli bir unsurunu oluşturduğu açık. Gözde, iş ("hedef") baskısını şöyle tasvir ediyor: "Normal bir insana yapılacak iş değildir, günde on kere ararlar, on kere mail atarlar, sürekli sorarlar ve hakaret eder yani yöneticiniz, o tipte biriyse tehdit eder, hakaret eder, bugün hemen yapılacak bu der. Yeri gelir, müşterilere bugün kredi kullanın ne olur, hedefim var, dosya masrafını ben cebimden ödeyeceğim diye yalvarırsınız... Şu an sektörde durum o yani." 2009 krizinden sonra bu tazyikin katlanarak arttığını söylüyor Gözde: "Aslında şöyle bir çift taraflı saçma sapan bir olay... Bir taraftan batan kredileri tahsil etmeye çalışıyorsunuz, gününüzü bu işlere bölüyorsunuz, bu çok stresli bir durum, bir taraftan da yenilerini vermeye çalışıyorsunuz! Ama yenilerini verecek birini de bulamıyorsunuz. Ama hedefleriniz daha agresif olarak konmaya devam ediyor, hiç kimse piyasa kötü demiyor. Başınızdaki yöneticileriniz her gün tehditle ve aşağılayarak bunu yaptırmaya çalışıyor. Bir taraftan da çok işsiz var. Dışarı çıkarsanız sonunuzun ne olacağı belli. Bundan iki yıl önce teklifler yağarken her birimize artık iş yok hepimiz biliyoruz bunu. Ama hani bu ortamda o kadar ama o kadar çekilmez bir hale geldi ki, her şeyi göze alıp ayrıldım.

Arzu'nun durumunda, –karşılığı ödenmeyen– fazla mesai, psikolojik baskı ve strese, sonunda işten çıkarılma eklenmiş. Bunun nedeni, bir usulsüzlük soruşturması. Arzu, çalışanların, kendilerinin sorumlu olmadıkları bir soruşturmanın ceremesini nasıl çektiklerini anlatıyor: "Şubenin sorunlu kredileri vardı. Aslında olmayan bir firmaya kredi verilmiş. (...) Şubeden tayin istedim çünkü sabah saatlerine kadar çalışıyordum. Çok yoğun bir tempo. Normal işimi yapamayacak duruma geldim. Sürekli psikolojik baskı altındasınız. (...) Ama hiçbirimizin tayinini çıkarmadılar. Çünkü mevcut müşteriyi de tedirgin etmeden şubenin devamlılığının sağlanması gerekiyordu. İki yıl boyunca hem müşterilerle çalıştım, geride de müfettişlerle çalıştım. İki yıl boyunca aralıksız. Eve gitmediğim günleri

biliyorum. Daha sonra 2007 Nisan ayında şube müdürüyle bir portföy yöneticimizin iş akdi sona erdirildi. Usulsüzlükten dolayı. Müdürün bu arada yaptığı bir zimmet olayı ortaya çıktı. (...) Hem polise hem müfettişlere verdiği ifadelerde şubedeki personelin hiçbirinin haberdar olmadığını, bir portföy yöneticisiyle bu işi yaptığını beyan etti müdür ve hapse atıldı. İki ay kadar hapiste kaldı sadece. (...) İki- üç ay sonra zorunlu izne ayırdılar bizi. Hiçbir gerekçe yoktu. Gülerek, 'Siz çok yoruldunuz biraz izne ayrılın' şeklinde bir ifadeyle geldiler. Tabii bu gelince biz anladık, çünkü o müdürle portföy yöneticisine de aynı şeyi yapmışlardı. Prosedürleri bu şekildeydi. Onlara da güler yüzle yaklaşıp önce izin sonra iş akdinin feshi... Böyle olunca bizde bir tedirginlik başladı. Kesin gidiciyiz gözüyle bakmaya başladık. Sonra bir gün hepimize aynı saatte işten çıkarma tebligatı yapıldı – ve mesai saatinin sonunda. Mesaiye kadar eşek gibi çalıştırılıyoruz. Motivasyonumuz da düşmemiş oluyor. Neredeyse on günlük işi bir güne sığdıracak bir tempoyla çalışılmış. Çünkü ertesi günü şubede kimse olmayacak! Şubenin işleyişini güvence altına almışlar." Arzu ve iş arkadaşlarının iş akdinin tazminatsız feshedilme gerekçesi olarak, "Şube müdürünüzün yapmış olduğu işlemleri fark edememeleri, kontrol etmemelerinden dolayı sorumlu bulundukları" belirtilmiş. Arzu, üyesi oldukları sendikaya olan güvenlerinin boşa çıktığını söylüyor. Sendikanın yazılı beyanlarını bile almadığından yakınıyor, "Bu olayla sendikanın sarı sendika olduğu ortaya çıktı," diyor.

Arzu işine gerekçesiz/haksız son verilmesinden ötürü dava açmış ve işe iade davasını kazanmış. Fakat banka işe iade kararını uygulamayıp bunun yerine tazminat ödeme seçeneğine başvurmuş. Çalışmadığı süre iki yıl olmasına karşılık, Arzu'nun deyişiyle "işçiyle işverenin ortak noktasını bulan fiks uygulama olarak" 4 aylık ekstra tazminat ödenmiş. Mahkemenin işe iade kararının uygulanmaması, banka çalışanlarının genel sorunu. Görüştüklerimizden Seher de işe iade davasını kazanmasına rağmen bu kararın uygulanmamasının mağduru olmuştu.

Görüştüğümüz banka çalışanlarının çoğu, "nizami olmayan" işlere tanık olmuşlardı. Hele 2001 krizi öncesi bankacılık yapanlar için, bu travmatik bir deneyimdi. Yaprak, "İşsiz kalmamda bankanın içini boşaltanları, sahiplerini ve banka yönetimine getirdikle-

rı kişileri suçluyorum, diyor: "Çok daha sonra ortaya dökülen onca belge ve bilgiden sonra aslında yıllarca bir soygun düzeninde yaşatıldığımızı, bu süreci sürdürebilmek için de habire darbe yediğimizi anladım. Zaten banka yönetiminde bir emekli paşa da vardı!"

Şükrü, 2001 krizi öncesi dönemde, çalıştığı bankanın içinin boşaltılmasına tanık olmuş: "Bankayı alan grubun, yavaş yavaş bankanın içini boşaltmaya başladığını fark ettik. İş yavaş yavaş bankacılık yapmaktan çıkmaya başlamıştı. (...) Tabela bankaları vardı yurtdışında, ismi olup da kendi olmayan bankalar. Bankanın yönetim kurulu bu bankalardan birine borç verilmesi için bir karar çıkartıyordu ve tabii o para geri gelmiyordu. (...) Açıkçası orada bu işleri yapan bir ekip vardı. Bankanın başına gelen genel müdür patronla anlaşarak geliyordu ve altındaki kadrosunu da getiriyordu. Biz o ekibin içerisinde değildik, Allah'tan da olmamışız. Ama tanık oluyorduk tabii. Tabii piyasanın çoğunluğu öyleydi. Bizim gibiydi. O dönem 80 banka vardı galiba, yaklaşık 30'u bizim gibiydi." Şükrü, 2001 krizi sonrasında, çalıştığı bankaya el konup Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'na devredilmesiyle, tazminatının bir kısmı ödenerek işten çıkartılmış.

Ferda, yine 2001 öncesi dönemde, iş teklifi aldığı bir özel bankadaki "gayrinizami" çalışma tarzından ürkerek vazgeçişini anlatıyor: "Benle birlikte birkaç kişiye daha iş teklifi getirildi. Bunların içinden o cesareti gösterip görüşmeyi kabul eden bir ben oldum. Böyle geniş, şube tarzı bir birimleri vardı. Sadece yurtdışı, kambiyo işlemlerini yapan bir birim. Çok genç, belki benim yaşlarımda belki benden bir iki yaş büyük bir şube müdürüyle görüşmeye gittim. Tabii bu beni çok etkiledi. Ortam çok güzeldi. Biz o zaman daktilolarla çalışıyoruz ama çok seviyorduk daktilomuzu, çok iyi bakıyorduk, temizliyorduk, siliyorduk, parlatıyorduk. Bir baktık herkesin önünde bilgisayarlar, teknoloji müthiş. Herkes işte böyle şıkır şıkır, çok güzel bir ofis ortamında çalışıyor falan. Bana iyi denebilecek bir maaş önerildi o zaman ve terfi önerildi. Son derece cazip. Kabul ettim. Fakat bana [kamu bankasındaki] müdürüm, 'Sana üç günlük bir süre veriyorum, bu istifa dilekçeni sümenin altında tutuyorum' dedi. Tamam, siz tutun ama çok büyük ihtimalle ben dönmeyeceğim dedim. Fakat ben orada üç günü bırakın iki gün bile zor durdum. Neden? Şimdi bir kere o zamanlar çok ciddi bir kambiyo mev-

zuatı vardı. O kurallara uymamak demek çok korkunç cezaları ödemek demek. Tabii devlet sektöründe o cezaları ödemeyi göze alacak ekip yok. Ben bir gittim ki, ooo, ne illegal durumlar ve onların altına benim imzamı atmam gerekiyor, yetkili personel olarak! Tabii çok travmatik bir iki gün yaşadım. Dedim ki mümkün değil, gece benim uykularım kaçar. Ertesi günü gittim, dedim, kusura bakmayın sizi yarı yolda bırakacağım ama olmayacak."

Özetle, "hedef" baskısı ve onun yarattığı stres yanında, banka çalışanlarının maruz kaldığı prekarizasyonun bir veçhesini de, bir usulsüzlüğün/yolsuzluğun "patlaması" endişesi oluşturuyor. 2001 krizi öncesindeki "kara düzen" ortadan kalkmış görünse bile, hatırası unutulmuş değil. Ayrıca, Arzu'nun örneğinde görüldüğü gibi, "akçalı işlerin" göbeğinde olmanın, çalışanlara fatura edilebilen bir riski var.

Bankacı işsizliği

2001 ve 2009 krizlerinde toplu işten çıkarmaların yaşandığı sektörlerden biri bankacılıktı. En azından, görünürlüğü/bilinirliği yüksek bir işsiz grubu, bankacılar.

Sayılarının çokluğuna ek olarak, bu bölümde bahsettiğimiz gibi, sektörün hep "yeni gençleri" tercih eden istihdam stratejisi, işsiz bankacıların iş bulma ihtimalini daraltıyor. Nitekim bu çalışma çerçevesinde görüştüklerimizin çoğu, bankalarda iş bulmaktan ümidi kesmişlerdi. Gözde, birkaç ay uzak kalmanın bile bu alanda iş bulma şansını azalttığını söylüyor: "Üç dört ay, bankacılık için uzun zaman. Sebebine gelince, bağlantılarınız sayesinde buluyorsunuz bankacılık işini. Birisi X bankasında müdür ya da yönetici ise, o sizi yönlendirebiliyor. Tanıdıklarınızın bittiği noktada kimse sizi hatırlamıyor. Benim şu an tanıdığım ve benim için uğraşan kimse kalmadı. Uğraştılar ettiler, bir şey çıkmadı. Yaklaşık 1,5-2 aydır ben görüşme bile yapmadım.

Bankacılığı çok sevdiğini söyleyen ve mutlaka bu alanda çalışmak isteyen Arzu ise, yılmadan girişimlerini sürdürüyor. Ne var ki (işe iade davasını kazanmasının ardından) açtığı kıdem-ihbar tazminatı davası ayağına dolanıyor. Zira bir bankayla süren davasının olması, onu başka bankalar nezdinde de "şüpheli" kılıyor! "O yüz-

den dava bitene kadar tümüyle dondurmak zorunda kaldım hayatımı," diyor. Bankacılıktaki ısrarı, bu alandaki gayet "düz" bir geçici işi dahi kabul etmesine yol açmış. Şöyle anlatıyor: "Daha sonra Y bankası aradı. Başvurum olmadığı halde. Bir kredi kartı satış pozisyonuydu, dönemsel. Bu benim için daha önceki konumumdan inmek gibi bir şeydi. Ama şöyle bir durum var. Ben banka istiyorum, bankaya dönmek zorundayım ve gittiğim yerlerde hem hâlâ ayakta olduğumu, sektörün içinde olduğumu söyleyebilmek amacıyla, nasıl olsa dönemsel bir iş, gir çalış dedim kendime. En azından gittiğin yerde bakım kurumsal bir yere girdim, Y'nin kendi elemanı olarak kayıtlı olarak çalıştım diyebilirim. 'Bunlar önceki hukuki şeyimi kaale almadılar, bana inandılar güvendiler, ben de bunu ispatladım' diyebilmek için böyle bir iş yaptım. Bir ay boyunca kapı kapı elimde çanta sabahın sekizinde çıktım akşamın altısına dek kredi kartı sattım. Genelde yeni mezun ya da lise mezununun yapabileceği bir iş aslında. Benim gibi bir tecrübeden sonra yapılacak bir iş değil. Çünkü ben önüme gelen müşterinin sorunlarını çözmeye alışmışım. Satış hedefiyle yaşayan bir insan değilim ki. Ama iş başa düşünce her türlü şey yapılıyor. Kaldı ki aldığım ücret çok daha tatmin ediciydi aslında bankadakine göre. Çünkü sattığınız için prim kazanıyorsunuz. Xbank'tayken iyi bir gelirim yoktu. Ama en azından belli bir masam, bir yerim, bir otoritem, bir saygınlığım vardı. İnsanlar Arzu Hanım diye ayağıma gelirdi. Şimdi ben insanların ayağına giderek 'Kredi kartı kullanıyor musunuz?' dediğimde çok yerden kovulduğumu biliyorum.

"Belli bir masam, bir yerim, bir otoritem, bir saygınlığım... Şık ve "hep genç" manzarasıyla bankacılık, beyaz yakalı işlerin bir rol modelini oluşturuyor. Onunla beraber, beyaz yakalı işsizliğinin de jeneratörü: Hem mali sermayenin iktisadi tahakkümüyle, hem "kullan-at" istihdam rejimiyle...

SONUÇ YERİNE

"Türkiye'nin en büyük sorunu, işsizlik," cümlesi, Dünya Bankası Başkanı'ndan Maliye Bakanı'na, "sokaktaki adam"dan iktisat hocalarına, herkesin dilinde. Tekrarlandıkça anlamı aşınan, boşalan bütün cümleler gibi bu da: İşsizlik ne anlama gelir? Tek bir "işsizlik" mi vardır? İşsizler hayatlarını nasıl sürdürürler? Onları işsiz bırakanlara kızarlar mı? İşsizliklerinden kimi sorumlu tutarlar?

Elinizdeki çalışma, yanında yöresinde çok sayıda işsiz olan, kendileri de hayatının belli dönemlerinde işsizliği tatmış, bir arkadaşı bir yerde işe yerleştirmek için didinmiş insanlar tarafından yapıldı. Bizi harekete geçiren sorular, elimizi uzattığımızda dokunabildiğimiz bu gerçekliğin çeşitli veçhelerine ilişkin sorulardı. Her birimiz, kendi ilgileri, merakları ve donanımı çerçevesinde sorular sordu, bunların yanıtlarını aradı. Bu bakımdan, "derleme" adını hak eden bir kitap ortaya çıkardığımızı düşünüyoruz: Kitabı oluşturan metinlerin her birinde aynı gerçeklik, farklı boyutlarıyla analiz edilmeye çalışıldı; böylelikle, işsizlerin sözleri birkaç çerçevede dinlendi ve değerlendirildi.

Deneyimler, her zaman belirli bağlamlar içinde yaşanır ve anlamlandırılır. İşsizlik de öyle. Bu bağlamın genel çerçevesi,

kitabın yazarları tarafından nasıl algılandığı, giriş niteliğindeki iki yazıda, "Yeni Kapitalizm, Yeni İşsizlik" ve "Türkiye'de Beyaz Yakalı İşsizliğine Genel Bir Bakış"ta çizildi. İşgücünün "boşa çıkması" ile ayırt edilebilecek yeni kapitalizm çağında, tam istihdam ulaşılabilir bir hedef olmaktan çoktan çıktı. Halen çalışmakta olanların koşullarını iyileştirme taleplerinin önünü kesmeye yarayan bir "yedek işgücü ordusu"nun çapını çok aşan sayıda işsiz, sistemin (ve hayatın) çeperlerinde, varlığını sürdürmeye çalışıyor. Kabaca 1950'lerle 1970'ler arasında altın çağını yaşamış olan sosyal devlet, hızla tasfiye ediliyor. Böylece kapitalizmin vahşi yüzüyle yeniden karşılaşıyoruz. Teknolojik gelişmelerle birlikte giderek yerleşen esnek üretim sistemleri, sadece sistem dışı kalan insan sayısını artırmadı, "içerdeki"ler için de çalışma koşullarını kökten değiştirdi. Güvenceli ve istikrarlı bir çalışma hayatı, yirminci yüzyılın güzel anılarından biri haline geldi. Sadece mavi yakalı işçiler değil, beyaz yakalılar da esnek istihdamın ve güvencesiz çalışmanın sonuçlarına maruz kalmaya başladılar.

Türkiye'de beyaz yakalı işsizliği, kısa bir süredir dile getirilse de aslında yeni bir olgu değil. Özellikle bazı mesleklerde (ziraat mühendisliği gibi) ve bazı dönemlerde (finans sektöründeki kriz sonucu bankacılıkta olduğu gibi) uzun zamandır varlığından haberdar olduğumuz bir gerçeklik. Beyaz yakalı işsizliğin işsizlerin kendi suçları olduğuna ilişkin sözleri, mavi yakalılara göre daha sık duyduğumuz da bir gerçek. İş beğenmemek, mezun olur olmaz müdür olma hevesi, zora gelememek türünden ithamlar, okumuş işsizler için daha kolay sarf edilebiliyor. Aynı zamanda, üniversite eğitiminin niteliğine ilişkin tartışmalar da bu çerçevede hararet kazanıyor. Dünyadan haberi olmayan malumatfuruşlar yetiştiren bir yükseköğretim yerine acaba meslek eğitimine mi ağırlık verilse, yoksa üniversiteler kendi içlerinde bir kategorileştirmeye tabi tutulsa da bazıları çalışma hayatına hazırlığa daha mı ağırlık verse...

Üniversite mezunu olmanın sadece meslek edinme ve iş garantisi değil, toplumsal statü ve misyon anlamına da geldiği zamanlar sona ermiş görünüyor. Ancak bu zamanların anısının

henüz çok gerilerde kalmamış oluşu, beyaz yakalı işsizliğine ayrı bir boyut kazandırıyor.

Necmi Erdoğan'ın "Sancılı Dil ve Aşınan Karakter" başlıklı bölümde yaptığı tartışma, bu boyutu derinlemesine anlamamıza yardımcı oluyor. Bu tartışma, bize sadece işsizlik üzerine bir kavrayış kazandırmıyor, aynı zamanda orta sınıfın çeşitli niteliklerine ve bu niteliklerin sınıfın kendi içindeki farklılaşmasına, dönüşmesine de ışık tutuyor.

Aksu Bora, "Aile: En Güçlü İşsizlik Sigortası" bölümünde, orta sınıf ailesinin koruyucu kollayıcı işlevlerine yakından bakarak bu işlevlerin anlamı üzerine kafa yoruyor. Türkiye'de bir "sosyal patlama"nın olmayacağı, çünkü Türk ailesinin çok sağlam olduğu yolundaki söylemi işsizlerin anlatılarının ışığında yeniden düşünmek faydalı olabilir... Aile, kalpsiz bir dünyanın kalbi olma niteliğini ve iddiasını sürdürmeye çalışırken, bu dünyanın sözünü farklı bir sözce içinde tekrarlıyor gibi görünüyor.

Tanıl Bora, "İş Arama ve Geçinme Stratejileri" bölümünde, beyaz yakalı işsizlerin yeniden iş bulmak ve işsizlik döneminde geçimlerini sağlamak için neler yaptıklarına tanıklık ediyor. İşsizlik dönemlerinin en önemli destekçisi aile olmakla birlikte, bu desteğin koşulsuz olmadığı hatırlandığında, söz konusu stratejilerin hangi hatlardan ilerleyeceği meselesi, giderek karmaşıklaşıyor.

Ayrımcılığın işsizlik bağlamında nasıl işlediğini tartıştığı yazısında İlknur Üstün, işsizliğin kendisinin de bir ayrımcılık konusu olduğunu hatırlatıyor. Mensup olunan dinsel, cinsel, etnik kimliğin, engelli olmanın, kadın olmanın... iş ararken de nasıl bir ayrımcılık konusu haline gelebildiğini gösteriyor.

İşsizlik, yalnızca geçim sorunu ya da dışlanma deneyimi olarak ele alınamaz. Aksu Bora, "İşsizin Duygu Dünyası" başlıklı yazısında işsizliği sarıp sarmalayan değersizlik duygusu, özsaygı yitimi, yalnızlık gibi duygu durumlarını işsizlerin sözlerinden okumaya çalışıyor. Bu sözlerin içinde öfkenin neredeyse hiç görünmemesinin sebebini tartışıyor.

Beyaz yakalılarla ilgili bir çalışma, aynı zamanda orta sınıfla ilgili bir çalışma demekti. Bu vesileyle, Türkiye'de şehirli or-

ta sınıfın "durumuyla", "kültürüyle", ideolojisiyle ilgili pek az çalışma yapılmış olduğunu bir defa daha fark ettik. Dolayısıyla beyaz yakalı işsizliğiyle ilgili sorduğumuz soruların cevaplarından, orta sınıfla ilgili yeni sorular çıktı. Derlemeyi oluşturan yazılar hep birlikte, hem beyaz yakalı işsizliğin ama hem de Türkiye'de orta sınıf ideolojilerinin biraz daha derinlemesine kavranmasına yardımcı olursa, bu kitap amacına ulaşmış sayılacaktır...

Görüşmeci Tablosu

	İsmi	*Yaşı*	*Eğitimi*	*Çalışma Deneyimi*
1	Ezgi	23	Felsefe	Mezun olalı 5 ay olmuş. Öğrenciyken garsonluk yapmış ve sinemada çalışmış.
2	Merve	32	Kütüphanecilik	Master yaparken yönetici asistanı olarak dört yıl çalışmış. Krizde çalıştığı bölüm kapatılınca işsiz kalmış. Bir sene daha küçük bir şirkette çalıştıktan sonra istifa etmiş.
3	Lerzan	28	Uluslararası İlişkiler	Burslu olarak siyaset bilimi master'ı yapmış. Birleşmiş Milletler'de staj yapmış. Projelerin eğitim bölümlerinde eğitici olarak çalışmış. Bir buçuk yıl da AB projeleri yapan bir şirkette çalışmış.
4	İpek	31	Kamu Yönetimi	Yerel bir gazetede kısa süreli çalışma deneyimi olmuş. Sonra da BM projesinde çalışmış.
5	Türkân	31	Kamu Yönetimi	Kamu yönetiminde master yapmış. BM projesinde çalışmış.
6	Hatice	34	Uluslararası İlişkiler	Siyaset bilimi master'ı yapmış. Sosyoloji doktorası yapmakta. STK'larda sözleşmeli olarak çalışmış. BM projesinde çalışmış.
7	Bekir	52	Basın Yayın YO	1981-2008 yılları arasında gazetecilik yapmış. Kriz bahanesiyle maaşların düşürülmesine karşı çıktığı için işten atılmış.

	İsmi	Yaşı	Eğitimi	Çalışma Deneyimi
8	Burhan	28	Uzay Bilimleri	Ailesinde üniversite mezunu ilk kişi. Öğrenciliği sırasında İletişim Fakültesi derslerini takip etmiş ve fotoğrafçılık öğrenmiş. Yıllarca televizyonda ve gazetelerde ücretsiz stajyerlik yapmış.
9	Şafak	25	Eğitim Bilimleri	KPSS sürecinde kanser olmuş. Ataması Yapılmayan Öğretmenler Platformu'nun kurucularından. Atamasının yapılmasını bekliyor.
10	Mehmet	44	Kimya Mühendisliği	1996-2001 yılları arasında özel bir firmada çalışmış. 2001 krizinde işsiz kalmış. Çeşitli laboratuvarlara danışmanlık yapmış. Kimya Mühendisleri Odası'nda ücret almadan çalışmış.
11	Osman	55	Kimya Mühendisliği	1979 yılında, öğrenciyken, politik nedenlerden hapse düşmüş. Çıktıktan sonra okulunu bitirmiş ama mesleğiyle ilgili bir işte çalışamamış. Kitap pazarlamacılığı ve işportacılık yapmış.
12	Selami	31	Hukuk	Yüksek lisans yaptıktan sonra üniversitede çalışmaya başlamış. Ancak sol görüşleri ve cinsel yönelimi nedeniyle hem mobbing'e maruz kalmış hem de fiziksel saldırıya uğramış. Bir sendikada düzenli bir ücret olmaksızın çalışıyor ve KaosGL'de gönüllü olarak çalışıyor.
13	Arzu	28	İşletme	Call center'da ve sonra da banka şubesinde çalışmış. Kısa zamanda şubenin operasyon bölümüne geçmiş. Şube müdürü zimmetine para geçirdiği için çalışanlardan dokuzunun iş akdi feshedilmiş. Açtıkları davayı kazanarak tazminatlarını almışlar. Üç yıldır işsiz.
14	Kerem	55	Mühendislik	Dört yıl devlette, yedi yıl da özel sektörde çalıştıktan sonra kendi firmasını kurmuş. Ekonomik krizlerde zarar etmiş, yeniden profesyonel çalışmaya başlamış. Çalıştığı firma, kendisinin başında olduğu bölümü kapatınca işsiz kalmış. Dokuz aydır işsiz.
15	Serdar	48	Ziraat Mühendisliği	Beyaz eşya dükkanı çalıştırmış. Seyyar satıcılık yapmış. Dönem dönem çalışmakla birlikte, uzun süreli işsizlikler yaşamış ve halen işsiz.

	İsmi	Yaşı	Eğitimi	Çalışma Deneyimi
16	Sevim	39	Ziraat Mühendisliği	Üç buçuk sene süt fabrikasında çalıştıktan sonra eşinin iş durumu nedeniyle ayrılmış, şehir değiştirmişler. Ankara'da başörtüsü nedeniyle kamu sektöründe iş bulamamış. Özel sektörde çalışabilmek için Ziraat Mühendisleri Odası'na kayıt gerekiyormuş ama başı açık fotoğraf istendiği için, bu belgeyi alamamış ve işsiz.
17	Nevin	45	Mesleki Eğitim Fakültesi	On dört yıllık öğretmenlikten sonra 28 Şubat sürecinde başını örttüğü için işine son verilmiş.
18	Seher	36	Hukuk	Altı yıl banka müfettişliği yaptıktan sonra üç yıl da şube müdür yardımcılığı yapmış. Şube müdürünün yolsuzluğu nedeniyle iş akdi feshedilen çalışanlardan biri olmuş. Üç yıldır işsiz.
19	Timur	25	İnşaat Mühendisliği	Üç yıl önce mezun olup Katar'da İnşaat firmasında çalışmış. Döndüğünde kriz nedeniyle iş bulamamış. İki senedir işsiz.
20	Hasan	49	Basın Yayın YO	Yirmi üç yıllık gazeteci. İlk işsizliğini 1992 yılında, sendikal faaliyetleri nedeniyle yaşamış. 10 ay işsiz kalmış. Üç yıl önce, yine aynı nedenle iş akdi feshedilmiş.
21	Gözde	35	Büro Yönetimi İşletme	Büro yönetimini bitirdikten sonra işletme okumuş. On dört yıllık bankacılık deneyiminden sonra, bölge müdürünün inisiyatifiyle iş akdi feshedilmiş. Dört aydır işsiz.
22	Şükrü	45	İktisat	1990'dan itibaren bankacı olarak çalışmış. Özelleştirme döneminde özel bankaya geçmiş. 2002 yılında çalıştığı bankaya el konunca işsiz kalmış. Ticaret şirketi kurup iflas etmiş.
23	Ceylan	25	Resim Öğretmenliği	Üç ay Alaska'da balık fabrikasında çalışmış. Döndükten sonra parça başı işler yapmış. Şimdi KPSS'ye hazırlanıyor.
24	İsmet	26	Güzel Sanatlar Resim Öğretmenliği	Tezgâhtarlık yapmış. KPSS'ye hazırlanıyor.
25	Ayşe	45	Kamu Yönetimi	Kamu Yönetimi bölümünde yüksek lisans yapmış. Başörtüsü nedeniyle akademik kariyere devam edememiş. Gayriresmi olarak bazı hocalarına asistanlık yapmış. Politika ile uğraşıyor.

	İsmi	Yaşı	Eğitimi	Çalışma Deneyimi
26	Hale	27	Sosyoloji	Bir gazetede ücretsiz staj yapmış. Mezunlar Derneği'nde sekreterlik yapmış. BM'de bir iş bulmak için çalışıyor.
27	Belma	23	Kamu Yönetimi	İki yıldır KPSS'ye çalışıyor.
28	Hakan	29	Kamu Yönetimi	Lise sonrası dört yıl çalışmış, üniversiteye girmiş. Burslu okumuş. İki yıldır KPSS'ye çalışıyor.
29	Ferda	45	Çalışma Ekonomisi	Mezuniyet sonrası bir kamu bankasında çalışmış. 10 yıl sonra, özelleştirme döneminde özel bir bankaya geçmiş. Yedi yıllık zorlu bir dönemin sonunda banka satılınca işsiz kalmış.
30	Fatma	38	Resim Öğretmenliği	Öğrencilği döneminde muhasebeci ve kütüphaneci olarak çalışmış.
31	Ersan	27	Uluslararası İlişkiler	17 yaşındayken trans kimliği nedeniyle ailesi tarafından reddedilmiş. Ayrımcılık nedeniyle işsiz kalmış. Garsonluk yapmış. Parça başı işler yapıyor, KaosGL'de çalışıyor. Aşçı olmak istiyor.
32	Aylin	38	Sınıf Öğretmenliği	Sekiz sene seks işçisi olarak çalışmış, dört sene öğretmenlik yapmış. Cinsel yönelimi nedeniyle öğretmenliği sürdürememiş. Seks işçiliğine dönmüş.
33	Zeliha	28	Makine Mühendisliği	İki yıl önce mezun olmuş. Çeviri gibi parça başı işler yapmış. İnternet sitelerinden iş arıyor.
34	Deniz	23	Sosyoloji	Çalışarak okumuş. Bu nedenle derslere düzenli devam edememiş. Araştırma şirketinde kayıt dışı işler yapıyor.
35	Nurcan	30	Muhasebe	İki yıldır KPSS için çalışıyor. İşsiz.
36	Zülfü	46	Askeri lise sonrası Açık Öğretim	Emekli olmuş. Müteahhit tarafından dolandırıldığı için borçlanmış ve üç aydır iş arıyor.
37	Tekin	28	Maliye	2004 yılında mezun olduktan sonra yüksek lisans yapmış, askere gitmiş. Bir buçuk yıldır da işsiz.
38	Ulaş	29	Kamu Yönetimi	Çalışarak okumuş. Mezun olduktan sonra bir kamu kuruluşunda sözleşmeli memur olarak işe başlamış. Çalışma saatleri çok uzun ve ücret çok düşük olduğu için, iki buçuk ay sonra istifa etmiş. Yüksek lisansa başlamış, dil sınavını veremediği için atılmış. İş sınavlarına giriyor.

	İsmi	Yaşı	Eğitimi	Çalışma Deneyimi
39	Yaprak	56	Basın Yayın YO	Bankacılık yapmış. Özelleştirmeler yapılırken emekli olup tahvil-bono piyasasında çalışmaya başlamış. 2001'de bankanın yeni yönetimi işten çıkarmalara başlayınca, işsiz kalmış.
40	Can	48	Basın Yayın YO	Mezun olduktan sonra staj yaptığı gazetede çalışmaya başlamış. Dört yıl sonra, sendikal faaliyetlerinden dolayı işten atılmış. Güvenlikçilik, proje danışmanlığı, organizasyon gibi işlerde çalışmış. İki yıldır işsiz.
41	Asiye	45	Biyoloji Öğretmenliği	Dershane öğretmenliği yapmış, ilaç firmasında çalışmış. İlaç sektöründe 20 yılı aşkın bir süre orta düzey yöneticilik yapmış. Şirket içi rekabet ve ekonomik kriz nedeniyle işsiz kalmış.
42	Serhat	39	Metalurji	On dört sene üretim mühendisi olarak çalışmış. İş sözleşmesinde yapılmak istenen değişikliği kabul etmediği için işsiz kalmış. 7 aydır işsiz.
43	Şule	35	Turizm Otelcilik	İlaç firmasında on üç yıl çalışmış. Bir orta düzey yöneticinin tacizine, mobbing'e maruz kalmış. Firmanın ilk küçülme operasyonunda işten atılanlar arasındaymış. Yedi aydır işsiz.
44	Faruk	32	Elektronik Mühendisliği	Çalışma koşullarının kötülüğünün de etkisiyle panik atak nöbetleri geçirmeye başlamış. Bu nedenle işten ayrılmak zorunda kalmış. Kendi işini kurmak istiyor.
45	İlknur	29	Uluslararası İlişkiler	Çeviri ve redaksiyon gibi parça başı ve düzensiz işler yapmış. Editör olarak çalışmak istiyor.
46	Gül	30	Kamu Yönetimi	Dört yıl özel sektörde pazarlama sorumlusu olarak çalışmış. Çalışma koşullarının ağırlığı nedeniyle ayrılmış.
47	Necla	52	Mühendislik	Sivil toplum örgütlerinde çalışmış ve çevirmenlik yapmış. İşçi emeklisi ama maaşı yetmediği için üç yıldır iş arıyor.
48	Dilek	32	Sosyoloji	Mezun olduktan sonra büyük bir firmanın müşteri hizmetleri bölümünde çalışmış. Çalışma koşullarının ağırlığı nedeniyle ayrılmak zorunda kalmış. İki yıldır işsiz.

	İsmi	Yaşı	Eğitimi	Çalışma Deneyimi
49	Kemal	33	Kamu Yönetimi	Mezuniyet sonrası gazetelerde kısa süreli deneyimleri olmuş. İki yıl insan kaynakları uzmanı olarak çalışmış. İki yıldır işsiz.
50	Özgür	27	Tıp	Zorunlu hizmetle görevlendirildiği küçük ilçedeki çalışma ve yaşam koşulları uzmanlık sınavına hazırlanmasına elvermediği için istifa etmiş. Zorunlu hizmetini bitirmediği için özel sektörde de çalışamıyor. TUS sınavına hazırlanıyor.
51	Eriş	27	Tıp	Mecburi hizmeti bitince istifa etmiş, TUS'a hazırlanıyor. İkinci kez deneyecek.
52	Berfin	43	Gıda Mühendisliği	Dört yıl gazetecilik yapmış, sonra bir sivil toplum örgütünde çalışmış. Beş buçuk ay bir gıda fabrikasında kalite kontrol müdürlüğü yapmış. Kürt olmasının ve politik görüşlerinin anlaşılmasının etkisiyle, işine son verilmiş. Daha sonra çeşitli projelerde geçici olarak çalışmış.
53	Erkan	41	İşletme	On yıllık bankacılık deneyimi var. Çalıştığı son bankadan toplu işten çıkarmalar yapıldığında işsiz kalmış. İki yıldır işsiz.
54	Erdem	44	Uluslararası İlişkiler	On üç yıl bir firmada çalışmış. Sonra firmanın el değiştirmesi sırasında işten atılmış ve beş yıldır işsiz.
55	Kadriye	28	İktisat	Özel sektörde çalışmış. Patronla anlaşamadığı ve çalışma koşulları kötü olduğu için ayrılmış. İki yıldır işsiz.
56	Ayla	26	Öğretmenlik	Mezun olduktan sonra geçici işlerde çalışmış. Dört yıldır İşsiz.
57	Odak Grup		İktisat	Abant İzzet Baysal Üniversitesi İktisat Bölümü 4. sınıf öğrencilerinden on kişilik bir grup. 5 kadın, 5 erkek öğrenciden oluşuyordu ve görüşmeyi Kurtuluş Cengiz ile birlikte yaptık.